

સને ૧૯૩૦ ની ' સ્કૂલ લોર્ગિંગ સર્ટિફિકેટ ' અથવા "મેટ્રિક" ની
પરીક્ષા માટે સુખાઈ યુનિવર્સિટીએ નિયત કસ્ટોડી

પદ્યસંગ્રહ.

(કવિજીવન, કાવ્યાવલોકન, વિસ્તૃત ટીકા, આદિ, વ્યુત્પત્તિ, સમાસ સંહિત).

ચોથા પ્રસિદ્ધ કરનાર.
માનસર જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ. એમ. એ.
અર્ચી
ચીમનલાલ, તિર્તીલાલ મેસાર્સ. બી. એ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાખિદો વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૬૬૧

વર્ગિક

પુસ્તકાનું નામ પદ્યસંગ્રહ

વિષય મ ૨૭ : ૮૪૩ : ૩ : ૨,

સને ૧૯૩૦ ની ' સ્કૂલ લીર્નિંગ સર્ટિફિકેટ ' અથવા ' મેટ્રિક ' ની પરીક્ષા માટે મુંબાઈ યુનિવર્સિટીએ નિયત કરેલો.

પદ્યસંગ્રહ.

(કવિજનન, કાવ્યાવલોકન, વિસ્તૃત ટીકા, સાર, સમન્વિત,
વ્યુત્પત્તિ, સમાસ સાથે).

પ્રોફેસર પ્રસિદ્ધ કરનાર.

પ્રોફેસર જોડાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ. એમ. એ.

હવે યુનિવર્સિટીની અમદાવાદ વીમેન્સ કૉલેજના શુભશાલી ને અંગ્રેજીના પ્રોફેસર, એન. એમ. પરમાનંદ પ્રાઇઝમેન ઓફ ઍન્ગ્લિયન યુનિવર્સિટી, ' સુરદાસની કવિતાના અર્થ ', ' રસેશ શ્રી કૃષ્ણ ', ' સુખોદિની ' ' અણુલાખ્ય ' વગેરે ગ્રંથોના લેખક તથા અનુવાદક.

અને

ચીમનલાલ ભોગીલાલ દેસાઈ. બી. એ.

બૉઇન્ટ મેનેજર અને માલીક, ન્યુ હાઇસ્કુલ, અમદાવાદ.

(સર્વે હક્ક પ્રસિદ્ધ કર્તાને સ્વાધીન છે).

આવૃત્તિ પહેલી.

સને ૧૯૨૯

નંબર ૧૦૦૦

કિંમત ૧-૨-૦.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈ-સંગ્રહ
૧૪૫૨

અમદાવાદ—સલાપોસરોડ.

ધો “ કાયમન્ડ ન્યુબિલિ ” પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ હગનલાલે છાપ્યું.

આમુખ ને ઉપકાર દર્શન.

મુંબાઈ યુનિવર્સિટીએ સને ૧૯૩૦ની “સ્કૂલ લિવિંગ” અથવા “મેટ્રિક્યુલેશન”ની પરીક્ષા માટે નિયત કરેલા ગુજરાતી કવિતાના અભ્યાસક્રમને અનુસરીને જ આ પદ્યસંગ્રહ અમે તૈયાર કર્યો છે. આમાં મૂળ ટેકસ્ટની સાથે દરેક કવિનાં વિસ્તૃત જીવનચરિત્રા, કાવ્ય-શૈલી, કાવ્યના અર્થ, સમજૂતિ, સાર, વિવેચન, વ્યુત્પત્તિ, વ્યાકરણ વગેરે આપવામાં આવેલ છે. એકંદરે વિદ્યાર્થીઓની દૃષ્ટિએજ આ પદ્યસંગ્રહ તૈયાર થયો છે. વિદ્યાર્થીઓ મૂળ કાવ્યનો અર્થ ખરાખરા સમજી શકે ને તે પછી કાવ્યની ખૂબીમાં સ્વતંત્ર પ્રવેશ કરી શકે તે હેતુજ ખાસ ધ્યાનમાં લઇને અર્થ વિવેચન માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. કોઇ પણ કાવ્યની ખૂબી જાણી તે કવિનાં અન્ય કાવ્યો તથા સાહિત્ય વાંચવાને વિદ્યાર્થી પ્રેરાય એ આશાએ દરેક કવિનાં જીવનચરિત્ર ને સાહિત્યસેવા જરા વિસ્તારપૂર્વક અમે આપેલાં છે. કેવલ અર્થ ગોખાવવાથી ભાષાજ્ઞાન સિદ્ધ થતું નથી એ સૂત્ર ધ્યાનમાં રાખીનેજ ટીકા તૈયાર કરવામાં આવી છે. કેટલેક સ્થળે વિદ્યાર્થીઓની સુધ્ધિને ઉપયોગ સ્વતંત્ર રીતે કરાવવાને સાધારણ વિવેચન કર્યું છે. પંચદંડની વાર્તામાં શામળે અનેક વસ્તુઓ ચર્ચી છે. તેમાંની ઘણીખરી મહત્વની વસ્તુઓ પ્રત્યે અમે વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન પ્રસ્તાવનામાં ખેંચ્યું છે, પણ તે માર્ગદર્શક જ છે. શામળના જીવનચરિત્ર તથા પંચદંડના વિવેચનના લેખ તૈયાર કરવામાં અમારા મિત્ર. રા. નટવરલાલ ગોકળદાસ શાહ બી. એ. એ અમને ખાસ મદદ આપી છે. આ પદ્ય સંગ્રહમાંનાં જૂદાં જૂદાં કાવ્યો એક કરતાં અનેક સંગ્રહોમાં જૂદે જૂદે સ્થળે છપાઇ ગયેલાં છે. તેમાંના ઘણાખરા સંગ્રહોને એકઠા કરીને તે ઉપરથી અમે અહિંયાં સુદ્રિત કાવ્ય લીધાં છે. પંચદંડની વાર્તા “સિંહાસન યત્રીશી”માં આખી છપાયેલી છે તેમજ એક જૂની શિલા પ્રેસમાં છપાયેલા પુસ્તકમાં પણ મળી આવે છે.

પણ ગુજરાતી પ્રેસના બૃહત્કાવ્યદોહનમાં જે સ્વરૂપમાં છપાયેલી છે તે અમોને વધુ શુદ્ધ લાગે છે તેથી તેનેજ અમે અહિં અનુસર્યા છીએ, ને પાઠભેદ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી. નરસિંહથી દયારામ સુધીનાં કાવ્યો ગુજરાતી પ્રેસ તરફથી છપાયેલા બૃહત્કાવ્યદોહનના અનેક ભાગમાં, પ્રાચીન કાવ્યમાળાના અંકો તેમજ તે તે કવિઓના સ્વતંત્ર કાવ્ય સંગ્રહો જેવા કે ‘અખેવાળી’, ‘દયારામ કાવ્યમણિ માલા. ભા. ૩’, ‘દયારામ કાવ્યસંગ્રહ’, વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા છે તેથી તે તે ગ્રંથોની પણ અમારે મદદ લેવી પડી છે. દલપતરામ તથા નર્મદાશંકરનાં કાવ્યો દલપત કાવ્ય” તથા “નર્મદકવિતા”માંથી લીધાં છે. મણિલાલનું ‘અમર આશા’નું કાવ્ય ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયેટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલા ‘પદ્ય સંગ્રહ’માંથી લેવામાં આવ્યું છે. બાકીનાં કાવ્યો તે તે કવિઓના સ્વતંત્ર સંગ્રહોમાં જ્યાં પ્રકટ થયેલાં છે ત્યાંથી બહુધા લીધેલાં છે અને જે ગ્રંથમાં પ્રકટ ન હોય પણ માસિકાદિમાં પ્રકટ થયા હોય તો તેવા સ્થળેથી અમોને ઉદ્કૃત કરવાની જરૂર પડી છે. આવું એક શ્રીયુત ખખરદારનું કાવ્ય અમે ‘ગુજરાત’ માસિકમાંથી ઉદ્કૃત કર્યું છે. આ માટે આ સર્વ ગ્રંથ પ્રકાશકો તથા માસિકાદિના સંચાલકોનો અમે અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

વિદ્યમાન કવિઓનાં કાવ્ય આ સંગ્રહમાં મુદ્રિત કરવા જે જે કવિઓએ વિના સંકોચે ઉદારતાથી પરવાનગી આપી છે તેમનો અમે ઉપકાર માનીએ છીએ. જેમની પરવાનગી શરતચૂકથી લેવાની રહી ગઇ હોય તેમની વિદ્યાર્થીઆલમની કેળવણીના અમારા આ લઘુ પ્રયાસમાં સહાનુભૂતિ મળશે એવી આશાથી તેમનો પણ ઉપકાર માનીએ છીએ.

કવિજીવન યોજવામાં સાહિત્ય પરિષદના રિપોર્ટો, રા. ઝવેરીના માઈલે સ્ટોન્સ ઓફ ગુજરાતી લીટરેચરના બે ભાગ, તથા રા. જીવનલાલ અમરશીની “ગુર્જર સાક્ષર જન્મન્તીઓ”ની કોઇ કોઈ સ્થળે

મદદ લેવી પડી છે તેમને માટે અમે તે સર્વે લેખકો તથા પ્રકાશકોના ઋણી થયા છીએ.

મુદ્ર સુધારવામાં ઘણીજ કાળજી રાખવા છતાંય મર્યાદિત સમયમાં પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાની ઉતાવળને લીધે કોઇ કોઈ સ્થળે અશુદ્ધિ પેસી ગઈ છે તે માટે વાચકવર્ગની ક્ષમા માગીએ છીએ. તેને માટે શુદ્ધિપત્રક પહેલું વાર્યાને સુધારીને વાંચવાની સર્વેને વિનંતિ છે.

અમદાવાદ, }
તા. ૭-૫-૧૯૨૯.

જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ.
ચીમનલાલ ભોગીલાલ દેસાઈ.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

(સ્વતંત્ર પૃષ્ઠ).

૧. આમુખ...	૩-૫
૨. કવિજીવન	૧-૮૭
૩. પંચદંડની વાર્તા વિષે અવલોકન	૮૭-૧૦૦
૪. પંચદંડ કાવ્ય	૧-૪૭
૫. નરસિંહ મહેતા “ધ્યાન ધર હરિ તણું”	કાવ્ય	૪૮
૬. ભાલણ “ભાન બુલાવ્યું કળિયુગે”	૪૮-૫૦
૭. મીરાંબાઈ “મારા પ્રાણ પાતળાયા”	૫૦
૮. અમો “સ્વામી થઈને મેંડા આપ”	૫૧-૫૨
૯. પ્રેમાનંદ “ભૂપ મેં દીડી ગવધેલડી”	૫૨-૫૩
૧૦. રત્નેશ્વર “નિશ્ચિત મન મધ્યે”	૫૩-૫૪
૧૧. વદલભ “શરપતન”	૫૪-૫૬
૧૨. શામળા મેં છપ્યા	૫૬
૧૩. કાળિદાસ “પ્રથમ કરળેડી પ્રણામ કરું”	૫૭
૧૪. ધીરો “અંતે સંતને તેડાવેરે”	૫૭-૫૮
૧૫. દયારામ “મનજી મુસાફરે”	૫૮
૧૬. ” “પારસમણિને વાટકે”	૫૯
૧૭. નરભેરામ ડ છપ્યા	૫૯
૧૮. દલપતરામ “સળંગ વિપે”	૬૦
૧૯. નર્મદાશંકર “સુરત”	૬૧
૨૦. મણિલાલ નભુભાઈ “અમર આશા”	૬૨
૨૧. બાળાશંકર... “અમો મસ્તાન”	૬૩
૨૨. મણિશંકર રતનજી ભટ “સાગર અને શશી”	૬૩-૬૪

૨૩. ઘોટાદકર “ ભાગીરથી ” ...	૬૪-૬૬
૨૪. કલાપી “ ત્યાગ ” ...	૬૭
૨૫. મલખારી “ ઇતિહાસની આરસી ” ...	૬૮
૨૬. નરસિંહરાવ દિવેદીયા “ પ્રેમળ જ્યોતિ ” ...	૬૯
૨૭. નાનાલાલ કવિ “ તાજમહેલ ” ...	૭૦
૨૮. ખખરદાર “ સદાકાળ ગુજરાત ” ...	૭૧
૨૯. શાન્તિલાલ ઓઝા “ મુંઝવણ ” ...	૭૨
૩૦. પંચદંડની નોટસ, સાર વગેરે ...	૭૩-૭૬
૩૧. પંચદંડ કાવ્ય ઉપર પ્રશ્નોત્તર ...	૧૦૯-૧૧૦
૩૨. પ્રકીર્ણ કાવ્યોની નોટસ ...	૧૧૧-૨૦૨
૩૩. દયારામ ‘ મનજી મુસાફરે ’ ઉપર પ્રશ્નો ...	૧૫૦
૩૪. દયારામ ‘ પારસમણિને વાટકે ’ ઉપર પ્રશ્નો ...	૧૫૩
૩૫. દલપતરામ ‘ સજ્જન ’ના છપ્પા ઉપર પ્રશ્નો...	૧૫૮
૩૬. ઘોટાદકરના ‘ ભાગીરથી ’ ઉપર પ્રશ્નો ...	૧૭૬

શુદ્ધિપત્રક.

ટેકસ્ટ. પૃ.	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૩	૧૭	કુચ્છભૂષણ	કુચ્છભૂષણ
"	૧૯	વદન	પદના
"	"	ખટતો યજતો	ખટ તોયજતો
૫૪	૧૦	તો લે	તોલે
૫૫	૧૮	બુધા	બુધા
૬૩	૨૦	હૃદય જોષને	હૃદય જોષને
૬૭	૯	ધર્ષિ	ધર્ષક
૬૮	૨	મારી	મારો
૬૮	૩	મૂડી	મૂડી
૭૦	૨૩	વિછોડી	વિછોડી

કવિ શામળ ભટ.

જીવનકાળ—શામળ કવિનો જન્મ ઈ. સ. ૧૬૪૦ પહેલાં, અને મરણ ઈ. સ. ૧૭૩૦ પછી થયું હતું. જાતે શ્રીગોડ માળવી બ્રાહ્મણ હતો અને વેંગલપુર (હાલના અમદાવાદનું પરગણું ગોમતીપુર) નો રહીશ હતો તેના પિતાનું નામ વિરેશ્વર, માતાનું નામ આણંદી બાઈ અને ગુરૂનું નામ નાનાભટ હતું. ચોક્કસ પુરાવાના અભાવે અત્યારસુધી એમ મનાતું હતું કે શામળ એ સત્તરમી સદીના પ્રેમાનંદ કવિનો હરિફ અને સમકાલિન કવિ હતો ! ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગ સચ્ચક રથેશો'ના કર્તા સાક્ષરશ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરી તેના જીવનકાળ ૧૬૪૦થી ૧૭૩૦ સુધીનો આંકે છે. પણ ટીપમાં તેઓ રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનો અભિપ્રાય ટાંકી જણાવે છે કે તેના જીવનકાળની તે સાલ અસંભવિત છે. તેના અને પ્રેમાનંદના સાહિત્ય ગ્રંથોની રચનસંવત્ સરખાવતાં એવા ચોક્કસ પુરાવા સાંપડે છે કે શામળ એ પ્રેમાનંદનો નહિ પણ પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભનો સમકાલિન અને હરિફ હતો. વળી પ્રેમાનંદ અને શામળને સાક્ષરવિગ્રહ થયો હતો એમ મનાતું હતું. અને તે વિગ્રહને પ્રેમાનંદ-શામળ વિગ્રહ એ સંજોગન અપાયું હતું. તેના સંબંધમાં અસંખ્ય આધાર ઉભા કરી તેને પ્રેમાનંદનો સમકાલિન ગણવામાં આવતો હતો. પણ પ્રેમાનંદ કૃત-‘સુભદ્રાહરણ’ના સંપાદક શ્રી અંબાલાલ જીલાખીરામ જાની બી. એ. તે ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં ચોક્કસ પુરાવા ટાંકી પ્રેમાનંદ-શામળ ગ્રંથો અસંભવિત છે અને વલ્લભ-શામળ ગ્રંથો સંભવિત છે એમ પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કરે છે. તે વાસ્તવિક અને સંભવિત જણાયાથી અને શામળના જીવનકાળ ઉપર પ્રકાશ પાડનાર હોવાથી અહિં તેનો ઉલ્લેખ કરવો ઉચિત છે:—

“કેટલાક જનો પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોની ઓજસ્વિતા અને ખડ-
 લતામાં શામળ સાથે તેને અને તેના શિષ્યોને ચાલેલો અધડો કારણ
 ભૂત હોવાનું કહે છે. આ વાદની ઉત્પત્તિ સને ૧૮૬૩થી થયેલી કહી
 શકાય. એની તવારીખ અવલોકવા જેવી છે. વાદના મુદ્દા આદિ,
 તેમજ સંગતિ વિચારતાં પ્રેમાનંદનો શામળ સંવત ૧૮૨૧માં તો
 જીવતો હોવાનું અને તેજ સમયે રસભર “સૂડા બોહોતેરી” સંપૂર્ણ
 કર્યાનું પ્રમાણ મોજુદ છે. તેમ તેની કાવ્ય પ્રવૃત્તિ ૧૮૭૪થી કંઈક
 પહેલી શરૂ થયાનું અને સંવત્ ૧૮૦૮ સુધીમાં પૂરપાટ પ્રવર્ત્યાનું
 આંતર પ્રમાણોથી ચોક્કસ જણાયેલું છે. વળી શામળના આખ્યાન
 અને વાર્તાઓની સ્પર્ધામાં રચાયેલાં કહેવાતાં પ્રેમાનંદ અને તેના
 શિષ્યોનાં આખ્યાન અને વાર્તાઓની રચનસંવત્ની અસંગતિ,
 તેમજ તેનાં વસ્તુની સામ્યાદિ સ્પર્ધાના અંશોનો અભાવ પણ આ
 મુદ્દાને બોટો ઠરાવે છે જ. દાખલા તરિકે વીરજીના સુરેખાદરણનો
 રચન સંવત્ ૧૭૨૦ છે અને કામાવતીનો સં. ૧૭૨૫ છે, ત્યારે
 તેની સ્પર્ધામાં રચાયેલી કહેવાતી શામળની “પદ્માવતી”નો રચનસંવત્
 ૧૭૭૪ છે. શામળની વિનેચટની વાર્તાની નાયિકા વિદ્યાવિલાસીનીને
 ઝાંખી પાડવા અષ્ટાવક આખ્યાનમાં વિદ્યાવિનોદીનું ચિત્ર પ્રેમાનંદ
 ચિતર્યાનું કહેવાય છે. પણ પ્રેમાનંદનું અષ્ટાવકાખ્યાન સંવત ૧૭૬૬
 (કદાચ ૧૭૨૬) માં રચાયું છે, જ્યારે વિનેચટની વાર્તા તે પછીજ
 રચાઈ છે. વળી શામળની ‘ઉદ્ધમકર્મ’ની વાર્તાની સ્પર્ધામાં પ્રેમાનંદે
 દ્રૌપદીદરણ રચ્યાનું કહેવાય છે. તેમ માનીશું તો તે સંવત્ ૧૭૩૫
 ની અગાઉ લખાયેલી માનવી પડશે. કે જે સમયે શામળ નાનો
 બાળક હોવાનો સંભવ છે—પ્રેમાનંદનું માર્કડેય પુરાણ ૧૭૪૫માં
 આરંભાઈ સંવત્ ૧૭૬૫માં પૂરું થયું; ત્યારે શામળનું શિવપુરાણ
 (ખરી રીતે તો સ્કંદપુરાણમાં અંતર્ગત શિવપુરાણનું માહાત્મ્ય) સં.
 ૧૮૦૪માં રચાયું. પ્રેમાનંદનું મરણ ૧૭૬૨માં થયું તે પહેલાં વલ્લભે
 જેની સ્પર્ધામાં કૃષ્ણવિષ્ટિ રચી તે અંગદવિષ્ટિ સં. ૧૮૦૮માં રચાયેલી

જણાય છે. “કાષ્ટના ઘોડાની વાર્તાને ટક્કર મારવા ‘કુંતિપ્રસન્ના-
ખ્યાન’ વલ્લભે લખેલું કહેવાય છે. પરંતુ કુંતિપ્રસન્નાખ્યાન સંવત્
૧૭૭૭માં રચાયું છે, ત્યારે કાષ્ટના ઘોડાની વાર્તા (બત્રીસ પુતળીમાંની
સોળમી) ૧૭૮૫ પછી રચાયું શામળ પોતેજ બે ત્રણ સ્થળે કહે છે:

આમ રચન સંવતોની કેવળ અસંગતિ ઉપરાંત પણ વસ્તુ-
સામ્ય, પાત્રવર્ણનનું મળતાપણું, સમસ્યાદિની સ્પર્ધા વગેરે વિષે પણ
ઘણું કહેવાયું છે, પરંતુ તે પણ સાવ નિરાધાર છે. એમ આંતર
પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરી શકાય એમ છે.

આવાં તેમજ બીજાં પ્રમાણોથી શામળનાં કાવ્યોની સ્પર્ધામાં
પ્રેમાનન્દે કે વીરજીએ (કદાચ વલ્લભે પણ ?) આખ્યાન વાર્તાઓ
ખોખ્યાનું કથન અશ્રદ્ધાને પાત્ર હરે છે. તેમજ શામળ સાથે પોતાને
થયલા ઝઘડામાં (રા. બ. હરગોવિંદદાસ જણાવે છે તેમ) વિજય
મળ્યાથી પ્રેમાનન્દે સો મહોરો દક્ષિણમાં આખ્યાનું કથન પણ સખળ,
આંતર પુરાવાના અભાવે માનતાં અચકાવું પડે છે. પરંતુ વલ્લભના
કેટલાક માર્મિક અને વ્યંગ્યભર્યા ઉલ્લેખ (કુંતિપ્રસન્નાખ્યાન કવિ
૨૦૨, મિત્રધર્મોખ્યાન કવિ ૮, યુધિષ્ઠિર વૃકોદર સંવાદાખ્યાન
કવિ ૨૪-૨૫) જોતાં તેમ શામળનો કવનકાળ સંવત ૧૭૬૦-૧૮૨૧
નો વિચારતાં વલ્લભ શામળ વચ્ચે વાફકત્તલ અથવા સાક્ષરવિગ્રહ
ચાલ્યાનો સંભવ સમજાય ખરો, જો કે વલ્લભનાં વ્યંગ્ય વચનો
સિવાય કોઈ પ્રમાણભૂત પુરાવો પડે ધરી શકાય તેમ નથી.
કદાચિત્ આ કત્તલમાં કહેવાય છે તેમ પુત્ર વલ્લભના માન ખાતર
પ્રેમાનન્દે ઉત્તરાવસ્થામાં મહોરો ખર્ચી હોય તો તે સંભવિત છે.
બાકી તો પ્રેમાનન્દેનો હરિગુણ ગાવાનો કાવ્યહેતુ અને તેમાં
આખ્યાનોનાં ઐતિહાસિક સાધનો, તેમજ તેની કવનરીતિ, શામળનો
હેતુ, વાર્તા સાધનો અને કથનરીતિથી કેવળ ભિન્ન હતાં; ઉપરાંત
પ્રેમાનન્દેનો શ્રાવૃર્ગ શામળના શ્રાવૃર્ગથી જૂદીજ કોટિનો અને
ભિન્નરસવૃત્તિવાળો હતો. ઉત્તરમાં શામળ માતર પ્રણયમાં ખેડુતવર્ગ,

રાણાઓ, ઠાકરડાઓ અને ભાટો આગળ અતિશયોક્તિ અને અહ-
ભૂતનાથી ભરેલી તેમજ સાથે સાથે ખડકેલી વિવિધ માહિતીઓ
અને વ્યવહાર દર્શાવતી છલકાતી વાર્તાઓ હાંક્યેજ જતો, ત્યારે
પ્રેમાનન્દ દક્ષિણ તરફ નંદરખાર અને સુરતમાં ઉચ્ચવર્ણના શ્રદ્ધાળુ
પણ મર્મગ્ર આતુજનો આગળ ધર્મ, નીતિ અને જીવનના કંઈક
ઉંચા આદર્શો વર્ણવનારાં આખ્યાનો લહેકારતો હતો. આ મુઠ્ઠો પણ
તે સાથે વિચારવા જેવો છે.”

ઉપરના ઉલ્લેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે શામળનો પ્રવૃત્તિકાળ
સંવત ૧૭૭૪ એટલે ઈ. સ. ૧૭૧૮થી કંઈક વહેલાં શરૂ થયાનું અને
સંવત ૧૮૦૮ એટલે ઈ. સ. ૧૭૫૨ સુધીમાં પૂરપાટ પ્રવર્ત્યાનું
આંતર પ્રમાણથી ચોક્કસ જણાયેલું છે. આ અભિપ્રાય રા. ખ.
કેશવલાલભાઈના મતને અનુમોદન રૂપ છે તેઓ પણ જણાવે છે કે
સંવત ૧૮૦૮માં જેણે કાવ્યો રચ્યાં હોય તે માણસ સંવત ૧૭૦૦
પહેલાં જન્મ્યો હોય તેજ અસંભવિત છે! આ ઉપરથી એ સિદ્ધ
થાય છે કે શામળ એ પ્રેમાનન્દનો (૧૬૩૬-૧૭૩૪) હરિફ નહોતો
પણ તેના પુત્ર વલ્લભનો અને શિષ્યવર્ગનો હરિફ અને
સમકાલિન કવિ હતો.

શિક્ષણ અને યુગ—શામળને ગુજરાતી ભાષાના જ્ઞાન ઉપ-
રાંત સંસ્કૃત, અને હિંદીનું કે ત્રણ ભાષાનું સાદું જ્ઞાન હતું. વળી
તેણે રચેલા સાહિત્યમાં ફારસી ભાષાના મિશ્રણથી તેને ફારસી ભાષાનું
પણ જ્ઞાન હોય એમ જણાય છે. તે સમયના શિક્ષિતવર્ગમાં તેની
ગણના હતી. અત્યારના યુગની માફક તે વખતના યુગનું શિક્ષણ-
ધોરણ ઉંચા પ્રકારનું નહોતું. જનસમાજનો બહુજ મોટો ભાગ
નિરક્ષર, અજ્ઞાન અને વહેમી હતો. રાજ્યભાષા ફારસી હોવાથી, ફારસી
ભાષાનો વ્યવહારપૂરતો અભ્યાસ કોઈ કોઈ કરતો. સંસ્કૃત ભાષાનો
અભ્યાસ પણ કોઈ કોઈ કરતા અને તેમાં રચાવેલાં પુરાણાદિ સાહિ-

લભાંથી વસ્તુ સૂચન મેળવી, આખ્યાનો રૂપે ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારતા. કવિ પ્રેમાનન્દે આવાં ઘણાં આખ્યાનો કર્યા છે. તેણે રચેલું ઘણું ખરું સાહિત્ય પૌરાણિક વિષયક છે. શરૂઆતમાં શામળ કવિએ પણ પૌરાણિક વિષય ગુજરાતી પદ્યમાં ઉતારી જનસમાજ સમક્ષ ગાઈ અતાવવાના પ્રયાસ કરેલા, પણ તેમાં તે ગામેગામે બીજા માણસોની ઇર્ષ્યાથી અને અદેખાઈને લીધે નિષ્ફળ થયેલો. તેથી તેણે સ્વતંત્ર વસ્તુ મેળવી, સ્વતંત્ર રીતે કાવ્યો, વાર્તાઓ આદિ રચી, જનસમાજને આકર્ષવાના પ્રયાસ આરંભ્યા. તેના શ્રોતૃવર્ગ મુખ્યત્વે કરીને કાઠી, ઠાકરડાઓ, રાણાઓ, ખેડૂતવર્ગ અને ભાટોનો બનેલો હતો તેથી તેણે તેની વાર્તાઓમાં અદ્ભુતતત્વના મિશ્રણથી જનસમાજની વહેમી માન્યતાઓ પોષવાના અને તેમને ચમત્કૃતિ ઉપજાવી રસમુગ્ધ કરવાના પ્રયાસો કર્યા, અને તેમા તેની કૃતોદ્ધ થઈ. દિનચર્યાના શ્રમથી કંટાળેલા મગજને જ્ઞાન સાથે આરામરૂપે તેની વાર્તાઓ અને કાવ્યો નીવડ્યાં. ન વાંચી શકે તેવાંઓને અને વાંચી શકે છતાં વાંચન પ્રતિ કંટાળો હોય તેવી પ્રજાને રાતના સમયમાં ગમ્મત સાથે જ્ઞાન આપનારી તેની વાર્તાઓએ આકર્ષી લીધા, “સાદીભાષા, સાદીકડી, સાદી વાત વિવેક” એ દલપતરામ કવિની કાવ્યપંક્તિ શામળની વાર્તાઓ અને કાવ્યોનું ખાસ લક્ષણ છે. આવી સાદી ભાષા અને સાદી કાવ્ય-વસ્તુએ નિરક્ષર પ્રજાને મોહમુગ્ધ કરીધાં. તેના પરિણામ રૂપે બેકા જી-લ્લાના માતર તાલુકાના સુંજ ગામના એક રખીદાસ નામના શ્રીમંત પાટીદારે કવિ શામળને આશ્રય આપ્યો. તેના જીવનનિર્વાહ માટે રખી દાસે થોડી જમીન કાઢી આપી અને આવા આશ્રયદાતાને તેણે પોતાના કાવ્યોમાં ભોજરાજા જેવા દાનેશ્વરીની હરોળમાં આણી અમર કરી દીધો છે.

તેણે રચેલું સાહિત્ય—તેણે અધા મળી ૨૬ ગ્રંથો રચ્યા છે. તેમાં ‘નંદાગ્રીશી, મદનમોહના, વિદ્યા વિનોદિની, પદ્માવતી, અંગદ વિણિ, રાવણ મદોદરી સંવાદ એ મુખ્ય છે, તે ઉપરાંત તેણે ઘણા

છપ્પા પણ રચ્યા છે. તેની કવિત્વ શક્તિની ખરી પ્રતીતિ તેણે રચેલા છપ્પાઓ ઉપરથીજ થઇ શકે તેમ છે. *

તેનું સ્થાન સત્તરમી સદીના સાહિત્યકારોના પદ્મમાં વાર્તાઓ કરનાર તરિકે છે પણ તેની ખરી મહત્તા તો સમસ્યાઓ અને છપ્પાઓમાં જણાય છે.

તેણે લોકકથાનું ક્ષેત્ર ઠીક ખેડ્યું છે. શામળની પહેલાં વીરજીએ કામાવતી અને કાકુરાજની કથાઓ લખી છે પણ જે ચમત્કૃતિ શામળની વાર્તાઓમાં છે તે તે કથાઓમાં નથી. વળી શામળની વાર્તાઓમાં આવતાં પ્રસંગોપાત્ત સમસ્યાઓ અને છપ્પાઓ જેવાં નૈતિક અને ઔદિક તત્ત્વવાળાં છે તેવાં વીરજીની વાર્તાઓનાં નથી. શામળમાં જેટલી સરળતા છે તેટલી વીરજીમાં નથી. શામળની બધી વાર્તાઓમાં ‘મદનમોહન’ એ શ્રેષ્ઠ છે, વધારે રસમય છે. પદ્માવતીની વાર્તા તેના કવિજીવનની શરૂઆતની લાગે છે. મદન મોહનની ભાષા જેની ઉત્કૃષ્ટ છે તેવી પદ્માવતીની વાર્તાની નથી. તેની સમસ્યાઓ પણ મદન મોહનની સમસ્યાઓ જેવી છુદ્ધિયુક્ત અને ચાતુર્યવાળી નથી.

મદન મોહનની વસ્તુસંકલના સરખામણીમાં ઊંચા પ્રકારની જણાઇ આવે છે વળી તેમાં નૈતિકતત્ત્વો પણ સારી રીતે જળવાયાં છે. પ્રસંગોની ખીલવળી ઘણી વિચાર પૂર્વક કરવામાં આવી છે. મદન

* પેટ કરાવે વેઠ, પેટ વાળું વજડાવે
 પેટ ઉપડાવે બાર, પેટ ગુણુ સાના આવે.
 પેટ ભમે પરદેશ, પેટથી પાપ કરે છે
 પેટ કરે છે જર, પેટથી સત્ય હરે છે.
 વળી સંચ પ્રપંચ અધિક કરે, પેટ કાજ નરકે પરે,
 સામળ હહે સાચું માનજે, પેટ પાપ નરને નડે.

પ્રશ્ન—શીંગ સહિત જે જનમીઓ, જોળનમાં શીંગ જાય;
 જોળન ફીટી વૃક્ષ થયો, શીંગ ફરીને થાય.

ઉત્તર—વાત ગમી વનિતા કરે; અગત (અજ્ઞ ?) તણેલું તું ઇશ;
 શીંગ સહિતે જનમીઓ ચતુર ચન્દ્રનો ખીજ.

અને મોહના એ બેજ પાત્રો ધ્યાનમાં રાખી શામળે હિતોપદેશની માફક એ વાર્તામાં બીજી વાર્તાઓ જોડતાં રંગ સારો જમાવ્યો છે.

મોહના એ રાજકન્યા હતી અને તેને તેના શિક્ષક પાસે તેમની વચ્ચે પડેલો રાખી શિક્ષણ આપવાની જોગવાઈ કરી આપી હતી. શિક્ષક અને તેને એક વખત સમસ્યાના જવાબ નિમિત્તે વાંધો ઉઠતાં વણિક પ્રધાનપુત્ર મદનને કાણુ ખર્ચ છે અને કાણુ ખોટું છે એનો નિર્ણય આપવા આમંત્ર છે. મદન બન્નેને ખરાં ઠરાવે છે. મોહના પડેલો કાઢી નાખે છે અને મદનને જોતાંજ તેના પ્રેમમાં પડે છે. મોહના મદનને તેની સાથે લગ્ન કરવાનું કહે છે, મદન ના પાડે છે. પોતે મોહના જેવી રાજકન્યાને પરણવા યોગ્ય નથી. એના સમર્થનમાં અરેબીયન નાઈટ્સની માફક ઘણી વાર્તાઓ કહે છે. મોહના તેને આખી વાર્તાઓ રૂપેજ જવાબ વાળે છે. અંતે તેઓ શિક્ષકને સાક્ષી રાખી ગુપ્ત રીતે લગ્ન કરે છે. રાજાને કાને થોડા દિવસ પછી વાત પહોંચે છે. તે ત્રણેને મારી નાખવાનો હુકમ કરે છે પ્રધાન પોતાનો પુત્ર મદન એકલોજ દોષિત છે એમ કહીને રાજાને મોહના જેવી સ્ત્રી અને શિક્ષક જેવા બ્રાહ્મણને ન મારી નાખવાનું સમજાવે છે. રાજા પ્રધાનના નિરવાર્થપણાથી ખુશ થાય છે અને મારી નાખવાની સજા દેશવટામાં ફેરવી નાખે છે. મદન દેશવટે જાય છે, મોહના પણ પુરૂષ વેષે દેશવટે નીકળી જાય છે. દેશવટા દરમિયાન તે ઘણા રાજાઓની કન્યાને પરણે છે પણ પોતે પોતાની જાતિ યુક્તિ પ્રયુક્તિ વડે છુપાવી રાખે છે. અને તેની જાતિનો ભેદ ખુદ્દા પડવાના સંકટ સમયે જાત્રાનું બહાનું કાઢી ત્યાંથી નીકળી જાય છે. મદન પણ ઘણાં પરાક્રમે કરી અનેક રાજકુંવરીઓને પરણે છે. પણ મોહના મળતાં સુધી સંસારસુખ ન ભોગવવું એવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે. મોહના પણ મદનની શોધમાંજ રહે છે. સદાવ્રતના નિમિત્તે તેને શોધી કાઢે છે. બન્ને એક બીજાને ઓળખે છે અને ભેગાં મળે છે. તેઓ પોતાને વતન જવા પ્રયાણ કરે છે. મદન અને મોહના તેમની પરણેલી બધી સ્ત્રીઓને રસ્તામાંથી

સાથે લે છે. મોહના પોતાની બધી સ્ત્રીઓને મદન સાથે પરણાવે છે. મોહનાનો આપ તેમને સત્કારે છે અને મોહનાનાં લગ્ન મદન સાથે કરવાને સંમત થાય છે. મદન આવી રીતે પોતાના પિતાને અને રાજાને ખાત્રી કરી આપે છે કે તે મોહના જેવી અનેક રાજકન્યાઓને પરણવા યોગ્ય છે.

આ મદનમોહનાની વાર્તાનો સારાંશ છે પણ શામળની ઘણી ખરી વાર્તાઓનાં આવાંજ વિષય અને ઢબ છે. તેની વાર્તાઓમાં તે ઠેકાણે ઠેકાણે ઉપદેશાત્મક પ્રાસંગિક નિરૂપણો કરે છે. આવાં પ્રાસંગિક અને છપ્પાઓમાંજ શામળની ખરી મહત્તા છે. દૃષ્ટાંત નિરૂપણો તરિકે, મદન મોહનાને તેના સમાન રાજકન્યા સાથે લગ્ન કરવાનું સહસા કામ કરવાથી પરિણામ કેવું ભયંકર નીવડે તેના સંબંધમાં કહે છે:—

સહસા કામ કરનાર, કોઇ દિન શીશ કટાવે;

સહસા કામ કરનાર, માન મરજદ મટાવે;

સહસા કામ કરનાર, જર જોતામાં ખોએ;

સહસા કામ કરનાર, સુખ તેને નવ હોએ;

વળી સહસા કામ કરનારને, દુઃખ દાવાનળ આવી અડે,

સામળ કહે સહસા કર્મ કર્યા થકી, વિમાસણ પિંડમાં પડે.

વળી મદનનો પિતા રાજાને પોતાના પુત્ર મદનની અવણિક્ષ વૃત્તિ સંબંધી કહે છે કે:—

વરજો તેહ વણિક, જેહ અકાઈ ખોલે,

વરજો તેહ વણિક, જેહ પેટ પેટાંતર ખોલે.

વરજો તેહ વણિક, જેહ ઉતાવળો થાયે.

વરજો તેહ વણિક, જેહ વનિતા વાલે.

તેની સિંહાસન બત્રીશી અથવા બત્રીશ પુતળીની વાર્તા પણ જન સમાજને સાંઝે આકર્ષી શકી છે. વાર્તાના છેડે મડાપચ્ચીશી અથવા વૈતાળ પચ્ચીશીની વાર્તા આવે છે. પંચદંડ, રાવણ મદોદરી સંવાદ, અંગદવિષ્ટિ વિ. માં નૈતિક છપ્પાઓ કે સમસ્યાઓ નથી.

રાવણ મંદોદરી સંવાદ અને અંગહવિષ્ટિમાં ઠેકાણે ઠેકાણે યજ્ઞ ભાષા વપરાયેલી દેખાય છે, સરળતા વિશેષ છે અને કેટલેક સ્થળે નકામો વિસ્તાર કરાયો છે, પણ તેની શૈલી એવી ઉજળતી છે કે રસમાં ત્રુટિ થતી નથી. મંદોદરીસંવાદમાં વિસ્તાર કરતાં શામળે અઢાર વર્ણને બોલાવી સીતાને પાછી રામને સોંપવી કે યુદ્ધ કરવું તે વિષે તેમના મત પૂછ્યા છે. તેમાં કવિએ જુદી જુદી વર્ણનું માનસ-દર્શન ફીક કર્યું છે. દષ્ટાંત તરિકે.

વૈશ (વૈસ્ય) કહે છે:—

વૈશ કહે વેવાર એ પાખી છે, આપને લાજ છે પરિયામા,
અથડાવો દહાડા દશ વિશેક, હોલક યુકાલેક કરિયામાં.
રાડ જુઓ એ રીંછડાં (વાનર) કેરી, કણ એક લાજન ભરિયામા,
કાયર કેમ થઇએ આગળથી, શું વહાણ મુકયું છે દરિયામાં.

વળી એક વિધવાને પૂછતાં વિધવા કહે છે કે:—

એક વિધવા કહે વિખાણ છે શું, તારો બોલ ગમે નહિ ગાંડો,
વાર્યું નહિ કરે તે હાર્યું કરશે, કહિયે સુખે રાડજ માંડો,
ધડી બે ચારેક લંક લૂંટાશે, જોને ગમે તે ગામજ છાંડો,
સુખે રાજ કયમ રાવણ કરશે, શું જીતવી છે રાંડી રાંડો.

આવી રીતે તેણે દરેક જાતિનું માનસદર્શન કર્યું છે. વળી પ્રચલિત જાતિ પરત્વે કહેવતોના પણ તેણે તેમાં ફીક ઉપયોગ કર્યો છે. દાખલા તરિકે બ્રાહ્મણ:—ભીખ તેને પછી ભૂખ શાની ! સદ્ધ:—‘ગળે તસુ તો માફ છે રે, કુંભાર:—‘શું ધડો કે ઘેડ ઉતરશે, ચાક ઉપર હજુ પૈડો છે. લવાર:—જુહાર અને લોહું આફણિયે ફૂટે.’ ધાંચી:—‘હડખડવું નહી હિંમત રાખવી, તેલ જો તેલની ધાર જોરે વિ.

કવિતા લક્ષણ—તેનાં કાવ્યો બે પ્રકારમાં વહેંચી શકાય તેમ છે. (૧) વર્ણનાત્મક (Narrative) અને ઉપદેશાત્મક અગર બોધાત્મક (Didactic). પણ વર્ણનાત્મક કાવ્યોમાં પણ કેટલીક

વખત બોધ હોય છે. અને તે પ્રસંગોચિત છાપાઓ રૂપે જ. તેનાં મોટાં કાવ્યો એ વર્ણનાત્મક કાવ્યના પ્રકારના છે. તેના છાપાઓ, ઉચ્ચ કર્મ સંવાદ વિ. કાવ્યો. એ ઉપદેશાત્મક પ્રકારના છે. મદન-મોહના એ તેના વર્ણનાત્મક કાવ્યના અને 'શામળ રત્નમાળા' એ બોધાત્મક કાવ્યના નમૂના છે. તેનાં વર્ણનાત્મક કાવ્યો કાલ્પનિક છે, (Romantic), કવિની કલ્પનાસૃષ્ટિનાં છે.

તેની વાર્તાઓનું લક્ષણ; કાલ્પનિક નહિ પણ તાર્કિક—

શામળની વાર્તાઓ કાલ્પનિક નહિ, પણ તાર્કિક છે. તેમાં તર્ક સિવાય બીજું કશું જોવામાં આવતું નથી, શામળની વાર્તાઓનો વિષય પ્રેમાનંદની માફક ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક નથી પણ સ્વ-તંત્ર છે. અને તેથી તે તેના તરંગને અનુકુળ રીતે ધરી શકે છે. 'કશું કથે તે શાનો કવિ?' પુરાણોમાંથી વિષય લઈ કાવ્યો રચે તે શાનો કવિ? એમ શામળ પ્રેમાનંદ ઉપર આક્ષેપ કરે છે પણ પ્રેમાનંદનું સ્થાન કવિ શામળ કરતાં ઘણું ઉચું છે, કવિ તરીકે પ્રેમાનંદની હરોળમાં તે આવી શકે તેમ નથી. વાર્તાઓમાં તે સમાજ સુધારક તરિકે જળકે છે પણ ખરી રીતે તેનું દૃષ્ટિબિંદુ જેટલું વિધ વિધ તરંગોથી વાર્તાના રસમાં લોકસમાજને ગરક કરી દેવા તરફ છે તેટલું સમાજસુધારા તરફ નથીજ. તે સમાજ સુધારાને પોતાના લોક સમાજને આકર્ષવાના ધ્યેયના માત્ર એક સાધન તરિકે વાપરે છે. સાધારણ રીતે કાલ્પનિક વસ્તુઓ વ્યવહારમાં મૂકાયેલી વસ્તુઓ કરતા વધારે આકર્ષક હોય છે તેમ શામળની કપોલકલ્પિત વાર્તાઓમાં આવતા સમાજ સુધારાના વિષયો જેવા કે જાતિભેદ, લાગ, સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય, સ્વયંલગ્ન, વિ. તે સમયના લોક સમાજને આકર્ષક નીવડે તે સ્વાભાવિક છે. પણ તે સુધારા તેનું દૃષ્ટિબિંદુ નથી. તેનું દૃષ્ટિબિંદુ વાર્તાઓના આનંદનું જ છે. અને તેમ કરવા જતાં કવિ ઉપર કલ્પનાના વિષયમાં મૂકાયેલા અંકુશોને તે ગણતો નથી. તેનામાં કલ્પનાશક્તિ નથી. પણ તરંગશક્તિ છે. કલ્પનામાં સંયમ છે, તરંગમાં તેનો અભાવ છે.

વસ્તુ સંકલના (Plot)—પ્રેમાનંદની વસ્તુસંકલના અત્રે પાત્રલેખન આગળ શામળની વસ્તુસંકલના શિથિલ અને પાત્રાલેખન જેવું કશું જ નથી. પ્રેમાનંદની વસ્તુસંકલના રચના યુક્ત છે, શામળના જેવી શિથિલ નથી. શામળની વસ્તુ સંકલના એટલી બધી શિથિલ છે કે તેની વાર્તામાં આવતી પેટા વાતો આખી થે ઉઠાડી દઇએ તોયે વસ્તુવિષય સમજવામાં ખલેલ પડે નહિ. પ્રેમાનંદમાં તેવી છૂટ લઈ શકાય તેમ નથી. દૃષ્ટાન્ત તરિકે નળાખ્યાનમાં હંસનું પાત્ર જો કે એટલો બધો અગત્યનો ભાગ ભજવતું નથી છતાં પણ તેને કાઢી નાખીએ તો વસ્તુ વિષય સમજવો કઠિન પડે અને કાવ્ય અપૂર્ણ જેવું લાગે, કંઈક ખૂટે છે એવું તરત ભાન થાય. તેના પાત્રાની અને બનાવોની સાંકળની અંકેક ગ્રંથીની માફક યોગ્યતા જાળવવી પડે છે. શામળની વાર્તાઓમા આવી રચના યુક્ત (Organic) વસ્તુ સંકલના નથી પણ શિથિલ (Loose) છે.

પાત્રાલેખન—શામળની વાર્તાઓમાં પાત્રાલેખન જેવું કશું નથી. પાત્રાલેખનના વિષયમાં પાત્રનું ચારિત્ર્ય આલેખન કરતાં—આદર્શ ચારિત્ર્યશીલ માણસનું ચારિત્ર્ય કેવું હોવું જોઈએ તેની જાણે નોંધ કરતો હોય એવું શામળનું પાત્રાલેખન છે. પ્રેમાનંદ તેના નળાખ્યાનમાંના દેવો જેવા અમાનુષિક પાત્રોને પણ તેની પાત્રાલેખનની શક્તિ દ્વારા મનુષ્ય-દેવો બનાવી શકે છે. એના પ્રસંગો ઉભા કરી, તેમની કર્તવ્ય વૃત્તિમાં દેવ છતાં તેમનામાં એક સાધારણ દુઃખવી મનુષ્યના જેવા ગુણદોષોનું નિરૂપણ કરે છે. આમ પ્રેમાનંદ માનસ શાસ્ત્રનો અભ્યાસી છે, મનુષ્ય સ્વભાવથી પરિચિત છે અને તેની પાત્રાલેખનની શક્તિદ્વારા તેને તેનાં કાવ્યોમાં ઉતારે છે. શામળનો મનુષ્યસ્વભાવનો અભ્યાસ મર્યાદિત છે. ‘રાવણ મહોદરી સંવાદ’ જેવાં કાવ્યમાં તેણે કેટલેક ટુકાણે મનુષ્ય સ્વભાવ અવલોકવાનો અને આલેખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે પણ તેમાં તેનો પ્રયાસ પ્રેમાનંદના જેટલો સફળ થયો નથી. વળી શામળની માફક પ્રેમા-

નંદનાં કાવ્યોમાં પણ અદ્ભૂત તત્ત્વો આવે છે પણ પ્રેમાનંદ તેને અદ્ભૂત ન રહેવા દેતાં માનુષિક કરી મૂકે છે. અદ્ભૂત રસની ચમત્કૃતિ ઉપજતી નથી પણ કાવ્યમાં સ્વાભાવિકતા (realism) આવે છે. જાણે વસ્તુતઃ અન્યું જ હોય એમ વાંચકને કે શ્રોતાને અનુભવાય છે. શામળની વાર્તાઓનાં અદ્ભૂત તત્ત્વો વૈતાળ, જ્વેગણી વિ. અમાનુષિક છે. મનુષ્યથી જે કાર્ય ન થઈ શકે તે કાર્ય કરવા તેઓ યોગ્યતા હોય છે. વિષય પરત્વે તેવાં કાર્યો કરાવાની જરૂર પડે છે તેથી જ તે વાર્તાપ્રસંગમાં યોગ્યતા હોય છે. પણ તેવી અદ્ભૂત વ્યક્તિઓ મનુષ્ય લાગણીને આકર્ષી શકતી નથી; તે મનુષ્યથી ભિન્ન છે અને ભિન્ન તરિકેજ રહે છે.

વર્ણન શક્તિ—શામળની વર્ણન શક્તિ ઉચ્ચ પ્રકારની નથી. વર્ણન તે આકર્ષક બનાવી શકતો નથી કારણ કે તેની કલ્પના શક્તિ અને રસવૃત્તિ મર્યાદિત છે. પ્રકૃતિસૌન્દર્ય તરફ તે બેદરકાર છે. પ્રકૃતિસૌન્દર્ય જેવું તેની વાર્તાના વિસ્તારમાંથી મળી શકે તેમ નથી. પ્રકૃતિસૌન્દર્ય તેની રસવૃત્તિને જગાડી-શકતું નથી. પ્રકૃતિની વસ્તુઓને જેવાં કે સુરજ ચંદ્ર વિ. ને તે કેટલીક વખત ઉપમાન તરિકે વાપરે છે પણ તેમાંયે કલ્પનાનો અભાવ છે. તેની વર્ણન શૈલી બહુ જ ઉતાવળી છે. તેમાં વાર્તાના વિસ્તાર સિવાય બીજી બાબતોને સ્થાન મળે તેવું નથી. વળી જેમ તેનામાં પાત્રાલેખનની શક્તિ નથી તેમ સૌન્દર્ય વર્ણનની પણ નથી. સૌન્દર્ય વર્ણન તરફ તે નિરપેક્ષ છે. તેના નાયક કે નાયિકાનું સૌન્દર્ય વર્ણન તે સૌન્દર્યના લાક્ષણિક અંગોની યાદી જેવું છે. દૃષ્ટાંત તરિકે પંચદંડમાં દમનીની પુત્રીના સૌન્દર્યની તારિક કરતાં શામળ લખે છે કે:—

લામ કામ મૃગશોચની, સિંહ લંકા સુજળ;
વનિતા મોગજ વરસની, બગુટી કામનું બાળ;
દેવદમનીની દીકરી, નિર્મળ દમની નામ;
શશિવદની મૃગશોચની, રૂપતાણું કંઈ ધામ;

ત્યારે તેવે જ પ્રસંગે પ્રેમાનન્દ રસ વહેવરાવે છે. અલંકારોથી ભરપુર એવું તેનું સૌન્દર્યવર્ણન અતિશયોક્તિ વાળું થાય છે પણ તેથી તે પાત્રો અમાનુષિક બની જતાં નથી. તે અલંકારોનો એક જ દેકાણું ખીચડો કરી નાખે છે, બધાએ રસ ઠાલવી દે છે તેવા વિસ્તારથી રસક્ષતિ થાય છે પણ સૌન્દર્ય આકર્ષક બને છે જ. દૃષ્ટાંત તરિકે નળાખ્યાનમાં દમયંતીનું નારદ મુખે રૂપવર્ણન કરતાં પ્રેમાનન્દ લખે છે કે:—

‘ગુણચાલ ને ચાતુરી, અહલુત સુંદર વેશ;
તેહને હું કેમ વર્ણવું, વર્ણવી ન શકે શેષ.

x x x x

દમયંતીનો ચોટલો, દેખી અતી સોહાગ;
અભિમાન મૂકી લગ્ન આણી, પાતાળ પેડા નાગ.
ભીમકમ્પુતાનું વદન સુધાકર, દેખીને શોભાય;
ચંદ્રમા તો ક્ષીણ પામી, આમમાં સંતાય.
સૃષ્ટિ કરતાં બ્રહ્માજીએ, ભર્યું તેજનું પાત્ર;
તે તેજનું પ્રજાપતિએ ઘડ્યું દમયંતીનું ગાત્ર.
વિગેરે. વિગેરે.

કેટલીક વખત શામળ વાર્તાના રસમાં સૌન્દર્ય તરફ અંગુલિ માત્ર કરીને જ ચાલતી પકડે છે. નાયક માટે ‘જાણે ઉગ્યો ભાણુ’ અને નાયિકા માટે ‘શશિવદની’, ‘મૃગદોચની’ વિ. અલંકારિક શબ્દો માત્રથી પતાવટ કરી દે છે. આમ સૌન્દર્યવર્ણનની તેની શક્તિ મર્યાદિત છે.

વળી તેનાં વસ્તુ વર્ણનમાં કવિઉચિત કદ્દપનાનો અભાવ છે. તેથી વસ્તુવર્ણન નિરસ બની જાય છે, બીન ઉપયોગી થઇ જાય છે. દૃષ્ટાન્ત તરિકે પંચદંડમાં વિક્રમ રાજનાં વખાણ કરતાં તે લખે છે કે:—

“નગર ઉજેણી અતિ અનૂપ, રાજ કરે વિક્રમ નરભૂપ,
અતિ પવિત્ર અષ્ટાદશ વર્ણુ, કૃષ્ણકથા સૂણે નિત્ય કર્ણુ.
વિપ્રસહકો પ્રશ્નોત્તરી, વેદપાઠી ને અગ્નોત્તરી,
ક્ષત્રી રણવટ કુદી પડે, ગૌઆઘણીની બહારે ચડે.
વૈશ્ય કરે વેપારી હાટ, ધર્મતણી ચલાવે વાટ,
શીળવત સદુ લોકજ અતિ, પતિવ્રતા ધર્મ પાળે સતી;
એવો રાગ અતુર મુગ્ધણુ, કોઈ કોઈની નવ લોપે આણુ.”

પ્રેમાનંદ તેવા જ પ્રસંગે નગરાગ્નની પ્રશંસા કરતા લખે છે કે:—

“છત્વા દેશ વધારી ખ્યાત. શત્રુ માત્ર પમાડયો શાંત.
ભૂપતી સર્વ નૈપધને ભજે, નળપુષ્કરે કીધો દિગ્વજ્ર.
પ્રભ મુઝે ઉઘાડે ખાર, ન કરે ચોરી ચોર અખાર,
સત્યે યમવતિ કીધો સાધ, પુરમાંહે કોને નહીં વ્યાધ,
કનકે ભરીઆ છે કોઠાર, જેલવાં ધન તેવાં દાતાર.

x x x x

ઘેર ઘેર થાયે હરિકીર્તન, એકાદશી વ્રત કરે હરિજન,
ચારે વરણુ પાળે નિજધર્મ, ધ્યાયે દેવ વ્યાપક પરિબ્રહ્મ,
નજે લીધો એટલો નેમ, માગ્યું દાન આપે કરી પ્રેમ,
જો આલે મસ્તક માગનાર, તો આપતાં ન લગાડે વાર.

આવાં પ્રેમાનંદ અને શામળની વર્ણનશક્તિની તુલના કરવાનાં અનેક દષ્ટાન્તો મળી શકે તેમ છે. તે ઉપરથી જાણાય છે કે શામળની વર્ણન શક્તિ ઉંચા પ્રકારની નથી. કલ્પનાની આમીને લીધે અને વાર્તાના વિસ્તાર સિવાયની બીજી રસવ્રત્તિને અભાવે તે વર્ણન આકર્ષક અનાવી શકતો નથી. તેની ભાષાશૈલી એવી ઉજળતી વેગવાળી છે કે તેમાં બીજી રસવ્રત્તિઓ હોય છતાં પણ દબાઈ જાય.

ભાષાની અસંસ્કારિતા—તેની ભાષા પણ સંસ્કારી નથી. પ્રેમાનન્દની ભાષા જેવી ગંભીર, અર્થસૂચક અને કંચક છે તેવી શામળની નથી. શામળની ભાષા હિતાવળી, ઠેકડા ભરતી છે. વાર્તાના રસમાં ભાષા તરફ તેનું દુર્લક્ષ છે. જો ભાષાની સરળતા એજ કવિતાનો પ્રાસાદિક ગુણ ગણાતો હોય તોજ શામળની ભાષામાં પ્રાસાદિક ગુણ છે એમ ગણાય, પણ પ્રેમાનન્દની ભાષા જેવી અર્થસૂચક અને અર્થ ગાંભીરવાળી છતાં પ્રાસાદિક છે તેવી શામળની નથીજ. તેની ભાષા સાધારણ સમાજમાં હમેશના ઉપયોગમાં લેવાય છે તેવી છે કેટલીક વખત શિષ્ટ સમાજને અશ્વિલ લાગે તેવા શબ્દ-પ્રયોગો હોય છે. દષ્ટાન્ત તરિકે રાંડો, ડોકરી ઇત્યાદિ, આમ તેની ભાષા શિષ્ટ નથી. ગુજરાતી ભાષાની સુધારણાના વિષયમાં પ્રેમાનન્દ જેવી તેનામાં ધગશ નથી. તેણે ગુજરાતી ભાષામાં રચેલા ગ્રંથોમાં, હિંદીનો તેમજ ત્રણ ભાષાનો અને કોઈ કોઈ વખત ફારસીનો ખડુજ છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે.*

પ્રેમાનન્દને ગુજરાતી સિવાયની બીજી ભાષા વળ્ય છે. તેને નો ગુર્જર ગિરાનું ગૌરવ વધારવું હતું.—શામળને તેવું કશું નથી. તેને તો સાધારણ, અશિક્ષિત સમાજને વાર્તાના રસમાં મોહમુગ્ધ કરવાં હતાં, અને માણસો તરફ સળગતા તેના કોધાગ્નિને આવી

* “કહા જાને મૂરખ, તું દશરથ કે નહનકુંડ
સનકાદિ જોગી જોસે, પીર ધ્યાન ધરત હે.
પતિતકો પાવન એ, ખાવન હે ખલકકો,
ભક્તનકો ખચ્છલ, કામ કરના કરત હે.
શશિ શેષ શારદ જી, નારદ અશિષ્ટ બર,
ભૂપર જીવા જોનવાકું, ભરતમૂર ભરત હે.
સામળ જી કે સ્વામીકી, પ્રતિત તું પર્ખ દેખ;
ગિરિવર ગંભીર ધીર, નીરપર તરત હે.

અંગદવિદિ.

રીતે શાંત પાડવો હતો.

સ્થાને અસ્થાને સમસ્યાઓ ગોઠવી શ્રાતાઓને ચમત્કૃતિ ઉપ-
જાવી ચમકાવવાં હતાં અને તેમ કરીને લોકોને આકર્ષવાં હતાં.

સ્ત્રીભાવના—તેનામાં અનૌચિત્ય—(In Constancy) જેવું
કશું જ છે. એક જ વસ્તુ પર જુદી જુદી વખતે, જુદા જુદા
અભિપ્રાયને રજુ કરે છે. દષ્ટાન્ત તરીકે તેના છપ્પાઓમાં અને
વાર્તાઓમાં સ્ત્રીને ઘણી વખત એવી મહાન શક્તિ સંપન્ના, સર્વ
ગુણભૂષિતા ધરાવી દે છે કે કવિને જાણે સ્ત્રી સમાજ તરફ પક્ષપાત
હોય એમ જણાય.+

ત્યારે બીજી જ પાત્રે સ્ત્રીને માટે એવું લખે છે કે જેથી
સ્ત્રીએ નરકાગારનું દ્વાર છે. દુઃખનો દરિયો છે, ઉપાધિનો ઉદ્દિષ્ટ છે
એવો કવિનો અભિપ્રાય છે એમ વાંચકને સમજાય.×

* “ ભણ્યો નથી કોઈ પુરાણ હું, ભણ્યો નથી કોઈ વેદ.

રસાલંકાર ન આવડે, મન ન પામે ખેદ.

ધર ધર રાગ તથું નહિ, પુત્ર ન મુજ ગુણગાય.

રાજદરબારે રજળવું, મેળવી નથી પસાય.

ભાટ, બ્રાહ્મણને ભાંડવા, લાંબી મૂકે પોક

રીઝી બલા બલા કહે, તેથી થાયે શોક. શામળ—

+ જ્ઞેષ્ઠનમાં દે રંગ, સંગસુખ ટાઢક તનની,

ઠહાલપણે કરી વાત, મટારે પીડા મનની,

સુખ દુઃખમાં સમભાગ, રાગરૂટે ગુણગાતી

ચતુરા ચિત્ત હરનાર, સાર ઉરમાં મદમાતી

વળી વૃધ્ધપણે સેવા કરે, દેખ્યાથી દિલ દુઃખટળે,

એ અન્તકાળે અળગી નહિ, બહુ સ્નેહ સાથે બળે.

X કેંકે માર્યા કંથ, કેંકે પરણ્યા પરહરિયા

કેંકે ઉચ્ચ અમીર તણ કિંકર વર કરિયા.

કેંકે કુટુંબ પરિવાર, તણ ચિત્ત બીજે થાલી

કેં મહિપતિને મેલી, માનની ગમતે મહાલી

આમ સ્ત્રી વિષેનો તેનો વસ્તુતઃ કેવો અભિપ્રાય હતો તે તેણે તેમને માટે શું લખ્યું છે તે ઉપરથી સમજી શકાય તેમ નથી પણ તે સમજવા માટે સ્ત્રીને તેની વાર્તાઓમાં શું સ્થાન મળેલું છે તે જાણવાની જરૂર છે. અને ત્યારે જ સ્ત્રી સમાજ ઉપરનો તેનો અભિપ્રાય યથાર્થ સ્વરૂપમાં સમજી શકાય તેમ છે. તેની વાર્તાઓમાં સ્ત્રીનું પદ પુરૂષ કરતાં ઉચ્ચતર છે. તે પુરૂષને કાર્ય કરવામાં પ્રેરણા કરે છે, તેને દોરે છે, તેને મદદ કરે છે અને તેનાથી પ્રસન્ન થઈ તેને વરે છે. તેની વાર્તાના નાયક નાયકપદને લાયક નથી. તે સ્વતંત્ર રીતે કાર્યો કરી, પોતાની નાયકનેયોગ્ય લાયકાત પુરવાર કરી શકતા નથી. ફક્ત કવિના પ્રશંસાત્મક શબ્દો અને નાયકના લાભના પરિણામ ઉપરથી જ તેને જે નાયક કહી શકાતો હોય તો જ તે નાયક પદને યોગ્ય ગણાશે. તેને અદ્ભૂત શક્તિની સાહાય્ય મળે છે. તેથી પરિણામ તેના લાભમાં ઉતરે છે. પોતાની સ્વતંત્ર બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાની તેને તક બહુ જ થોડી મળે છે. કોઈ તરફથી તેને પ્રેરણા થાય છે અને કોઈ વંનાળ કે જંગલી આદિ અદ્ભૂત શક્તિઓની રહેમ મેળવી કાર્યોના અંત લાભકારક તે લાવી શકે છે. તે ફક્ત એક નિમિત્ત માત્ર જ બને છે. પણ શામળની વાર્તાઓનો સ્ત્રીસમાજ, બહુજ સખળ, ગુણયુક્ત, હિંમતવાન, કાર્ય-કૃશળ અને શક્તિસંપન્ન હોય છે; અભ્યારના કે તે વખતના સ્ત્રી સમાજ જેવો નરમ, શરમાળ અને બહીકણ નથી. હાલના જમાનાની માફક ફક્ત પડદામાં રહેવું અને ઘડી બે ઘડી પતિના આનંદનું સાધન બનવું ત્યાંજ સ્ત્રીઓની ફરજનો અંત આવે છે, એમ શામળની વાર્તાઓનો સ્ત્રી ગણ માનતો હોતો નથી. પતિને દરેક કાર્યમાં

ફેકે સાસુ નણંદ સંહારિયાં, માતપિતા મદર્ન કર્યા,
એ જીવતી બત છે જણણી, જોર જોરાવરનાં હયાં.

વળી

ઘડી એકમાં કહે વીર, કંઈ ઘડીમાં કરી થાપે વિગેરે.

મદદ કરતી, તેની પાછળ વખત આવે દેશવટો ભોગવતી, અને પતિ આપત્તિમાં આવી પડે ત્યારે તેનું યુક્તિ, પ્રયુક્તિથી, અંગબળથી કે શૌર્યથી રક્ષણ કરતી, એવી શામળની વાર્તાઓની સ્ત્રીઓ છે. વળી શામળની વાર્તાઓની સ્ત્રીઓ પોતાનાં માતૃપિતાની માનમર્યાદા લોપીને, કેટલીકવાર યુક્તિપ્રયુક્તિથી કે તોછડાઈ વાપરીને પણ પોતાના મનપસંદ વરને વરતી. તેઓ જ્ઞાતિભેદ કે વર્ણભેદને ગણતી નહિ. દરેક સમાજમાં પુરુષ પ્રથમ પ્રેમ કરે છે અને સ્ત્રીઓની તેમાં ફક્ત ઇચ્છા જ પૂછાય છે. આમ પ્રેમનું ઉત્પાદન કારણ પુરુષવર્ગ છે. પણ શામળની વાર્તાઓનો સ્ત્રીવર્ગ તેજ પ્રેમનું ઉત્પાદન કારણ અને છે. તે ગુણ જોઈ પ્રેમ કરે છે, કેટલીક વખત સમસ્યાઓ પૂછી, બુદ્ધિચપળતા તપાસી વરે છે, જોકે સમસ્યાઓથી બુદ્ધિ ચપળતા તપાસી વરવાની પ્રથા એ પ્રેમની પરિક્ષા કરવાની યોગ્ય પ્રથા નથી જ. છતાં પણ પ્રેમના વિષયમાં તેઓ અચ્છાગ ભળે છે. આ ઉપરથી સહેજે સમજાશે કે સ્ત્રીઓ માટે શામળને પક્ષપાત છે. તેમને માટે તેને સારો અભિપ્રાય છે. જીપ્સાઓમાં કરેલું નિદાત્મક લખાણ ફક્ત તેની કાળી આંખ અતાવવા પુરતું જ કરવામાં આવ્યું હોય એમ સમજાય છે. સ્ત્રીઓ જેમ ગુણયુક્ત છે તેમ અવગુણવાળી પણ છે એમ અતાવવાનો આશય હોય છે.*

છતાં પણ સ્ત્રીઓ તરફ કવિને પક્ષપાત છે એમ તેની વાર્તાઓમાં સ્ત્રીઓને અપાયેલા સ્થાન ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય તેમ છે; પણ કવિ ઉપર સમાજમાં સ્ત્રીઓનું શું સ્થાન છે તેના નિર્ણય સંબંધી એક આલોષ છે અને તે ખરો છે. સ્ત્રીઓ એ પુરૂષોના ઉપભોગની એક વસ્તુ માત્ર હોય એમ તેની વાર્તાઓ ઉપરથી સૂચિત થાય છે. તે પુરૂષોના આનંદનું, સુખનું સાધન માત્ર તરિકે ગણવામાં આવી છે; સંસારભાર લઘકો કરનાર તરિકે તેમની ગણના થઈ નથી. આમ પુરૂષ વર્ગની પ્રધાનતા અને સ્ત્રી-

વર્ગની ગૌણતાથી સ્ત્રી પુરૂષની સમાનતા જળવાઈ નથી. વળી તેની વાર્તાઓમાંથી તરી આવતો અનેક પત્નીત્રત (Polygamy) નો રિવાજ આ કથનની સાખ પુરે છે.

તેના કલ્પેલા સમાજનાં તરી આવતાં વિચાર તત્ત્વો—

તેની વાર્તાઓમાંથી નવીન વિચાર તત્ત્વો ઘણાં જાડી આવે છે. તેમાંથી કેટલાં સત્ય દર્શે અને કેટલાં અસત્ય થશે તે અત્યારે કહી શકાય તેમ નથી. પણ તેની વાર્તામાંથી અનેક પત્નીત્રતની કલ્પના સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની ભાવનાની કલ્પનાથી વિરુદ્ધ છે. સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના જમાનામાં અનેક પત્નીત્રતની પ્રથા અમલમાં આવે તે અસંભવિત છે. તેની વાર્તાઓમાં જ્ઞાતિબંધનોની શિથિલતા તરી આવે છે. જ્ઞાતિ-સંસ્થાઓની સહિષ્ણુતા અગર વર્ણભેદ કે જાતિભેદનો ત્યાગ અને સ્વયંલક્ષ્ય (લક્ષના વિષયમાં માખાપતી સંમતિની ખીનજરિયાત) જેવા સુધારક વિચારો આજના સમાજની સમક્ષ વિચારણા માટે આવી શક્યા છે. તેમના ભાવી સ્વરૂપની આછી પણ ન ભુલ્સાય તેવી રૂપરેખા આજના સમાજમાં દોરાઈ રહી છે. તેની વાર્તાની નાયિકાઓ સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની હીમાયતી છે. તે માટેની તેમની યોગ્યતાના પુરાવા રૂપે છે, સંસાર સુખી બનાવવા, પુરૂષવર્ગને સ્ત્રીવર્ગના સાહાય્યની જરૂર છે; સ્ત્રી વગરનું પુરૂષજીવન તે નિરસ સંસાર છે. સ્ત્રીઓજ સંસારનાં સુખ અને આનંદ છે; તે ધારે તો સંસારમાં સ્વર્ગ સુખ સાંપડે, વિ. સચોના વિધાન રૂપે તેની વાર્તાઓની નાયિકાઓ છે.

સમાજબંધનો સામે બળવો ?—તેની વાર્તાઓના સમયનું સમાજજીવન કલ્પિત જતાં ભવિષ્યનું એક મહાન સત્ય છે. તેની વાર્તાઓનાં પાત્રો તે તેના યુગના સમાજનાં પાત્રો નથી. તે પાત્રો ભવિષ્યના સ્ત્રીયુગના સમયના છે. તે પાત્રો જે યુગમાં વર્ણ-ભેદ કે જાતિભેદ જેવું નહિ રહે તેવા યુગનાં છે. તે પાત્રો શામળના યુગ કરતાં કેટલી સદીઓ આગળ છે તે અત્યારે પણ કહી શકાય તેમ નથી. છેલ્લી ત્રણ સદીઓમાં આર્યપ્રજાએ બહુ પ્રગતિ કરી

જાણતી નથી. પણ અત્યારની પરિસ્થિતિ જોતાં શામળની વાર્તાનાં પાત્રો ભવિષ્યમાં અસ્તિત્વ ભોગવશે, એમ માનવાને સમજ કારણો આજના સમાજમાંથી મળી આવે છે. જનિર્ભેદત્યાગ કે સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના તેના સુધારક વિચારો ભવિષ્યમાં મોડા વહેલા પણ અમલમાં મૂકાશે. નહકના ભવિષ્યમાં કે દૂરના ભવિષ્યમાં તે કદી શકાય નહિ. તે પ્રજાની પ્રગતિના વેગ ઉપર આધાર રાખે છે. પણ શામળની વાર્તાના પાત્રો અસ્તિત્વમાં આવશે એ વાત નિર્વિવાદ છે. શામળનાં જાણે અજાણે કરેલાં એ વિધાનો સત્ય દરશો અને એ વિષયમાં શામળની કલ્પના પ્રશંસાપાત્ર છે. પણ એ સમાજસુધારક વિચારો તે તેના સમયના સમાજ સામે યજવા રૂપે નથી જ. તેમજ પ્રજાની વિચારણા માટે પણ મૂકાયા નથી. કારણ કે તેને સમાજના તે સમયના પ્રચલિત રિતરિવાજોથી સોસવું પડ્યું હોય, તેનો કડવો અનુભવ થયો હોય તેવું તેના જાહેર કે ખાનગી જીવન ઉપરથી જણાતું નથી. તેથી તે સુધારક વિચારો યજવા રૂપે નજ હોઈ શકે પણ ફક્ત તે તેની કલ્પનાની નવીનતા રૂપે જ છે. અને તેથી જ તે પ્રજાને આકર્ષી શક્યો છે.

મીરાંબાઈ.

(ખ. સ. ૧૪૦૩ થી ૧૪૭૦)

જન્મ કુળ—મીરાંબાઈનો જીવનકાળ ચાંકસ નિર્ણિત થયો નથી. તેનો ઇતિહાસ બધો મંથ્યગ્રસ્ત છે. પરંતુ સામાન્ય મન ઇ. સ. ૧૪૦૩ થી ૧૪૭૦ સુધીનો માને છે.

જે કે મીરાંબાઈનો ઇતિહાસ ચાંકસ લખાયો નથી છતાં એટલી ખાખનો ચાંકસ કહી શકાય કે મીરાંનો જન્મ મેડતાના રાડોડવંશમાં થયો હતો. ચીતોડ ગઢના સૂર્યવંશમાં તેનું જન્મ થયું હતું. મીરાંને પતિ પ્રત્યેનું મુખ મૂળથીજ નહોતું. તેના સાસરીયા તરફથી વેળુવધ્વમનો ત્યાગ કરાવવા મીરાંને વારંવાર પગવળી કરવામાં આવી હતી. અને વૃંદાવન ને દારિકાની યાત્રા મીરાંએ ત્રાંખા સમય સુધી કરી હતી.

“ જ્યમલ રાડોડની દીકરીરે, સુણો મીડતા એનું ધામ :

રૂપગુણ કોઈ સમોવડ નહીં, રૂંઠું ધર્યું મીરાંબાઈ નામ.

મીરાં મન મોહનશું લાગ્યું.

“રાડોડવંશી રાવ જોધાજીને ત્રણ પુત્રો હતા. સૂળજી, વીકાજી ને દુદાજી. સૂળજીએ જોધપુર વસાવ્યું, વીકાજીએ બીકાનેર ને દુદાજીએ મેડતા વસાવ્યું. દુદાજીને એ પુત્રો હતા. વીરમજી ને રત્નસિંહ. વીરમજીનો પુત્ર જ્યમલ ને રત્નસિંહની પુત્રી મીરા.” આ પ્રમાણે નવીન ઇતિહાસ લખાયો છે એ પ્રમાણે મીરાં જ્યમલ રાડોડની દીકરી નહિ, પણ રત્નસિંહ રાડોડની દીકરી થાય છે.

તેના જીવનવિષે દંતકથાઓ—મીરાંબાઈનો જન્મ કુંકડી ગામમાં થયેલો. નાનપણથીજ મીરાંનાં માબાપ દેવલોક પામ્યાં હતાં.

મીરાંબાઈનું લગ્ન ચિતોડગઢના રાણાજી કુંભા સાથે થયું હતું એવી દંતકથા છે. લગ્ન પછી મીરાં સાસરે ગયાં ત્યારથીજ તેમનાં સાસરીયાં સાથે ન બન્યું. પ્રસંગ એવો બન્યો કે કુળદેવીને વધામણાં દેવા વરકન્યાએ જવું જોઈએ તે રિવાજ પ્રમાણે કુભો રાણો ને મીરાં દેવીને વધામણાં દેવા ગયાં. કુંભાજીએ માતાને નમન કર્યું પણ મીરાંએ દેવીને નમન ન કર્યું.

“ સાચુ કહે: સૌભાગ્ય વધે, વડુ ! નમેો શક્તિને પાય,
મીરાં કહે: મસ્તક નહિ નમે વિના શ્રી ગિરિધર રાય.

ત્યારથીજ પતિપત્નીના સંબંધમાં વિષનાં બીજ રોપાયા. મીરાંને અલગ વાસમાં રાખવામાં આવી. મીરાંને તો મનભાવતું જ મળ્યું. તેણે તો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન-શ્રી ગિરિધર નાગરની ભક્તિમાં જ તલ્લીન થવા માંડ્યું.

એક પ્રસંગે મીરાં કોઈ પુરુષની સોબતમાં છે એવી વાત રાણાને કાને પડી. તેથી રાણો ગુસ્સો કરીને તલવાર લઈને આવ્યો ને જેવી તલવાર ઉગામે છે કે તરતજ એક મીરાંની ચાર મીરાં રાણાએ જોઈ. રાણો આશ્ચર્યચકિત થયો. દિનપ્રતિદિન ભક્તિના રંગ મીરાંના હૃદયપર વધુ ને વધુ ગાઢા રંગાતા ગયા. મીરાંને મારી નાખવાના આશયથી એક પ્રસંગે શાલીગ્રામની પેટીમાં સાપ મોકલવામાં આવ્યો પણ મીરાંને તો શાલીગ્રામજ દેખાયા. ત્યારબાદ વળી એક પ્રસંગે ઝેરનો પ્યાલો રાણાજીએ મીરાં માટે મોકલ્યો. મીરાંને તો તે ઝેર અમૃતસમાન લાગ્યું. આ કનડગતનું એક કારણ એ મનાય છે કે મીરાં વૈષ્ણવમાર્ગી હતી બ્યારે તેનાં સાસરીયાં શિવમાર્ગી હતાં. તે ધર્મ નો વિરોધ આનું મૂળ હોવું જોઈએ.

બ્યારે બહુજ કનડગત થવા માંડી ત્યારે મીરાંએ પ્રભુભક્તિ કરવાને માટે મેવાડ છોડ્યું ને દ્વરિકાં ગયાં અને ત્યાં કાયમ રહી શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની સેવા કરવા માંડી. “ મણિમાળાઓ મેવાડમાં ઉતારી સાચું શામળાનું ઘરેણું મીરાંબાઈએ પહેર્યું. ”

મીરાંનો ધર્મ—મીરાંબાઈનો ધર્મ કૃષ્ણભક્તિનો શ્રી વલ્લભ-
આર્યજ્ઞના પુષ્ટિ સંપ્રદાયને મળતો હતો. કૃષ્ણ ભક્તિ ને ઇરાનના
કવિ હાફિઝ ના સુશીવાદ વચ્ચે ઘણું અંશે સામ્ય છે. જેવી રીતે
વૈષ્ણવ ધર્મમાં પ્રેમ ભક્તિ છે તેવીજ રીતે સુશીવાદમાં પણ પ્રેમભક્તિ
છે. પણ સુશીવાદમાં પ્રભુને પત્ની માની ભક્ત પતિભાવે તેની ભક્તિ
કરે છે, ન્યારે વલ્લભ સંપ્રદાયમાં ભક્ત પત્ની છે ને શ્રી કૃષ્ણ એકજ
પતિ છે એવી માન્યતા છે. અને પ્રભુની ભક્તિ ભક્ત પત્નીભાવેજ
કરે છે આ સિદ્ધાન્તમાં વલ્લભ સંપ્રદાયથી સુશીવાદ જુદો પડે છે.
દયારામે પણ પોતે ગોપી છે એમ માનીનેજ પ્રેમથી મસ્ત બનીને
ગરબીદારા પ્રભુની ભક્તિ કરી છે.

મીરાંની કવિતા—મીરાંની કવિતા ભક્તિપ્રચુર છે. સ્ત્રીહૃદ-
યનો સ્વાભાવિક પ્રેમ, માધુર્ય ને રસ તેમાં સર્વત્ર માલમ પડે છે.
મીરાંની કેટલીક કવિતા શૃંગારિક છે પણ નરસિંહ મહેતાની માફક
તેણે હદ વટાવી નાખી નથી. મીરાંનાં પદ ને ગરબીઓ પ્રખ્યાત છે.
તેની ભાષા લલિત ને ભાવભીની છે, તેમાં માધુર્ય, પ્રેમ ને વૈરાગ્ય
છે. સ્ત્રી સમાજમાં મીરાંબાઈનાં પદ ઘેર ઘેર ગવાતાં આપણે સાંભ-
ળીએ છીએ.

નરસિંહ મહેતા.

(ઇ. સ. ૧૪૧૫ થી ૧૪૮૧)

નરસિંહ મહેતા જુનાગઢ પાસે તળાજી ગામના નાગર બ્રાહ્મણ હતા. નાનપણથી જ તેમના માનપિતા દેવસોક પામ્યાં હતા. માઆ-પના સુખ વિનાના નરસિંહ મહેતા પોતાના પિત્રાધ ભાઈ ઝંસીધરને ત્યાં ઊછર્યાં.

બાલ્યાવસ્થા—જે ન્યાતમા નરસિંહ મહેતા જન્મ પામ્યા તે નાગર બ્રાહ્મણની ન્યાત મુખ્યત્વે શિવમાર્ગી હતી પણ નરસિંહ મહેતા તો શ્રી કૃષ્ણના ભક્ત હતા. નાનપણથી જ તેમનો પન્થ ન્યારો હતો. ગમાર ગંજેરીની માફક જુનાગઢની ભાગેજી ધર્મશાળામા તે આખો દિવસ ઐસી રહેતા ને જે કોઈ સાધુ સન્યાસી આવે તેમની સાથે ભજન કર્તનની ધૂન લગાડવા ઐસી જાય. મુખે ભજનની ધૂન ને હાથમા કરતાલ લઈ તે નાચવા કુદવા મંડી પડે. આ પ્રમાણે નરસિંહ મહેતાએ ભજનનો અખાટો જમાવ્યો. એકતો પોને વેળણવ અને તેમાંય વળી નિરુદ્ધી બનીને આખો દિવસ ભજનનો વેપાર—એટલે ગામમા ને ન્યાતજાતમા નરસિંહ મહેતા માટે વાતો ચાલવા માડી. પરિણામે તેનો વિવાહ પ્રથમવાર જ્યાં થયો હતો ત્યાંથી તુટયો.

કવિ ને ભક્ત કેમ થયો ?—નરસિંહ મહેતા એક દિવસ બહારથી ઘેર આવ્યો. તૃપા લાગવાથી પોતાની ભાભી પાસે જળ માગ્યું. ભાભીએ બહુજ કંઠાર શખ્દોમાં મહેણું માર્યું ને કહ્યું કે “તમારા કરતાં ઘોખીઘાટનો પત્થર પણ બહુ કામનો છે.” અને તેને પાણી આપ્યું નહિ. પછી વતી એવી આવે છે કે આવા કંઠાર શખ્દો સહન નહિ થવાથી નરસિંહ મહેતા ત્યાંથી ગામ બહાર ચાલી નીકળ્યા. અને એકાન્ત નિર્જન સ્થળમાં એક ગોપનાથ મહાદેવનું

અપૂજ્ય શિવલિંગ હતું ત્યાં આવીને બ્રેહ્મા, ને સાત દિવસ સુધી અનશન વ્રત ધારણ કરીને એકાગ્રતા ને પ્રેમ પૂર્વક મહાદેવની ભક્તિ કરી એટલે શંકર પ્રસન્ન થયા અને “તું વર માગ, જે માગું તે આપું” એ પ્રમાણે તેને સાક્ષાત્ દર્શન દઈને કહ્યું. નરસિંહ મહેતાએ કહ્યું, “હું આપનાં દર્શનતો પામ્યો; હવે મને વિષ્ણુભગવાનના દર્શનની લાલસા છે.” શંકર ભગવાન નરસિંહનો લાલ પકડીને વૈકુંઠમાં તેને લઈ ગયા. ત્યાં તો શ્રી કૃષ્ણ ને ગોપીનો અખંડ રાસ ચાલી રહ્યો હતો. નરસિંહ મહેતા મારો ભક્ત છે એ પ્રમાણે કૃષ્ણ ભગવાને કબૂલ કરી રાસલીલાનાં અનેક રીતે દર્શન કરાવ્યા. અને અને તેને ભેટયા અને આશિર્વાદ આપ્યો કે:—

“કિર્તનભક્તિ કરજો મહારી, તરીશ ભવસંસાર.”

ત્યાથી જ નિરક્ષર નરસિંહ મહેતાનાં જ્ઞાનચક્ષુ ખુલી ગયા, ને “ગાનતાન કરતાં ને તાલ વાંતા” ગામમા આવ્યા. અને હવે દૈવ રીતે અનન્ય ભાવથી શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની પ્રેમભક્તિમાં નરસિંહ મહેતા તલ્લીન થયા. આવી રીતે ભક્તિ ને કવિશકિત બન્ને દિવ્યપ્રેરણાથી નરસિંહમા પૂરવામાં આવ્યાં,

નરસિંહનો ગૃહસ્થાશ્રમ—ત્યારબાદ નરસિંહ મહેતા ગૃહસ્થાશ્રમી બન્યા પરંતુ ભક્ત કવિની સ્થિતિતો કંગાલ હતી. તેમનું માત્ર એકજ લક્ષ્ય હતું. પ્રભુનું અખંડ કિર્તન કર્યાં કરવું એજ મહેતાનું તો ધ્યેય હતું. પોતાના ઘરમાં વચ્ચે ચોક હતો ત્યાં મોટું તુળસીનું વન હતું તેમા બધાને બેગા કરીને ભજન કરવા બેસતા, અને રાતદિવસ એજ ધૂન લગાવતા. નરસિંહ મહેતાની સ્ત્રી માણેકબાઈ તો કંટાળી અને ઘણી વાર ગુસ્સે થઈને ને પોતાને પિયર ચાલી જતી. આવી રીતે નરસિંહને સુધારવા તેમની સ્ત્રીએ ઘણા પ્રયાસ કર્યા પણ વ્યર્થ. તે તો એમજ કહેતા કે “એવારે અમે એવારે, તમે કહેાછો વળી તેવારે”. નરસિંહ મહેતાને શામળશા નામનો પુત્ર ને કુંવરબાઈ નામની પુત્રી હતી. સંસારવ્યવહાર નરસિંહે બધો પોતાના પ્રભુને જ સોંપી દીધો હતો.

નરસૈયાયા સ્વામી "નેજ નરસિંહના કામકાજની બધી ચિંતા પડી હતી. પોતાના પુત્ર શામળશાનો વિવાહ કરવાનો તેમજ કુંવરબાઇનું લગ્ન તેમજ મામેરું કરવાના સર્વ પ્રસંગો કૃષ્ણ ભગવાને સાચવી લીધા.

થોડાક સમય બાદ નરસિંહની પત્ની મરણપામી. ને ત્યાર બાદ શામળશા દેવલોક પામ્યો. તેની પુત્રી તો કુંવરબાઇ તે વખતે સાસરે હતી. તે દુઃખદ પ્રસંગે કવિએ "લહું થયું ભાંગી જંગળ, સુખે ભજીયું શ્રી ગોપાળ" એવા શબ્દોમાં સંસારની અનાસક્તિનો ચિતાર આપેલો છે. પ્રેમાનંદના કથેલા આ શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં ભકતની અનાસક્તિ દર્શાવવા સાર્વાત્રિક થયા છે.

નરસિંહ મહેતાના જીવનના કેટલાક ચમત્કારિક પ્રસંગો.

(૧) નરસિંહ મહેતા ઢેડવાડામાં ભજન કરવા વારંવાર જતા. તેમનો ઢેડ સાથેનો સંસર્ગ જાણી તેમની ન્યાતના નાગરોએ નરસિંહ મહેતાને "ન્યાતબહાર" મૂક્યા. નરસિંહને મન તો ન્યાતજ્ઞતાનાં વિદ્વો કંઈ વિશાતમાં નહોતા. કેટલાક સમય પછી શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને નરસિંહને રાત્રીના સમયે નિદ્રામાં દર્શન દીધાં ને તેને જ્ઞાતિભોજનમાં હાજરી આપવાની આજ્ઞા આપી. નરસિંહ મહેતા તો પોતાના "સ્વામિ"ની આજ્ઞાનું પાલન કરી ન્યાતમાં પંકિત બેઠેલી ત્યાં જમવા ગયા. તેમને આવતા જોઈને નાગરો ક્રોધાયમાન થયા ને તેમને બેસવા ન દીધા. પ્રભુએ ત્યાં નાગરોને એવો ચમત્કાર બતાવ્યો કે ન્યાં નાગરોની પંકિત જમવા બેઠેલી ત્યાં બધે નાગરો વચ્ચે એકેક ઢેડને તેમની સાથે જમવા બેઠેલો જોયો. આ જોઈ નાગરો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. નરસિંહ મહેતાને પંકિતમાં નહિં બેસાડવાનું જ આ પરિણામ હશે એમ સમજ્યા ને પછી તેમને સાથે લઈ જમવા બેઠા. આ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરતાં નરસિંહ મહેતાએ ગાયું કે "પક્ષાપક્ષી ત્યાં નહિં પરમેશ્વર, સમદષ્ટિને સર્વ સમાન."

(૨) બીજો પ્રસંગ "હારમાળા"નો છે. જુનાગઢનો રા'માંડલિક રાજા મહાદેવનો ભકત હતો ને તે રાજાની માતા વૈષ્ણવ હતી. એક

પ્રસંગે પ્રજાજનોએ નરસિંહની વિરૂદ્ધ સખત ફરીઆદ કરી કે “ નરસિંહ મહેતો તો દોંગી, દુરાચારી ને પાપી ” છે. અન્ય લોકોની સ્ત્રીઓની સાથે નાચે છે ને કુદે છે અને ભકત હોવાનો ડોળ કરે છે. આ ફરીઆદ સાંભળી રાજાએ મહેતાને દરબારમાં બોલાવ્યા અને નરસિંહ મહેતાને “ તારા કૃષ્ણભગવાન ક્યાં છે ? હોય તો મને બતાવ ! ” એ પ્રમાણે હુકમ કર્યો. નરસિંહ મહેતાએ રાતદિવસ પ્રભુની રતુતિ કરી અને.

“ દુઃખ સમે સંભાળજે, હું ધાર્મિ આવીશ તત્કાળ. ”

આ નરસિંહને આપેલું વચન કૃષ્ણ ભગવાને પાળ્યું. તે દરબારમાં આવ્યા ને નરસિંહને હાર પહેરાવ્યો. આ વાર્તાનો વિગતવાર ઉલ્લેખ નરસિંહ મહેતાએ હારમાળામાં કર્યો છે. (૩) કેટલાક યાત્રાળુને નરસિંહ મહેતાએ દ્વારકાંની રૂા. ૭૦૦) ની એક હુંડી શ્રીદામોદર શેઠ ઉપર આપેલી તે હુંડી પ્રભુએ દામોદર શેઠનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને સ્ત્રીકારેલી ને નરસિંહ મહેતાની આખર સાચવેલી. એ પ્રસંગ પણ નરસિંહ મહેતાએ પોતાના “ હુંડી ” નામક કાવ્યમાં ગાયો છે. (૪) કુંવરબાઇનું મામેરું પણ પ્રભુએ પૂરું હતું, અને તેનાં સાસરીયાંને ભાતભાતનાં વસ્ત્રો, અલંકારો, નાળાંયેર, સોપારી, રેગ વગેરે એક લખપતિથી પણ પુરી ન પડી શકે તેટલી બધી વસ્તુઓ છુટે હાથે બહેંચી હતી. આજ પ્રમાણે શામળશાનો વિવાહ ને નરસિંહના આપના શ્રાદ્ધ વખતે પણ પ્રભુએ તેને બધી મદદ કરેલી.

નરસિંહ મહેતાની સાહિત્ય સેવા. ગુર્જરી ગિરાનો આઘ કવિ, ગુજરાતી સાહિત્યનો ચાસર (Chaucer) નરસિંહ મહેતો યુગ કવિ મનાય છે. તેનો યુગ ભક્તિયુગ કહેવાય છે. નરસિંહ, મીરાં, ભાલણ, ભીમ, વગેરેએ કૃષ્ણ, હરિ કે રામની અનેક પ્રકારે ભક્તિજ ગાયાં કરી છે. નરસિંહનાં કાવ્યો તથા પદ તથા પ્રભાતિયાં પુષ્કળ છે. હારમાળા, ચાતુરી પોડશી, ચાતુરી છત્રીશી, શામળદાસનો વિવાહ, દાણુલીલા, ગોવિંદ ગમન, સુરત સંગ્રામ-આ કાવ્યો તેનાં મૂખ્ય છે. તે

ઉપરાંત ભક્તિને શ્રૃંગાર ઉપર આશરે એક દઝાર પદો તેમણે યોજેલાં છે. નરસિંહે ગુજરાતી ભાષામાં ધર્મ, ને ભક્તિના પવિત્ર તત્વગ્રાહિ સંસ્કારો દાખલ કર્યા છે ને ભાષામાં અનેરું ઓજસ ને સૌરભ ઉમેર્યું છે. “ પ્રભાતીયાં તો નરસિંહનાજ ” એ કથન ગુજરાતી સાક્ષર સમાજમાં મશહૂર છે. જેવી રીતે તુકારામના અભંગ, મીરાં ને દયારામની ગરબી, ધીરાની કાશી, ભોળના ચાળ્યા, શામળના છપ્પા, ચંદ બારોટના છંદ, બિહારીદાસના દુહા, ને કલાપીના ગઝલ પ્રખ્યાતિ પામ્યા છે તેવીજ રીતે નરસિંહ મહેતાના પ્રભાતીયાં પ્રાતઃકાલે કોમળ સૂરથી લલકારાતા સાંભળી ગુજરાતી પ્રજાના મનમાં ઉત્તમ પ્રકારની ચમત્કારિક છાપ પડે છે. નિદ્રામાંથી જાગતા વેંતજ પ્રભુનું નામ ગાવું, ને ભક્તિનાં વચનો ઉચ્ચારવા એના કરતા આત્માને વધુ શ્રેયસ્કર શું હોઈ શકે ? નરસિંહે પ્રભાતીયા યોજી ગુજરાતી કવિતામાં ધર્મ ને ભક્તિ ગુંથી કાઢ્યાં છે ને તેવી રીતે કવિતાને લોકપ્રીય બનાવી છે. વળી ગુજરાતી સમાજ ઉપર પણ કવિતા દ્વારા અનન્ય ને સંપૂર્ણ પ્રભુભક્તિ ગાઢ અવનવા ધર્મના સંસ્કારો પાડ્યા છે. આવી રીતે નરસિંહે ગુજરાતી સાહિત્યની તેમજ પ્રજાની અમૂલ્ય સેવા કરી છે. નરસિંહ મહેતાએ શ્રૃંગારિક કવિતા પણ પુષ્કળ યોજી છે. તેમા પોતાની જાતને એક ગોપી કલ્પીને ને કૃષ્ણને પોતાના પ્રિયતમ કલ્પીને આત્મા ને પરમાત્માની પ્રેમદ્વારા અભેદની સ્થિતિ નરસિંહે દર્શાવી છે. આ અલંકારિક ને તત્ત્વગ્રાહિ કાવ્યો નહિ સમજવામા આવવાથી “ ઉઘાડો શ્રૃંગાર ” કવિએ ગાયો છે એમ કહી કેટલાક નરસિંહના ઉપર કટાક્ષ કરે છે. પરંતુ નરસિંહનું નીચેનું પદ પોતાની મદા પવિત્રતા ને અભેદજ્ઞાનની સાક્ષી પૂરે છે:—

“ મુણો નમો નારી, અમે બ્રહ્મચારી, અમને તે કાઠ એક જાણે રે,
વેદ ભેદ જાહે નહિ મારો, સનકાદિક નારદ વખાણે રે;
એક જાણે છે વ્રજની ગોપી, કે રસ જ્યદેવે પીધારે.

એ પ્રમાણે નરસિંહ મહેતાએ તાદાત્મ્ય અનુભવ્યું હતું ને તે

પ્રેમભક્તિ રસનું પાન કરવાથીજ થઇ શકે છે એ પ્રમાણે ગાંધી આધુનિક “પુષ્ટિમાર્ગ”નાં બીજાં તેમણે રોપ્યાં હતાં. નરસિંહનાં કાવ્યોમાં અભેદમાર્ગનું જ્ઞાન અને આ જગતની માયાના મિથ્યાત્વનો ઉપદેશ પણ ઠેક ઠેકાણે ઉભરાય છે. “ધ્યાન ધર હરિ તણું” એ કાવ્યમાં “માયા દેખાડીને મૃત્યુ વહાયે,” “પટક માયા પરી, અટક ચરણે હરિ,” “આશનું ભવન આકાશ સુધી રચ્યું, મૃદ એ મૃગથી ભીંત કાચી” એ પ્રમાણે માયા મિથ્યા છે, માયામાં મોહ પામીને જીવનારની આશા વ્યર્થ છે ને પ્રભુની ભક્તિજ એક સાચી છે એ પ્રમાણેનો ઉપદેશ તેણે આપેલો છે.

નરસિંહ મહેતાની કાવ્યશૈલી. નરસિંહ મહેતાની ભાષા સરળ ને સાદી છે. તેમાં પ્રેમ ને ભક્તિનાં સૌરભ વહી રહ્યાં છે. તે ભાવવાદી તેમજ તત્ત્વચારી છે. તેનાં નીનિનાં કાવ્યોમાં માધુર્ય છે. જોકે પ્રાણીના દોષ માટે ઠેક ઠેકાણે ઠોક મારી છે જતાંય અખાની માફક કટુતાને પ્રવેશ કરવા દીધી નથી. તેની ભાષા બહુજ ઓળખવાળી ને આગ્રહી છે જતાંય મનોહર ને મધુર લાગે છે. તેનાં પ્રભાતીયાં તેો નાનાં નાનાં ગામડાંમાં પ્રાતઃકાલે મુક્ત કંઠે ગવાતા ડેર ડેર આપણે સાભળીએ છીએ. તે તેની કવિતાની લોકપ્રિયતા દર્શાવે છે. આવી રીતે નરસિંહ મહેતાએ ગુજરાતી કવિતા થોડાંબંધ લખી કવિતા પ્રદેશ ખેડ્યો છે, ગુજરાતના જીવન સાથે ધર્મ ને નીતિ ગુંથીકાદી કવિતાપ્રિયતાના સંસ્કારો ગુજરાતના હૃદયમાં જગાડ્યા છે. ને પ્રેમભક્તિનો નવો પંથ સ્થાપી ગુજરાતી પ્રગ્નને મોક્ષ માટે સરળ ને સરસ રસ્તો દર્શાવ્યો છે.

ભાષણ.

(ઈ. સ. ૧૪૩૯ થી ૧૫૩૯)

એમ કહેવાય છે કે હિંદુસ્તાનમાં કવિતા ને ધર્મનો નિકટનો સંબંધ છે. આ કથન ગુજરાતી કવિતાને ખરાબર લાગુ પડે છે. આર્ય ધર્મની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના ઉત્પાદકો મહાન ઋષિ મુનિઓના વેદ, શ્રાવણ, ઉપનિષદ, રામાયણ, ભાગવત, મહાભારત ને પુરાણ એ સર્વે પદ્યમાંજ લખાયેલા. ગુજરાતી ભાષા ને સાહિત્યકાળના ત્રણ વિભાગ છે. ઈ. સ. ૧૦ માં સૈકાથી ૧૪ માં સૈકા સુધી અપભ્રંશ અથવા પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષા, ઈ. સ. ૧૫મા સૈકાથી ઈ. સ. ૧૬મા સૈકા સુધી મધ્યકાલીન ગુજરાતી, અને ઈ. સ. ૧૭મા સૈકાથી માંડીને હાલ સુધી અર્વાચીન અથવા નવી ગુજરાતી.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી યુગના આઘ કવિ નરસિંહ મહેતા મનાય છે. નરસિંહ ને મીરાંએ કૃષ્ણની ભક્તિ ગાઈ. ત્યારે સૌરાષ્ટ્ર અને મેવાડમાં કૃષ્ણભક્તિના દિવ્ય સૂર સંભળાવા માંડ્યા ત્યારે ગુજરાતના પ્રાચીન પાટનગર પાટણમાં પ્રાચીન જૈન કવિઓને બાબુએ હાલી ભાણજીનાં વાતી ને આખ્યાનોએ પોતાનો વિજયડંકો વગાડ્યો. જે સમયે સર્વે કવિતા ને સાહિત્ય અપભ્રંશમાંજ રચવાની પ્રથા સર્વ માન્ય થઈ પડી હતી તે સમયે “ગુર્જર” ગિરાને અમૃત્ય સાહિત્યથી અસંકૃત કરી જીની જૈન પ્રણાલિકાને તોડવાની હિંમત ધરનાર માત્ર એક ભાણજીજી હતો.

ભાણજી કવિ પાટણનો હતો. ન્યાતે ત્રિવેદી મોટા શ્રાવણ હતો. તેનો જન્મકાલ અચોક્કસ છે. પણ ઈ. સ. ૧૪૩૯ ના અરસામાં તે જન્મ્યો હશે એમ મનાય છે. તેના સમયમાં ગુજરાતનું રાજ્ય મહમ્મદ બેગડા ચલાવતો હતો. કવિને ઉદ્ધવ ને વિષ્ણુદાસ નામના બે પુત્રો હતા. તે બંને પુત્રરત્નોએ પણ વિદ્વાન પિતાની માફક ગુર્જરગિરાને સુંદર

શાભાવી છે. ઉદ્ધવે યુદ્ધકાંડ સુધીનું રામાયણ અને બ્રહ્મવાહન આખ્યાન લખ્યાં હતાં; ને વિષ્ણુદાસે રામાયણનો ઉત્તરકાંડ લખ્યો હતો. કવિએ સુખી ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવી વૃદ્ધાવસ્થામાં સંન્યસ્તાશ્રમ ગ્રહણ કર્યો હતો. અને શ્રી રામચંદ્રને પોતાના ઇષ્ટદેવ તરિકે સ્થાપી તેમની અનન્ય ભક્તિ કરી હતી. ઈ. સ. ૧૫૩૯ ની આસપાસમાં તેમનું અવસાન થયું હતું.

ભાવણ સંસ્કૃત ભાષાનો પંડિત મનાતો હતો. રામચણ, મહાભારત ને પુરાણોમાં એ પારંગત હતો. રામચંદ્રજી સંબંધી ધણું કાવ્યો ને નાટકોનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો હતો. નૈષઘ ચરિત અને કાદમ્બરી એ એ સંસ્કૃત ગ્રંથો તેમને વિશેષ પ્રિય હતા. વ્યાકરણનું પણ તેમને સારૂ જ્ઞાન હતું. વ્રજ ભાષામાં પણ તેમણે કેટલાંક પદ ભાગવત દશમ સ્કંધમાં યોજ્યાં છે તે ઉપરથી માનવને કારણ રહે છે કે તેમને વ્રજ ભાષાનું પણ સારૂ જ્ઞાન હોવું જોઈએ.

ભાવણે ગુજરાતી ભાષામાં ધણું કાવ્યો લખ્યાં છે. “શિવ ભીલડી સંવાદ, સપ્તશતી, જળધર આખ્યાન, નળાખ્યાન, દુર્વાસા આખ્યાન, રામ વિવાહ, દ્રુવાખ્યાન, મૃગી આખ્યાન, કૃષ્ણ વિધિ, કાદંબરી, દશમ સ્કંધ, અને રામ બાળચરિત.”

ભાવણની કવિતા રસિક ને પ્રાસાદિક છે. ભાષા સરળ પણ ભાવવાદિ છે. સંસ્કૃત ભાષાનો પંડિત હોવા છતાંય સરળ ને સાદા શ્લોકોનોજ તેણે ઉપયોગ કર્યો છે. તેથી તેની કવિતા બહુ મનોહર ને મધુર લાગે છે. તેમાં લાલિત્ય ને અર્થગાંભીર્ય સમાયાં છે. રસની જમાવટ પણ તેણે ઠીક કરી છે. તેની શૃંગારરસ ને કર્ણુરસની જમાવટ ઉત્તમ રીતે થઈ છે. તેને લાંબાં વણુનો પસંદ નહોતાં. કહેવાનું ટુંકમાં કહેતો પણ સચોટ ને અસરકારક રીતે કહેતો. એની શૈલી મિતાક્ષરી હતી.

નળાખ્યાનની મૂળ કથા મહાભારતમાં હોવાથી ધણું સંસ્કૃત લેખકોએ પણ નળાખ્યાન લખ્યાં છે. કેટલાંક નામમાત્રનો ફેરફાર કરીને જૈન કવિઓએ પણ નળાખ્યાન લખ્યું છે. પરંતુ સૌથી ઉચ્ચ

પ્રતિનાં નળાખ્યાન તો ભાલણુ ને પ્રેમાનંદનાંજ મનાય છે. કારણકે જેવી રીતે પ્રેમાનંદની ભાષા શુદ્ધ, સરળ, ભાવવાદિ, ને ઓજસવાળી હતી તેવીજ રીતે ભાલણુની ભાષા પ્રસાદવાળી, પ્રતાપી ને રૂઢ હતી. તેની શૈલીમાં સ્વાભાવિકતા હતી. સંસ્કૃત મૂળકાવ્યનો રસ ગ્રીલી તેણે પોતાના કાવ્યમાં છૂટથી જોડેવડાવ્યો હતો. ભાલણુના કાવ્યની કેટલીક છાયા પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ભાવ-આલેખનમાં અને પાત્રાલેખનમાં ભાલણુની મહાન શક્તિ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

આવી રીતે જૈન સાધુઓના કાવ્યમાં રહેલો ગુજરાતી સાહિત્યનો કિલ્લો વશ કરનાર, ને અપભ્રંશ ભાષામાં લખનારા કવિઓથી નિરાજો પન્થ કાઠી “ગુર્જર” નામ આપી ગુજરાતી સાહિત્યનો ગુજરાતમાં ડંકો વગાડનાર ભાલણુ હતો.

અખો

(ઇ. સ. ૧૬૧૫ થી ૧૬૭૫)

અખાનું સ્થાન.

ગુજરાતી કવિતાના ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ત્રણ મુખ્ય વિભાગ પાડવામાં આવે છે. (૧) પ્રાચીન ગુજરાતી. (૨) મધ્યકાલીન ગુજરાતી. (૩) અર્વાચીન ગુજરાતી. આ ત્રણ મહાયુગમાંથી મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના નભોમંડળમાં અખો એક મહાન તેજસ્વી તારો હતો. જેવી રીતે મનોરંજક કથારસમાં પ્રવીણુ શામળભટ હતો, સર્વ રસમાં વિહરનાર પ્રેમાનંદ હતો, શૃંગાર રસિકતા ને સંગીતમાં પ્રવીણુ ભક્ત કવિ દયારામ હતો તેવીજ રીતે અદ્વૈતમાર્ગી તત્ત્વવિચારમાં ને માર્મિકતામાં કુશળ અખો ભગત હતો. અખાની ભાષામાં જે અર્થ-ગાંભીર્ય ને અત્કૃતિ જોવામાં આવે છે તે સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી મધ્યકાલીન કવિઓમાંથી અન્યમાં ભાગ્યેજ દેખાશે.

જન્મ, કુલ, બાલ્યાવસ્થા.

અમદાવાદમાં ખાડીયામાં સોનીની વ્યવહાર કુશળ ગણાતી કોમમાં અખાનો જન્મ આશરે ઇ. સ. ૧૬૧૫માં થયો હતો. તેને હાલના જેવી શાળાની કેળવણી મળી ન હતી. પરંતુ બાલ્યાવસ્થામાંથીજ તેના મન ઉપર સારા સંસ્કારો પડેલા. તેની બેનના અકાળ મૃત્યુએ પહેલ વહેલા તેના મનમાં વૈરાગ્યનાં બીજ રોપ્યાં. અમદાવાદની ટંકશાળમાં સરકારી નોકરોનો તે ઉપરી હતો તે વખતે તેની ન્યાત જાતના લોકોએ તેના ઉપર આક્ષેપો મૂકી તેને બહુજ કનડયો હતો. ગુજરાતના નવાબે તેને કેદમાં પૂર્યો હતો પણ પાછળથી નિર્દોષ માલમ પડતાં છૂટી ગયો હતો. ત્યારથી સોનીનાં ઓળરો તેણે કુવામાં નાખી દીધાં, તેની બધી માલમીલકત વેચી નાખી, અને સત્યનો પન્થ દર્શાવે એવા ગુરુની શોધમાં તે નીકળી પડ્યો. અખાને કાશીમાં મણિકર્ણિકાના ઘાટ ઉપર

એક નાની મટુલીમાં ઉપદેશ આપનાર એક સન્યાસીનાં દર્શન થયાં. તેના જ્ઞાન, ને વૈરાગ્યના પ્રભાવની છાપ અખાના હૃદય ઉપર સારી રીતે પડી. તેના એકાકી વિદ્યાર્થીને અખાના જ્ઞાનમાર્ગના ઉપદેશ મટુલીની પાછળ બેસીને અખાએ ગુપ્ત રીતે આરમ્ભિતા સુધી સાંભળ્યા ને ત્યાર બાદ તેની તેના ઉપર શ્રદ્ધા ચોંટી ને તે સન્યાસીને પોતાના ગુરુ તરિકે માન્યો. અખો ત્રણ વર્ષ સુધી ત્યાં ગુરુની સાથે રહ્યો અને હિંદુશાસ્ત્ર ને તત્ત્વજ્ઞાનનાં મહાન પુસ્તકો જેવાં કે પંચદશી અધ્યાત્મ રામાયણ, ભગવદ્ગીતા, યોગ વાસીષ્ઠ, રામાયણ ને દુર્ભેદ વેદાન્તના તત્ત્વજ્ઞાનપ્રચુર ગ્રન્થોનો અખાએ ગુરુ પાસેથી બહુજ સુંદર અભ્યાસ કર્યો. અખાના સંબંધમાં એક એવી વાર્તા છે કે એક વખતે અખો વૈષ્ણવ આચાર્ય શ્રી ગોકુળનાથ મહારાજ પાસે ગયેલો ત્યારે અખો અમદાવાદનો શ્રીમંત સોની છે એમ જાણી મહારાજે તેને સારો આદર આપ્યો ને વિવિધ પ્રસાદી આપી તેને પ્રસન્ન કર્યો, પણ યાત્રાએથી પાછા આવતાં ફરીથી પાછો અખો ત્યાં આવ્યો પણ તે તો એક વેરાગીનું રુપાન્તર પામેલો, એટલે મહારાજે તેને ઓળખ્યો તો ખરો પણ મંદિરમાં પેસવાજ દીધો નહિ. ત્યારથી વૈષ્ણવ ધર્મ પ્રત્યે ને ઢોંગી ગુરુ પ્રત્યે અખાને તિરસ્કાર ઉપજાવવાનું મનાય છે. આવા ઢોંગી ગુરુઓના ઢોંગ ઉઘાડા પાડવા અખાએ પોતાનાં “વેપનિદા, પ્રપંચ અંગ, ખળજ્ઞાની અંગ, જડભક્તિ અંગ, અને ધ્રુટકળ અંગ” નામના કાવ્યોમાં ઘણો પ્રયાસ કર્યો છે. સાથે સાથે આદર્શ ગુરુ ને જ્ઞાનીનાં લક્ષણ પણ કવિએ સ્પષ્ટ રીતે “ભક્તિ અંગ, અને સંત અંગ” માં આપેલા છે.

અખાનો તત્ત્વવિચાર ને સાહિત્યપ્રચાર.

અખો શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તોનો અનુયાયી હતો. બોધ પ્રધાન અખાની કવિતાનો મોટો ભાગ સાતસો છેતાલીસ છંદોમાં છે. આ છંદો ઉપરાંત અખેગીતા, અનુભવમિંદુ, કૈવલ્યગીતા, ચિત્ત વિચાર-સંવાદ, પંચીકરણ, ગુરુશિષ્ય સંવાદ, એ મૂખ્ય ગ્રન્થો છે. અખો

જ્ઞાની હતો, સાથે અનુભવી પણ હતો. એનો નિર્મલ જ્ઞાત્યનો અનુભવ એની ગંભીર કવિતાની પ્રત્યેક પંક્તિમાં માલમ પડે છે. તેથી અભ્યાસક્રમે આ સંસારની અસારતાનું ને પરબ્રહ્મની યથાર્થતાનું પોતાના અંતરપટમાં ભાન થાય છે.

“સંતોરે વનસ્પતિ ઝુલી, માયા કેરા ધામમાં;
ધર ગયો છે ભૂલી, સંતોરે વનસ્પતિ ઝુલી. સંતોરે
પગવિના પગ કાઢવો, વણવાટે દીવો આજો;
જે ધર જાતું મુખ્યા પછી, તે ધર જીવતાં નિહાજો. સંતોરે
અનેક પદવી ઉપરે, અક્ષર એક સૂજે;
અક્ષરે અક્ષર ઉતરે, અખો એ અક્ષર ખૂજે. સંતોરે

આવી રીતે અખો જ્ઞાનરસથી ભરપૂર થઈ ગયો હતો. તેની નસેનસમાં ને રોમેરોમમાં જ્ઞાનજ્ઞાન વહી રહ્યું હતું, અખાનાં કાવ્યોમાં તાત્પર્ય મૂખ્ય વસ્તુ છે. શબ્દ ને અર્થઅમટ્ટુનિ કરતાં વિચારઅમટ્ટુનિ વિશેષ છે. તેથી જ તેમાં પદસાક્ષિત્યાદિ ગુણો માલમ પડના નથી. અખાની વાણી બહુ માર્મિક છે:-

“ગુરુ થઈ એકો હોમે કરી. કંઈ પહાણ શકે કેમ તરી?
હરિ પામવા સૌ તપ કરે, અખો હરિમાં મેજે ફરે.

સગુણભક્તિ કરતાં નિર્ગુણ ભક્તિ વધારે સારી છે એવી અખાની માન્યતા હતી. તેણે સગુણભક્તિ અંગમાં કહ્યું છે કે “મનની કીધી સર્વ ઉપાધ્ય, મનાતીન અખા આરાધ્ય.” આંખોમીચીને વગર સમજ્યે દેખા દેખી ધર્માચાર કરનારા પ્રત્યે અખાને બહુ ક્રોધ હતો. મનનીશુદ્ધિ એજ મૂખ્ય વસ્તુ છે. એમ અખાનો સિદ્ધાન્ત હતો:-

“ધશ્વર જાણે તે આચાર, એ તો છે ઉપલો ઉપચાર.

“મીઠાં મૌડાં માન્યાં દ્રાખ, અન્ન નોય અનમાંતી રાખ,

“સોનામુખી સોનું નવ થાય, અખા આંધળાને પાથરતાં વાણું વાય.
દાંભિક ને પાંડિત્યના અભિમાની પુરુષો પ્રત્યે અખો સખત કટાક્ષો

કરે છે. તત્વ વિચારકે તો બાળકના જેવું શુદ્ધ, સરળ ને નિષ્કપટી મન રાખવું જોઈએ, એવો અખાતો અભિપ્રાય છે. આ દોઢડાણા પંડિતોના હૃદયમાં જ્ઞાનનો પ્રવેશ થતો નથી. ને તેવા જનોનો ઉપહાસ કરતાં અખો “પુટકળ અંગ”માં કહે છે કે:—

“ જ્યાં જોઈએ ત્યાં દૂરે દૂર, સામે સામાં એમાં ધૂડ,
 “કોઈ આવી વાત સુરજની કરે, તે આગળ જઈ ચાંચળ ધરે;
 “અમારે હજાર વર્ષ અંધારે ગયાં, તમે આવા ડાણા ક્યાંથી થયા,
 “ અખા મોટાની તો એવી જાણુ, મૂકી દીરે ઉપાડયો પાણુ.

આ પ્રમાણે અખાના વિચાર પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં વિધન નાખનાર મુખ્ય દોષો ચાર છે [૧] વગર વિચારે બાહ્યચારને વળગી રહેવું તે. [૨] ઢોંગી વર્તન. [૩] ખોટી પંડિતાઈ. [૪] ખરા મહાત્મા પ્રત્યે અલક્ષ. આ બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન નિર્ગુણભક્તિ છે એમ અખો કહે છે.

“ સદ્વિચાર તે સાચી ભક્તિ, જેણે જીવ શિવની લહીએ વ્યક્તિ.”

આ પ્રમાણે અભેદનું જ્ઞાન કરાવે તે ખરી ભક્તિ. ત્યાં સેવ્ય સેવકના ભેદભાવથી ભક્તિ થાય છે તે સાચી ભક્તિ નથી. તેમાં પ્રેમ સમર્પાદ છે.

આવી નિર્ગુણ ભક્તિ વડે ઈન્દ્રિયાતીત પરબ્રહ્મ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે.

“ ઈન્દ્રિયગ્રાહ પરમેશ્વર નથી, ભરમે કોઈ ન મરણો મથી, ”
 “ પુતળીને કેમ જુએ ચક્ષ, દેખણુહાર પુતળી છે મુખ્ય.
 “ જ્ઞાન શ્વપચ ગૌબ્રાહ્મણુ જોય, રામ થકી અળગો નહિ કોય,
 “ તત્ત્વ એક ને ચેતન એક, નામ રૂપગુણ કર્મ અનેક.
 “ અખા એ મોટો ઉત્પાત, ઘણા પરમેશ્વર ક્યાંની વાત.

બ્રહ્મ ને જીવ એક છે, સર્વત્ર અભેદ છે, એ અખાનો અભેદ માગનો, કેવલ્યનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત હતો.

“ ગવરાવ્યા જશ હરિના ગાઓ, હરિના છે ને હરિના થાઓ;

“અહતે અણુછતા ન થયા, છતા ધણીથી છેટા રહ્યા.

અખો કવિ કે ભક્ત ?

અખાને કવિ ગણવો કે ભક્ત ગણવો એ પ્રશ્નને સાક્ષર સમૂહે વિવાદપ્રસ્ત કર્યો છે. જે શબ્દ ને અર્થનો ચમત્કાર, અલંકાર ને સાંસારિક રસાસ્વાદ આપનારનેજ કાવ્ય કહેવાનું હોય તો અખાની કવિતા એ કવિતા નથી. પરંતુ બોધ એ જે કાવ્યનો આત્મા મનાતો હોય ને કાન્તાસંમિતતયોપદેશયુજે એમ ઉપદેશપ્રધાન કાવ્ય છે એ મમ્મટાચાર્યનો સિદ્ધાંત કબૂલ રાખીએ તો તત્ત્વજ્ઞાનનો માર્મિક, અર્થ-ગંભીર ને વિલક્ષણ ભાષામાં બોધ આપનાર અખો કવિજ મનાય. “કવિતા કોને કહેવાય” એ વિષે અખાના વિચારો પાણુ તેવાજ છે. તે કહે છે કે:—

અખો શું કવિતાપાત્રું કરે, જે વાત કશી ન પોંચે શરે;

કે લેવું કે મુકવું કહે, તે તો ત્યા આધેડ રહે.

એવું કવતાં આવે લાજ, સમન્થા સરખો છે મહારાજ;

ઉકેલ પડે તે જોડયું ખરૂં, જેણે જીવપણું ખયે પડું.

બાકી સઘળો મોહ જોડાય, મનનું ગમનું સૌકો ગાય;

જ્ઞાનીને કવિમાં ન ગણીશ, કિરણ સૂર્યનાં ક્યમ વરણીશ.

અખાની કાવ્યશૈલી.

અખો મૂળથી બહુ સંસ્કારી નહતો. તેથી તેની ભાષા પ્રેમાનંદ જેવી શિષ્ટ ને સંસ્કારી નથી. તેની ભાષા કઠોર ને કંઠકિ અંશે કંઠકિ છે. પરંતુ અખો બ્રહ્મના અનુભવો ગાવા ને ઉપદેશ ગળે ઉતારવા માટે એ ભાષા વાપરે એ ક્ષાંતવ્ય ગણી શકાય. કટાક્ષ, મર્મવચન, ત્રીજીવટ-ભરી ચર્ચા, ઠોક, અને ઢોંગીના ઢોંગને ખુલ્લા પાડવાની નિડરતા એ અખાની કવિતાનાં મૂખ્ય લક્ષણ છે. અખો ગુજરાતી કવિઓમાં કટાક્ષ, ટીકા, માર્મિક વાણીમાં સર્વોપરિ છે. તેના ચાખખા સખત

છે પણ મર્યાદિત છે, તેની કવિતામાં કેટલાંક વાક્યો ને શબ્દો અપ્ર-
ચલિત ને કટણુ છે, તેની ઉપમાઓ વેદાન્તના માનસશાસ્ત્રવાળા
મહન ગ્રન્થોમાંથી તે લે છે. આવાં કારણોને લીધે અખો ગુજર્ની
ગિરાનો લોકપ્રીય કવિ મનાતો નથી. તેને વાચનારા ને સમજનારા
બહુ થોડા છે. તેની કવિતામાં લાસ્યરસનો તો અભાવજ છે. બહુજ
દુંડી મિતાક્ષરી શૈલીમાં કાવ્યો લખનાર તો અખોજ છે, છંદઃ શાસ્ત્ર-
નો તેને અભ્યાસ નહોતો એમ લાગે છે. તેના છપ્પા કાવ્યશાસ્ત્રના
નિયમાનુસાર નથી પણ છ લીટીવાળા ચોપાઈ જેવાજ લાગે છે.
અખાની કવિતા રચનાત્મક કરતાં નાશાત્મક વધારે છે. અખાએ
ગુજરાતી સાહિત્યને નવો ઓપ આપ્યો છે. કૃષ્ણની ભક્તિનો પ્રચાર
કરતી કવિતા અત્યારસુધી રચાયા કરતી હતી તેનાથી જૂદા પડી
અખાએ અલ્પજ્ઞાનની કવિતા રચવાનો નવીન પન્થ કાઢ્યો. આ સત્ત-
રમા સૈકામાં વિધવિધ દિશાના કવિઓ થયા ને દરેકે પોતાના પન્થ
રચાયા. પ્રેમાનંદે રસ, વર્ણુનશક્તિ, અર્થચમત્કૃતિ ને અલંકારથી
અલંકૃત કવિતા રચી; શામળ ભટે વાર્તાઓની અવિરત રસધારા
ચલાવી; ત્યારે અખાએ અલ્પજ્ઞાન ને મોક્ષ, આત્મા ને નિર્ગુણ ભક્તિ
ગાયાં. સાક્ષરશ્રી નર્મદાશંકર મહેતા કહે છે તેમ ધીરાના જેવું બહુશ્રુતપાણું
મીરાં, નરસિંહ, પ્રીતમ, ને ભોળામાં નથી. શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો જે
સરળ ભાષામાં એ ઉતારવા સમર્થ થયો છે તેમાં અન્ય કવિઓ
હાર ખાઈ ગયા છે.” પણ અખામાં “ ધીરાની કલ્પનાશક્તિ નથી
યોગમાર્ગના અણસારા નથી. નરસિંહ મહેતામાં અનુભવબલ અખા
કરતાં વધારે છે. નિર્દોષ ભક્તિથી રસબસ કરવા એ આદિ કવિ જેવી
કુશળતા અખામાં નથી.”

પ્રેમાનંદ.

(ઇ. સ. ૧૬૩૬ થી ૧૭૩૪.)

જન્મ—પ્રેમાનંદ કવિનો જન્મ વડોદરામાં થયો હતો. જાતે નાન્દેરા ચાતુર્વર્ણી બ્રાહ્મણ હતા. તેમના પિતા તેમને ન્હાના મૂકાનેજ દેવલોક પામ્યા હતા. થોડા સમય બાદ તેમની માતા ગુજરી ગઇ એટલે પ્રેમાનંદ પોતાની મારીને ત્યાં ઉછર્યા હતા. પંદરેક વર્ષ સુધી કવિ નિરક્ષર ને જડભરત જેવા રહ્યા હતા. તે પછી ભાગ્યવશાત નરસિંહ મહેતાને તથા ભક્ત કવિ દયારામને જેવી દિવ્યકૃપાથી કવિત્વ ને ભક્તિ પ્રાપ્ત થયાં હતાં તેવીજ રીતે પ્રેમાનંદને પણ કોઇ અલૌકિક શક્તિએ કવિત્વની પ્રેરણા કરી. તેને માટે જુદી જુદી વાર્તાઓ છે.

કવિત્વ શક્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી ?—એક વાર્તા એવી છે કે ન્યારે પ્રેમાનંદ બાલ્યાવસ્થામાં હતા ત્યારે વડોદરા શહેરની બહાર કામનાથ મહાદેવમાં જે કોઈ સન્યાસી કે સાધુ આવતા તેમની તે સેવા કરતા. એક પ્રસંગે એક સાધુ ત્યાં આવીને રહેલા. પ્રેમાનંદે તે સાધુની બહુજ પરિચયાં કરી. સાધુ પ્રેમાનંદ ઉપર પ્રસન્ન થયા. તે સન્યાસી બીજે સ્થળે જવાના હતા તે અગાઉ તેમણે સંખ્યાકાલે પ્રેમાનંદને કહ્યું કે “ કાલં સવારે હું અહિંથી જવાનો છું માટે હું સવારે વહેલો આવજો.” પ્રેમાનંદને જરા મોટું થઈ ગયું. મહાદેવના દેવાલયમાં જઈને જુએ છે તો સાધુ ત્યાં મળે નહિ. પ્રેમાનંદ દોડતા દોડતા તેમને જવાને રસ્તે ગયા. થોડેક દૂર ગયા એટલે પેલા સાધુનાં દર્શન થયાં. સાધુએ પ્રેમાનંદને આશિર્વાદ આપ્યો કે “ જા બચ્ચા, તને પ્રાકૃતમાં કવિતા કરતાં આવડશે. જરા જો વહેલો આવ્યો હત તો સંસ્કૃતમાં કવિતા કરવાની શક્તિ આપત.” આ આશિશ આપીને સન્યાસી ચાલ્યા ગયા.

બીજી વાર્તા—પ્રેમાનંદના પુત્ર ને શિષ્ય વલ્લભના કાવ્યમાંથી જે વાતને સમર્થન મળ્યું છે તે એવી છે કે એક વખતે કામનાથ મહા-દેવમાં રામચરણ હરિહર નામના એક સમર્થ સન્યાસી આવી રહ્યા હતા.

“ એવે મળી આવ્યા સિદ્ધ, પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ પૂરા,

“ નમી પૃથ્વું તેમને મેં, ભલે ત્યારે ભાવિયો.

તેમની પ્રેમાનંદે ખરા હૃદયના ભાવથી મેળા કરી. બાલકવિ ઉપર રામચરણ મહારાજ પ્રસન્ન થયા. જ્યારે રામચરણ હરિહર દેશ-પરદેશ પર્યાટણ કરવા નીકળ્યા ત્યારે બાલ પ્રેમાનંદને તેમણે પોતાની સાથે લીધા. અને તેમને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, હિંદી સર્વે ભાષાનું સાદું જ્ઞાન આપ્યું. પ્રેમાનંદ સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપરાંત રામાયણ, મહાભારત, શ્રીમદ્ ભાગવત, હરિવંશ, તથા અન્ય પુરાણોથી પરિચિત થયા. જેવી રીતે “ પંજાબમાં ગુરુગોવિન્દે લગાયક શિષ્યભક્તિ પ્રેરી, રામદાસ સ્વામીએ મહારાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રભક્તિનો મહામંત્ર ભણાવ્યો ” તેવીજ રીતે ગુરુ રામચરણે પ્રેમાનંદદ્વારા ભાષાભક્તિનાં બીજ ગર્જરીભૂમિમાં વાવ્યાં. તે સમયની સ્થિતિઅનુસાર પ્રેમાનંદે પહેલામાં પહેલું એક કાવ્ય હિંદી ભાષામાં રચ્યું ને જ્યારે તેમના ગુરુને તેમણે તે કાવ્ય બતાવ્યું ત્યારે રામચરણ ક્રોધાયમાન થયા અને પોતાની માતૃભાષા ગુજરાતીને છોડીને હિંદીનું સેવન કરવા માટે તેને હપકો આપ્યા. “ ઉમર મૂકીને તું ડુંગરને પૂજે કેમ ? ” તે ઉપરથી “ અબે તબે કે સોઠ હિ આને, અઠે કઠે કે બાર; ફકડં તિકડં આઠ હિ આને, શું જાં પેસે ચાર ” એ પ્રમાણે તુચ્છકારાતી ગુજરાતી ભાષા જેમાં વલ્લભના કાવ્ય મુજબ:

કામળતા કમળથી અધિક દેખાય એમાં,

મધુસુધા મિષ્ટપણે હારી હારી જાય છે.

અમલતા એના જેવી નથી કોઈ ભાષા મધ્ય;

પ્રાચીનપણું તો એનું મોટેરું મનાય છે.

નવરસની નાયકા સુખદાયકા છે સિદ્ધ;
જાણે નહિં તેહ એના ખોટા ગુણુ ગાય છે.

એ ગુજરાતી ભાષા જ્યાં સુધી “સાંગોપાંગ સુરંગ વ્યંગ અતીશે” વાળી “સર્વ સખીઓની ઉપરી” શ્રેષ્ઠ ભાષા ન બને ત્યાં સુધી માથે પાઘડી નહિં પહેરવાનું ‘પણ’ પ્રેમાનંદે લીધું. નૈષ્ઠિક ગુરુભક્તિવાળા પ્રેમાનંદે આ પ્રતિજ્ઞા અણિશુદ્ધ પાળી.

“ગુર્જરગિરાની તુલ્ય ઉપમા ઉર્વીમાં નથી.”

એ વદ્વલનું કથન પ્રેમાનંદે અક્ષરશઃ સત્ય પાડ્યું.

ઉદર નિમિત્ત પરદેશનું સેવન—વડોદરામાં જન્મેલા કવિ પ્રેમાનંદ ઉત્તરાવસ્થામાં સુરત અને પ્રસંગોપાત નંદરખારમાં જઈ રહેલા અને અનેક આખ્યાનો ગાઇ રસની છાંજો ઉઠાડી હતી.

પુરાણી સાથે વિરોધ—કવિ પ્રેમાનંદ જાતે ભટ હતો. ને માણુભટનો ધંધો કરતા હતા. પરંતુ તે સમયે સંસ્કૃત શાસ્ત્રો ને પુરાણોમાંથી કથા કરનારા પુરાણીઓની ખોટ નહોતી. તેથી કવિએ ધોતાને માટે નવીન પન્થ કાઢ્યો. તેને લાગ્યું કે પ્રાકૃત અભણુ જન-સમાજને સંસ્કૃત કથાના નીરસ કુચા આપવા કરતાં પોતાની માતૃ-ભાષામાં ધર્મનાં આખ્યાનો શ્રવણ કરાવવાં એ વધારે શ્રેયસ્કર છે ને તેથી તેમણે બહુજ સુંદર, સરસ ને કામળ બાનીમાં રેઠ ટેકાણે કથાઓ કરવા માંડી. સંસ્કૃત આખ્યાનોના ઈજરદાર પુરાણીઓના ગુરુસાનો પાર ન રહ્યો. પુરાણી સાથે વિરોધ વધ્યો. કવિ પ્રેમાનંદે જોતાની માતૃભાષાની ભક્તિ કરવાના અથે વંશપરંપરાની જ્ઞાતિમાં પ્રતિષ્ઠા આપનારી પૌરાણિક વૃત્તિનો ત્યાગ કર્યો, અને એવી રીતે “જનસ-માજના હૃદયકિલ્લા સર કર્યા.”

સાહિત્યયોગ્ય કવિમંડળ—આ સત્તરમા સૈકાનો ગુજરાતી સાહિત્યનો ભાનુ પ્રગટ્યો તેની સાથે તેના તેજથી અનેક ઉપકવિઓ રૂપી ઉકુગણો તેના તરફ આકર્ષાયા. પ્રેમાનંદ તે એક યુગકવિ મનાય

છે. તેનો યુગ તે પ્રેમાનંદયુગ ગણાય છે. કારણકે તેની આસપાસ અનેક સાહિત્યરસિક ને સંસ્કારી સ્ત્રી પુરુષોની મંડળી જમી હતી. ગુર્જરગિરાનો વિજયધ્વજ જે પ્રેમાનંદે ફરકાવ્યો હતો તે ધ્વજને ઉપાડી લેનારા આશરે સોએક માણસો હતા. તેમાંના બાવન માણસો તો તે ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરી રહ્યા હતા. તે પૈકી બાર સ્ત્રીઓ હતી. વલ્લભે તેનો આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

“છે નવ દાસ અને ભઈ ચારજ, રતન ભલાં દ્વયશ્લિષ્ઠ કહાવે;

“છે ભવરાશ અને બધ બારજ. રતન મળાં કય વિશ્વ કહાવે.

“છે વિર પચજ, છ ગણિયે તણુ, નંદ ચતુરનું નામ સુહાવે;

“છે વીર વલ્લભ, શે ભણિયે ગણુ, એકજ પ્રેમનું નામ પુહાવે.

તેમાંના મૂખ્ય શિષ્યો વીરજી, હરિદાસ, દ્વારકાદાસ, રત્નેશ્વર, વલ્લભ ને સુંદર હતા. એ પ્રમાણે મહાન શિષ્યમંડળ દ્વારા કવિ પ્રેમાનંદે ગુર્જરાતી સાહિત્યોદ્યાનને વસંતઋતુના પુરબદારથી ખીલાવીને તેનો પરિભ્રમ સમસ્ત ગુર્જરાતમાં પ્રસરાવ્યો.

પ્રેમાનંદની સાહિત્ય સંપત્તિ—પ્રેમાનંદના સમયમાં “**અબે તબે કે સોઝહી આજે**” એ કથનમાંથી માલમ પડતી હિંદી ભાષાની શ્રેષ્ઠતા જે હતી તેવીજ શ્રેષ્ઠતા પોતાની “ગુર્જરગિરા”માં આણવા પ્રેમાનંદે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો અને ગંગા ને સિંધુ નદીનાં આર્થ-ભૂમિમાં જેવાં પૂર આવે છે તેવા ધોધમાર સાહિત્યનાં પૂર પોતાની ગુર્જરી ભાષામાં પ્રેમાનંદે વહેવડાવ્યાં. “લક્ષ્મણાહરણ, ઓખાહરણ, ચંદ્રલાસાખ્યાન, અભિમન્યુ આખ્યાન, મદાલસાખ્યાન, ઋષ્યશૃંગાખ્યાન, હંડી, હારમાળા, દ્રૌપદી સ્વયંવર, શ્રાદ્ધ, સુદામાચરિત, મામેરું, સુધન્વાખ્યાન, રણુયજ્ઞ, નળાખ્યાન, દ્રૌપદીહરણ, હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન, દેવીચરિત્ર, સુભદ્રાહરણ, માર્કંડેયપુરાણ, અષ્ટાવક્રાખ્યાન, વિવેકવલ્લુજરો, સત્તમસ્કંધ, દશમસ્કંધ, સામળશાહનો વિવાહ, વગેરે ત્રીશ્રેષ્ઠ સુંદર કાવ્યો યોજનાર કવિ પ્રેમાનંદજી હતા. પ્રેમાનંદનો પાક સૌંદર્ય ને

સૌરભથી યુક્ત હતો. તેની કૃતિઓ મોટી તેમજ સુંદર હતી. નરસિંહ-મહેતા, ભાલણ ને ભીમ કવિઓ જે ઇસવીસનના પંદરમા સૈકામાં થયા ત્યારબાદ ગુજરાતી સાહિત્યોદ્યાન શુષ્ક થઈ ગયો હતો. તેમાં ફરીથી નવે રસોનું ને સર્વે ઉત્તમ ગુણોનું સિંચન કરી તે ઉદ્યાનને ફરીથી સુંદર રીતે શોભાવવાનું માન કવિ શિરોમણિ પ્રેમાનંદનેજ વટે છે. આવી રીતે કવિ પ્રેમાનંદે “એકલે હાથે જીવનભર રચેલી કાવ્યસંપત્તિ બીજે કોઈ પણ ગુજરાતી લેખક હાલમાં ખતાવી શકે તેમ નથી.” આ કવિએ કેટલાંક નાટકો જેવાં કે સત્યભામા રોષ-દર્પિકાખ્યાન, પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન અને તપત્યાખ્યાન-રચ્યાં છે એમ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ નાટકોની ભાષા, જંદ, જતો મરાઠી કહેવતો તથા ફારસી શબ્દોના કેટલેક પ્રસંગે થયેલા ઉપયોગ બોધને કેટલાક વિદ્વાનો એ નાટકો પ્રેમાનંદનાં ન હોય એમ માને છે. આ પ્રશ્ન હજી વિવાદમય છે અને તેનો છેવટનો નિર્ણય આવી ગયો નથી.

પ્રેમાનંદ અને શામળ—પ્રેમાનંદ અને શામળભટ્ટ કવિને અડકો થયો હતો એમ પણ કેટલાક માને છે. “કહ્યું કથે તે શાનો કવિ ?” એવું કહી શામળે પ્રેમાનંદને ઉતારી પાડવાની અને

“શામલક્ષણા વળી કો રાય રંક સેવતા,

“અભયકનંત તજી માગણીની રીત ભજી

“યજ્ઞવાનું તે ન યજી અને મોટા દેવતા.

એ પ્રમાણે “ભોજ સમોવડ ભૂપ” વગેરે ઉપનામથી સિંદુબના પાટીદાર રખીદાસની ભાટાઇ કરનાર કવિ શામળભટ્ટને ઉતારી પાડવાની વાત બધા જાણે છે. પરંતુ એટલું તો હવે નિર્વિવાદ રીતે પુરવાર થયું છે કે શામળ તે પ્રેમાનંદનો સમકાલીન ન હતો પરંતુ પ્રેમાનંદની ઉત્તરાવસ્થામાંજ તે કવિ તરિકે પ્રકાશમાં આવ્યો હતો ને તેથી પ્રેમાનંદ પુત્ર વલ્લભ ને શામળભટ્ટ સમકાલીન હતા.

પ્રેમાનંદના વ્યક્તિગુણો—પ્રેમાનંદ એક મહાન, પ્રભાવશાળી કવિ હતો પરંતુ તે નિરભિમાની હતો. “કવિ” નું ઉપનામ તે પોતાની

કવિતામાં કોઇ પણ સ્થળે લગાડતો ન હતો. તે નમ્ર ને સાદો હતો. તેના જે શિષ્યોએ “કવિ” ઉપનામ લગાડીને કવિતા લખેલી એવા વલ્લભ, રત્નેશ્વર ને વિરજીની દશમચંદ્ર વિષેની કવિતા તેણે વખોડી કાઢેલી જ્યારે સુંદરે તે ઉપનામ વિના કાવ્ય રચેલાં ત્યારે તેની કવિ-તાથી તે પ્રસન્ન થયો હતો. ધર્મ ઉપર તેની અહુજ પ્રીતિ હતી. તેણે ધર્મનું પાન કર્યું ને અખિલ ગુજરાતી પ્રજાને કરાવ્યું. આવી રીતે સાહિત્યની સાથે ધર્મની પણ પ્રેમાનંદે અમૂલ્ય સેવા કરી છે. વળા તે સ્વાતંત્ર્ય પ્રિય હતો. પોતાની દૈવી સંપત્તિનો ઉપયોગ માનવી શક્તિને પ્રસન્ન રાખવામાં તેણે કર્યો નથી. તે વિનયભર્યા ને કામળ ઉદારોમાં પામરતાનો અંશ પણ આવવા દીધો નથી. તેથીજ તેણે દેવોનાં આખ્યાન પ્રધાનપણે પસંદ કરેલાં. “રખીયલ રૂડો રાજવી, ભોજ સમોવડ ભૂપ ” કહી પોતાના આશ્રયદાતા રખીદાસની ભાટાઈ કરનાર શામળભટ્ટથી પ્રેમાનંદે આ બાબતમાં ભિન્ન સ્વભાવનો હતો.

પ્રેમાનંદે કવિ તરિકે—પ્રેમાનંદે સર્વાનુભવરસિક (Objective) તેમજ સ્વાનુભવરસિક (Subjective) કવિ હતો. પરંતુ મૂખ્યત્વે આખ્યાનોમાં દૃષ્ટીગોચર થતી તેની સર્વાનુભવરસિકતાને લીધેજ તે વિશેષ લોકપ્રિય નીવડ્યો. તેની ભાષા સરળ, શુદ્ધ છતાં ભાવવાહી હતી. શબ્દાર્થ કરતાં વ્યંજ્યાર્થ અથવા ધ્વનિનો ચમત્કાર તેનાં સર્વે કાવ્યોમાં જોવામાં આવે છે. પૌરાણિક આખ્યાયિકા રૂપી નિમ્નાણુ હાડપિંજરમાં પ્રેમાનંદે પ્રાણ પૂર્યો છે. તેણે કલાને સત્યનો અનિવાર્ય સંબંધ પોતાનાં કાવ્યોમાં જળવી રાખ્યો છે. તે રસનો રાજા હતો. નવેરસમાં તે સ્વચ્છંદે વિહરતો હતો. એક રસમાંથી બીજા રસમાં તે અદશ્યરીતે ને ચપળતાથી પ્રવેશ કરી શકતો. તેનાં પાત્રો છવતાં જગતાં, હાલતાં ચાલતાં ચિત્રપટનાં ચિત્રો છે. પોતાનાં પાત્રોનું આલેખન કરવામાં તેણે ઔચિત્ય ને સત્ય જળવ્યાં છે. તેનાં કાવ્યો પુરાણનાં માત્ર નામ લઈ ગુજરાતના અલંકારોથી સુશોભિત, ગુજરાતની ભાવના, વિચાર, વ્યવહાર ને આચાર ધારણ કરનાર ને ગુજ-

રાતનો પહેરવેશ પણ પહેરનાર ગુજરાતીઓ અને ગુજરાતજોથી ભરપૂર છે. આવી રીતે પ્રેમાનંદે પોતાની ગૌરવશાળી કલ્પના વડે પોતાનાં કાવ્યોમાં નવીન ગુજરાત સર્જવું છે. **રસો વૈ આત્મા** કાવ્યનો આત્મા રસ છે એ વ્યાખ્યા ઉત્તમ કાવ્યની આપણે માનીએ તો કવિ પ્રેમાનંદનાં રસથી છલકાતાં કાવ્યો ઉત્તમ છે એ નિર્વિવાદ છે. કવિને કાવ્યશાસ્ત્ર તેમજ અલંકારશાસ્ત્રનું પણ સાદું જ્ઞાન હતું. અને તે અલંકારો દેકદેકાણે સુવર્ણાલંકારમાં જડેલાં રત્નોની માફક શોભી રહેલા તેનાં કાવ્યોમાં આપણે જોઈએ છીએ. નળાખ્યાનમાં “ વેલ જાણે હેમની, અવેવ ધ્રુલે ધ્રુલી ” એ કાવ્યમાં અલંકાર ઉપર અલંકાર ખડકાયેલા આપણે જોઈએ. પ્રેમાનંદે રાગમાં પણ દેશી રાગ—ને દાળનીજ પસંદગી કરેલી છે. રા. મજમુંદારના શબ્દોમાં કહીએ તો “ કવિની વર્ણન કરવાની છટા, અલંકાર ગોઠવવાની કળા, શ્રાતાઓને એકતાન કરવાનું કવિત્વ, અને કથા વિસ્તારવાની ખૂબી સર્વોપરી છે. એમનાં “ જનસ્વભાવનાં વર્ણનો તલસ્પર્શી ને ઝીણવટથી ઘટાવેલાં છે. ” “ શ્રૃંગાર, વીર, કરુણ અને હાર્ય એ રસો તો પ્રેમાનંદનાજ. ” રા. નવલરામભાઈ કહે છે તેમ ” રસની બાબતમાં કોઈ પણ ગુજરાતી કવિ એના પેંગડામાં પગ ઘાલે એવો નથી. તાકયું તીર મારનાર તો પ્રેમાનંદજ. ”

વલ્લભ.

વલ્લભ તે મહાકવિ પ્રેમાનંદનો પુત્ર ને શિષ્ય હતો. તેને જીવ-જીરામ નામે એક ભાઈ હતો. પ્રેમાનંદના સર્વે શિષ્યોમાં અગ્રસ્થાન વલ્લભનું હતું. હિંદીની ધાટીની કવિતા યોજવાનું પિતાએ વલ્લભને સોંપેલું તે ઉપરાંત પિતાએ પુત્રને ઉપદેશ આપેલો કે કોઈપણ જીવન્ત રાજની ખુશામત ન કરવી. એ ઉપદેશનો વલ્લભે અક્ષરશઃ અમલ કર્યો એટલુંજ નહિ એ ઉપદેશના ઉદ્દેશને પણ વટાવી ગયો. શામળભટની તેમજ તેના સમકાલીન હિંદી કવિ ચંદ બરદાઈની તેણે ઘણી નિંદા કરી છે અને તેનાં કાવ્યો તેવા કટાક્ષોથી ભરપૂર છે. તેના સ્વભાવ ઉગ્ર હતો અને તેની રીતભાત અને વાતચીતની રીત એવી ઉચ્છ્રંખત અને વિવેકહીન હતી કે લોકો તેને “વલ્લભ ફાંકડો” કહીને બોલાવતા. હજી પણ સાક્ષરવર્ગે એ ઉપનામ કાયમ રાખ્યું છે. વલ્લભ ફાંકડાના ઉગ્ર, સ્વનંત્ર ને નિઃસ્પૃહી સ્વભાવને લીધે તેને રાજ-કવિની પદવી મળી શકી નહોતી.

વલ્લભ ઝઘડો—વલ્લભના સમકાલીન ને પ્રેમાનંદની ઉત્તરાવસ્થામાં ખ્યાતિમાં આવેલા શામળભટ કવિની સાથે વલ્લભને બહુ ઝઘડો થયેલો હતો. “કલ્પું કથે તે શાનો કવિ” એ પ્રમાણે શામળભટે પ્રેમાનંદનાં ધર્મીખ્યાનો સામે કટાક્ષ વચન કહેલું. કવિતાનો હેતુ ઉપદેશ આપવાનો છે કે રંજન કરવાનો છે ? એ પ્રશ્ન ઉપર વાદવિવાદ ઉપસ્થિત થયો હતો ને તેમાંથી વલ્લભે ઝઘડો ઉભો કર્યો હતો, અને શામળભટની સખત ઝાટકણી પોતાની કવિતામાં કાઢી હતી.

તેનાં કાવ્યો—વલ્લભનાં કાવ્યો ભિન્ન ભિન્ન રસથી જન્મેલાં છે. દરેક રસનો દર્શાવ આપવા તેણે જુદાં જુદાં કાવ્ય યોજેલાં હતાં. સને ૧૭૨૪ માં દુઃશાસનઙ્ઘિરપાન રમ્યું, તે વીરરસનો જવલંત

દશાંત હતો. સને ૧૭૨૧ માં “કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન” અદ્ભૂત રસથી ભરપૂર કાવ્ય યોજ્યું. સને ૧૭૨૫ માં “યક્ષપ્રશ્નોત્તર” કંઈજુરસ વાળું કાવ્ય રચ્યું. તે ઉપરાંત વલ્લભે શામળભટ્ટની “અંગદવિણિ” કાવ્યની વિરૂદ્ધમાં “કૃષ્ણવિણિ” કાવ્ય રચ્યું, પોતાના પિતા પ્રત્યેના અગાધ પ્રેમને લીધે તેણે તેમનું જીવન “પ્રેમાનંદકથા” યોજી આપેલું છે. વલ્લભ ઝંઘડો, મિત્ર ધર્માખ્યાન, યુધિષ્ઠિર વૃકોદરાખ્યાન વગેરે બીજાં કાવ્યો પણ તેણે લખ્યાં છે. આમાંથી હિંદી કવિતાની પદ્ધતિસર “કૃષ્ણવિણિ”નું કાવ્ય વલ્લભે એટલી સરસ રીતે લખેલું કે પ્રેમાનંદ તેના ઉપર બહુજ પ્રસન્ન થયા અને વરદાન માગવા તેને કહ્યું. તે ઉપરથી તેણે માગ્યું કે “હવે ગુજરાતી સાહિત્ય સુશોભિત કરવાની તમારી પ્રતિજ્ઞા પરિપૂર્ણ થઈ છે માટે તમે પાઘડી પહેરો.” એ ઉપરથી પ્રેમાનંદે તેને સંતોષ આપવા પાઘડી પહેરી એમ વાર્તા છે. પ્રેમાનંદ વલ્લભને “ગાંડો” કહીને બોલાવતા કારણ કે તે ગમે તેની સાથે લડી પડતો હતો.

રત્નેશ્વર.

પૂર્વ ઇતિહાસ—વલ્લભની માફક રત્નેશ્વર પણ પ્રેમાનંદનો શિષ્ય હતો. પણ તેનો શિષ્ય બનવાનો પ્રસંગ જૂદી રીતે ઉપસ્થિત થયો હતો. રત્નેશ્વર ડભોઇનો મેવાડો બ્રાહ્મણ હતો. તેણે બાલ્યાવસ્થામાં જ કાશી જઈ સંસ્કૃતનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો ને સંસ્કૃતશાસ્ત્રોનો વ્યુત્પન્ન પંડિત થયો હતો. ન્યારે તે ડભોઇમાં આવીને રહ્યો ત્યારે પુરાણીઓ તેની ઈર્ષ્યા કરવા લાગ્યા ને તેને બહુ પજવવા લાગ્યા. કેટલીક વાર તો તેને શારીરિક ઈર્ષા પણ કરેલી, આથી કંટાળીને આખરે રત્નેશ્વર નર્મદા નદી ઉપર કૈનેત ગામમાં આવીને રહ્યો ને ત્યાંથી પ્રેમાનંદની ખ્યાતિ સાંભળીને તેના તરફ આકર્ષાયો.

તેનો ધર્મ ને કવિતા—રત્નેશ્વર વૈષ્ણવ ધર્મનો હતો. રાધાકૃષ્ણની તે સેવા કરતો હતો. શ્રી વલ્લભાચાર્યજી મહારાજ તેની વિદ્વતાને લીધે પ્રસન્ન થયા હતા અને તેને કલિયુગના “વેદવ્યાસ-મુનિ” ની ઉપમા આપી હતી. સ્વભાવે બહુજ શાંત, ગંભીર ને ધૈર્યવાન રત્નેશ્વરે પોતાના ગુરુ પ્રેમાનંદની આજ્ઞાને આધીન થઈ સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતી કવિતાઓ તૈયાર કરી હતી. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, મૂળ લક્ષણાવલી, મહિમનું સ્તોત્ર. શિશુપાલવધ, ગંગાલહરી, શ્રીમદ્ ભાગવત, કામવિલાસ, શ્રી રાધાકૃષ્ણના મહિના, વૈરાગ્યલતા, અશ્વમેધ, લંકાકાંડ રામાયણ, આત્મવિચારચંદ્રોદય તેમજ કેટલાંક ભક્તિનાં છુટાં પદ, આટલાં કાવ્યો તેણે લખેલાં છે. તેની કવિતાનો પ્રધાન સ્ત્ર રક્તિતનો છે. આત્મવિચાર ચંદ્રોદય ને વૈરાગ્યલતા એ તેનાં તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર કાવ્યો છે. તેનું શ્રીમદ્ભાગવત દશમ સ્કન્ધ ન્યારે રચીને તેણે ડભોઇમાં ગાઈ બતાવ્યું ત્યારે ગામના લોકો તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા ને તેની વિદ્વતાની કદર તરિકે એક ધર તેને બક્ષિસમાં આપ્યું.

તેની મીલકતની વહેંચણીના કિસ્સો:—એમ કહેવાય છે કે રત્નેશ્વરે પોતાના પુત્રોને દરેકને બાએ પડતાં થોડાં થોડાં પુસ્તકો આપેલાં. એકપુત્રને ભાગમાં ભાગવતના પહેલા ત્રણ ને છેલ્લા ત્રણ સ્કંધ આવ્યા ને બીજા પુત્રને યાજ્ઞના સ્કંધ આવ્યા પછી રત્નેશ્વરના મરણ બાદ પુરાણીઓએ તેના ઉપર વૈર લેવા માટે પહેલો પુત્ર જે ગાંડા જેવો હતો તેને સમગ્રવ્યું કે “ તારા આપ ને ભાગવતના આ સ્કંધ બહુજ પ્રિય હતા માટે તેમને સ્વર્ગમાં તે મોકલી આપ ” આ સલાહ ને માન્ય રાખી પેલો ગાંડોપુત્ર તો તે ચોપડી સ્વર્ગમાં મોકલવા માટે યાજ્ઞવા તૈયાર થઈ ગયો. પછી બીજાએ કહ્યું કે “ નદીમાં નાખીશ તો ચાલશે ” એટલે તે પુસ્તક તેણે નદીમાં પધરાવ્યું. આવી રીતે કેટલાંક સારાં કાવ્યો નાશ પામ્યાં.

કાલિદાસ.

(ઈ. સ. ૧૭૩૦ થી)

કાલિદાસ કાઠીયાવાડમાં આવેલા વસાવડ ગામનો એક નાગર બ્રાહ્મણ હતો. એના જીવનવૃત્તાંતની ખાસ માહિતી મળી નથી. પણ એનાં કાવ્યો વાંચતાં એટલું તો ચોક્કસ લાગે છે કે પ્રભુનો તે ભક્ત હોવો જોઈએ. તેનું પ્રેમાળ ને શ્રદ્ધાળુ હૃદય તેનાં કાવ્યોમાં માલમ પડે છે. તેનાં કાવ્યોમાં મુખ્ય “ પ્રલ્હાદાખ્યાન, સીતા સ્વયંવર, કુવાખ્યાન, ને ઇશ્વર વિવાહ ” છે ને તે ઉપરાંત શક્તિ (દેવી) ની સ્તુતિ અર્થે કેટલાંક પદ પણ ચોળ્યાં છે. એમનું કુવાખ્યાન ઘરે ઘરે ગવાતું આપણે સાંભળીએ છીએ. તેની બાબા સરળ ને

સાદી છે, છતાંય ભાવવાહી છે. સુરતિ ને ધ્રુવના વિયોગ સમયનો હૃદયદ્રાવક સંવાદ કવિએ બહુ સુંદર ને પ્રાસાદિક બાનીમાં આપ્યો છે. તેનાં ધર્મનાં સૂત્રો વૈષ્ણવ ધર્મનેજ લગતાં છે. મહાન્ સત્યાગ્રહી પીર ધ્રુવનું ચારિત્ર્ય પણ ઉત્તમ રીતે આલેખ્યું છે. વ્યવહારના માનીતી ને અળખામણી સ્ત્રીના દર્શાવો પણ આપીને કવિએ સંસારનું અચ્છુ ચિત્ર દોર્યું છે. આ કાવ્ય બાણે સ્ત્રીવર્ગને મારેજ કવિએ લખ્યું હોય એમ લાગે છે. ખાસ કરીને ગુજરાતમાં આ કાવ્યો આવળુ માસમાં ઘણી જગાએ ગવાય છે.

ધીરો.

(ઇ. સ. ૧૭૫૩ થી ૧૮૨૫)

ભક્ત ઉપનામ ધારણ કરનારા ઘણા કવિઓ છે. ધીરો પણ ભક્ત મનાય છે. અદારમાં સૈકાનો આ કવિ એક પ્રખ્યાત કવિ મનાય છે. તેનો જન્મ વડોદરા રાજ્યમાં સાવલી પાસે ગોઠડા ગામમાં થયેલો. તે જાતે બ્રહ્મભટ અથવા આરોટ હતો. તેની સ્ત્રીનું નામ જતનબા હતું. ધીરાએ નાનપણમાં યુવાનીના દોર પ્રમાણે શ્રંગારી કવિતા કરેલી પણ તેવી કવિતાથી તેને સંતોષ વળ્યો નહિ. તે જાનાસુ દોષ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને અર્થે અનેક સ્થળોએ રખડ્યો, અનેક વિપત્તિઓ વેડી અને આખરે પોતાના આત્માની તૃપ્તિને માટે ગુરૂ મેળવ્યા. એ ગુરૂના, એ સાચા સંતના પ્રસાદથી ધીરો હીરો બન્યો. તેથી ધીરાએ ગુરૂ કેવા હોવા બેઠાએ એ વિષય ઉપર બહુ સુંદર કવિતા લખી છે. એ કવિતા બનાવવાના પ્રયાસ દ્વારા ધીરાએ નિરા-

કાર બ્રહ્મની ઓળખ કરી, અને જ્ઞાની બન્યો. એના જ્ઞાનની કીર્તિ સર્વત્ર ફેલાઈ રહી.* આથી એની આસપાસ મોટું શિષ્યમંડળ જન્યું. તેમાંના મુખ્ય શિષ્ય તો બાપુ સાહેબ ગાયકવાડ હતા. ધીરાને સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન નહોતું; સાધારણ હિન્દી આવડતી. પણ તેથી જ્ઞાનને યોગનાં કાબો રચવામાં તેનું સંસ્કૃતનું અજ્ઞાન અંતરાય રૂપે ન હતું. જ્ઞાનમાર્ગ ને યોગમાર્ગનાં સૂત્રો એ શાસ્ત્રી પાસેથી શિખ્યો હતો. યોગમાર્ગ ઉપર તેણે ઘણું લખ્યું છે પણ યોગ કરતાં જ્ઞાનપ્રત્યે તેનો વિશેષ પક્ષપાત હતો. યોગ કરતાં જ્ઞાનને વધુ સખળ તે માનતો હતો.

ધીરાએ યોગ ને જ્ઞાનનાં ઘણાં પદો લખ્યાં છે, તે ઉપરાંત સળંગ ગ્રન્થો પણ લખેલા છે, જેવા કે રણયજ્ઞ, સ્વરૂપની કાશીઓ, મતવાદી, આત્મબોધ, જ્ઞાન કંકડો, યોગમાર્ગ, પ્રજ્ઞાત્તર માલિકાને અવલવાણી. તેણે ભજનની ગરબીઓ અને ધોળ પણ ઘણાં લખ્યાં છે.

જેવી રીતે પ્રભાતીઆં નરસિંહ મહેતાના, છપ્પા શામળના, ચાંબખા ભોળ ભગતના, ગરબી મીરાંની, દોહરા દલપતરામના. ને ગજલ કલાપીના, તેવી રીતે કાશી ધીરાભગતની જ. તેની કાશીઓમાં મહાગદન તત્ત્વજ્ઞાન તથા અમૂલ્ય બોધ ઉભરાઈ રહ્યો છે. ધીરાએ જે જે લખ્યું છે તે ગુરૂની ધૂનમાં જ લખ્યું છે. તેનું જીવન ગુરૂમય થઈ ગયાનું આપણને સ્પષ્ટ ભાન થાય છે, અને તેના અતિ આવેશવાળા પરંતુ મૃદુને સુંદર ઉદ્દગારો વાચતાં આપણે પણ તે રંગથી થોડાઘણા રંગાઈએ છીએ. ધીરાએ પોતાનાં કાવ્યમાં વેદાન્તનું જીવન-મુક્તનું લક્ષણ પણ બહુ અચ્છી રીતે સમજાવ્યું છે. વેદાન્તના

* પોતાનાં કાવ્યોને ફેલાવે કરવા સંબંધી અનેક વાર્તાઓ લોકમાં પ્રચલિત છે. એમ કહેવાય છે કે ધીરો મહી નદીએ વારંવાર ન્હાવા જતો ત્યાં વાંસની ભૂંગળીમાં કે તુબડામાં કાવ્યવાળો કાગળ મુકી તેનું મોં કે છંદા બંધ કરી તે નદીમાં તરતાં મૂકતો. આવી રીતે તે ભૂંગળીઓ જતા હાથમાં તરતી તરતી આવે તે ઉઘાડી તેનું કાવ્ય વાંચે. આવી રીતે ઘણા શિષ્યોને ધીરો આકર્ષી શક્યો હતો.

મુખ્ય અંગ વૈરાગ્યની ખીલવણીમાં પણ ધીરાની કવિત્વશક્તિને પૂર્ણ અવકાશ મળ્યો છે. મોહમાયાની વ્યર્થતા વિષે, શરીરનો મોહ દૂર કરવા વિષે, જીવાનીમાં ભજન કરવા વિષે ધીરાએ બહુ મીઠી અને ઠસાવનારી શૈલીમાં પદ યોજ્યાં છે.

ધીરાની કવિતા સરલ, સ્વાભાવિક અને બોધાત્મક છે. સ્વાતંત્ર્ય અને વીરત્વથી તે ઉભરાય છે. તે કરડી ને કટાક્ષમય પણ મૃદુત્વ અને માધુર્યથી ભરપૂર છે. તેથી અખ્યા ભગતની કવિતા કરતાં ધીરાની કવિતાને સમાજે ઉચ્ચતર સ્થાન આપ્યું છે. તેની કવિતા ઝઝમક તથા અનેક અર્થાલંકારથી અલંકૃત છે છતાં ટાપ ટીપિયા નથી. તેની કવિતા હૃદયનો ઉભરો છે, જ્ઞાનનો ધોધ છે, સેવાભાવની મૂર્તિ છે; ઉદરનિર્વાહ, ખ્યાતિ કે પ્રતિષ્ઠા માટે નથી. તેથી “શ્રિંગ-હમલ” ધીરાની વાણી ગુજર સાહિત્યમાં અમર રહેશે.

દયારામ.

(ઈ. સ. ૧૭૬૭ થી ૧૮૫૨)

“ In the precious poetry of Dayaram, the waning lamp of Gujarati classical verse, made a last splendid effort and produced a final flash before the light vanished.”

—K. M. Jhaveri.

ગુજરાતી મધ્યકાલિન સાહિત્યના ત્રણ મહાન દિપકો મનાય છે. નરસિંહ મહેતા, પ્રેમાનંદ અને દયારામ. ત્રણેએ પોતાનો યુગ

પ્રવર્તાવ્યો. ત્રણેએ ધર્મની સેવા કરી. ત્રણેએ ગુજરાતી ભાષા ને સાહિત્યને ખૂબ વિકસાવ્યાં.

આદ્યાવસ્થા:—દયારામ ચાંદોદના સાંદોદરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. નાનપણમાંથી જ તેમનાં માઆપ ગુજરી ગયેલાં પછી તે તેમની કાકીને ત્યાં રહેલા. તેમના મરણ બાદ વીશક વર્ષની ઉમરે દયારામ ચાંદોદથી ડભોઈ જઈને રહ્યા. તેમનો નાનપણમાં વિવાહ થયેલો પણ એ એક વર્ષ પછી કન્યા મરી જવાથી ફરીથી તેમણે વિવાહ કર્યો જ નહિં ને જન્મભર અવિવાહિત રહ્યા. આલ્યાવસ્થામાં દયારામ તોફાની, ટીખળા ને મીઝાજ હતા. નાનપણથી જ તેમને સંગીત ને વાદ્ય પરત્વે વિશેષ શોખ હતો. તેમનો કંઠ બહુજ કામળ ને મધુર હતો. કપડાં બહુજ સ્વચ્છ પહેરતા ને ઘોતી ચીપી ચીપીને પહેરતા.

જીવનવ્યવસ્થા:—દયારામનો યુવાવસ્થાનો ઘણોખરે કાળ યાત્રા કરવામાં જ ગયો હતો. ઉત્તરમાં બ્રીકદાર, દક્ષિણમાં રામેશ્વર, પૂર્વમાં જગન્નાથપુરી ને પશ્ચિમમાં દારિકા-આ ચાર હિંદુઓનાં મહાપવિત્ર યાત્રાસ્થાનમાં દયારામ ત્રણ ત્રણ વખત પગે મુસાફરી કરીને ગયેલા. ડોકારમાં તો ડભોઈથી તે વારંવાર જતા ત્યાં ઇચ્છારામ ભટ્ટ નામના એક પ્રભાવશાલી વિદ્વાન પાસેથી દયારામને આશિશ ને પ્રેરણા મળ્યાં. ઇચ્છારામ ભટ્ટ તો દયારામને નરસિંહ મહેતાનો અવતારજ્ઞ માનતા હતા. દયારામનો વૈષ્ણવ આચાર્યો ઉપર બહુ પ્રેમ ને વિશ્વાસ નહોતો છતાંય શ્રી વલ્લભાચાર્યના વૈષ્ણવ ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતોને દયારામે સંપૂર્ણ રીતે જીવનમાં ઉતર્યા હતા એમ કહી શકાય. તેમની ઉત્તરાવસ્થામાં છેલ્લાં દશ વર્ષ માંદગીમાંજ ગયાં હતાં, ને આખરે ભારે રોગમાં સપડાઇ ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં ફેબ્રુઆરીની ૯ મી તારીખે તે દેવલોક પામ્યા.

સાહિત્ય સેવા:—આધુનિક સાક્ષર સમાજમાં દયારામની કીર્તિ તેમની ગરબીઓને જ લીધે થઈ છે. ખરૂં જોતાં તેમની ગર-

ખીઓ તો તેમનાં કાવ્યોનો અલુગ થોડો અંશ હતો. તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં ૪૮ કાવ્યગ્રન્થો યોગ્યા છે. તે ઉપરાંત વ્રજભાષા, મરાઠી, પંજાબી, સંસ્કૃત ને ઉર્દુ ભાષાથી પણ તે પરિચિત હતા. ૪૮ કાવ્યો ઉપરાંત સાત હજાર પદ તેમણે અનાવ્યાં છે. વ્રજ ભાષામાં આર હજાર ને મરાઠીમાં અસો પદ યોગ્યાં છે. પંજાબી, ઉર્દુ ને સંસ્કૃતમાં પણ કેટલાંક કાવ્યો અનાવ્યા છે. રસિક વલ્લભ, અન્નમિલાખ્યાન, પ્રેમરસ ગીતા, પ્રબોધ બાવની, પ્રત્નોત્તર માલિકા, શ્રી કૃષ્ણ નામ માહાત્મ્ય મંજરી, શ્રી હરિ ભક્ત ચન્દ્રિકા, પ્રેમપ્રશંસા, ભક્તિ પોષણ, સત્યભામા વિવાહ, રુકિમણિ વિવાહ, રાસ પંચાધ્યાયી, ઇશ્વર નિરીક્ષણ, પદ્મકુટુમ્બ, મનમનિ સંવાદ, શ્રી કૃષ્ણ નામાવલિ, શ્રી વિનય ખત્રીશી, ઓખા હરણ, નરસિંહ મહેતાની હુંડી ને ભક્તિ દંત્વ આ તેના ગુજરાતી કાવ્યગ્રન્થોમાંના મૂખ્ય છે. હિંદી ભાષામાં તેના શ્વતસૈયાએ તેને સંસ્કૃત ભાષાનો વિદ્વાન પુરવાર કર્યો છે. શ્રી વલ્લ-ચાર્યના શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાન્તનું તેમણે અલુગ સુંદર રીતે સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે. તેનાં કાવ્યોના ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય. ધાર્મિક, નૈતિક ને ઔંગારિક. તેનો પ્રેમભક્તિનો સિદ્ધાન્ત ફારસી કવિ હાફિઝના સુશીવા-દ્ને ઘણું અંશે મળતોજ છે. આ ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રીપાઠીએ “ દયારામનો અક્ષરદેહ ” નામના પોતાના વિદ્વતા ભર્યા પુસ્તકમાં અલુ સુંદર રીતે પ્રકાશ પાડ્યો છે. દયારામનાં નૈતિક ને ઔંગારિક કાવ્યો પણ એટલાંજ ચમત્કારિક છે. તેનો મીઠાશ ભર્યો ઉપદેશ ને તેની સમજાવવાની સરળ શૈલી તેનાં નૈતિક કાવ્યોમાં સર્વેનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યા છે. ઔંગારિક કાવ્યોમાં રાધા ને કૃષ્ણની રાસ-લીલા પરત્વેનાં જ કાવ્યો આવે છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ તેનો ઔંગાર સ્પષ્ટ, ખુલ્લો ને અવિવેકી માલમ પડી આવે છે. છતાંય તે એક મહાન ભક્ત હતો ને શ્રી કૃષ્ણ સાથેનું તેનું તાદાત્મ્ય સિદ્ધ થયું હતું એ બાબત તે પુરવાર કરે છે. ફાંકડા રસિક દયારામની વાણી અલુગ મધુર ને રસઝરણી છે. તેનાં કાવ્યો અવનવા રસ ને સુંદર ભાવથી

ભરપુર છે. સંગીતનું માધુર્ય તો અનુપમ જ છે. તેની મીઠી ને પ્રાસાદિક વાણી સાંભળવાને આખું ગુજરાત ગાંડુ થયું હતું. ડોહાઈ, ચાંદોદ ને વડોદરામાં નવરાત્રીના તહેવારોમાં ઠેર ઠેર તેની ગરબીઓ ને પદો ખડુજ ઉત્સાહની ગવાઈ રહ્યાં હતાં. દયારામની ભાષા સંસ્કારી ને શિષ્ટ છે. તેનાં કાવ્યોમાં શબ્દ ચમત્કૃતિ, અર્થ ચમત્કૃતિ ને ભાવ ચમત્કૃતિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એમનાં કાવ્યોમાં નર્થ સંગીત જ ભરેલું છે. આથી જ દયારામ તે એક મહાન યુગપ્રવર્તક ભક્ત કવિ ગણાયા છે. તેમનાં કાવ્યો આટલાં અધાં લોકપ્રિય થયાં છે.

નરભેરામ.

(ઇ. સ. ૧૭૬૮ થી ૧૮૫૨.)

નરભેરામ એક સામાન્ય ભક્ત કવિ હતા. ગાયકવાડી રાજ્યના પેટલાદ તાલુકામાં પીળ ગામમાં ઇ. સ. ૧૭૬૮માં તેમનો જન્મ થયો હતો. ન્યાતે તે મોઢ બ્રાહ્મણ હતા. ડાકોરના રણછોડજીના તે પરમ શ્રદ્ધાળુ ભક્ત હતા. તેમના ગુરુ છોટાલાલ નામના એક વિદ્વાન ગૃહસ્થ હતા. ઉત્સવના પ્રસંગે નાનાં નાનાં કીર્તન જોડવાનું પોતાના ગુરુ પાસેથી તે શીખ્યા હતા. નરભેરામે પોતાનું આખું જીવન ડાકોર કે દારકામાં શ્રી રણછોડરાયની સેવા કરમાંજ વ્યતીત કર્યું છે. તેમનાં ઘણાંખરાં કાવ્યો શ્રી રણછોડજીની સ્તુતિ રુપેજ છે. કેટલાંક કાવ્ય આત્મચરિત ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. એક વખતે ડાકોર જતાં રસ્તામાં કવિને લૂંટારાએ લૂંટી લીધા. પછી એક ગામડે ગયા ને ત્યાં પોતાની આપવીતી ત્યાંના રહીશોને નરભેરામે કહી સંભળાવી. તે ઉપરથી તે ગામના લોકોને નરભેરામ પ્રત્યે લાગણી થઈ આવી અને ગામમાંથી ટીપ કરીને કવિને લૂંટાયેલા માલની કિંમત કરતાંય ઘણી વધારે રકમ

ભરી આપી. આવી રીતે આ ભક્તકવિ પ્રત્યે લોકોને પુષ્કળ મમતા હતી.

એક પ્રસંગે કવિ શ્રી રણુછોડરાયનાં દર્શન કરવા દ્વારકા ગયેલા, ત્યાં ગોમતીમાં સ્નાન કરવા માટે જ્યારે તે જતા હતા ત્યારે રસ્તામાં ટોલ વાળાઓએ કવિને રોક્યા ને જત્રાગુ-ટેકસ તેમની પાસે માગ્યો. કવિ તો નિર્ધન હતા એટલે શું આપે ? તેમણે તો એક સુંદર સ્તુતિ રૂપી કીર્તન ગાયું ને તે એવી સુંદર રીતે ગાયું કે તે ટોલવાળાને દયા આવી ને ભક્ત કવિને ટેકસ માફ કરીને સ્નાન કરવા જવા દીધા.

“ નાણું આપે નરભોરે, વાવરળે છોગાળા,

“ ગાંઠ બાંધળે નાણુરિ, ઘોળી ધજ વાળા,

“ કપરી કેશવ જાણત તો, શાને આવત પચાશ જોજન,

“ સાંભળ્યુ શ્રવણે, સાધુને છાપે છે, માટે મળવા ધશ્યું મન,

દરશન હોરે, દૂર કરી પાળા.

x

x

x

x

“ કહે એ નરભો છોટાલાલ પ્રતાપે, નથી એ તલમાં તેલ,

“ લેવાનું મુજ પાસેરે, હરિ હરિ જપમાલા.

આ કાવ્ય તે પ્રસંગે ગાયું હતું તે કવિની રણુછોડજી પ્રત્યે અડગ ભક્તિ દર્શાવે છે. “ બોડાણાની મૂછનાં પદો ” પણ આશરે ૬૦૦ કવિએ યોજ્યાં છે. દ્વારકામાંથી ડોકોરમાં શ્રી રણુછોડજીને લાવનાર પરમ ભક્ત બોડાણાને કવિએ પુંડરિક, શુકદેવ, નરસિંહ મહેતા, હરિશ્ચંદ્ર, બ્રહ્મા, સૂર્યને ઇંદ્રની સાથે સરખાવ્યો છે. કવિની ભાષા સ્પષ્ટ, સરળ, ને ભક્તિભાવ વાળી હતી. તેના દરેક કાવ્યમાં પ્રભુ પ્રત્યેની અડગ શ્રદ્ધા ને પ્રેમ તરવરી આવે છે. અમદાવાદ પાસે ગોમતીપુરમાં ઈ. સ. ૧૮૫૨માં ૮૪ વર્ષની ઉંમરે તેમનું અવસાન થયું હતું.

દલપતરામ.

(ઇ, સ. ૧૮૨૦ થી ૧૮૯૮).

ઝોગણીસમા સૈકાની અધવચ સુધી પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતા પ્રગટી. ધર્મ ને પુરાણનાં આપ્તાનો તે સમયની કવિતાનો વિષય હતો. પ્રેમાનંદ, શામળ, નરસિંહ મહેતો વગેરે પ્રાચીન કવિઓએ પોતપોતાની શૈલીમાં ધર્મજ ગાયો, તેમની શૈલીનાં અનુકરણ પણ ઘણા કવિઓ કરતા. દલપતરામના જન્મકાલ પછીથી ગુજરાતી કવિતાના અર્વાચીન યુગનો જન્મ થયો. અંગ્રેજ કેળવણી, અંગ્રેજના સહવાસ, અંગ્રેજ સંસ્કૃતિનો પરિચય—આ સર્વેએ સમાજની મનોદશા ફેરવી ને તેથી સમાજને ઘડનાર કવિઓની કવિતા પણ નવીન સ્વરૂપ પામી.

આ નવીન યુગના અગ્રગણ્ય કવિમાંના એક દલપતરામ કવિ છે. સને. ૧૮૨૦ માં તેમનો જન્મ થયો. તે જતે શ્રીમાલી બ્રાહ્મણ હતા. તેમનું મૂળ વતન વઢવાણ હતું. તેમણે બુજમાં રહી વજબાપામાં ને મંસ્કૃત ભાષામાં કવિતાનો સારો અભ્યાસ કર્યો. તે સાદરાના પો-લીટીકલ એજન્ટના દફતરદાર તરિકે નોકરી કરતા હતા. તે સમયે પણ કવિતાનો શોખ તેમનો ચાલુજ હતો. પોતાનો અવકાશનો સમય કવિતા રચવામાં ને કવિતાનો અભ્યાસ કરવામાંજ વ્યતીત કરતા. સને ૧૮૪૮ માં મી. ફ્રાન્સે તેમને અમદાવાદ બોલાવ્યા. અને ગુજરાતી સાહિત્યનું સંશોધન કરી તેનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે સ્થાપિત કરેલી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની નોકરીમાં તેમને રાખ્યા. કેટલાક વખત બાદ તે સોસાયટીના આસીસ્ટન્ટ સેક્રેટરી તરિકે નિમાયા. તેમની આવી વિશિષ્ટ પ્રકારની સાહિત્ય સેવા લગભગ ૩૦ વર્ષ ચાલી. તેમાં “શુદ્ધિ પ્રકાશ”ના તંત્રી તરિકે તેમણે જે અમૂલ્ય કામ કર્યું છે

તેની કળિતિ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસનાં પાનાં ઉપર સુવર્ણીકરે લખાઈ રહી છે. સને ૧૮૫૬ માં તેમને આંખનો રોગ લાગુ પડ્યો. તેની દવા કરવાના હેતુથી તે મુંબાઈ ગયા ત્યારે ત્યાં “શુદ્ધિવર્ધક તથા ગ્લાનવર્ધક સલા”માં સાહિત્ય રસિકોને પોતાના કાવ્યની પ્રસાદી તેમણે આપી હતી. ઉત્તર વયમાં તે આંખના રોગને લીધે અંધ થયા હતા. તેથી કેટલાક સાક્ષરો તેમને “ગુજરાતના મોલ્ટન”ની ઉપમા આપે છે. તેમણે રવામીનારાયણ સંપ્રદાય અંગીકાર કર્યો હતો. સરકારે તેમની સાહિત્ય સેવાની કદર કરીને તેમને સને ૧૮૮૫ માં સી. આઈ. ઇ. નો ખીતાબ આપ્યો હતો. તેમનું અવસાન સને ૧૮૯૮ માં થયું. પોતાની પાછળ પાંચ પુત્રો ને ચાર પુત્રીઓ તેમણે મુકી છે. તેમાંથી રા. નાનાલાલે પોતાના પિતાનો કવિત્વનો વારસો લીધો છે.

કવીશ્વર દલપતરામે ગદ્ય ને પદ્ય બન્ને પુષ્કળ લખ્યાં છે. તે સર્વેનો આશય સામાજિક સુધારા દાખલ કરવાનો હતો. ઘર કરીને બેઠેલા કુધારા, અનિષ્ટ રીતરિવાજો ને સામાજિક અનીતિને નિર્મૂળ કરવાને કવીશ્વરે કમર કસી હતી. ને તેજ હેતુ તેમનાં ઘણાં કાવ્યોમાં દષ્ટીગોચર થાય છે. સંપલક્ષ્મીસંવાદ, લક્ષ્મીનાટક, કથન સપ્તશતી, જૂત વિષે નિઅંધ, વિધવા વિવાહ, મિથ્યાભિમાન નાટક, દૈવગદર્પણ, ફૉર્બસ વિલાસ, ફૉર્બસ વિરહ, હુન્નરખાનની ચઢાઇ, વગેરે તેમણે ગદ્ય કે પદ્યમાં લખ્યાં છે. વળી જુની કવિતાનું દોહન કરી તેમણે કાવ્યદોહન ભા. ૧-૨ રચ્યાં છે; તેમની સાહાય્ય વડે ફૉર્બસ સાહેબે રાસમાળાનું પુસ્તક રચ્યું હતું.

તેમની કાવ્યવસ્તુમાં ત્રણ મુદ્દાઓ મુખ્યત્વે તરી આવે છે. (૧) સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ. (૨) સ્વદેશપ્રેમ. (૩) “ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર” સંલગ્નાવવાનું ધૈર્ય. જો કે વિવેચકોએ તેની કવિતાને શુષ્ક ને જોડકણાં જેવી માની છે, તેમાં કલ્પના અર્થચમત્કાર ને ધ્વનિનો અભાવ છે એમ કરી વખોટી કાઢી છે છતાં તેની કવિતામાં “સરળતા”નો પ્રધાન ગુણ છે. તેનાં કાવ્યોમાં દાવકાશ, વ્યવહાર ગ્લાન,

ચતુરાઈ, નર્મદાસ્ય, મીઠાશ ને માધુર્ય એ ખાસ ગુણો છે. રસની જમાવટ પણ યોગ્ય પ્રસંગે તેમણે સારી રીતે કરી છે. તેથીજ રા. નવલરામ તેની કવિતાની પ્રશંસા કરે છે. તેમની શૈલીને “સભારંજની” નું ઉપનામ આપ્યું છે. તેમણે પોતાનાં કાવ્યમાં કટાક્ષ પણ કર્યા છે પણ તેમાં ઝેર પેસવા દીધું નથી. આજ કારણથી કવીશ્વર દલપતરામ લોકપ્રિય બન્યા છે ને ૬૦ ૬૦ ની ટુંકી સંગ્રાથી હાલના વિદ્યાર્થીઓ પણ તેમના પ્રત્યે પ્રેમની નજરથી જુએ છે.

નર્મદાશંકર.

(ઈ. સ. ૧૮૩૩થી ૧૮૮૬).

‘ To his large, open, deep-feeling, heart, Nature is a fact: All hearsay is hearsay. He has a basis of sincerity... All the great men I have heard of, have this as the primary material of them.

—Thomas Carlyle.

જન્મકાળ; બાલ્યાવસ્થા—નવીન યુગની નવીન ભાવનાનો પોષક, યુજરાતી ગદ્યનો પિતા, મહા બલવાન સંસારસુધારક, સત્ય-નિષ્ઠ, પ્રેમી, ને શુરવીર નર્મદાશંકર સુરતની વડનગરા નાગરની કોમમાં ઈ. સ. ૧૮૩૩માં જન્મ્યા હતા. તેમના પિતાનું નામ લાલશંકર દવે હતું. પોતાના પિતાને મુંબાઈના એક હાપખાનામાં નોકરી હોવાથી નર્મદાશંકર મુંબાઈમાંજ ઉછર્યા હતા. સુધારાની ઓગણીસમી સદી ને તેમાં પછી મુંબાઈનું જીવન-આ બે બાબતોએ નર્મદાશંકરના જીવનને કંઈ અનૈરો રંગ આપ્યો છે. નાનપણથીજ તેની શુદ્ધિ ચમ-

રકારિક હતી મેટ્રિક પાસ કરીને નર્મદાશંકર ઍલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાં એ ત્રણ વર્ષ ભણ્યા હતા. અંગ્રેજ સાહિત્યનું તેનું જ્ઞાન બહુ સારું હતું. નાનીજ ઉંપરમાં આવી સારી ચાલાકી બતલાવવાથી તેની કૉલેજના પ્રૌફેસરોનો રત્નેદ તેણે સંપાદન કર્યો હતો. બાલ્યાવસ્થામાં તેનું જીવન સ્વચ્છંદી હતું. કેટલાક વિદ્વાનો તેને અંગ્રેજ કવિ Byronની સાથે સરખાવે છે.

તેની ગરીબાઈ—નર્મદાશંકરનું જીવન સાહિત્યસેવામાંજ પસાર થયું હતું. સરસ્વતીના ઉપાસક ઉપર લક્ષ્મીની કૃપા નથી હોતી એ સામાન્ય સત્ય નર્મદાશંકરે પણ અનુભવેલું. ઈ. સ. ૧૮૫૫ની સાલથી નોકરી છોડી સાહિત્યની સેવા કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. “શેર જીવાર તો મળી રહેશે” એવી શ્રદ્ધા ને વૈરાગ્યની ભાવનાથી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પ્રેમ ને શૌર્યપૂર્વક નર્મદાશંકરે પ્રવેશ કર્યો. ઘણી વાર યુરોપીયન ગૃહસ્થાને ખાતગી ટ્યુશન આપીને, તથા નાટક-મંડળી માટે નાટકો લખીને, તથા દરદાસના જેવી કથા કરીને તેમણે જીવનનિર્વાહનાં સાધન પ્રાપ્ત કર્યા હતાં. પરંતુ તેથી પુરતી અર્થ પ્રાપ્તિ થઈ નહતી. દેવું વધી પડ્યું. વળી સુરતમાં સરસ્વતી મંદિર અંધાવીને દેવું બહુજ વધારી ચૂક્યું. એક વખતે તો તેના ખીસ્સામાં માત્ર એક પાવલીજ રહેલી. બીજું કંઈ પણ ન મળે. તેની ગરીબાઈની દદ આવી ગઈ. આ પ્રસંગે એક પારસી મિત્રે નર્મદાશંકરને રૂ. ૫૦૦) ની નોટોનું બંડલ પોતાનું નામ જણાવ્યા વિના ટપાલમા મોકલી આપ્યા. પાછળથી સરકારી કેળવણીખાતા તરફથી તેમજ કાઠિયાવાડના પોલીટીકલ એજન્ટ. મી. વૉલ્ડસન તરફથી તેમને ઘણું પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું. ગરીબાઈથી કંટાળીને ને તેના મિત્રોના પુષ્કળ આગ્રહથી ગોકળદાસ તેજપાળ ચેરીટીઝ ખાતામાં સેક્રેટરીની જગા રૂ. ૧૦૦) ના માસીક પગારથી તેમણે લીધી. જોકે શરૂઆતમાં કોઈપણ જાતની નોકરી નહિ કરવાનો તેનો નિશ્ચય હતો પણ ગરીબાઈના ત્રાસને લીધે ને પોતાના મિત્રોના ઘણાજ આગ્રહને માન આપીને તે નિશ્ચય તોડવો પડ્યો તેને માટે નર્મદાશંકરને ઘણુંજ દુઃખ થયેલું.

નર્મદાશંકર સમાજ સુધારક તરિકે—ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અંગ્રેજોના આગમન પછી સમાજ સુધારક તરીકે પ્રથમ બહાર પડનાર નર્મદાશંકરજી હતા. તેમને નવા જમાનાનો રંગ બરાબર લાગ્યો હતો. તેમને વિદ્યાન તરીકે, કવિ તરીકે, સુધારક તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામવાની મહત્વાકાંક્ષા હતી. “હું કંઈક છું” એવો તેમને સ્વાભિમાન હતો. પ્રથમ સ્ત્રીના મરણ બાદ એ વરસે તે બીજી સ્ત્રી પરણેલા, પણ ઉગ્ર સમાજ સુધારણાની ભાવના પ્રદીપ્ત થયા પછી તે “Example is better than precept” એ સૂત્રાનુસાર પોતે એક વિધવાને આશ્રય આપ્યો. ન્યાતે સમાજ સુધારક નર્મદાશંકરને ન્યાત બહાર મેલ્યો. પણ ન્યાં ફરીથી ન્યાતે તેને ન્યાતમાં પાછો લીધો એટલે વળી ફરીથી એક વિધવાને આશ્રય આપ્યો. વિધવા ને તેની સ્થિતિ વિષે “વૈધવ્યચરિત્ર” ને વિધવા ગ્રેહ”નાં કાવ્યોમાં પોતાના વિચાર સારી રીતે તેમણે દર્શાવ્યા છે. તે ઉપરાંત “હિન્દુઓની પડતી”, ‘વિદ્યા’, ‘રૂઢી’, ‘વહેમ’, ‘પરદેશી રાજ’, ‘નીતિ’, વગેરે ઉપર તેમણે કાવ્યો યોજ્યાં છે ને એક સુધારક તરિકે નવીન પ્રકાશ પાડ્યો છે. તેનાં આ કાવ્યોની અસર બહુજ ચમત્કારિક થયેલી. “પ્રેમ અને શૌર્ય” કવિનો મુદ્રાલેખ હતો અને એ બંને ભાવના યા ગુણોને તેમણે પોતાના જીવનમાં ઉતાર્યા હતા.

સાહિત્યસુધારક તરિકે—જેવા નર્મદાશંકર સમાજસુધારક હતા ને નીડરતાથી સમાજસુધારણા માથેલીથી તેવીજ રીતે અંગ્રેજ કેળવણીના નવા પ્રકાશ ને નવીન પુરુષોના પરિચય પછી કવિએ સાહિત્ય પ્રજ્ઞાસિકામાં યોગ્ય સુધારો કર્યો. સ્વાનુભવરસિક કવિતા પ્રથમ લખનાર નર્મદાશંકર હતા. કુદરતના સૌન્દર્ય વિષે કાવ્ય બનાવવાની નવીન ઢબ તેણેજ પ્રહણ કરી. અણખેડેલ ગદ્યસાહિત્યનો પ્રદેશ તેણેજ સારી રીતે ખેડ્યો. પદ્ય કરતાં ગદ્ય તેમણે વિશેષ લખ્યું છે જે “નર્મ ગદ્ય” તરિકે પ્રખ્યાત છે. સાક્ષરશ્રી આણંદશંકર કુવના કથન મુજબ “ નર્મદમાં તમે નવીજ દુનીયા જુઓ છો. જે દુનીયામાં કરસ-

નદાસ વગેરે સુધારકો ધૂમેલા, વિધવા વિવાહ વગેરે સુધારા કરવાનો આવેશ ન્યાં ત્યાં ભરપૂર વ્યાપેલો, અને “ યા હોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે ” એવા ઉત્સાહથી નવી કેળવણી પામેલા યૌવનમત્તને સ્વતંત્રસુદ્ધિમત્ત નરો ‘વહેમગઢ’ તોડવા ધસી રહેલા એનું યથાર્થ ચિત્ર, એની જીવંત, હાલતી ચાલતી પ્રતિકૃતિ, નર્મદની કવિતામાં જુઓ છો. એ સત્યપ્રીય નર પોતાના જમાનાનું પૂરેપૂરું પ્રતિબિંબ પોતાના કાવ્યરૂપી દૃપ્તિમાં ઝીલે છે.” વળી રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી કહે છે તેમ “નર્મદ ખરો ગુજરાતી હતો; ગુજરાતી ભાષા, ગુજરાતનું સાહિત્ય, ગુજરાતના રીતરીવાજ, ગુજરાતની ખુબી તથા ખામીઓનો તે પૂર્ણ અભ્યાસી હતો. તેણે જે લખ્યું છે તે ખરી દેશભક્તિથી, ખરા બંધુભાવથી, ખરા પ્રેમને શૌર્યથી લખેલું છે. તેનું આખું જીવન જાણે આ એ ભાવનાઓનો ગુજરાત અને ગુજરાતીઓને ઉદ્દેશીને સાક્ષાત્કાર કરવામાંજ ગાળ્યું છે.”

નર્મદાશંકર અને દલપતરામ એક તુલના—સમાજ સુધારક તરીકે સમકાલીન નર્મદ અને દલપતરામ બન્ને પ્રખ્યાત થયા છે. પરંતુ સમાજસુધારણાની દૃષ્ટિ બન્નેની જૂદી હતી. જ્યારે દલપતરામ “ધીરે ધીરે” “સુધારાનો સાર” આપવાના વિચારના હતા ત્યારે નર્મદ “યા હોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે”, એ મતને માનનારા હતા. દલપતરામ moderate હતા ત્યારે નર્મદ. Extremist હતા. “દલપતરામ વાંચના તમને જાણે જૂની ગુજરાતીનો સંબંધ તૂટ્યો નહિં યાગે; પણ નર્મદમાં આવતાં તો તમે જાણે જૂની ગુજરાતી પાછળ મૂકી નવા યુગમાં પ્રવેશ કર્યો.” નર્મદ ને દલપતરામને ભિન્ન શૈલિ આદ્ય હોવાથી તેમના વચ્ચે કેટલીક કડવાશ ઉત્પન્ન થયેલી. પરંતુ દલપતરામ જે સાદા, વિવેકી ને હરેલ હતા તેમણે કદુ ટિકાઓને ગળી જઈને પણ નર્મદાશંકરની” “આ કવિ-સ્વદેશાભિમાની, હિંમત બહાદુર, વિદ્વાન અને દેશમાં ઘણો ઉપયોગી હતો એમાં સંશય નથી.” એ પ્રમાણે પ્રશંસા કરી હતી.

રસ અલંકાર ને કાવ્યશાસ્ત્રનો પણ નર્મદાશંકરે બહુજ ખતથી અભ્યાસ કર્યો હોતો. ગુજરાતી કવિતાના પણ તે અભ્યાસી હતા અને પ્રાચીન કવિઓનાં જીવન ચરિત તેમણે લખ્યાં છે.

નર્મકથાકોષ ને નર્મ કોષ (Dictionary) લખી ગુજરાતી સાહિત્યની તેમણે અમૂલ્ય સેવા કરી છે. “ગુજરાતી ભાષાના અર્વાચીન ગદ્યના પ્રથમ પ્રણેતા તરિકે નર્મદાશંકરની કીર્તિ” અમર રહેશે. “જય જય ગરવી ગુજરાત” ના કાવ્યથી કોણ અપરિચિત હશે ? તે કાવ્ય કવિના સ્વદેશાભિમાનથી ઉભરાઇ રહેલું છે. “આ તે શા તુજ હાલ. સુરત સૂનાની મૂરત” એ સુરત વિષેની હૃદયને હલાવે તેવી પંક્તિઓ નર્મદાશંકરની પોતાના વતન પ્રત્યેની-દેશ પ્રત્યેની લાગણી પુરવાર કરે છે.

નર્મદાશંકરની કાવ્યશૈલી—નર્મદે કવિતા પુષ્કળ લખી છે, તેમાં વિષયની વિવિધતા છે; લાગણી પ્રધાન કાવ્યો પુષ્કળ છે, પરંતુ તેના કાવ્યોમાં સરળતા નથી. સદૃજ સૌન્દર્ય ને કામળતાના ગુણોનો વિશેષ કરીને અભાવજ છે. દલપતરામની શૈલી સુવાચ્ય ને સરળ છે તેવી નર્મદની નથી. ભાષા ભાવવાહિ છે પણ કંઈક સ્થગે ભાવમાં સ્વાભાવિકતા જળવાઈ નથી. તેની કૃત્રિમતા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. કેટલાંક કાવ્યોમાં તદ્દન હલકા શબ્દો ને વાક્યોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ઘણીવાર સુંદર ભાવવાહી કવિતા લખરાનો પ્રયાસ થયો છે પરંતુ કલ્પનાને લાગણીની જે મહદ મળતી જોઈએ તે મલતી બંધ થઈ જાય છે, કલ્પના શુષ્ક લાગે છે, ને તેથી ભાવમાં નવીનતા જેવું કંઈએ લાગતું નથી. કુદરતનાં વર્ણન, અંગ્રેજ કવિ શેલિ, બાયરન, કિટસ, વર્ડ્ઝવર્થ વગેરે કવિઓની શૈલી જે આત્મલક્ષી છે તે શૈલિનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયાસ કરનાર નર્મદાશંકર પ્રથમ છે. પણ તેમનો પ્રયાસ એટલો બધો સફળ થયો નથી. તો પણ કવિની “સત્યનિષ્ઠા, શ્રદ્ધા, સત્ય જોવાની ને નિરુપણ કરવાની શક્તિ,

હકીલા ને અશિક્ષિત સમાજ આગળ કટુ સત્યો રજુ કરવાની નીડરતા, સ્વાત્માર્પણ, અંતરાત્માનો જુસ્સો ને સમાજભક્તિ માટેના દિવ્ય ગુણો માટે તો નર્મદાશંકરનું નામ સાહિત્યનાં પાનાં ઉપર અમર થયું છે ” એ નિર્વિવાદ છે.

મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદી.

(ઇ. સ. ૧૮૫૮ થી ૧૮૯૮).

અબેદમાર્ગી ને તત્ત્વજ્ઞાની પ્રોફેસર મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદીનો જન્મ પોતાને મોસાળમાં નહીંઆદમાં થયો હતો. ન્યાતે તે સાહોદરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. એમના પિતા ધીરધારનો ધંધો કરતા હતા. તેર ચૌદ વર્ષ સુધી તે મોસાળમાંજ ઉછર્યા હતા.

કેળવણી—મણિલાલ ૭ વર્ષની ઉંમરે સરકારી ગુજરાતી નિશાળમાં ભણવા બેઠા. ત્યાં અભ્યાસ બહુ સાધારણ હતો. અંગ્રેજી કેળવણી લેવાની તેમની બહુ હોંશ હતી. સંસ્કૃત ને યુક્તિલઙ વિષય પરત્વે તેમને બહુ અણગમો હતો. ઇ. સ. ૧૮૭૫માં મેટ્રિકયુલેશનની પરીક્ષા મણિલાલે આપી પણ સંસ્કૃતમાં નાપાસ થયા. બીજે વર્ષે સંસ્કૃત પાકુ કરવા લઘુકૌમુદી ને અમરકોશ સખત ગોખી કાઢ્યા ને મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પાસ થયા. ત્યારબાદ મુંબાઇમાં ઍલ્ફ્રીન્સ્ટન કૉલેજમાં અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ત્યાં તેમને રૅકૉલરશીપ મળતી હતી. અભ્યાસ કરતી વખતે પણ ધર્મ ઉપરની પોતાની આસ્તિકતા તેમની પહેલાંના નેવીજ કાયમ હતી. બી. એ નો અભ્યાસ કરતી વખતે ૧૪-૧૫ કલાક સુધી વાંચતા. ડૉ. ભાંડારકર ને પ્રીન્સીપલ વર્ડઝવર્થની મણિલાલ ઉપર બહુ પ્રીતિ હતી. બી. એ ની પરીક્ષામાં બીજા વર્ગમાં પાસ થઈ તે કૉલેજમાં ફેલો થયા અને અવકાશના વખતે “ હાંદ-

ગીને Rational કરવા માટે, જીંદગીને હેતુ સમજી જીંદગીને નિશ્ચિત માર્ગે દોરવવા માટે ” તેમણે તત્ત્વજ્ઞાનનાં ધણાં પુસ્તકો વાંચ્યાં ને વિચાર્યાં.

કેળવણી લીધા પછી—બી. એ. થયા પછી મુંબઈની ગુજરાતી શાળાઓના ડૉપ્યુટી. ઍન્ડ્યુકેશનલ ઇન્સપેક્ટર નિમાયા. પાછળથી ભાવનગરની શામળદાસ કૉલેજમાં સંસ્કૃતના પ્રોફેસર નીમાયા. પછી તેમના નાકમાં અસાધ્ય રોગ થવાથી નોકરીમાંથી તે ફારેગ થયા ને વેદાન્તના ચિંત્વન પ્રત્યે લક્ષ લગાડ્યું. પાટણના જૈન સાહિત્યના ભંડાર તપાસી તેનું વર્ગીકરણ ને નોંધ કરવાનું અધરૂં પણ કિંમતી કામ વડોદરાના મહારાજ શ્રીસયાજીરાવ ગાયકવાડે તેમને સોંપ્યું હતું પણ તે સંપૂર્ણ થયા પહેલાં તેમનું અવસાન થયું.

તેમની સાહિત્ય સેવા—તેમના ગ્રન્થોના ત્રણ વર્ગ પારી શકાય. (૧) કાવ્ય (૨) સુધારાને લગતું સાહિત્ય. (૩) ધર્મ વિષયક સાહિત્ય. તેમણે કાવ્યો લખ્યાં છે પણ બહુજ થોડાં લખ્યાં છે. તેમની કવિતામાં વેદાન્ત ભર્યો છે, પણ અપ્પાની માફક કટાક્ષવાળો નહિ. વૈરાગ્યની ભાવનાનું પ્રેમની સાથે મિશ્રણ કર્યું છે. તેમના “આત્મનિમજ્જન” “પ્રેમજીવન” ને “અભેદોર્મિ”, આ કાવ્યવિભાગ મુખ્ય છે. પ્રેમજીવનનાં કાવ્યો સુશીલાદત્તી પદ્ધતિસર ગજલના રૂપમાં યોગ્યતાં છે. તેમાં પ્રેમ અથવા “ઇશ્ક” તે માનુષી વિકારી ભાવના નહિ પણ પ્રભુ પ્રત્યે દિવ્ય પ્રેમ છે. “કહો લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઇ છે” એ દિવ્ય પ્રેમથી ગળકી રહેલા કાવ્યથી કયો વિદ્યાર્થી અપરિચિત હશે ?

તેમની કાવ્યશૈલિ—પ્રો. આણંદશંકરભાઈ કહે છે કે “મહિલાલના કાવ્યગ્રન્થો ઉપર એમના તત્ત્વજ્ઞાનની એ રીતે અસર થઈ છે. કુદરત કરતાં મનુજ હૃદયને પ્રાધાન્ય આપવામાં, અને કવિતામાં પણ જીવિતના પરમ હેતુને-પરમ પુરુષાર્થને-આગળ રાખવામાં.

“મણિલાલના તત્ત્વજ્ઞાનમાં બાલ સૃષ્ટિ કરતાં આંતર-અનુભવ ઉપર વિશેષ ઝોક હતો.” “Idealism” એ એનાં કાવ્યોમાં “તત્ત્વજ્ઞાનના પરમ પ્રાપ્તવ્ય બ્રહ્મને સ્પર્શવાનો અને બ્રહ્મ ઉપર ઠરી રહેવાનો પ્રયત્ન છે.” તેમની કાવ્યશૈલીમાં ગાંભીર્ય, જોમ, ચૈતન્ય છે. ફારસી શબ્દોનો ઉપયોગ પણ કેટલીક જગાએ કવિ બાલાશંકરની માફક તેમણે કર્યો છે. પરંતુ તેમાં સફળતા મળી નથી. ખોટા શબ્દો વાપર્યા છે, વાક્ય રચના ગુચ્ચવણુ ભરેલી કરી નાખી છે. જો કે કાવ્યમાં પદ્માલિપ્ય માલમ પડે છે પણ અર્થની સુલભતા સચવાઈ નથી, છતાંય તેમના ગઝલે વિદ્યાર્થીને ગાંડા કરી મૂક્યા છે.

બાળાશંકર ઉલ્લાસરામ.

(ઇ. સ. ૧૮૫૮ થી ૧૮૯૮).

જન્મકાળ-બાલ્યાવસ્થા-કુળ—બાળાશંકર ઉલ્લાસરામ કંચારીઆ સાક્ષરરત્નભૂમિ નરીઆદના હતા. તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૮માં થયો હતો. તેમના પિતા રા. સા. ઉલ્લાસરામ અર્જુનરામ મામલનદાર હતા. તેમને બાળાશંકર એકનો એક પુત્ર હતો. જેવા પિતા ઉદાર, માયાળુને ફારસી સાહિત્યના શોખીન હતા તેવા પુત્ર બાળાશંકર પણ હતા. ઇ. સ. ૧૮૭૨થી અંગ્રેજી કેળવણી શરૂ કરી. અભેદમાર્ગી મણિલાલ નબુભાઈ દિવેદી તેમના સહાધ્યાયી ને પરમ મિત્ર હતા. મણિલાલને કાવ્યો બનાવવાનો શોખ લગાડનાર બાળાશંકરજી. તેમની બાલ્યાવસ્થામાંથી સાહિત્ય વિષયક, સંસારસુધારાવિષયકને ધર્મવિષયક પ્રવૃત્તિઓ તેમણે શરૂ કરેલી. ‘સ્વસુધારક સભા,’ ‘પ્રાર્થના સમાજ’ને પાછળથી સાઠોઠરા શાંતિશુભેન્દ્રક સભાના સ્થાપનારમાંના બાળાશંકર એક હતા. તેમની મંડળીમાં સાહિત્યનો અભ્યાસ થતો,

અર્ચાઓ થતી ને સમાજસુધારાના વિષયો હાથ ધરવામાં આવતા. આળાશંકરની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ પુષ્કળ હતી. તેમને હિન્દી કવિતાનો શોખ લાગેલો તેથી દર રવિવારે કવિ દલપતરામ પાસે તે કવિતા શીખવા માટે અમદાવાદ જતા હતા. તે મેટ્રિક સુધીજ ભણી શક્યા. ગુજરાત કૉલેજમાં દાખલ થયેલા પણ એ વરસ પછી અભ્યાસ છોડી દીધો; ધોધાના જકાતખાતામાં, કલેક્ટરની ઓફિસમાં ને પોલીસ ખાતામાં થોડો વખત કારકુન તરીકે તેમણે નોકરી કરેલી. તેમણે પોતાના પિતાની સાથે ઘણાં તીર્થમાં પર્યટણ કરેલું. છેવટના ભાગમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયેટીના આસી. સેક્રેટરીની જગા. રા. આ. લાલશંકર ઉમીયાશંકરે તેમને આપેલી. ત્યાંથી પાછા વડોદરે કલાભુવનમાં નોકરી લીધેલી. સને ૧૮૯૮ માં વડોદરામાં પ્લેગ ચાલ્યો; તે પ્લેગમાં આળાશંકર સપડાયા ને તેના ભોગ થઈ પડ્યા.

સાહિત્ય સેવા—આળાશંકર નાનપણથીજ સાહિત્યવિલાસી હતા. તેમાં વળી પિતાની સમૃદ્ધિને લીધે નાણાંવિપયક અનુકુળતા સારી હતી. એટલે પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ સારો પોપાયો. “ભારતી ભૂષણ, કૃષ્ણ મહાદેવ અને ભુધિપ્રકાશ”ના તંત્રી તરીકેની તેમણે જોખમદારી ઉપાડી હતી. ઇંગ્લેન્ડ, વ્રજ, દિંદીને ફારસી ભાષાનો અભ્યાસ સારો હતો અને સુધીવાદનાં પુસ્તકોનો ઉંડો અભ્યાસ કરેલો હતો. સુરીવાદમાં પ્રભુ ને મનુષ્ય વચ્ચે પ્રીયા ને પ્રીયતમનો પ્રેમ રસ-ભીનો સંબંધ જે કલ્પવામાં આવ્યો છે તેજ સંબંધ આળાશંકરને માન્ય હતો. હાશીઝ કવિના કેટલાક ગઝલોનો કવિએ ગુજરાતીમાં તરજુમો કર્યો છે:—

અગર તે ચાર શીરાઝી, મહારું મન મેળાવે,

સમર્પું હું જીખારા ને સમર, તિલસ્યામને લાવે.

ગુજરાતીનો ફારસી ભાષામાં લખેલા ઇતિહાસનો તરજુમો કરવાનું પણ આળાશંકરે શરૂ કરેલું પણ તે કાર્ય અપૂર્ણ રહી ગયું.

“હરિપ્રેમ પંચદશી” અને “કલાન્ત કવિ” એ એમનાં મુખ્ય કાવ્ય છે. તેમાં પ્રેમરસ, માધુર્ય, ને જ્ઞાન રેલાઈ રહેલાં જોષએ છીએ. કવિની નીડરતા, નિખાલસતાને સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ પણ તેમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આળાશંકર “મસ્તકવિ”ને નામે મશહૂર છે. તેમને ફુતીયાની પરવા ન હતી. ટીકાકારોની દરકાર ન હતી. દરકાર માત્ર પ્રભુના પ્રેમની-મસ્તીની હતી.

આળાશંકરની કાવ્યશૈલિ—આળાશંકર પ્રેમનો કવિ છે. મસ્તીનો કવિ છે. તેના કાવ્યોમાં ઉછળતી શૈલી છે. તેમાં જોષ છે. હૃદયભાવની ભરપુરતા છે. ભક્ત ને ભજનીયના અભેદના અનુભવ દ્વારા જે મસ્તી (એકાગ્રતા-એકતાનતા) આવે છે, તે તેનાં પ્રેમને સ્વાતંત્ર્યથી ભરપૂર કાવ્યોમાં ઉછળી રહેલી જોષએ છીએ; તહેમનાં કાવ્યોમાં નૈસર્ગિકતા છે, મીઠાશ છે, સુંદર હૃદયભાવના છે, ને લાલિત્ય છે. “નવા વિચાર ને નવીન ભાવનાઓ સાદી ને સ્હેલી ભાષામાં ઉપખર્ચી કાઢવાની તહેમની શક્તિ આપાદ છે.” કાશિયાવાડના એક સાક્ષરે “સાક્ષર સમક” ની કવિતામાં “બાળ” માટે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે.:

-
- ઝીલી રાહી અનહદ રસે, મદછક બનેલી માનિની,
 - શોભે અલંકારે ખસ્યાથી, ચોગુણી ચંદ્રાનની;
 - પ્રીતિ ભરેલા પ્રસવતી અખંડ કરા ઉભરા,
 - આનંદ સંમેહા પ્રિયા ? ના, બાલ મસ્ત તણી ગિરા.

મણિશંકર રત્નજી ભટ.

(અવસાનકાળ-૧૯૨૩)

“કાન્ત” ના તખલ્લુસથી માસિકોમાં પ્રસંગોપાત કાવ્યસુધા રેલાવનાર શ્રીયુત મણિશંકર રત્નજી ભટની સાહિત્ય. સેવા મર્યાદિત હોવા છતાં સુંદર છે. કવિતા લખવાની સાચી પ્રેરણા થઈ આવતાં નાનાં નાનાં કાવ્યો તે રચતા. “વસંતવિજય” અને “ચક્રવાકમિથુન” એ કાવ્યો તેમનાં લોકપ્રિય અન્યાં છે. દષ્ટાન્ત તરીકે ચક્રવાકમિથુનમાં ચક્રવાક પોતાની સ્થિતિ માટે શોક દર્શાવે છે તે પંક્તિઓ જુઓ:-

“લાંબા છે જ્યાં દિન પ્રિયસખી, રાત્રીએ દીર્ઘતેવી,
આ ઐશ્વર્યે પ્રણયસુખની હાય ! આશાજ કેવી ?”

ચક્રવાકના હૃદયની પ્રેમભાવના ને તેનું વિયોગદુઃખ હૃદયને હલાવનારાં છે. તે કાવ્યોમાં તેમની સાચી પ્રતિભા ઝળકી ઉઠી છે. વળી શાળાએ શાળાએ ને ફેક ફેકાણે લલકારાતું “મહેમાનો ! ઓ વહાલાં ! પુનઃ પધારજો !, તમ ચરણ અમ સદન સદૈવ સુહાયજો.” વાળું કાવ્ય તો તેના હૃદયના પ્રેમના-આદરના ભાવ માટે-તેના લાલિત્ય માટે આજે સર્વેને આકર્ષી રહ્યું છે. મણિશંકર કલાપીના શિક્ષક હતા. ને કલાપીના કેકારવમાં કેટલીક વિચાર છાયા મણિશંકરની છે. કલાપીના સંખંધે” સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા” વાળું સુંદર સુર ને મીઠાશ ભરેલું કાવ્ય આજે ઘણા યુવકોને આનંદ આપી રહ્યું છે. “વસંતવિજય”માં આવેલું સુંદર કાવ્ય:-

એસાને કોણ જાણે કયંહિ પરભૂતિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય,
ગાળા નાંખે હલાવી રસિક હૃદયને વૃત્તિથી દાખ જાય.

એ કાવ્યમાં જો કે કંઈ ભારે કલ્પના કે વિચાર નથી પરંતુ તેની વર્ણનશક્તિ કેવી મનોહર છે ! “સાગર અને શશી”ના કાવ્યમાં

પણ તેવીજ મોહક વર્ણનશક્તિ, કલ્પના શબ્દ ને અર્થ ચમત્કૃતિ ને પદલાલિત્ય દષ્ટિગોચર થાય છે. તેમનાં કાવ્યસંગ્રહ ‘પૂર્વાલાપ’ માં એકત્રિત કરવામાં આવેલ છે.

ખોટાદકર.

રા. દામોદર ખુશાલદાસ ખોટાદકર એ કવિ કાઠીયાવાડમાં ખોટાદના હતા. સાધારણ ગુજરાતી શિક્ષક તરિકે છંદગી શરૂ કરી, “ચંદ્ર” માસિકમાં છુટક છુટક કાવ્યો તે લખવા લાગ્યા. જોકે તેમને અંગ્રેજ કેળવણીનો અભાવ હતો છતાંય તેમના “કલ્પોલિની”, “સ્તોતસ્વિની”, અને “નિર્ઝરિણિ” રાસતરંગિણી અને શૈવલિની—નામક કાવ્ય સંગ્રહોમાં ઉચ્ચ સંસ્કાર, સુંદર ભાવના, અને સરળ પણ વ્યવહાર વિચાર દષ્ટિગોચર થાય છે. તેમણે સંસારમાં સંસ્કારને મનોહર વિચાર દાખલ કર્યા છે. કાવ્યમાધુર્યમાં આવેલી “અહો સત્સનેહને અંગે, સુહૃદ એ ખોલવું છાજે?” વાળો ગઝલ વિદ્યાર્થીસમૂહને આકર્ષી રહી છે. તેમની કાવ્યશૈલીમાં વિચાર પ્રાધાન્ય છે, સરલતા, ને સુગમતા છે. તેમનાં કાવ્યો બોધપ્રદ તેમજ આનંદપ્રદ છે. તેમના ‘રાસ’ ગુજરાતની સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓમાં બહુજ સત્કારને પાત્ર બનેલ છે.

કલાપી.

(ઇ. સ. ૧૮૭૪ થી ૧૯૦૦).

“He writes an ardent passionate style, reflects on what he observes, and in talking about it easily grows excited. He thinks of God as a

loving, pitiful Father and he is full of love for his fellow-men, provided, they do not repel him; he has a deep sense of evil in the world, and he wishes that men would not arbitrarily poison the pleasures which are granted them. His over-sensitive nature is easily wounded. He follows every dictate of his heart, has no self-control and energy, lives a life not of action but of feeling, and like a true child of his age, prides himself on his wealth of sentiment.

(Scherer-History of German Literature Vol II.)

જન્મ, બાલ્યાવસ્થા, કેળવણી—જર્મન કવિવર્ષ ગેટી જે રીતે ઉપર્યુક્ત સ્નેહીનું જીવન ગાળતો હતો તેવુંજ એક “સ્નેહી”નું જીવન ગાળનાર, કવિતાને પ્રણયને પન્થે વાળનાર “કલાપી”નું ઉપનામ કેકારવના મીઠામધુરા દિવ્ય સુરો ગાઇ શોભાવનાર કાઠીયાવાડના લાડી સંસ્થાનના ઠાકોર શ્રી સુરસિંહજી તપ્તસિંહજી ગોહેલ ઇ. સ. ૧૮૭૪માં જન્મ્યા હતા. એક રાજા હતા પરંતુ રાજદરબારના “ખૂતી ભપકા” તેમને અકારા થઈ પડ્યા હતા. ૯ વર્ષની વયે રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજમાં ભણવા ગયા. ૯ વર્ષ પર્યંત ત્યાં રહ્યા ને ભણ્યા. પરંતુ શાળાના અભ્યાસક્રમ પ્રત્યે તેમને કંટાળો આવ્યો, અભ્યાસ છોડી દીધો ને પછી હિંદુસ્તાન અને કાશ્મીરના પ્રવાસે ગયા. ત્રણ ચાર વર્ષ ગાદીએ બેઠા, ને પાંચ વર્ષ રાજ્ય ચલાવીને પરલોકમાં ગયા.

એક અદ્ભુત પ્રેમની કથા—કવિશ્રી કલાપી બે સ્ત્રીને પરણ્યા હતા. જેમાંની રમા માનીતી હતી. તે સમયે ખવાસની એક કન્યા નાની નવ વર્ષની તેના રાજમહેલમાં દાસી તરિકે કામ કરતી. તે કન્યા પ્રત્યે કલાપી પિતા તુલ્ય સ્નેહ દર્શાવતા. તેનું નામ શોભના.

તેના પ્રત્યે તેની ખાસ મમતા હતી. દિન પ્રતિદિન તે સ્નેહ પ્રેમમાં પરિવર્તન પામ્યો. એક ખવાસ સાથે તેને પરણાવવામાં આવી. પણ આ રસિક સંસ્કારી કન્યાનાં અણુધડ ખીન સંસ્કારી ખવાસ સાથેનાં લમ દુઃખમય નીવડ્યાં. તે દુઃખમાંથી મુક્ત કરવા કલાપી શાલનને ઇ. સ. ૧૮૯૮ માં પરણ્યા. જેનો ઉલ્લેખ “હૃદય ત્રિપુટી” કાવ્યમાં કલાપીએ સુંદર રીતે કર્યો છે.

સાહિત્યનો અભ્યાસ—કવિને વાંચવાનો ખડુજ શોખ હતો. જોકે કોલેજના કાર્યક્રમથી કંટાળેલા હતા પણ પાછળથી અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, ગુજરાતીને ઉર્દુ સાહિત્યના ગ્રન્થોનો તેમણે તનમયતાથી અભ્યાસ કર્યો. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ઈંગ્લીશ, બાયરન, ને વર્ડઝવર્થ કવિઓની કવિતા તેને વિશેષ પ્રિય હતી. વળી તેને તત્ત્વજ્ઞાનનો પણ અભ્યાસ ખડુજ ગમતો અને ઈમર્સન, પ્લેટો, સ્વિડનબોર્ગના ગ્રન્થોનો તેમણે ખડુ સારી રીતે અભ્યાસ કર્યો હતો. ગુજરાતી સાહિત્ય તેણે લગભગ અધુન વાંચી કાઢ્યું હતું. આ પ્રમાણે કલાપીએ સાહિત્યના પન્થે પળવા પુરી તૈયારી કરી.

તેમના મિત્રો—કલાપીને રાજદરબારના દાઠ ને કાવત્રાં-બિલ-કુલ ગમતાં નહિં. તેના સંસ્કારી હૃદયને નિરીક્ષણ, વાંચનને લેખન જ ગમતાં. તેથી તેની સાહિત્ય વિષયક પ્રવૃત્તિને પોષે એવા વિદ્વાન મિત્રોને તેમણે શોધી કાઢ્યા ને તેમને પત્રોદ્વાર પોતાના વિચારો, ને લાગણીઓ વિસ્તારથી દર્શાવતા. તેવા સન્મિત્રો મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ હતા. પ્રોફેસર મણિલાલ નલુભાઈ, મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ, અને શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી. તેમના રંગે કવિ રંગાયા. તેમના હૃદયની આછી છાયા કવિ ઉપર પડી ને તેના પડધા પોતાનાં કાવ્યોમાં પાડ્યા. કલાપીનો કાશ્મીરનો પ્રવાસ અને તેમના પત્રો તેમના હૃદયને સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં દર્શાવે છે.

કલાપીની કવિતા—કલાપીએ “કાશ્મીરનો પ્રવાસ” “સ્વિડન બોર્ગના ધર્મવિચાર”, “માયા ને મુદ્રિકા” તથા કેટલાક સંવાદો

ગવર્ણે લખ્યા છે; પણ ગદ્ય સાહિત્ય કરતાં પદ્ય વધારે પ્રમાણમાં ને વધુ સુંદર છે. “સુદર્શન” ને “ચંદા” માસિકામાં તેમનાં કાવ્યો પ્રસંગોપાત પ્રસિદ્ધ થતાં હતાં. તે સર્વેના “કાન્ત” કવિ સહગત શ્રી મણિશંકર રત્નજી બટ્ટે સંગ્રહ કર્યો ને “કલાપીનો કેકારવ” એ નામ આપી પ્રસિદ્ધ કર્યો. કલાપીએ “હમીર ગોહેલ” નામનું ઐતિહાસિક કાવ્ય પણ યોજ્યું છે.

તેની કવિતાનાં મુખ્ય લક્ષણો—કલાપીના સ્નેહી ને અભ્યાસક મણિશંકર રત્નજી બટ્ટે તેને “સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા”નું ઉપનામ આપ્યું છે. કલાપીના ભક્ત સરખેજના રહીશ “સાગર” તેમને એક સ્નેહી, દિસ્સુક, શિક્ષક, “મોંઘા મૂલનો મોર,” દિવ્ય આન્તર જ્યોતિવાળો ફિરરતો—એવાં ઉપનામો આપ્યાં છે. જેવી રીતે નરસિંહ મહેતો કવિ કરતાં ભક્ત વિશેષ, અખો કવિ કરતાં માની વિશેષ, તેવીજ રીતે કલાપી કવિ કરતાં સ્નેહી વિશેષ ગણાયો છે. નિઃસીમ દયાળુ પિતા પ્રભુ પ્રત્યે આસ્થા ને પોતાના હૃદયનું ઔદાર્ય એની કવિતામાં પ્રધાનપણે દર્શન દે છે. કલાપીની હૃદય ભૂમિકા ઘણી ઉચ્ચ હતી. કલાપીની કવિતા એતો “હૈયાનાં હેત વહતી વાંસલી” છે. તેના નાદ “સુરભીઓની સાથે સંસારે સરી”ને અન્તર્દારિ “ગીતા” શા અથડાયાં કરે છે. એની કવિતા આંખણાં હૃદયને નરમ, મુલાયમ ને રસભર્યા બનાવે છે.” તેમાં ઓજસ્ કરતાં ઉષ્મા ને પ્રકાશ બંને વિશેષ છે. તેમાં જીવન છે, પ્રાણ છે, ચૈતન્ય છે, કવિને તત્ત્વચિંતક શ્રી સાગર તેને સંબોધીને કહે છે કે:—

“ રેતાં અને ગાતાં ત્હને આ આંખથી જોયો નહીં,
અકસોસ ! આ કણે ત્હને, પ્રિય, ટુલકતાં સુણ્યો નહીં.
સૂડી સૂડી આ ભૂમિમાં રેડી ગયો શ્રી આર્દ્રતા !
લૂખાં લૂખાં હૃદયો અમારાં સ્નેહરસભીનાં કર્યા !
પુજ ગાન ગંભીરતાભર્યું લઈ જાય જન, સુરસૃષ્ટિમાં,
જડતા કરી દૂર દૈવી અંજન આંજતું મનુ-સૃષ્ટિમાં.”

કલાપીની કવિતાનો મૂળ આધારભૂત પાયો સ્નેહજ છે. ઉચ્ચ રસમયતા, માધુર્ય અને તેની સાથે જ્ઞાનસુધા એ તેના કાવ્યે કાવ્યે રેલી રજાં છે. તેમાં સરલતા, મૃદુલતા, રસિકતા અને વિરલતા અનુભવી શકાય છે. “કલાપીનો કેકારવ” વાંચનારના હૃદયે શી અસર થાય છે તેનો સુંદર ચિતાર “કાન્ત” કવિ આ પ્રમાણે આપે છે:—

“ આંજો ને અજવાળે આંખલડી સખી;

“ અંતર ઉપર ઉઘડે આલમનૂર જો !

કલાપી કવિ કે સ્નેહી ?—કલાપીને કવિ કહેવો કે સ્નેહી કહેવો આ પ્રશ્ન બહુ ચર્ચાયે છે. શ્રીયુત “સાગર” તેને કવિ કરતાં પણ ઉચ્ચતર ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરનાર “સ્નેહી” માને છે. સુશીઝમના પ્રેમથી રંગાયેલી તેની મીઠી ગઝલો આ સ્નેહીત્વ પુરવાર કરે છે. “સાગર” નાજ સુંદર શબ્દોમાં કહીશું કે:—“ તેનું મધ્યગિન્દુ કવિતાનું નહિં, પણ સ્નેહનું છે. પ્રેમાનંદ કવિ છે; મહાકવિ છે: એની મહેચ્છા ‘કવિ’ થવાની, ‘કવિ’ થઇને ગુજરાતી ભાષાને હિન્દી સમોવડી શોભીતી અને ભભકભરી બનાવવાની, હિન્દી કરતાં પણ વધારે શણગારવાની છે. એનું મધ્યગિન્દુ “કવિતા” છે. કલાપીની મહેચ્છા ‘કવિ’ થવાની નથી; સ્નેહી થવાની ને સ્નેહી રહેવાની છે. કવિ થવાનું નહિં પણ સ્નેહી રહેવાનુંજ એને પરમ કર્તવ્ય ગમે છે. ઍરિસ્ટોટલના મત પ્રમાણે એના હૃદયનો જીવન્ત સ્થાયીભાવ (Continuous activity) કવિતા ન હતો, એ ‘કવિ’ નથી. ‘કવિ’ના કૌશલ કરતાં લાગણીનું પ્રાધાન્ય. એની કવિતા ‘કવિતા’ માત્ર નથી. પણ સ્નેહના સંસ્કારક્રમો સ્વાનુભવપ્રેરિત નિર્દેશ છે.”

“ પ્રેમી ભોક્તા પ્રણયી હૃદયે ભોજનની પાસ આવે,

“ તે ભોક્તાનું જીગર કુમળું ભોજન્ય તે કેમ બાળે ?

“ કાંઇ મીઠું સુખ નહી હશે પ્રેમીને બાળવામાં,

“ ને કંઈ તેથી વધુ સુખ હશે પ્રેમીને દાઝવામાં.

(બિલ્વમંગલમાંથી).

કન્યાના મૃદુલ સ્નેહી હૃદયને દિવાસો આપતાં “ કન્યા અને કૌત્ય ” માં કલાપી કહે છે:—

પ્રભુ ! રૌવું દેજે દરદમય ભોળાં જીવરને !
નડી રૌવું એ તો તુજ હૃદયની આશિશ દિસે.
ચિતારાનાં ચિત્રે કવિત કવિનાં ને ધ્વનિ મહી,
પ્રતિભાની લહેરો દરદમય મીઠું રદન છે !

પછી સ્નેહનું ઉચ્ચતમ સ્વરૂપ દર્શાવતાં કલાપી કહે છે કે:—

“ હવે તો ત્યાં સુધી મમ જીવિતનું તેલ જળશે,
“ અરે ત્યાં સુધી હું ઘૂમીશ દાવાનલ મહી.

કલાપીની પ્રભુતાજ “સ્નેહમાં” છે. સ્નેહજ એનો પ્રભુ છે. એક પ્રસંગે તે કહે છે કે:—

“ જો ઇશ્કનો બન્દો ઠર્યો તે છે ખુદાઇનો ખુદા !

“ ઓહો ! ખુદા શું ? લોક શું ? કે કોઇશું તહેને કરે ?

“ મ્હાવું અને સ્હેવું ” એ કલાપીનો મુદ્રાલેખ છે—તેનું જીવન-સૂત્ર છે. કલાપીના પ્રેમપ્રચુર ગઝલ લોકપ્રિય છે. કલાપીનો કેકારવ તેની “સ્નેહગીતા” છે. તેની કવિતામાં ફારસી, સંસ્કૃત ને ગુજરાતી શબ્દોનું મિશ્રણ છે.

આ મીઠી મધુરી સ્નેહગીતાના સુર સંભળાવનાર કલાપી માત્ર ૨૬ વર્ષની વયે અવસાન પામ્યા. તેવા સ્નેહી રાજની કવિની અભાવની ગુજરાતી સમાજમાં ભારે ખોટ પડી છે.

એહેરામજી મેરવાનજી મલખારી

(ઇ. સ. ૧૮૫૩ થી ૧૯૧૨)

“God has a few of us whom He whispers in
the ear;
“The rest may reason and welcome; ’tis we mu-
sicians know.”

Robert Browning.

જન્મકાળ, આદ્યાવસ્થા, શિક્ષણ.—

હિંદમાતાના દુઃખની મુંઝવણે પોતાનો “ જન્મભરો ગાળી નાખ-
નાર ” અને “ સત્ય વિવેકે ગુર્જરદેશ ફરી દીપતો ” એવાની ઉત્કંઠા
રાખનાર મહાતુલાવી પારસી કવિ મલખારીનો જન્મ વડોદરામાં ઇ.
સ. ૧૮૫૩ ની ૧૮મી મેને દિવસે થયો હતો. પાંચ વર્ષની વયે
તેમના પિતા અવસાન પામ્યા. ત્યારે બાદ તેમની મા બીખીબાઈ
પોતાના પિતાને ત્યાં સુરત આવીને રહ્યાં. મલખારીને નાનપણમાં જ
ઘણું કષ્ટ વેઠવું પડ્યું હતું. તેમની માતા પરમજી, ઘ્યાળુ ને પ્રેમી
હતાં. તેની જ છાપ તેમના આ પુત્ર ઉપર નાનપણથી પડી હતી.
સુરત શહેરમાં નાનપુરામાં આવેલા મલખારીના ઘરની પાછળજ નર-
ભેરામ મહેતાજીની નિશાળ હતી. ત્યાં આશરે ૬ વર્ષની વયે મલખારી
ભણવા બેઠા. થોડા મહિના બાદ સુરતની પારસી પંચાયતની સ્કુલમાં
મલખારીને મુકવામાં આવ્યા. ત્યાં થોડો વખત ગુજરાતી શીખ્યા બાદ
“ સર જમસેદજી જીજીભાઈ એંગ્લો-વર્નાક્યુલર સ્કુલ ” માં તે દાખલ
થયા. ત્રણેક વર્ષ ત્યાં ભણ્યા એટલામાં તેમની પ્રેમાળ માત કોલેરાની
બીમારીથી પીડાઈ સ્વર્ગસ્થ થઈ, ત્યારથી એહેરામજીના જીવને પલટો
ખાધો. રસિક, ને રમતીયાળ મલખારી ગંભીર ને ઉઘોગી બની ગયો.
તેમને પડેલા કળે તેમનાં હૃદયમાં નવો ઉજ્જેશ પૂર્યો. તેમની કવિત્વ

શક્તિ પણ ખીલી ને તે અરસામાં જ તેમનું પ્રથમ પુસ્તક “નીતિ વિનોદ” લખવાનું શરૂ થયું. ત્રણેક વરસ સુરતમાં બાળી એક પારસી પાસેથી રૂ. ૨૦) ઉછીતા લઈ મલબારી મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા આપવા મુંબઈ ગયા. તેમાં હિસાબ કાચા હોવાથી નાપાસ થયા.

નાઝરીને જાહેરજીવન.—

હવે સુરત પાછા જવાને એક પાછ પણ ખર્ચ માટે તેમની પાસે ન હતી તેથી મુંબાઈની પારસી પ્રોપ્રાઇટરી હાઈસ્કૂલમાં રૂ. ૨૦) ના માસિક પગારથી શિક્ષક તરીકે રહી ગયા. ઈ. સ. ૧૮૭૧માં તે મેટ્રિક થયા. ત્યારબાદ વ્યાકરણના કર્તા રેવરંડ ટેલર સાહેબ તથા વિદ્યાવિલાસી રેવરંડ ડૉક્ટર જોહાન વિલ્સનની મદદ વડે “નીતિવિનોદ” નું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું. ત્યારબાદ “The Indian Muse in English garb” નામનું અંગ્રેજી કાવ્યોનું બીજું પુસ્તક પ્રગટ કર્યું. આ અંગ્રેજી પુસ્તક ઇંગ્લેંડમાં એટલી પ્રશંસા પામ્યું કે રાણી વિક્ટોરીયા, રાજકવિ લોર્ડ ટેનિસન, પ્રોફેસર મેક્સ-મુલર વગેરે યુરોપીય વિદ્વાનોએ તેને અભિનંદનના પત્રો પાઠવ્યા. ત્યારબાદ મલબારી એ “ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા”માં સાંસારિક ને રાજકીય વિષયો ઉપર સ્વતંત્ર લેખો આપવા માંડ્યા. “The Indian Spectator, The Bombay Review” વગેરેના સહકારી તંત્રી તરીકે પણ તેમણે ઘણાં વર્ષ કામ કર્યું. પછીથી “East & West” નામનું અંગ્રેજી માસિક તેમણે પ્રગટ કરવા માંડ્યું, ને એક પત્રકાર તરીકે મલબારી બહુ સફળ નીવડ્યા એ નિર્વિવાદ છે.

મલબારી સંસ્કૃત સુધારક—

જન્મે પારસી છતાં હૃદયે તો મલબારી હિન્દુ જ હતા. હિન્દુ-ઝોની સમાજના કુધારા દૂર કરવાને તેમણે અથાગ પ્રયાસ કર્યો. બાળલગ્નના દુષ્ટ રિવાજ વિરુદ્ધ ઘણા લેખ ને ઘણી કવિતાઓ લખીને જાહેર વિચાર કેળવ્યો ને તેને માટે સરકારને વચ્ચે પડી કાયદો કરવા સમજાવવા તે યુરોપના પ્રવાસે પણ ગયા હતા. બાળલગ્ન, કળેડાં,

હોળી, ધ્રુવનો ગૃહસંસાર, વિધવાનો ઉદ્ધાર, વ્યસની રાજ, હિંદુ આગેવાનોને સૂચના વગેરે સંસાર સુધારા પરત્વે તેમણે ઘણાં સુંદર ને ભાવવાહિ કાવ્યો યોજ્યાં છે.

મલખારીની સાહિત્ય સેવા ને કાવ્યશૈલી—

‘વિલ્સન વિરહ, નીતિવિનોદ, ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ, અનુભવિકા, સંસારિકા, વગેરે કાવ્યસંગ્રહો પ્રગટ કરનાર મલખારીની સાહિત્ય સેવા અમૂલ્ય હતી. તેમની ભાષા શુદ્ધ માટે શ્રીયુત નર-સિંહરાવ દિવેટીયા એ કેટલીક ટીકા કરી છે પણ તે છતાંય મલખારીની ભાષા એકંદર રીતે શુદ્ધ ને સંસ્કારી છે. તેમનો પદ્યબંધ પિંગળના નિયમને અનુસરીને છે. વર્ણુ સગાઇ, ઝડઝમક, પ્રાસાનુપ્રાસ આદિ શબ્દાલંકારો તેમની કવિતામાં બહુજ મળ્યા આવે છે. તેમની શરૂઆતની કવિતાઓમાં કિલ્લતા ને અવિશદતાના દોષો આવી ગયા છે પણ પાછળથી યોગ્યેલી કવિતાઓ સૌન્દર્ય, પ્રકાશ ને પ્રસાદમાં ઉચ્ચતર નીવડી છે. તેમનાં કાવ્યમાં સરલતાની સાથે ઠોક છે. તેમની લાવણીઓ ને ગરબીઓ બોધપ્રદ ને ભાવવાહિ છે. તેમની કવિતાઓમાં શામળભટ ને દલપતરામની શૈલીની જાણ સ્પષ્ટ દીસે છે. સંસાર સુધારો ને સ્વદેશભક્તિનાં કાવ્યોમાં કવિ નર્મદાશંકરનાં ઠોક ને ઝામ દીસી આવે છે. મલખારીની કવિ તરીકેની ખરી કીર્તિ એમનાં દેશભક્તિનાં કાવ્યોએ જ પ્રસરાવી છે. લોડ’ટેનિસન કહે છે:—

“The song that nerves a nation's heart
“Is in itself a deed.”

એ કથન અનુસાર મલખારીનાં એ કાવ્યોમાં અબજ ચૈતન્ય છે, જ્યોતિ છે, પ્રકાશ છે. તેમના કાનમાં પ્રભુના મોંઘા મન્ત્રો ધ્રુંકાયેલા ને તેવાજ મોંઘા મન્ત્રો સાંસારિક, રાજકીય, નૈતિક, ધાર્મિક સર્વે વિષયો પરત્વે તેમણે પોતાનાં કાવ્યોદ્ધારા સમાજમાં ધ્રુકેલા છે.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટીઆ.

જન્મ, કુળ, કેળવણી.—

“ગુજરાતી કાવ્યસરિત્ ના પ્રચલિત પ્રવાહને નવીન દિશામાં ગતિ આપનાર” ગુજરાતનો આધુનિક રાજકવિ ટેનિસન, તારા, મેઘ ને ચંદ્રનો કવિ નરસિંહરાવ અમદાવાદના ઉચ્ચ સંસ્કારી ને શિષ્ટ નાગર બ્રાહ્મણના કુટુંબમાં ઈ. સ. ૧૮૫૯માં જન્મ્યા હતા. તેમના પિતાશ્રી ભોળાનાથ સારાભાઈ પણ એક ભક્ત ને કવિ હતા. તેમના કુળની સંસ્કારિતાને રિદ્ધિસિદ્ધિ ને લીધે નરસિંહરાવને કોલેજની ઉચ્ચ-કેળવણીની સર્વ સગવડો મળી છે. કોલેજનો અભ્યાસ પૂરો થયો. બી. એ. ની ડીગ્રી પ્રાપ્ત કરી; પછી પોતાના પિતાની ઇચ્છાનુસાર સરકારી નોકરીમાં નરસિંહરાવ દાખલ થયા. પોતાના ઉચ્ચ ને કુળવા-એલા કુળને લીધે સ્ટેચ્યુટરી સીનીલ સર્વિસના નિયમાનુસાર તેમને ઈ. સ. ૧૮૮૩માં સરકારના મહેસુલી ખાતામાં આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર નો હોદ્દો મળ્યો. તેમણે ગુજરાત, સિંધ ને દક્ષિણના પ્રાંતોમાં નોકરી કરી ને ઈ. સ. ૧૯૧૨માં નોકરી ઉપરથી નિવૃત્ત થયા. પણ મુંબઈ વિદ્યાપીઠે, બી. એ. માં ‘ગુજરાતી’ ભાષાને સ્થાન આપેલું હોવાથી સરકારની ઇચ્છાથી તેઓ પાછા ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે જોડાયા. નોકરી કરતા ત્યારે પણ પોતાના અવકાશના સમયનો તે સાહિત્યસેવા કરવામાં સદુપયોગ કરતા. પોતાની ભારે જોખમદારી વાળી ને અર્ધિ તર્ધિ કરતા ફરવાની સરકારી નોકરી પોતાના સાહિત્યના શોખમાં આડે આવતી નહિ. થોડી થોડી પ્રસદ મેળવી નરસિંહરાવ કાવ્યો યોજતા, વાંચન કરતા, અથવા લેખ લખતા. નોકરી કરતી વખતે મુસાફરીમાં નરસિંહરાવ આરીક નિરીક્ષણ કરતાં ને તેમના નિરીક્ષણનાં સુંદર પરિણામો કાવ્યમાં સારી રીતે તેમણે ગુંથી દીધાં છે. સરકારી હોદ્દો ભોગવનાર ને વિદ્વતાપૂર્ણ શ્રીનરસિંહરાવ સ્વભાવે

જરા વિવાદપ્રિય ને ઉગ્ર સ્વભાવના કેટલાકને લાગે છે પરંતુ આન્તરૂ અવલોકન કરતાં તેમના કેટલાક મિત્રોને તેમનો સ્વભાવ બહુજ શાન્ત, ધૈર્યવાન શ્રદ્ધાળુ ને પ્રેમી લાગ્યો છે. તેમના પ્રિય માસિકપત્ર “વસન્તમાં” એમનાં કાવ્ય-અવલોકનો, કાવ્યો, ટીકાઓ, વ્યાકરણના પ્રશ્નો વગેરે દરેક સમયે આવ્યાં જ કરે છે.

તેમની વિદ્વતા—

નરસિંહરાવ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ખી. એ થયા બાદ નોકરીમાં હતા ત્યારે નિરુક્તનો ને અંગ્રેજી સાહિત્યનો ઉંડો અભ્યાસ કરવામાં પોતાનો સમય માળતા. સંસ્કૃત ને પ્રાકૃતના એ વ્યુત્પન્ન પંડિત છે. જુની ગુજરાતી સાહિત્ય ને ભાષાના સ્વરૂપ સંબંધી તે નિષ્ણાત મનાય છે. અત્યારે ગુજરાતના મહાન ભાષાશાસ્ત્રીનું તેમને માનનીય ઉપનામ સાક્ષરવર્ગે આપેલું છે. મુંબાઈ યુનિવર્સિટીના આશ્રય હેઠળ ઈ. સ. ૧૯૧૫માં “ Wilson Philological lectures ” પ્રાચીન ગુજરાતી, અપભ્રંશ, મધ્યકાલીન ગુજરાતી ને અર્વાચીન ગુજરાતીનાં રૂપરેખા ને પરસ્પર સંબંધ વિષે તેમણે આપેલાં ત્યારથી રા. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય દ્રુવની માફક ગુજરાતી ભાષાના પંડિત તરિકે તેમની કીર્તિ સર્વત્ર ફેલાઈ છે. પિંગળ, ને કાવ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ તેમણે સાંઝે મેળવ્યું છે જે તેમનાં સુંદર કાવ્યો વાંચવાથી આપણને માલમ પડે છે.

નરસિંહરાવની સાહિત્યસેવા—

મધ્યકાલીન કવિઓનો યુગ સમાપ્ત થતા ને અંગ્રેજ રાજ્યકર્તા ના આગમન પછી અંગ્રેજી કેળવણીના પ્રતાપે ગુજરાતમાં નવીન સંસ્કારો પ્રગટ્યા, નવા વિચારો સ્પુર્યા ને પાશ્ચાત્ય રીત રિવાજો ને સાહિત્યનાં અવલોકન થતાં જીવન ઉપર નવીન રીતિએ દષ્ટિ પડવા-માંડી. સુધારો કરવા “યા હોય કરીને પડો ફતેહ છે આજે” કહેનાર નર્મદ કવિ પ્રથમ સાહિત્ય સુધારક થયા. વડઝવર્થ, શેલી, કીટમ,

ને ટેનિસનની માફક સૃષ્ટિ સૌન્દર્યનાં ચમત્કારિક ચિત્રો ચિતરવા ને આત્મલક્ષી કાવ્યદ્વારા અન્તરના ઉદ્ગારો કાઢી કવિતાનું નવીન પથ આકર્ષક સ્વરૂપ ધડવા નર્મદાશંકરે ઘણો પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ તેમનો પ્રયાસ બહુ સફળ થયો નહિં. તેમની કલ્પનાને ભાવનાની મદદ મળતાં ઘણીવાર બંધ પડતી; ને કલ્પના શુષ્ક લાગતી. નરસિંહરાવે એ નવીન દિશામાં પ્રયાસ આદર્યો ને જોતજોતામાં ગુજરાતી કવિતાનું સ્વરૂપ બદલી જ નાખ્યું. કુસુમમાળા, હૃદયવીણા, નૂપુરજંકાર ને સ્મરણ-સંહિતા એ તેમના મુખ્ય કાવ્યસંગ્રહો છે અને મનોમુકુર એ તેમના ગદ્ય લેખોનો મોટો સંગ્રહ છે. તેમનાં કાવ્યોએ શિષ્ટ ને સાહિત્યપ્રિય ગુજરાતની સારી પ્રીતિ સંપાદન કરી છે. ચંદ્ર, તારા, નક્ષત્રો, મેઘ, વગેરે કુદરતની દિવ્ય વસ્તુઓ ઉપર કવિએ ગહન વિચાર કર્યો છે ને તે કુદરતના આલ્લાદેજનક ને પ્રકાશમય રંગ કવિતામાં પૂર્યા છે. ગુજરાતી કવિતામાં નવીન ઓજસ ને પ્રકાશ તેમણે દાખલ કર્યો છે. સદ્ગતશ્રી. રમણભાઈ મહિપતરાએ “કવિતા ને સાહિત્ય” નામક પોતાના વિદ્વતાભર્યા ગ્રંથમાં નરસિંહરાવની કવિત્વશક્તિની ઘણીજ પ્રશંસા કરી છે. ગુજરાતી સાહિત્યના સૂઝા અરણ્યમાં નરસિંહરાવનાં કાવ્યો લીલાકુંજ ધામ સમાન છે. શ્રીયુત ગોવર્ધનરામે તેમના “તારા, મેઘ, ચંદ્ર ને ચંદ્રિકા”ના કવિ કલા છે. હૃદયવીણામાં કવિએ ગુજરાતી સમાજમાં વિધવાની સ્થિતિનું કરૂણ દર્શન કરાવ્યું છે. તેમના હૃદયના તારવાળી એ વિણામાંથી સુંદર સંગીત નીકળ્યું છે. તેમાં ગાંભીર્ય પ્રાધાન્ય છે. હૃદયના ભાવનાં આમેહુલ્ય ચિત્રો તેમણે રચ્યાં છે ને વાંચકના હૃદયમાં પથ એવાજ ભાવ ઉત્પન્ન કરી શક્યા છે. તેમની કલ્પનાશક્તિ હૃદયંગમ ને વિશાલ છે, વર્ણનશક્તિ મનોહર છે, કામળ ભાવ સારી રીતે ચિત્રી શકે છે. શબ્દશુદ્ધિ, શબ્દની પસંદગી, જોડણી ને કાવ્યસંગીત ઉપર તેમણે પુષ્કળ ધ્યાન આપ્યું છે. તેમનું નૂપુરજંકાર ઈ. સ. ૧૯૧૪માં પ્રસિદ્ધ થયું. ને તેમના યુવાન પુત્રના મરણ પ્રસંગે એક કરુણ પ્રશસ્તિરૂપે

ટેનીસનના In Memoriamની માફક તેમની “સ્મરણ સંહિતા” ઇ. સ. ૧૯૧૫માં પ્રગટ થઈ. સાક્ષરવર્થ આર્જુનદાસે આપુલા યુવ ના શબ્દોમાં કહીએ તો “તેમાં સાફ કલાવિધાન નજરે પડે છે. પ્રકૃતિનાં ચિત્ર, શકરુણના ઉદ્ગાર, મરનારનાં સ્મરણ, મૃત્યુ અને દુઃખથી ઉત્પન્ન થતા તત્ત્વજ્ઞાનના મહા પ્રશ્નો, વગેરે તત્ત્વો એક બીજા સાથે કુશળતાથી ભેળવવામાં આવ્યાં છે, કરુણ, શાન્ત ને ભક્તિ રસની અદ્ભુત મિલાવટ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે, પ્રકૃતિના સુંદર દેખાવોનું યથોચિત વર્ણન એ એનું બીજું રમણીય તત્ત્વ છે; એમની કવિ તરીકે વિશિષ્ટતા પ્રકૃતિના કવિ તરીકે અધિક છે; પ્રકૃતિના અમુક અમુક પ્રદેશો ઉપરજ એમની આંખ ઠરે છે, પાણીમાં ઠરે છે ત્યાં પૂર્ણ ને સાચા આનંદથી ઠરે છે. રા. નરસિંહરાવની ભાષા ઉત્તમ સંસ્કૃત કવિની ભાષા છે. એમની શબ્દની પસંદગી એવી યથાર્થ, સ્થિર અને સૌષ્ઠવવાળી લાગે છે કે એમનાં કાવ્યોમાં અર્થ ને શબ્દ વચ્ચે અધિક મનોહરતા કોની ગણવી એ એક પ્રશ્ન થઈ પડે છે. જેવી શબ્દની પસંદગી છે તેવું જ મનોહર હાંદ અને સંગીતનું માધુર્ય છે. તેમણે ભક્તિ, કરુણ અને વાત્સલ્ય બહુ આદર-તાને સુકુમારતાથી પ્રગટ કર્યાં છે!” “મંગલમન્દિર ખોલો, દયામય ! મંગલમન્દિર ખોલો” તથા “પ્રેમજાળ બોલો તારો દાખવી મુજ જીવનપન્થ ઉજાળ”વાળા કાવ્યોમાં પ્રભુ પ્રત્યેની અનન્ત શ્રદ્ધા, પ્રેમ ભક્તિ, ને પરજીવનની ઝાંખી તેમણે સુંદર રીતે દાખવી છે. હજી પણ તેમની કાવ્યસુધા અવિરત “વસન્તોદ્યાન”માં વહાળ કરે છે.

કવિ નાનાલાલ દલપતરામ.

લોકપ્રિય કવિશ્વર દલપતરામના પુત્ર, “પ્રેમભક્તિ”ના નખલ્લુ-સથી પ્રસંગોપાત જાહેર માસિકામાં કાવ્યો ને લેખો લખનાર. ૨૦ નાનાલાલ દલપતરામ પોતાના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને લીધેજ સાહિત્ય નભોમંડળમાં આટલે ઉંચે ચઢ્યા છે. તેમને કુદરતી કવિત્વ શક્તિ છે, દિવ્ય પેરણા છે. ઘણા વખત સુધી રાજકોટમાં કેળવણી ખાતામાં તેમણે કામ કરી ઉત્ત્વળ કીર્તિ સંપાદન કરી છે. તેમનું કેટલુંક પદ એ તાલ માત્રાના મેળ વિનાનું છે. શેક્સપીયરે જેમ Blank Verse લખી છે તેમ ૨૦ નાનાલાલે પણ “આવેશવાળું ગદ્ય”મય પદ લખ્યું છે. ૨૦ નરસિંહરાવે આ પદ સામે સખત ટીકા કરી છે. આધુનિક કવિઓમાં તેમનો પન્થ તો અલગજ છે. આવા ગદ્યમય પદ ઉપરાંત તાલમાત્રાવાળું પદ પણ લખ્યું છે. તેમાં કેટલીક કૃતિ તો બહુ કામળતા ને સૌન્દર્યયુક્ત છે.

હિંદુઓની સામાજિક પ્રણાલિકાથી પર આદર્શ વિચાર દર્શાવનાર “જ્યા ને જ્યંત” નામનું નાટક સાક્ષરોમાં સારી ખ્યાતિ પામ્યું છે. તેમા મરણપર્યંત બ્રહ્મચર્યવ્રતના પાલનનો આદર્શવિચાર રજુ થયો છે. તેમના “ધન્દુકુમાર” નાટકમાં “લક્ષ્મી”નો આદર્શ.

“પતિએ પત્નીવત લેવું, ને પત્નીએ પતિવત લેવું,
“ એવી પરસ્પરની પુણ્ય પ્રતિજ્ઞા તે લક્ષ્મી.

આ સુંદર ચિરસ્મરણીય શબ્દોમાં તેમણે જણાવ્યો છે. તેમનાં મોટાં કાવ્યોમાં તત્ત્વવિચાર તથા કવિત્વમય વિશાલ કલ્પનાનો સુંદર મેળ તેમણે મેળવ્યો છે. સને ૧૯૧૧ માં રાજ પંચમ જયોજીનો દિલ્હીમાં રાજ્યાભિષેક થયો ત્યારે “રાજ રાજેન્દ્રને” એ મથાળા હેઠળ સુંદર કાવ્યો યોજ્યાં હતાં, તેમાં તેમનું હિંદના ઇતિહાસનું જ્ઞાન

વાચકને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી નાખે તેવું દર્શાવવામાં આવ્યું છે. તેમના કેટલાક રાસ ને ગેય કાવ્યોમાં તેમના કાઠીયાવાડના નિવાસ સમયની ગ્રામ્ય જીવનની છાપ સારી રીતે પડી છે, ભગવદ્ગીતાનો અનુવાદ પણ તેમણે “પિતાના પિતાના સ્મરણાર્થે” પદ્યમાં તૈયાર કર્યો છે. તેમનાં “ચિત્ર દર્શન”માં “તાજમહેલ” વગેરે સુંદર કલ્પના યુક્ત મનોહર વર્ણનશક્તિ દાખવતાં ઘણાં કાવ્યોનો સંગ્રહ છે. તેમના “સાહિત્યમંથન”નો અન્ય ગદ્ય લેખોનો સંગ્રહ છે.

રા. નાનાલાલની કાવ્યશૈલીને કેટલાક “આન્દોલન શૈલી” અથવા “ડોલન શૈલી” કહે છે, તેમના કાવ્યમાં કોમળતા, પદ્માલિત્ય, રસનિષ્પત્તિ, તેમજ સુંદર મનોહર કલ્પના દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમની ૫૦ વર્ષની જ્યન્તી ઉજવી ગુર્જરી પ્રગલ્ભે દમણાં તેમને માન આપ્યું છે.

અરદેશર ફરામજી ખખરદાર.

ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા હિંદુઓએ કરી છે એટલુંજ નહિ પણ “ગુણવંતી ગુજરાત” ને ગૌરવ સહિત માટુભૂમી માનનારા કેટલાક પારસી લેખકોએ પણ સાહિત્યની સારી સેવા કરી છે. પારસી કોમને એક વખતે શુદ્ધ ગુજરાતી શું તેજ સમજી શકાતું નહોતું. તે વખતે શુદ્ધ ગુજરાતી લખવાની પહેલ મલબારીએ કરી હતી. ખખરદારે પણ તેવુંજ શુદ્ધ ગુજરાતી લખીને વાચકજણને સાનંદાશ્ચર્ય ઉપજાવ્યું છે.

ખખરદાર દમણના રહીશ છે. તેનાં કાવ્યો વડે ગુજરાતી સમાજની પ્રીતિ તે સંપાદન કરી શક્યા છે. “કાવ્ય રસિકા, વિદ્યાસિકા, પ્રકાશિકા ભારતનો ટંકાર અને કલિકા” જે તેમનાં કાવ્યસંગ્રહમાંનાં

મુખ્ય છે. તેમના વડે કવિતરિકેના ઉપનામ માટે તેમની હાયકાત પુરવાર થઈ ગઈ છે. તેમનાં કેટલાંક કાવ્યો સમાજમાં બહુજ લોકપ્રિય નીવડ્યાં છે. “ગુણવંતી ગુજરાત, અમારી ગુણવંતી ગુજરાત” એ કાવ્ય નાનાં નાનાં બાળકોને પણ જીવ્હાએ છે. તેની મીઠાશ, તેનું ગૌરવ, સ્વદેશ પ્રેમ હરકોઈ વાંચકને મોહિત કરે તેવાં છે.

તેમની કાવ્યશેલી આધુનિક સમયની જ છે. વર્ડઝ્વર્થ, ટેનીસન અને શેક્ષ્પીયર એ અંગ્રેજ કવિઓ જે આત્મલક્ષી કાવ્યના યોજક છે તેમનો જ નમૂનો ખરદારે અનુસર્યો છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં એવી આત્મલક્ષી ને પ્રકૃતિવિષયક કવિતા સફળતાથી લખનાર નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયા ગણાય છે. તેમની શેલીનું અનુકરણ ખરદારે કર્યું છે. કુદરતને જીવંત માનવી; તેને હૃદય, આત્મા ને વિચાર છે એમ માનવું ને તે કુદરતમાંથી જ્ઞાન સાથે ગમ્મત લેવી એ નરસિંહરાવની શેલીની મૂળ રૂપરેખા છે. ખરદારે પોતાની કવિતા સાદી ને સરળ ભાષામાં યોજી છે પરંતુ તે ભાષાની સરળતા સાથે મીઠાશ તથા કોમળતાને ભેળવ્યાં છે તેથીજ તેમની કવિતા ગુજરાતના હૃદયમાં સન્માન પામી છે.

જોકે નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ ખરદારની “વિદ્યાસિકા” સંપંદી કેટલીક ટીકા કરી છે છતાં તેમાં ગુણ પણુ ઘણા જોયા છે. ૧૯૧ મા પાના ઉપર આવેલી” અમે+ એ વિષય ઉપરની કવિતા એ સૌન્દર્યનો નમૂનો છે. ૨૦ નરસિંહરાવ તેને માટે આ શબ્દોમાં ટીકા કરે છે “કવિના લક્ષણ બતાવનારે એ કાવ્ય બાકીનાં સર્વ કાવ્યોનું એક પ્રકારે નિદર્શક બને છે. એ આખા કાવ્યમાં કવિના સ્વરૂપનું વર્ણન

- + “ અમે સૂરજ સાથે ફરિયે, કહી ચંદ્રનો ધરી હાથ,
- “ કહી તારક માંહિં વિચરિયે, કહી બીડિયે નલશુ બાથ,
- “ કહી સખી ઉપાને કરિયે, કહી રમીયે સંધ્યા સાથ,
- “ અમે વિશ્વ બધું હર ભરિયે, છે સદાય ત્રિભુવન નાથ ।

બહુજ સચોટ રીતે, કવિત્વમય વચનોમાં, અને શ્રવંતરૂપે કર્યું છે; ...કવિઓનો દિવ્ય હક તહેમાં જે જણાવ્યો છે તહેમાં ધૃષ્ટતાનો લગારે ભાસ લાગતો નથી. આત્મશક્તિના જ્ઞાનનું બળ કાંઈ હેમાં અપૂર્વ લાગે છે.....”

આવી રીતે અબરહારની કવિતામા સરળતા ને સાદાઈ છે; સાથે સાથે મીઠાશ, સુંદર કલ્પનાઓ, દૃશ્ય ચિત્ર રેખાઓ, લાગણીની મૃદુતા ને સ્વદેશ પ્રેમ છે. આ કવિગુણોને લીધેજ અબરહાર સર્વત્ર સન્માનને પાત્ર બન્યા છે.

શાન્તિલાલ સારાભાઈ ઓઝા

શાન્તિલાલ ઓઝા ભાવનગરના વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ છે. તેમનો જન્મ ભાવનગરમાં સને. ૧૯૯૭માં થયેલો. તેમના પિતા સારાભાઈ ભાવનગર રાજ્યના રેવન્યુ ખાતામાં નોકરી કરતા હતા. આ નૌજવાન ભાઈશ્રી ઓઝા ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાંથી ઈ. સ. ૧૯૨૦માં બી. એ. પાસ થયા છે. હાલ વડોદરામાં શ્રી સયાજી હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક છે. તેમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિની શરૂઆત સને. ૧૯૨૪માં “રસધારા” નામક નાનાં અંગ્રેજી કાવ્યોના અનુવાદરૂપે કાવ્યોના સંગ્રહગ્રન્થથી થઈ છે. “ભાવનાઓ હૃદયસ્પર્શી થાય” અને “હૃદયને આકર્ષક અને તેવી પ્રાસાદિક શૈલી જણાવવા” માટે તેમણે મહાકવિ પ્રેમાનંદનો અભ્યાસ કર્યો ને તે અભ્યાસના પરિપાક તરીકે સને. ૧૯૨૭માં “નળાખ્યાનનું અવલોકન” તેમણે પ્રગટ કર્યું. અલંકાર અને છંદથી પણ તે પરિચિત થયા. Psychology નો પણ તેમણે ઠીક અભ્યાસ કર્યો; “સમાજમાં સ્ત્રી શિક્ષણ વધવું જોઈએ, સુધરવું જોઈએ” એમ એમને લાગ્યું. ગૃહજીવન સ્વર્ગમય બનાવવા કુશલ

પિતા, પ્રેમાળ માતા, સ્નેહાળ ભગિની અને સેવાભાવવાળા પ્રિયતમા-
આ ચાર બાળતો જરૂરી છે, એમ તેમને ખાત્રી થઈ. અને તે વિચારોનું
મૂર્ત સ્વરૂપ તે તેમની નાનકડી “ રસચંદની ” ની ગદ્ય પદ્યમય વાર્તા
છે. ગૃહજીવન તથા સમાજમાં સંયમ અને સ્વતંત્રતા આવશ્યક છે
એ ભાવના તેના સારરૂપ છે. “ Rasa Chandanee is the
child of the joy of my heart ” એ આ રસિક સાહિત્યપ્રેમીના
પોતાના જ ઉદ્દેશો છે.

તેમની કાવ્યશૈલી વિષે કંઈ પણ કહેવું તે અત્યારે અનુચિત છે.
પણ સાક્ષર શ્રી. અતિસુખશંકર ત્રિવેદી કહે છે કે “ રા. શાન્તિ-
લાલની ભાષા સરળ અને સંસ્કારી છે ને પ્રસાદ લાવવા તેઓ ઘણું
અંશે સફળ નીવડ્યા છે. “ રા. જયસુખરાય જ્ઞેષીપુરા તેમને માટે
કહે છે કે “ નૈસર્ગિક કાવ્યશક્તિ છે અને ગ્રીણા ભાવોને પણ કવિતામાં
ઉતારી શકે છે. ” “ તેમનાં કાવ્યમાં રસ અસ્ખલિત વહે છે.
એમનામાં રહેલી પ્રતિભાનાં બીજ એમાં ઘણું સ્થળે ઝળકી ઉઠે છે. ”

પંચદંડની વાર્તા વિષે (અવલોકન)

સારગ્રાહી ભાગ.

દેવદમનીએ અદ્ભુત દંડવતી રાગ્નની સ્વારીને રોકવા આડી
ત્રણ બીંતો ઉભી કરી તે પંચદંડની વાર્તાનું બીજ છે.
ત્યાંથી વાર્તા શરૂ થાય છે અને વિવિધ પ્રસંગોથી તે બીજ બીલી
સંપૂર્ણ વૃક્ષમાં પરિણમે છે. જેમ બીજરોપણને પ્રસંગ આકર્ષક
કે બોધાત્મક નથી તેમ તેના પોષણના પ્રસંગો પણ આકર્ષક કે
બોધાત્મક નથી. વળુવેલા પ્રસંગોની યથાર્થતા સાધારણ મનુષ્ય જીવ-
નમાં અનુભવી શકાય તેમ નથી. પણ વાર્તાના છેડે શામકુંઅરવાળો

પ્રસંગ અપવાદ રૂપે ગણી શકાય તેમ છે. વાર્તાનો તે ભાગ આકર્ષક અને યોધાત્મક છે. તેની યથાર્થતા મનુષ્ય જીવનમાં અનુભવી શકાય તેમ છે. અનુભવહીન અબળા કૌમાર્યજીવન ગાળવાના કોડ કરે, જીવનની બાળ-અવસ્થામાં, કામ અને વિકારથી અપરિચિત કુમારી કામ-વિકારને અવગણે, પણ તે સ્થિતિમાં જીવનભર અચલિત રહેવું તે દુર્લભ નહિ તોપણ દુર્ધર્મ તો છેજ. વળી કામોપભોગનો પ્રસંગ ન મળતાં કામવાસના દબાઈ જાય પણ પ્રસંગ મળતાં તે અમણા જોસથી ફાટી નીકળે તે વિષયત્યાગ કે વિરક્તદશા નથી જ. એવાં સારગ્રાહી નિરૂપણો તે વાર્તાપ્રસંગમાંથી જડી આવે તેમ છે. પણ કવિનો ઉદ્દેશ તે વાતોના દષ્ટાંતથી આવાં યોધાત્મક નિરૂપણો કરવાનું હતું કે કેમ ? કવિનું દષ્ટિબિંદુ જેટલું વાર્તા કહીને આનંદ આપવા તરફ છે તેટલું તેના યોધ તરફ નથી જ. પાંચમો દંડ કુંચી કંદોયણુ પાસે હતો અને તે દંડ વિક્રમ રાજને કોઈ પણ ભોગે મળવો જ નોંધ્યો. તેથી વિક્રમરાજને કુંચી કંદોયણુના સંબંધમાં ઢાલવા પુરતીજ શામકુંઅરના પ્રસંગની અને પ્રધાન અને રાજરાણીના પ્રેમ પ્રસંગની ઉપયોગિતા કવિએ યોગ્ય હોય એમ જણાય છે. અને કેવળ આકર્ષિક રીતે જ વાંચકને યોધાત્મક દષ્ટાંતો સાંપડે છે.

પણ પંચદંડની વાર્તામાં કવિએ પ્રાસંગિક નિરૂપણો કોઈ કોઈ ઠેકાણે કર્યાં છે ખરાં, પણ નંદ્યત્રીશીની વાર્તાની માફક ઠેકાણે ઠેકાણે નહિ. ને નિરૂપણો છપ્પાના રૂપમાં નથી પણ છપ્પાની ઢબના તો છે જ. દષ્ટાંત તરિકે રતનમંજરી વિક્રમ રાજને જુગારી જાણી, જુગારીના હાથમાં પડતાં પોતાની શી દશા થશે તે વર્ણવતાં કહે છે:—

“ જુગારી હાથે સાંકળ, મકંટ કંઠે હાર,

થેલી સ્ત્રી શિર બેડલું, રહે કેટલીવાર.

૩૦૫

ભંગી વ્યસની આળસુ, લપટ જુગારી આપ,

એવો કંથ જે કામની, તેનાં પૂરણ પાપ.

૩૦૬

નમેહેરો નિદ્રાણુઓ, દીન દયાહિન રોગ;

એવો કંથ જે કામની, તે કામનિના ભોગ.

૩૦૭

વળી નિર્મળદમની વિક્રમના અંતઃપુરમાં પોતાની સ્થિતિનો ઉદ્દેશ્ય કરતાં રાગને ત્યાં સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓની કેવી અવદશા હોય છે તેનું નિરૂપણ કરે છે:—

“ભલું દુઃખ ઘરિદ્રનું, ભલી વેઠવી બુખ,

તેથી બૂંડું બૂપવર, સ્ત્રી માણસને દુઃખ.

૨૮૧

વાત કોઈશું થાય નહિ, આહર નવ્ય જવાય,

રૂંડું બૂંડું જણાય નહિ, રહિ કાળાગ્રહમાંય.

૨૮૨

વાર્તાના બોધપાઠ.

ઉપલક્ષ્ય દષ્ટિએ જોતાં પંચદંડની વાર્તામાંથી વાંચકને કંઈ પણ બોધપાઠ મળી શકે તેમ નથી. તેમજ કવિનો તે આશય પણ નથીજ પણ નાણીતૂસીને તેમાંથી બોધપાઠ કાઢીએ તો એક જ નીકળે કે ‘સમય સમય બદલાવન હૈ નહિ પુરૂષ બળવાન’ (circumstances make the man) સમય કહેતાં માણસના સંજોગો જ બળવાન છે. જે સંજોગો અનુકુળ હોય તો દુર્લભ પણ સુલભ થાય. કવિએ તો વાર્તાના નાયક વિક્રમના પુરૂષાર્થને જ બધું આભારી છે એમ મનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. છતાં પણ વાંચકના મગજ ઉપર તે વાંચતાં હૈવના પ્રાપ્ત્યની જ છાપ પડે છે. વિક્રમ રાગનો પુરૂષાર્થ અનુકુળ સંજોગો વગર નિષ્ફળ થાત. વિક્રમ રાગની વડાઈ તેના પુરૂષાર્થમાં છે, મળેલી તકનો પોતાના લાભમાં ઉપયોગ કરવામાં જ છે. સુયોગ તો તેને સંજોગવશાતજ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ મલ્યા પછી તે તેને ઉપયોગ કર્યાં સિવાયનો અફળ જવા દેતો નથી. તેનું પરાક્રમ મળેલી તકની ઉપયોગિતા બાબતે લઈ, બુદ્ધિપૂર્વક તેને તેના કલ્યાણ માર્ગમાં વાળવામાં છે. કવિ વાર્તામાં એવી તક ઉભી કરે છે કે જેમની પાસે દંડ હોય છે તેમને તે દંડ અમુક નિમિત્તે નીચે ચૂકવાની ફરજ પડે છે. તે તક વિક્રમ લઈ લે છે

અને તેના કાર્ય સાધવામાં ઉપયોગ કરી લે છે. તે તક જવા દઈ પાછળથી દંડ માટે તે યુદ્ધ કરવા જતો નથી. પણ મળેલી તકનો ઉપયોગ કરી દંડ મેળવે છે. જો કે તેની સાહસિક વૃત્તિ, હિંમત અને દૃઢસંકલ્પ તેના પુરુષાર્થને સફળ બનાવવા અગત્યનો ભાગ ભજવે છે જતાં પણ અનુકુળ સંજોગો ધૃશ્વરેચ્છાથી તેને સાંપડવાથી તેના પાસા સવળા પડે છે એમ કહેવું વ્યાજબી છે. નિર્મળદમનીનો ભેદ ખુલ્લો કર્યેથી જ નિર્મળદમની હોડમાં હારી જાય, તે અસંભવિત છે. પણ વિક્રમ રાજના અનુકુળ દૈવથી જ તેમ બને છે. દૈવ તેના હરિદેશને બૂલાવે છે. અને તે તેમની ચૂકનો લાલ લઈ સહેજ પુરુષાર્થથી કાર્ય સાધી લે છે. આવી રીતે કર્મ અને ઉદ્યોગને પરસ્પર સંબંધ છે એમ બતાવવામાં આવ્યું છે. વળી શામળે ‘કર્મ ઉદ્યોગ સંવાદ’ લખ્યો છે તે જોતા તેની વાર્તામાંથી આવો ભોધપાઠ (જો કે કલ્પનાને લંબાવવાથી જ) નીકળે છે તેમ કહીએ તો તે અસ્થાને કે અનુચિત ગણાશે નહિ.

વસ્તુસંકલના. (Plot).

વાર્તાની વસ્તુસંકલના ઘણી શિથિલ છે. નાની પેટાવાર્તાઓની એક મુખ્ય વાર્તા બનેલી છે. એક વાર્તા સમજવા બીજી વાર્તા ઉપર આધાર રાખવો પડતો નથી. એવી વસ્તુસંકલના શિથિલ છે. રચનાયુક્ત વસ્તુસંકલનામાં વાર્તાનો એક એક પ્રસંગ સાંકળની એકેક ગ્રંથીની માફક જોડાયેલો હોય છે. સાંકળની એક ગ્રંથી છૂટી પાડતાં, આખી સાંકળ તટી પડે તેમ એક પ્રસંગ છૂટો પાડતાં સંપૂર્ણ વાર્તા જેવું તેમાં ન રહે. પણ આ વાર્તાની વસ્તુસંકલના એવી રચનાયુક્ત (organic) નથી પણ શિથિલ (Loose) છે. વળી એ વાર્તાઓમાં કેટલેક ઠેકાણે વિસ્તારનું પ્રમાણ (proportion) અનુચિત છે. કેટલેક ઠેકાણે તેવો વિસ્તાર અનુગતો અને અર્થવિહીન પણ થઈ જાય છે. કેટલેક ઠેકાણે અસંબંધ પણ ભાસે છે. નિર્મળદમનીને હોડમાં હરાવવા વિક્રમ રાજને કાર્યની પરંપરા રચવી પડે છે, હર-

સધ માતાનો આશિર્વાદ મેળવી ઈંદ્રસભામાં જવું પડે છે, વીર વૈતાળને નિર્મળદમનીને મળેલી ભેટો અદ્ભુત રીતે ઝુંટાવી લેવી પડે છે. છતાં પણ આવી કાર્યની પરંપરાથીજ પરિણામ લાભમાં આવે છે એવું કશું નથી. માત્ર ભેદ ખુલ્લો કરવાથીજ નિર્મળદમની હારી જાય, હતાશ થઇ જાય, અને દાવ ચૂકી જાય તે અસંભવિત છે. તેથી તે વિસ્તાર અયોગ્ય અને અસ્થાને છે. વળી રત્નમંજરી ગુણકાના હાથમાં સપડાય છે, તે પ્રસંગ પણ અયોગ્ય વિસ્તારનું ખીજું સપ્રમાણ દર્શાવે છે. તે પ્રસંગ વગર વાર્તાના મુદ્દાને ખમવું પડે તેમ નથી. એ પ્રસંગ યોગ્ય, પ્રેમીઓના પ્રેમ-પંથમાં અનેક કાટા-વિધનો છે એમ ખતાવવાનો કવિનો-ઉદ્દેશ હોય તો પણ તે પ્રસંગની ખીલવણી અને પુરૂષ પ્રયત્ન વગર અસ્પષ્ટ અને અધૂરો છે, વળી તે વાર્તાના મુદ્દાને ખીલવવામાં અનુપયોગી છે, કેવળ અસંબદ્ધ છે. વળી પાતાળમાં ગયેલી કન્યાઓ પાતાળમાં જતાં વેંતજ સરોવરમાં સ્નાન કરવા જાય છે અને માટકો (વિક્રમરાજ) તેને સોંપેલાં તેમનાં વસ્ત્રો વીર વૈતાળને હવાલે કરે છે, માટકો વસ્ત્રો કોઈ લેઈ ગયું એમ કહી હાથ જોડી ઉભો રહે છે અને તેને કુમકુમવતી પાસે ખીજાં વસ્ત્રો લેવા તેઓ મોકલે છે. આ પ્રસંગની ખીલકુલ ઉપયોગિતા જણાતી નથી. તેથી ફક્ત લક્ષમાં વિલંબ થાય છે પણ તેથી કોઈ નુકશાન થયું હોય એમ જણાતું નથી. આ વિસ્તાર સ્પષ્ટ રીતે અસંબદ્ધ છે, કેવળ ખીન ઉપયોગી જ છે.

ચારિત્ર્યાલેખન.

જેમ શામળની ખીજ વાર્તાઓમાં તેમ તેની આ પંચદંડની વાર્તામાં પણ ચારિત્ર્યાલેખનનો પ્રયાસ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો નથી. ચારિત્ર્યાલેખન એટલે પાત્રને કાર્યમાં યોગ્ય, તેના કર્તવ્ય દ્વારા તેના ગુણ-દોષોનું નિરૂપણ કરાવવું. તેમાં અનૌચિત્ય ન હોવું જોઈએ. માનસશાસ્ત્રને અનુસરીને જ ચારિત્ર્યાલેખન થવું જોઈએ. તરકરના મ્હોંમાંથી ધર્મશાન ફાટી નીકળે, અને તેનામાં કામવશ થયા છતાં

૬૨

નીતિ અનીતિ પારખવાની વિવેકશક્તિ જાગી ઉઠે તે માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ વર્તન છે. આ પાત્રાલેખન કદી શકાય નહિ. પણ આ વિષયમાં શામળનો હોય નથી. તેને તો જે પ્રકારનો અંત લાવવો હોય તેને અનુસરતા જ પ્રસંગે થાય તેજ જોવાનું હતું અને એમ કરતાં પાત્રાલેખન ન થાય કે પાત્રાલેખનમાં અનૌચિત્ય આવે તો તેની તેને પરવા નહોતી.

કવિત્વ.

વાર્તાનું કવિત્વ (જો હોય તો) કહીએના પ્રાસ મેળવવામાં જ છે. અને તે પ્રાસ મેળવવા માટે અર્થ વગરની પણ કહીએ. ઉમેરે છે દષ્ટાંત તરિકે:—દંડના પ્રતાપે પાતાળમાં પરણવા ગયેલી કન્યાએ સ્નાન કરવા સરોવરમાં પડે છે તે પ્રસંગે કવિ કહે છે:—

“ દંડવસ્ત્રને ગાંડડી, ખીજા શુભ શણુગાર;

તે સોંપ્યું મજુરને, ક્ષણું ન લાગી વાર.

૪૧૩

વળી—

કૃત્ય જાણુ જઈ માટકે, મોકલાવ્યા શણુગાર,

અર્ધ પાંચ ઘેર એકડી, ક્ષણું નવ લાગી વાર.

૪૨૦

અર્થ ‘ક્ષણું નવ લાગી વાર’ એ શબ્દો કહીએતો પ્રાસ મેળવવા પૂરતાજ કવિતાના ચોખ્ખામાં ગોઠવાયા છે. તેવીજ રીતે ‘વિક્રમ વીર સુગણુ’, ‘ચતુર સુગણુ’, ‘ચતુરા ચતુર સુગણુ’ વિ-શબ્દો પ્રાસ મેળવવા પૂરતાજ ઉપયોગમાં લીધા છે. તે શબ્દોનો ઉપયોગ ઠેકાણે ઠેકાણે તેના અર્થ લક્ષમાં રાખીને જ કરાયો છે એવું નથી.

કવિત્વ તેને કહેવાય કે જે વાંચકની લાગણી સતેજ કરે, રસ-વૃત્તિ જગાડે, અર્થે વાતો વાંચતાં લાગણી સતેજ થાય છે પણ તે ઉત્સુકતાની-ઉત્કંઠાની રસવૃત્તિ જાગે છે, અને તે વાતો વિષયની, તે અર્થ તેના કવિત્વથી નહિ, તેના પદલાલિત્યથી નહિ પણ વાર્તા રસ-સ્થિતી. એણે જોકે પદ્યમાં વાર્તાઓ કરી છે પણ જો એની એજ વાર્તાઓ ગદ્યમાં લખી હોય તો પણ તેના રસમાં વધારો, ઘટાડો થાત

નહિ. વાર્તાઓને આવી રીતે પદ્યબંધ બનાવવાથીજ તેમનામાં કવિત્વ આવી જતું નથી. માત્ર તેને સૂર અને વાદ્યનો આશ્રય મળે અને તેથી કદાચ વધુ આકર્ષક અને તે હેતુ તેમાં હોય ખરો.

અહ્લુત તત્ત્વો

વાર્તાના બધા પાત્રો અહ્લુત છે. અહ્લુત તત્ત્વોની જ આખી વાર્તા બનેલી છે. છતાં પણ તે અહ્લુત રસનું કાવ્ય બનતું નથી. અહ્લુત રસ એટલે અસંબદ્ધતા અથવા કાર્ય કારણ સંબંધ વગરનું નહિ. કારણ અને કાર્યને પરસ્પર સંબંધ છે. અમુક કારણથી જ અમુક પ્રકારનું કાર્ય બને. અને અમુક કાર્યનું કારણ અમુક જ હોવું જોઈએ એ કાર્ય કારણનો સંબંધ અહ્લુત રસની વાર્તા કે કાવ્યમાં જળવાયેલો હોવો જોઈએ. દંડના પ્રહારથી આંબલીનું વૃક્ષ ઉડાડી સ્મશાનમાં લાવવું, અગર મળુસ ઉડાડી રાગના અંતઃપુરમાં આણવી અગર અંજન આંજી સ્ત્રીને ખીલાડી બનાવવી એથીજ અહ્લુત રસની નિષ્પત્તિ થતી નથી. તે વહેમી પ્રબળે આકર્ષા શકે, વાર્તાનું રહસ્ય જાણવા આતુરતા આણે, તેમને આનંદ આપે છતાં પણ જે જે લખ્યું છે તે બધું સંભવિત નથી એમ તેમને પણ લાન થાય. અહ્લુત રસના કાવ્યના નમૂના રૂપે વલ્લભનું ‘કુંતી પ્રસન્નાખ્યાન’ જોઈએ તો તેમાં અસંભવિતતા અગર અસંબદ્ધતા જેવું જણાશે નહિ. તેમાં પણ વાર્તાનો વિષય અહ્લુત છે અને અહ્લુત પ્રસંગો યોજી વાર્તાનો અંત અહ્લુત લાવવામાં આવ્યો છે. સ્વર્ગમાંથી ઈરાવત હાથી પૃથ્વીપર આણવો છે. પણ તેમ કરવામાં અહ્લુત વ્યક્તિઓ કે વસ્તુઓનો આશ્રય લેવો પડ્યો હોતો નથી. સ્વર્ગે જવા અર્જુનને નીસરણી રમવી પડે છે અને તે શર સંધાનથી, મંત્રથી કે દંડથી નહિ. તેનામાં જે વિશિષ્ટગુણ છે તેના પરિણામ રૂપે કાર્યસિદ્ધિ થાય છે એમ બતાવવામાં આવ્યું હોય છે. એમાં અતિશયોક્તિ છે પણ અસંબદ્ધતા નથી. કાર્ય કારણનો સંબંધ જળવાય છે, તેથી તે અહ્લુત રસનું કાવ્ય ગણી શકાય.

કથનદોષ.

વાર્તા કથનમાં પણ દોષો ઘણા છે. દષ્ટાંત તરિકે—નિર્મળદમનીને ઇંદ્રિસલામાં મળેલી ભેટો વીરવૈતાળ લઈ લે છે છતાં નીર્મળદમનીને પણ તેની જાણ થતી નથી, બીલાડી ને દૈત્ય અંજન આંજી સ્ત્રી બનાવે છે અને સ્ત્રીને એવી રીતે બીલાડી બનાવતો તો ન્યારે તે સ્ત્રી બનતી ત્યારે તે પોતે દૈત્યને દંડ મારી શકે નહિ? કે રાજા આવે અને તેની પાસેજ દંડ દૈત્યને મરાવવો પડે? રત્નમંજરી શરૂઆતમાં વિક્રમને પરણવા ના પાડતી હતી. પછી અકસ્માત્ શી રીતે વિક્રમ તરફ તેનો પ્રેમ પ્રવાહ ઢળી પડ્યો? રત્નમંજરી પાસે ગુણુકા તેની માસી થઇ આવી અને રત્નમંજરીએ તેનું સગપણ એકદમ સ્વીકારી લીધું! પાતાળમાં પરણવા જતી કન્યાઓ મધ્યરાત્રે મજુર શોધતી હતી! ધનવંત શેઠના ઘરમાં પેટેલા તરકરને કામવશ થયા છતાં ધર્મ-જ્ઞાન થઇ આવે તે શું વિચિત્ર નથી? રત્નમંજરી સાંઠણી પર બેસી હૂત સાથે ક્યાં જતી હતી? અને નિર્મળદમની અને રત્નમંજરીનો પહેલાં શો ઇશિદો હતો? વિગેરે અસ્પષ્ટ છે. આ કેવળ વિચિત્ર લાગે છે. આવાં અનુચિતતાનાં દષ્ટાંતો ઘણાં મળી આવે તેમ છે. તેની શૈલી એવી ઉજળતી અને વેગવાળી છે કે વાર્તાના રસમાં વાંચકને મુગ્ધ કરી, આવી અનુચિતતા તરફ દુર્લક્ષ કરાવે છે. પદે પદે વાર્તા આગળ જ વધે છે અને તેના રહસ્યમાં વાંચકને નાણી લે છે. તેમાં વિચાર કરવાની વાંચકને પુરતી તક મળતી નથી.

સામાન્ય રીતે શામળના વસ્તુવર્ણનમાં કલ્પનાનો અભાવ હોય છે પણ કેટલેક ટેકાણે કલ્પનાચિત્ર તે રજુ કરી શક્યો છે. દષ્ટાંત તરિકે રાજા સ્વારી સાથે વાડીમાંથી પાછો ફરે છે ત્યારે સમસ્ત પ્રજા તેને જોવા ઉભરાય છે. તેનું વર્ણન કરવામાં કવિ કલ્પના-ચિત્ર ખડું કરી શકે છે. તે કલ્પનાચિત્રથી રાજા પ્રતિ જે પ્રજાનો પ્રેમ છે તે ટુંકાણમાં બતાવી શક્યો છે કે જે અન્ય સ્થળે વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન કરવાથી પણ તે બતાવી શક્યો નથી.

“જાણુ ઉજેણી મધ્યે થયું, આવે રૂડો રાય,
 શોભા જેવા કારણે, નરનારી સૌ ધાય. ૩૯
 કામ અધવચ કાનાં રહ્યાં, અધવચ મેહેલ્યાં અંન,
 વેપાર મુકયો વેપારીએ, તરણી મેહેલ્યાં તંન. ૪૦
 વણિક તોળતા ત્યાં રહ્યા, કર્યા લાભ તે ત્યાંજ,
 આત્મણુ લણુતા ઉઠિયા, નરપત જેવા કાજ. ૪૧
 કોઈ મહેલે કોઈ માળિએ, કોઈ ઘરમાં કોઈ ખ્દાર,
 અટારિયે નારી ચઢે, નાનાં મોટાં નરનાર. ૪૨

વળી અશ્લીલ વર્ણનો પણ આ વાર્તામાં આવે છે. જેમ મનુ-
 ખ્ય જીવનમાં તેમ સાહિત્યમાં પણ સંકોચ કે મર્યાદા રાખવાની જરૂર
 રહે છે. સાહિત્ય એવું શુદ્ધ અને મર્યાદિત હોવું જોઈએ કે કુટુંબનો
 સ્ત્રી વર્ગ અને પુરૂષવર્ગ બન્ને સાથે રહી વાંચી શકે. ભાષા બેન પાસે
 વાંચી શકે, પિતા પુત્રી આગળ વાંચી શકે. આવા પ્રકારનું સાહિત્ય જ
 શિષ્ટ સાહિત્ય ગણાય. પંચદંડની વાર્તામાં ગુણુકા અને રત્નમંજરીવાળો
 પ્રસંગ અને પાતાળમા ગયેલી કન્યાઓ નગ્ન વેષે સરોવરમાં ન્હાવા
 જાય છે તે પ્રસંગ અશ્લીલ છે ગુણુકા રત્નમંજરીને કહે છે:—

જેવા મન તારે ગમે, ભોગવી લે ભરથાર. ૩૫૧
 ગુણુકા જાત છે આપણી, મોટા જન શું પ્રીત,
 નિત્ય દિવાળી આપણે, નવલા રંગ નિતનીત. ૩૫૨
 પદંગ પાન ને હારડા, શુભ સંકોમળ સેજ,
 નર રૂડા નિત્યે નવા, ભોગવ આણી હેજ. ૩૫૩
 રાગને તો સ્ત્રી ધણી, સંભવે નહિં સંસોગ,
 વારો ન આવે વરસમાં, ત્યાં તો પૂરા ભોગ. ૩૫૪

આવાં બિભત્સ વર્ણન ઉપરાંત કેટલેક ઠેકાણે ભાષા પણ અશ્લીલ
 વર્ણન છે. દષ્ટાંત તરિકે:—રાંડ, રંડા, ડોકરી ઇત્યાદિ. આવી અશ્લી-
 લતા એ કાવ્યની શિષ્ટતાને અનુચિત છે.

વિક્રમનું પાત્ર.

આ વાર્તાનો નાયક રાજા વિક્રમ છે. જેના નામથી શાલિવાહન શક પ્રવર્તે છે તે રાજા વિક્રમ આ વાર્તાનો નાયક છે. એમ કવિ વાર્તાના છેડે સૂચન કરે છે. તે ચક્રવર્તી રાજા વિષે અનેક દંતકથાઓ ચાલતી અને તેમાંની આ વાર્તાની કથા એક હોય અગર તે શામળની કપોલ કલ્પિત હોય તેના નિર્ણય થઇ શકે તેમ નથી. પણ આ વાર્તાના નાયક રાજા વિક્રમ સાહસિક, હિંમતવાન, ચાલાક, કાર્યકુશળ અને સત્યનિષ્ઠ નાયક છે. કવિ કહે છે તેમ તે ‘ચતુર સુગમણી’ છે. તેની ચતુરાઈ ઇશારા માત્રથી જ વસ્તુસ્થિતિ સમજવામાં છે. હરસિંહ માતા તેને ઇંદ્રસભામાં મોકલે છે. ત્યાં નિર્મળ-દમની નૃત્ય કરે છે વિ-આપ્તો જાણી લઇ તે ભેદનો કેવી રીતે અને કયા કારણસર ઉપયોગ કરવો તેમાં તેની ચતુરાઈ છે. તેને પ્રાપ્ત થયેલી દરેક તકનો તેણે વ્યાજખી અને પોતાના લાભમાં ઉપયોગ કર્યો છે. હરિફેની ચૂકનો ઉપયોગ પોતાના લાભમાં કરી લે છે. સહેલાઈથી અને ઓછા જોખમે જે કાર્ય થઇ શકતું હોય તેમાં તે ખપ કરતાં વધારે જોખમ ખેડતો નથી. તેના હરિફે અમુક કારણસર દંડ નીચે ચૂકે છે. તે તકનો તે ઉપયોગ કરી પોતાનું કાર્ય સાધી લે છે. અને તેમાં જોઇતું સાહસ અને હિંમત તે ખતાવી શકે છે. તક ખાયા પછી પોતાના શૌર્ય અને પરાક્રમના આડંબર દર્શાવવા ખાતર યુદ્ધ માંગી લેતો નથી. તે તેની કાર્યકુશળતા અને ચતુરાઈનું ઉત્તમ દર્શાવે છે. વળી દંડપ્રાપ્તિમાં તેના જીવનું જોખમ રહેલું છે. સહેજ ચૂકે તો તેને પ્રાણહાનિ થાય તેમ છે. સહેજ નાહિંમત બને તો તેનું મરણ જ નીપજે તેમ છે. છતાં પણ તેની અસાધારણ હિંમત અને સાહસિક વૃત્તિ તેને ખચાવી લે છે એટલું જ નહિ પણ તેને ધ્યેયપ્રાપ્તિ કરાવી આપે છે.

તેને વીર વૈતાળની તેમજ હરસિંહ માતાની મદદ મળે છે. તેવી મદદથી અશક્ય કાર્ય શક્ય બને છે પણ તેમાં રહેલું જોખમ ઓછું.

અતું નથી. કાર્યની બચંકરતા અને દુર્ધટતા જેવી ને તેવીજ રહે છે. વીર વૈતાળ ફક્ત તેનો યુક્ત મદદગાર (Aid-de Camp) છે. તેની મદદ બહુ કીંમતી નથી. તેની મદદથી કાર્યમાં સરળતા આવતી નથી. તેની વિક્રમ રાજાને મદદ છે એમ જાણેથી વિક્રમ રાજામાં અહસુતતા લાગે છે. વિક્રમ રાજાની અદૃષ્ટ વિધાની મદદ, તેના વીર વૈતાળની મદદ કરતાં વધારે કીંમતી છે. તેનાથી કેટલેક અંશે કાર્ય સરળ બને છે. તેના વડે તે ઇંદ્રસભામાં જઈ નિર્મળદમનીનો ભેદ જાણી શકે છે, તેનાથી તે નિર્મળદમનીનો રત્નમંજરી ઉપરનો પત્ર વાંચી શકે છે. તેનાથી તે માટકાનું મજુર સ્વરૂપ ધારણ કરી પાતાળમાં જઈ શકે છે. પણ કાર્યની ફત્તેહ તો તેની કાર્યકુશળતાને જ આભારી છે. તેની હિંમત અને સાહસિક વૃત્તિથી જ તે ધ્યેય પ્રાપ્તિ કરી શકે છે.

તે પ્રણયી નાયક નથી. છતાં ઘણી સ્ત્રીઓને આકર્ષી પરણી શકે છે. તેના નામ ઉપર સ્ત્રીવર્ગ પ્રીત છે. રત્નમંજરી અને પાતાળની પાંચે કન્યાઓ પોતે વિક્રમ રાજાને પરણી શકી માટે પોતાનું અહોભાગ્ય માને છે. તે ઉપરથી વિક્રમની સ્ત્રીભાવના વધારે ક્રોધળ હશે તેમ જણાય છે તેનામા રસવૃત્તિ કે પ્રેમવૃત્તિ હશે એમ સમજાય છે પણ વાર્તામા તો સ્ત્રીઓની કિંમત તેને મન પોતાના પરાક્રમની પ્રસાદીથી વધારે હોય એમ જણાતું નથી. પોતાના શૌર્ય અને પરાક્રમથી મહાત કરી, આકર્ષી પોતાનું અંતઃપુર શોભાવવા પુરતું જ તેનું લક્ષ હોય એમ જણાય છે, પણ તે તેનું ખાસ ધ્યેય નથીજ. તે વાર્તામાંની કોઈ સ્ત્રીને જોઈ સૌન્દર્યમુગ્ધ બનતો નથી. કોઈનું સૌન્દર્ય તેને રસમુગ્ધ બનાવી શકતું નથી. પણ ફક્ત નિર્મળ દમનીનું અને દેવદમનીનું પરાક્રમજ તેને મહાત કરી શકે છે. આ ઉપરથી તે પ્રણયી નાયક કહી શકાય નહિ પણ તે પરાક્રમી નાયક છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે.

તે સત્યનિષ્ઠ છે. અને તેની સત્યનિષ્ઠાની ખરી કસોટી એ છે કે તે પ્રધાન અને રાણીનો પ્રેમ સંબંધ જાણ્યા છતાં, પોતે વચ-

નથી બંધાયેલો હોવાથી, તેમને દંડ (શિક્ષા) દેતો નથી, પણ માફી બક્ષે છે. અને તે પણ અંતરથી, તે તેમના ઉપર પાછળથી દ્રેષ પણ રાખતો નથી. જો કે આ પ્રસંગ તેની સત્યનિષ્ઠાનું ઉત્તમ દર્શાવે છે પણ તે ઉપરથી તેની સ્ત્રીભાવના એક સાચા પ્રણયી કરતાં જુદાજ પ્રકારની છે એમ સાબીત થાય છે. તેને મન તેના કવિની માફક સ્ત્રી એટલે એક આનંદનું સાધન, સુખની વસ્તુ. તેથી વધારે તેની કિંમત તેને નથી. હોડ રમતાં પહેલાં નિર્મળદમનીએ અને તેણે અરરપરસ વચન આપ્યાં હતાં. તે વિષે તેની ચિંતા અને આત્મ-હત્યા કરવાની તેની તૈયારી જોતાં તે વચન ખાતર પ્રસંગોપાત્ રાજ-પાટ અને પ્રાણની આહુતિ આપવા પણ તૈયાર હતો એમ કહેવું પડશે. એ તેની સત્યનિષ્ઠાની ખીણ પ્રતીતિ છે. કવચિત્ તે પ્રસંગ વશાત્ અસત્યનો આશ્રય લેછે (માટકા તરિકે) પણ તે તેની સત્ય-નિષ્ઠામાં વિક્ષેપ રૂપ નથી. એક પ્રસંગે તેને પોતાના સ્વભાવ અને સિદ્ધાંત વિરુદ્ધ આચરણ કરવાની જરૂર પડે છે. રતનમંજરીની પાસે આવેલા દૂતને તે મારી નાખે છે. અને તેને મારી નાખતાં પહેલાં તેને ઉસ્કેરી, પોતાને ગાળો લાંડાવી, જાણે એક સાચા શૂરવીરને જાણે તેમ આયુધ સજવાની તક આપી યુદ્ધમાં મારી નાખતો હોય તેવો ખોટો દેખાવ કરે છે. આ તેના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ આચરણ છે જો તે તેના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ ન હોય તો દુશ્મનને ચેતવીને મારવાની એક સાચા લડવૈયાને જાણે તેવી ભાવના તેનામાં એવે ટાણે ઉદ્ભવેજ નહિ. પણ તેથી તેના ઉપરના આક્ષેપની ગંભીરતા ઓછી થતી નથી. એક ચોરે, ચોરી કરવાના ધરાદાથી, ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો હોય અને પછી જાણે સાચા શાહુકાર હોય તેમ ધરધણીને જગાડી, તેને ચેનકેન પ્રકારે ઉસ્કેરી, તેની પાસે પોતાને ગાળો લાંડાવી, તે બદલ તેને જાણે શિક્ષા કરતો હોય એવો ડાળ કરી તેને મારી નાખે અને ચોરી કરી નાશી જાય અને તે જો આક્ષેપથી બચી શકે તોજ વિક્રમ રાજ તેના ઉપરના આ આક્ષેપથી બચી શકે. તેતો ફક્ત ચોદાઓના યુદ્ધનું એક ફરસ જેવું છે. જો વિક્રમે ધાર્યું હોત તો તે વીરવૈતાળ પાસે જેમ પાતા-

ળની કન્યાઓના વરને ઉપડાવી લીધો હતો તેમ આને પણ ઉપડાવી શકત અને પોતાનું કામ કાઢી શકત.

કવિને આ દષ્ટાંતથી વિક્રમરાજની યુદ્ધનિષ્ઠા એક સાચા ધર-વીરને જાણે તેવી હતી એમ દર્શાવવાનો આશય છે. પણ તે આશય ફળ્યો નથી. ઉલટું તેથી વિક્રમરાજના પાત્રમાં એક દૂષણ ઉભું થાય છે. એમ કહેવું યોગ્ય છે. આ પ્રસંગની કાંઈ જરૂર ન હતી. વિક્રમરાજની બીજા પ્રસંગોએ બતાવવામાં આવેલી હિંમત અને સાહસિક વૃત્તિજ તેને માટે બસ છે. તેથીજ તેની યુદ્ધનિષ્ઠાની ખરી પ્રતીતિ થઈ શકે તેમ છે.

સ્ત્રી પાત્રો.

તેનાં સ્ત્રી પાત્રોમાં મુખ્ય પાત્ર દેવદમનીનું છે. તે પોતાની અદ્ભૂત વિદ્યાથી વિક્રમને મહાત કરી શકે છે. તે જાણે એક મહારી હોય અને મર્કટને જેમ દોરવે અને રમાડે તેમ વિક્રમને કાર્યપ્રતિ દોરવે છે. વાર્તાનું સુત્ર તેના હાથમાં છે. અને વિક્રમ તે સુત્રથી બંધાયેલા મર્કટ જેવો છે. તે સિવાય દેવદમનીના પાત્રની બીજી ઉપયોગિતા નથી.

વાર્તામાં યોગ્યેલાં શામળનાં સ્ત્રી પાત્રો તેની સ્ત્રીભાવનાને અનુસરતાં છે. તે ફક્ત પરાક્રમની પ્રસાદી અને પુરૂષ વર્ગના આનંદનું સાધન માત્ર હોય એ ભાવનાથી તેનાં સ્ત્રીપાત્રો ધડાયાં છે. જેમ તેની બીજી વાર્તાઓમાં સ્ત્રીવર્ગ સંબંધી વધારે વિચાર રજુ કરાયેલા હોય છે તેમ તેની આ વાર્તામાં નથી. આ વાર્તામાં નાયિકા જેવું એકે પાત્ર નથી. વળી અમુક સ્ત્રીને લક્ષમાં રાખીનેજ વાર્તા રચાઈ હોય એવું પણ નથી તેથી શામળનો વસ્તુતઃ સ્ત્રી વિષે કેવો અભિપ્રાય હતો તે આ વાર્તા ઉપરથી સમજાય તેમ નથી પણ સાધારણ રીતે સમાજમાં જે સ્થાન સ્ત્રીઓ ભોગવે છે, તેનાથી તેની વાર્તાની સ્ત્રીઓનું સ્થાન ઉચ્ચતર બતાવવામાં આવ્યું છે. શામળના કે આજના સમયના સમાજમાં સ્ત્રીની શક્તિ પ્રભાવ વિષે જે મત છે છે તેનાથી તેની વાર્તાનાં સ્ત્રીપાત્રો વધારે શક્તિશાળી છે એમ

અતાવવામાં આવ્યું છે. અહિંસુત દંડ ધરાવનારાંમાં એક દૈત્ય સિવાય આક્રીની બધી સ્ત્રીઓ છે. તે ઉપરથી શામળનો સ્ત્રી વિષે ઉંચો અભિપ્રાય હતો એમ કહી શકાશે.

મતપ્રતિપાદન.

શામળની આ વાર્તા વર્ણનાત્મક (Narrative) પ્રકારની છે. તેમાં કવિ પોતાના મતનું પ્રતિપાદન ખુલ્લી રીતે બોધ રૂપે કરી શકે નહિ. પણ શામળની ધણી ખરી આવી વાર્તાઓમાં વચ્ચે વચ્ચે બોધાત્મક નિરૂપણો આવે છે. તેમાં શામળ પોતાનો અભિપ્રાય પ્રત્યક્ષ થઈ જણાવી દે છે. આ વાર્તામાં પણ એવાં નિરૂપણો છે પણ બહુ જ થોડાં, પણ એક ઠેકાણે શામળ એક સામાજિક વિષયમાં પોતાના મતનું પ્રતિપાદન કરતો હોય એમ ખુલ્લી રીતે જણાય છે. શામકુંઅરને શરૂઆતમાં કૌમાર્યવ્રત પાળવું હતું પછી તે સેવા અર્થે પરણે છે, કામનો પ્રસંગ ઉદ્ભવતાં તરકર સાથે પ્રેમ કરે છે વિ. આબતોમાં શામળ સ્ત્રીના કૌમાર્યજીવન ઉપર પોતાનો મત પ્રતિપાદન કરવા પ્રયત્ન કરે છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે, તેણે સ્ત્રી જીવનપર્યંત કુમારી રહી શકે કે કેમ ? એ પ્રશ્ન ઉપજાવ્યો છે. અને તેનો નિર્ણય આપવા શામકુંઅરવાળો પ્રસંગ વાર્તામાં યોજ્યો હોય એમ જણાય છે તેના મત પ્રમાણે સ્ત્રી અવિવાહિત રહે તે શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે, લોકાચારથી વિરુદ્ધ છે અને અજીત કામ જીતવાનું સ્ત્રીની શક્તિની મર્યાદા બહારનું કામ છે માટે તેમણે અવશ્યમેવ લગ્ન કરવું જોઈએ. એવો શામળનો અભિપ્રાય હોય એમ જણાય છે. આ પ્રસંગ અને પ્રધાન અને રાજરાણીનો પ્રેમ પ્રસંગ એક બીજાના અનુસંધાનમાં છે. તે દંડ વિષે મુખ્ય વાર્તાથી ભિન્ન વિષયક છે. કારણકે એ પ્રસંગમાં તેના પરાક્રમના પરિણામ રૂપે તેને દંડ મળતો નથી. પણ તેણે ચાર દંડ મેળવ્યા છે અને જેણે ચાર દંડ મેળવ્યા હોય તેને પાંચમો દંડ જે કુંચી કંદોયણ પાસે હતો તે આપવોજ પડે તેમ હતું. અને તેથીજ તેને પ્રતાપદંડ મળે છે. તેથી એ પ્રસંગો સ્ત્રીના કૌમાર્યજીવન ઉપર પોતાનો મત પ્રદર્શિત કે પ્રતિપાદન કરવાના ઈરાદાથીજ યોજાયા હોય એમ જણાય છે.

શામળકવિ.

પંચદંડ.

દેાહરા.

શ્રી સરસ્વતિને હું નમું, પ્રીતે પ્રભું પાય;	
કરુણા દષ્ટે જીઓ તમે, સદ્ગુણ મનોરથ યાય.	૧
આઘશક્તિ તું ધર્મી, આરામુરપતિ જેહ;	
નવે ખંડ વ્યાપી રહી, સ્થાવર જંગમ તેહ.	૨
જેને તુજ કિરપા લવી, હવું તેને કલ્યાણ;	
ન્યૂનતા એકે નવ રહી, જેતાં એહ પ્રમાણ.	૩
દશરથનંદન હું સત્તું, નરકનિવારણ નામ;	
મહારાજ રાજ રાજેશ્વર, રાજવલોચન રામ.	૪
ભોજરાજ મન હરખિયો, લાયક મુદ્દરન લીધ;	
સિંહાસન શુદ્ધ કરાવિયું, શોભા વિધવિધ કીધ.	૫
પાંડિત પુરાણિક વેદિયા, મળિયા વિપ્ર સુગણ;	
કીધી શોભા અવનવી, ઝગહગ ઝળકયો ભાણ.	૬
સિંહાસનપર પગ ધરે, ભૂપતિ ભોજ રાગધ;	
ખેલી હંસા પૂતળી, હાં હાં ન ધરશો પાય.	૭
એ સિંહાસન ઇંદ્રનું, અતુલ તેજ મહા મુલ્ય;	
એ ઉપર બેશો તમે, થાઓ વિક્રમ તુલ્ય.	૮
એ આસન છે દેવનું, ઇંદ્રાસનનું સાર;	
આભૂષણ એ સ્વર્ગનું, તેજતણો અંધાર.	૯
પાળક ગૌઆહણતણો, પરનાર સહોદર જેહ;	
એવો જે ઉત્પન્ન થશે, આસન બેશે તેહ.	૧૦

કહે ભોજ સુણ પૂતળી, આસન એ અણુમૂલ્ય;	
વિક્રમ હાથ કેમ આવિયું, સ્વર્ગસૂખ સમતુલ્ય;	૧૧
પંચદંડ એને જડયા, તેણે તે શું થાય;	
તે કયમ જિતી લાવિયો, પોતે વિક્રમ રાય.	૧૨
શું દંડે પરાક્રમ કર્યું, પ્રતાપ કર્યો શી પેર;	
જિત્યા દંડ શા પ્રરાક્રમે, હતા કોણને ઘેર.	૧૩
તે શુણવા ધચ્છું અમો, શું કરિયું પરકામ;	
તેવાં પરાક્રમ હું કરું, તો ખેશું એ ઠામ.	૧૪

ચોપાધ.

હંસા પુતળી બોલી વાણુ, સાંભળ રાજ ચતુરસુગ્મણુ;	
ઉજ્જેળીનું કરતો રાજ, અસત્ય અન્યા તેને ત્યાજ.	૧૫
તેણે પરાક્રમ કીધું ઘણું, ચક્રે રાજ તે વિક્રમતણું;	
ધર્મવંત સહુ પુરનાં લોક, નહિં કોને વ્યાધિ કે શોક.	૧૬
સિંહાસન સોનાનું પત્ર, મસ્તક ધરે પંચદંડનું છત્ર;	
ઉત્પત્ત તે સિંહાસનતાળી, વિસ્તારી કહી શાભાતાળી.	૧૭
કહી વાત તેની વિસ્તરી, શુણ મહારાજ હેતે કરી;	
નગર ઉજ્જેળી અતિ અનૂપ, રાજ કરે વિક્રમ નર ભૂપ.	૧૮
અતિ પવિત્ર અષ્ટાદશ વર્ણુ, કૃષ્ણકથા શુણે નિત્ય કર્ણુ;	
વિપ્ર સદ્ગુણ પ્રસ્નોતરી, વેદપાઠી ને અગનોતરી.	૧૯
ક્ષત્રી રણવટ દૂદીપડે, ગૌશ્ચાક્ષણની વારે ચડે;	
વેશ્ય કરે વેપારી હાટ, ધર્મતણી ચલાવે વાટ.	૨૦
શીલવ્રત સહુ લોકજ અતિ, પતિવ્રતાધર્મ પાળે સતી;	
એવો રાજ ચતુરસુગ્મણુ, કોઇ કોઈની નવ લોપે આણુ.	૨૧

દોહરા.

એક સમે રાજ ચઢ્યો, દેઈ દદામે ઠોર;	
ધમકારે પૃથ્વી ગડગડે, વાળે વાળં ધોર.	૨૨

- આગળ હાર હરતી તણી, મદ ઝરતા માતંગ;
 ધળ નેળ અતિ ફરકતાં, સિંદૂર ઓપિત અંગ. ૨૩
- અંબાડી અંકુશ ભલાં, ઐરાવત આકાર;
 ઓળ ગળ તો અતિથણી, એવા સહસ્રળ પાર. ૨૪
- હય અરબી કચ્છી ભલા, ખુરાસાની કાશ્મીર;
 કુંતળી કાળા કાખરા, શર પૂર રણધીર. ૨૫
- હિન્નવલ અપ્પલખ ભૂખરા, નીલા પીળા રંગ;
 જડિત પલાણુ હીરે જડયાં, અતિ અતળીઅળ અંગ. ૨૬
- અનેક રથ ને પાદપી, અનમી અતિ અસવાર;
 ચઢયા વેડાંગ બહુ વાંકડા, જૂઝે મહા ઝુઝાર. ૨૭
- કંઈ પાળા કંઈ પાખરી, કંઈ વાળં ચેહેચાટ;
 કંઈ નાટકચેટક જલાં, ભણુતા બૂપત ભાટ. ૨૮
- જશવંતોના જશ ભણે, પિંગળ પાઠ પુરાણ;
 ગુણ ભેદ ગણ બહુ ગણે, દે મનગમતાં દાન. ૨૯
- વિક્રમ વાડી સંચર્યો, રમવા કારણ આપ;
 શેષનાગ લાગ્યો સથકવા, દુસ્મન લાગ્યો તાપ. ૩૦
- સામદ સાચે સંચર્યો, તેથી શોભે દેહ;
 ચઢયા રાય દેઈ દુંદુભિ, જેમ અપાડો મેહ. ૩૧
- જેમ ગાગે સિંહ વનવિષે, જેમ પરાંડી પૂર;
 વિક્રમ સંગ સેના ચઢી, સામદ સઘળા શર. ૩૨
- જેમ ચઢે લંકાપતિ, જેમ અવનવો ઇંદ્ર;
 જેવો ગાંડિયધર ચઢે, તારામાં જેમ ચંદ્ર. ૩૩
- પુણ્ય તણો પરતાપ છે, ભલપણ કેરો ભાણ;
 એહ પ્રકારે નીસર્યો, વિક્રમ વીર સુગળ. ૩૪
- આવ્યો વાડિએ અતિસુખે, દિવસ ચડ્યો ધરીચાર;
 નૃત્ય કરે છે નાયિકા, શોભા અપરમ પાર. ૩૫
- રંગ ઓછવ અદકો કર્યો, સનજનને સન્માન;
 પુણ્ય કર્યો બહુ પ્રીતશું, દાનપાત્રને દાન. ૩૬

તે શોભા સુખ નિર્ખતાં, દાતા હરખે મનં;	
કરપી કળાષ ખાઈ મરે, ને સૂમ છાંડે તનં.	૩૭
દિવસ પોહોર રહ્યા પાછલો, ફરી અસવારી પેર,	
કંચન મેહ વરસાવતે, જાવા માંડ્યું થેર.	૩૮
જાણ ઉજોણ મધ્યે થયું, આવે રૂડો રાય;	
શોભા જોવા કારણે, નરનારી સૌ ધાય.	૩૯
કામ અધવચ કોનાં કલાં, અધવચ મહેલ્યાં અનં;	
વેપાર મૂક્યો વેપારીએ, તરુણી મહેલ્યાં તનં.	૪૦
વલ્લિક તોળતા ત્યાં રહ્યા, કયો લાલ તે ત્યાંજ;	
આલણ લણુતા ઉઠિયા, નરપત જોવા કાજ.	૪૧
કોઈ મહેલે કોઈ માળિએ, કોઈ ઘરમાં કોઈ ખહાર;	
અટારિયે નારી ચઢે, નાનાં મોટાં નરનાર.	૪૨
રાજનું મુખ નિરખવા, ઉલટ અંગ અપાર;	
ધૃશ્વરને વહાલો ધણો, દાતા ને જૂઝાર.	૪૩
એમ વિચારી સંચરે, નહાના મોહોટા લાગ;	
મળી અસંખ્ય મેદનિ તહી, નહિ પગમેલણ માગ.	૪૪
કાન પડ્યું સંભળાય નહિ, વાજે ઘોર નિશાન;	
એ રીતે આવ્યો નગરમા, વિક્રમ વીર સુન્નણ.	૪૫
જાજ ઉપર વાહન કર્યું, છત્ર ફરે છે શીશ;	
એહસાથ જાડું સંચર્યો, પોહોર પાછલે દીશ.	૪૬
પુર અધવચમાં આવિયું, જ્યાં ધાંચણું જાર;	
ત્યાં એક કૌતુક નિપજ્યું, કહું સંક્ષેપ સાર.	૪૭

ચોપાઠ.

દેવદમની ધાંચણું નામ, એ સ્ત્રી રહે તેણે ઠામ;	
મહિપત આવ્યો મોહોલ્લા પાસ, તેણે થેર બોલાવી દાસ.	૪૮
જાઓ માળિએ વાળો છાર, કરો અજવાળું ઘર ઘરખાર;	
કહે દાસી કાંઈ આણો લાજ, આવે છે મહિપત મહારાજ.	૪૯

હવડાં છાર તે કયમ વાળિએ, જાડે રજ મોહોસે આગિએ;
 તો આપણે શિર દંડજ થાય, ધરખાર ખુંચી લે રાય. ૫૦
 વચન સાંભળ્યું દાસીતણું, દમની મનમાં કોપી ધાણું;
 છાર વાળે ભુંડી રંડ, મોટો રાય શું દેશે દંડ. ૫૧
 તને મારે તો દંડજ દહીં, કહેતો સર્વસ્વ ખુંચી લકાં:
 કહેતો ઉડાડું આકાશ, એટલું જોર રાખું હું પાસ. ૫૨
 તારો રાજા કયમ કહું હું, મારું વચન કયમ લોપે તું:
 જા ઉતાવળી વાળજ છાર, રાજા જાય ને લાગે વાર. ૫૩
 શુભી વાત વિમાસણ પડી, તત્ક્ષણ દાસી મેડે ચડી:
 ઉડાડી રજ દશોદશ ધણી, આવી અસ્વારી રાયજીતણી. ૫૪
 ઉડતી દીડી અદકી જોલ, રજો જરાણી નૃપની દેલ;
 ઉડાડે રીસે બહુ છાર, છારે જવાબ થયો અંધકાર. ૫૫
 ફટ ફટ રે એ રંડ ગુમાર, શું ઉડાડે છે હમણાં છાર:
 અધિપતિ આવે જીગ્યો ભાણ, કયમ રંડા જાટે અણુનળ. ૫૬
 તે વારી કોની નવ રહી, ન્યમ વારે ત્યમ બમણી વહી:
 ત્યાં છૂટયા દશવિશક જોધ, અંતઃકરણમાં આણી કોધ. ૫૭
 કોણે મુઝી કોણે લાન, કોણે કુદકેરી ધાત:
 છૂટી હાથથી નાહી ત્યાંલ, આવી બેડી દમની ન્યાંલ. ૫૮
 તમારે કલે હું તો ગઈ, અર્ધમુઠ મારથડી હું તો થઈ:
 મારી લઠ ને ભાંખ્યાં હાડ, તુજમાં બળ હોય તે દેખાડ. ૫૯
 મુજને મારી મહોકમપાણું, તેથી પાણી ગયું તમતણું;
 કોપી દમની શુણતાં વાત, બીધો દંડ ઘરમાંથી હાથ. ૬૦
 આગળ ન્યાં હાથીની હાર, સ્યામા આવી તેણે દાર,
 કોપી વાત સુણીને કરણ, મારગ રેખા કીધી તરણ. ૬૧
 રસ્તા વચ રેખા ત્રણ કરી, ઘેર પોતાને પાછી ફરી:
 અકસ્માત ભીંતો ત્રણ થઈ, અસ્વારી થંભી ત્યાં રહી. ૬૨
 રોક્ષા મારગ રુંધી વાટ, જઈ ન શકે કો આગળ ધાટ:
 સૈન્ય સડુકો થંભી રહ્યું, જાણ રાય વિક્રમને થયું. ૬૩

કોક કામિનિયે કીધો કોપ, મારગ સટ થઇ છે લોપ;
 સંધી વાટ જવાની માપ, રાજ આવ્યો આપોઆપ. ૬૪
 ન ખોદી ખોદાય ન પાડી પડે, અધિપતને મન અચરજ અડે;
 અનેક પેરે કીધા બહુ ભેદ, તોયે પાર ન પામ્યા ખેદ. ૬૫
 અડાડયા હાથી તે સાથ, બેલદાર વળગાડયા હાથ;
 ટંક ટાંકી નવ ટંકાય, ખુણે એક ઓછો નવ આય. ૬૬
 આતી દમની દંડ લઇ હાથ, બોલી રાય વિક્રમની સાથ;
 બળતાયું નહિ રાજ કામ, અભેદ ભીત છે એનું નામ. ૬૭
 પંચદંડ ધરાવે જોડ, પાછી ભીત કંઠે જન તેડ;

દોહરો.

મુઃ તણે એક ગાંડિયો, નથી ખાધો કો માય;
 નથી મૂંઝ મુખ કો તણે, જે ભીત પાછી હડાય. ૬૮
 વચન સાભળ્યું તે તણું, મનમા થયો ઊચાટ;
 પાછો ફરિયો રાયજી, બીજી લીધી વાટ. ૬૯
 ઘેર આવ્યો મહા દુઃખમાં, તવ કીધું ભોજન;
 પ્રાતઃકાળ સભા કરી, બેઠો ત્યાં રાજન. ૭૦
 હામ હામ વાતો કરે, ટોળે ટોળાં લોક;
 શત્રુને સુખ ઊપન્યું, રાયજીને મન શોક. ૭૧
 રાયે તેડું મોકલ્યું, માનથી દમની ઘેર;
 મહેણું દીધું પંચદંડનું, પ્રીતે કહો તે પેર. ૭૨
 પંચદંડ એ નામ શું, તે છે કોને દાર;
 કેવું છે કારજ વડું, હું જાણી તેણે દાર. ૭૩
 તે મુજશું બોલો તમો, સાર્યા જે શુભ વાણુ;
 તેમા ખેદ ધરું અમો, તો ઈશ્વરની આણુ. ૭૪

ચોપાઇ.

દમની કહે સમ ન વદો તમો, હવડાં નવ કહિયે તે અમો;
 વગર સમજે કહું જો વાણુ, પૃથ્વીપત ખોશો કંઈ પ્રાણુ. ૭૫

કન્યા અમારે ઘેરે અનૂપ, પ્રથમ તેહને જિતો ભૂપ;
 રમત સૌ કરો એકડી, સેત્રંજ ગંજકો સોરડી. ૭૬
 રમો તમો જે ઉપર હોડ, મારી પુત્રી કેરી નોડ;
 એ જિત્યાનો જથ કલાવશો, પંચદંડ જિતી લાવશો. ૭૭
 નહિં જિતો પુત્રીની પાસ, દંડ જિત્યાની મૂકો આશ.

દોહરો.

તેને જો તમે જિતશો, તો મુજને વિશ્વાસ;
 નહિંતો કામ સરે નહી, મૂકો દંડની આશ. ૭૮
 એવું કહી પાછો વળી, મંદિર તે તત્કાળ;
 કુંવરી તેડું મોકલ્યું, મોકલિ છે સુખપાલ. ૭૯
 શણગાર અંગ સોજે સજ્યા, મોતી પહોવ્યાં વાળ;
 પીતાંબર પટ પહેરિયા, લલું તિલક છે લાલ. ૮૦
 હામ કામ મુગલોચની, સિંહલંકા સુગ્ગણ;
 વનિતા સોલજ વરસની, બુગુટી કામનું બાણ. ૮૧
 દેવદમનીની દીકરી, નિમળદમની નામ;
 શશિવદની મુગલોચની, રૂપતણું કંઈ ધામ. ૮૨
 શીખ લેઈ માતાતણી, ચાલી ચતુરસુગ્ગણ;
 અહંકાર અતિ મન ધર્યો, રાજ તરણા સમાન. ૮૩
 સુખપાલેથી જિતરી, રામે દીધાં માન;
 આદરલાવજ કરી ધણો, મહેલ્યાં કૌશલપાન. ૮૪
 શી શી રમત જાણો તમો, તે ઝોચરીએ આજ;
 તમો કહો તે સાંભળું, કરિયે રૂડાં કાજ. ૮૫
 દમની કહે તમને ગમે, રમત માંડો જે નોડ;
 હું કહું તે પછે પરદિયે, હાર જિતની હોડ. ૮૬

ચોપાઈ.

હરખો રાજ મનમાં ઘાટ, માંડ્યો ત્રણ પાસાનો પાટ;
 રાજ કહે જે તારે કોડ, તેની મુખથી બોલો હોડ. ૮૭

તું કહે તે મારે મન ખરું, કોટિ ઉપાય કયે નવ ફરું;

દાહરા.

દમની કહે હારું અમો, મૂલખરીદી દાસ;
પરણું તમને પ્રીતથી, રહું તમારી પાસ. ૮૮
જો તમો હારો રાયજી, દેશ કરવું ત્યાજ;
સેવક કરિ રાખું અમો, ભોગવું ઉજ્જેણી રાજ. ૮૯
ચાર દિવસનો વાયદો, થોડે અદકી ઘાત;
તેનો મૂરજ સાપ્પિયો, ફરિ બોલે જો વાત. ૯૦

ચોપાઇ.

રાજ્ય આધ્યો કોલે કરી, રમત રાજસભામાં ધરી;
વાયુવાગે વાતજ થઈ, બધા નગરમા ચર્ચા થઈ. ૯૧
પ્રધાન પંડિત જોઈને રહ્યા, સુણી વાત સહુ અચરજ થયા;
રમત રમે બે પોહોરજ હોય, નવ હારે નવ જિતે કોય. ૯૨
રાજને નવ સૂઝે ઘાટ, અંતરમાં ઉપજ્યો ઉચ્ચાટ;
તે દિવસ રમત એમ રહી, દમની ઘેર પોતાને ગઈ. ૯૩
દિવાસને કીધું રાજનં, ભાવતાં કીધાં ભોજનં;
બીજો દિવસ થયો જેટલે, રમત કરી જરી તેટલે. ૯૪
કોઈ કોઈથી નવ પામે હાર, ઢાળે પાસા વારંવાર;
બે પોહોર મધ્યાહ્ન થયા, રાજમોહોલમાં રાજ ગયા. ૯૫
ગઈ જીવતી પોતાને ઘેર, કરે કામ મનવાંછિત પેર;
દુરાચાર બોલે સહુ લોક, રાજને મન પ્રગટયો શોક. ૯૬
ત્રીજો દિવસ થયુ પ્રભાત, નગર વિષે ચાલી વિખ્યાત;
રાજસભામાં નારી ગઈ, રમત હતી તે જરી થઈ. ૯૭
અનેક ઉપાય રાજજી કરે, તેણે અર્થ એકે નવ સરે;
ખરા મધ્યાહ્ન થયા ન્યાહરે, રમત ઢાંકિ મૂકી ત્યાહરે. ૯૮

ઢાહરા.

નિર્મળદમની તપ કહે, રહ્યો કાલનો દીસ;	
કાલે પહેલાં જિતશો, પાગ નમાવું શીશ.	૯૯
ચેતાવું હું ચતુર નર, સભા શુણ્ણતાં પરમાણુ;	
વળતી કહેશો કહ્યું નહિં, પાળું પરકણ વાણુ.	૧૦૦
કાલ પહેલાં જિતો નહીં, તો પાળું મારું ત્રત;	
સેવક સહુ દેખતાં કરું, રાજ તળવું તરત.	૧૦૧
વિક્રમ કહે વનિતા સુણો, રહેશે હુંશ તમ પાસ;	
તુજ સરખી લાખો કરી, મ્લવિનાની દાસ.	૧૦૨

ચોપાદ.

એવું કહી સ્વસ્થાનક ગઈ, રાજને મમ ચિંતા થઈ;	
રખે રાંડ જિતીને જાય, તેનો કાંઈક કરું ઉપાય.	૧૦૩
નિશા ચર્ચા બેઠું બાધે ગામ, લોક વહેવાર બોલે તે ઠામ;	
ગલીકુંચી ને હાટેહાટ, ચોરે ચકલે વાટેવાટ.	૧૦૪
માનવી ટોળે મળિયાં બહુ, કરે વાત મુખેથી સહુ;	
જિતે કાલ ધાંચણની બાળ, લેશે રાજજીનો માલ.	૧૦૫
કાઈ કહે એ મારું થયું, રામરાજ વિક્રમનું ગયું;	
કાઈ કહે એતો વિપરીત, નીચ સંગાથે શાની પ્રીત.	૧૦૬
કાઈ કહે રાજ થેલો થયો, મમતે બોલ કામિનીને કલ્યા;	
કાઈ કહે થાશે બીજી વાત, એને માથે હરસત માત.	૧૦૭
કાઈ કહે એ વાચા ચૂકશે, કામિનીને કલાડી મૂકશે;	
કાઈ કહે માંડો કરશે મરમ, કેમ મૂકશે રાજ ધરમ.	૧૦૮
કો કહે હાથ દર્પણ શું કરે, જે તે કાલ વહાણમાં ફરે;	
એવું સાંભળે વિક્રમવીર, સ્ત્રીઓ ભરે ન્યાં નિર્મળનીર.	૧૦૯
બુદ્ધ મળ્યાંતાં બુવતીતણાં, વર્ણન થાય રાજનાં ધણાં;	
એક કહે એ રુદ્ર થયું, માન મોટમ રાજનું ગયું.	૧૧૦

- દહાડી બિડી ચરચા જીવે, નરનારીના પ્રાણજી જીવે;
કોઈએ જાની વાત ન થાય, ઘેર જઈને રહે રાય. ૧૧૧
- કોઈએ લશી ન ગવાએ ગીત, કોઈએ કોઈશું ન થાયે પ્રીત;
સખી સખીમાં સુખ કે દુઃખ, બોલી ન શકે કોઈએ મૂખ. ૧૧૨
- બાણે રાજ સુણશે કાન, એમ સ્ત્રીનાં ઉતર્યા માન;
ધાત્રી નીચરું કીધો વાદ, બિતરશે નરપતનો નાદ. ૧૧૩
- બહુ મુખે બહુ વાતો કરે, હસે તાળી દઈ પાણી ભરે;
કોઈ માફું કોઈ રહું કહે, લક્ષણવંતો મનમા લહે. ૧૧૪
- ન્યા ન્યા રાજ દુષ્ટે જોય, બીજી વાત કરે નહિ કોય;
લીધો ગામ બધાનો પાર, નવ સૂઝે એકે વિચાર. ૧૧૫
- પરી ૫૨ નિશા જ્યાહરે, મન વિચાર કરે ત્યાહરે;
મોટા જન માનભંગજ થાય, પ્રાણ તજે કે વિદેશ જાય. ૧૧૬
- માટે પ્રાણ તજું સર્વથી, હિપાય બીજને એકે નથી;
કોઈને વાત જણાવી નહીં, વાત આપહુદેમાં લહી. ૧૧૭
- ભરી પૂજન સામગ્રી સાથ, વૈતાળવીર લીધો છે હાથ;
ન્યા છે હરસત મોટી માય, પાળો પંથ ગયો છે રાય. ૧૧૮
- ચાચર દેવી નગરજ તણી, ચાલ્યો મહિપતિ માતાભણી;
ત્યાં ધરણિપત ધરિયું ધ્યાન, ધૂપ દીપને ફોફળપાન. ૧૧૯
- કુમકુમ ચંદન અક્ષત ઘણા, પૂજા બહુવિધ કરિ નહિ મણા;
પ્રથમ પહોર એક નિશા ગઈ, પૂજા પૂરણ ત્યારે થઈ. ૧૨૦
- ખડગ પોતાની કોટે ધર્યું, આવાહન ચંડીનું કર્યું;
પ્રસન્ન થઈ છે મોટી માત, માં માં કહીને જાલ્યો હાથ. ૧૨૧
- શા માટે તજે છે પ્રાણ, માગ માગરે વીર સુબાણ;
માતા સર્વે જાણો તમો, મુખથી શું કહું આજે અમો. ૧૨૨
- અંતરમાં પેડી છે લાજ, પાળો લાજ ને સારો કાજ;
નીચ જાત ધાંચણ છોકરી, મહેણુ દીધું તે ડોકરી. ૧૨૩
- પંચદંડ ધરાવે જોલ, રમે છૂત દમનીશું તેલ;
તે સંગાથે પાડી હોડ, જિતાડો તો પહોંચે કોડ. ૧૨૪

દિગ્વિજય તે સાથે કરું, પંચદંડ શિર છત્રજ ધરું.

દોહરા

ત્યારે હરસન બોલિયાં, એની ઉત્તમ જાત;	
એમા પ્રાક્રમ છે ધણું, આગળ જોશો ખ્યાત.	૧૨૫
પ્રપંચ એ જિત્યાતણો, તે તમને કહું આજ;	
તમે જાઓ ઇંદ્રાસને, ત્યાં રહેશે તમ લાજ.	૧૨૬
વૈતાળ મંગાથે પરવરો, મારો તુંજ શિર લાથ;	
ઈંદ્રાસન શોભા ધણી, ત્યાં મળશે સહિ વાત.	૧૨૭
કામ કરી ધેર આવશો, પહોચશે મનનાં કોડ;	
એ જીવતીને જિતશો, હુંશ કરીને હોડ.	૧૨૮
છત્ર મળે પંચદંડનું, થાશે જીગજીગ નામ;	
તુજને જિતી નવ શકે, એ નહિં સહેલું કામ.	૧૨૯
પુણ્યે ગ્રહ પીડે નહિ, પુણ્યે નાસે પાપ;	
ત્રિદશ વશ એક પુણ્યને ત્રૂંડે ઇશ્વર આપ.	૧૩૦
વચન શીશ ચડાવિયું, તેડયો વીર અનૂપ;	
પવન પહેલો પરવર્યો, વીર તે વિક્રમ ભૂપ.	૧૩૧
ત્યાં ઓચ્છવ છે અતિધણો, શોભા નૌતમ હોય;	
નાચ કરે દમની તિહાં, રાજ દબે જોય.	૧૩૨
અચરજ પામ્યો અતિધણું, જેથું પાડી હોડ;	
નૃત્ય કરે તેતો અહીં, ગિર્વંશીની જોડ.	૧૩૩
દમની નહિ કોઇ દેવતા, નહિ માનવીનું રૂપ;	
એ જિતે અચરજ કશું, ભાગ્યો સંદેહ ભૂપ.	૧૩૪
સભા સહુ ભરપૂર છે, પછવાડે છે વીર;	
અદૃશ્ય રાજ ત્યાં રહ્યો, મનમાં આજી ધીર.	૧૩૫
રાય ઇંદ્ર રીઝ્યો ધણું, દીડી રમત અપાર;	
દમનીને ત્યાં આપિયો અમૂલ્ય એકાવલ હાર.	૧૩૬

ચોપાઇ.

પાછળ લાથ દમનીએ કર્યો, હાર વીર વૈતાળે હર્યો; તે દમની નવ જાણે કાચ, રહ્યા દેવ સહુ દષ્ટે જોય.	૧૩૭
બીજી રમતે આખ્યાં પાન, પામી દમની મોટપ માન; પાછળ આખ્યાં પાન તે ફરી, વૈતાળે લીધાં તે વળી.	૧૩૮
પછે કાનની લીધી ઝાલ, એવો વીર મોટો વૈતાળ; પછે પગનું લીધું ઝેર, દમનીને નિદ્રાની ઘેર.	૧૩૯
હિયો મૂર ઊડી સભાય, આપ આપને સ્થાનક જાય; પ્રણમ્યો સુરનાયક બહુપેર, વહાણે રાજ આલ્યો ઘેર.	૧૪૦
પુરમધ્યે પ્રયાણ કર્યું, સ્નાન દાન વ્રત પુણ્ય આચર્યું; આવી બેઠો રાજસભાય, દમનીને ઘેર તેડું જાય.	૧૪૧

દોહરા.

ક્યમ ઘર સુખે સુધં રહી, પ્રીતે માની પાસ; રાજા તુજને જિતશે, મૂલ ખરીદી દાસ.	૧૪૨
નહિ કામ નાહાતણું, મોટાશું પાડી હોડ; ખોલ્યાં ખોલ અદકારનો, પહોંચાડો તે કોડ.	૧૪૩

ચોપાઇ.

બેડી સુખપાલે તે નાર, આવી રાજાને દરબાર; મહિપતિએ મુંઝ નાંખ્યો લાથ, વઘો વચન દમનીની સાથ.	૧૪૪
ત્રણ દિવસ રમાડયાં તમે, તેમાં ષરાકમ જોઇએ અમે; છેલ્લે દલાડે જિતે હોડ, પહોંચે તેના મનનાં કોડ.	૧૪૫
ત્યારે દમની ખોલી વાણ, સાંભળ રાજા ચતુર સુગ્ધણ; મારાથી કંઈ હારી ગયા, તેતો મારા સેવક થયા.	૧૪૬
મૂક્યો વાદ બેઠા તે કરી, રમત હતી તે જારી કરી; જોવા મળ્યું છે બાધું ગામ, અચરજ બોલે હામેહામ.	૧૪૭

બેમાં કોનું પાણી જાય, જોરાવરિની જિતજ થાય;	
ઘડી એકમે રમતજ થઇ, દમની પ્રત્યે વાણી કહી.	૧૪૮
સ્વપ્ના કેરી કહું એક વાત, દીકું ગઢરાતે સાક્ષાત;	
જોયો ઈદ્રાસનનો નાચ, નારી તું કરતીતી નાચ.	૧૪૯
રીઝ્યો નરપત તુંજશું સાર, હેતે આપ્યો એકાવલ હાર;	
તે સાચી કે જૂઠી વાણ, સાચું કહે જે હોય પ્રમાણ.	૧૫૦
ત્યારે જીવતી ઝાંખી થઇ, જૂઠી વાત રાજને કહી;	
આળખપાળ જૂઠું એ હોય, સ્વપ્નું સાચું કદી ન હોય.	૧૫૧
પ્રત્યક્ષ ત્યાં દેખાડ્યો હાર, ઝાંખી દમની નવ લાગી વાર;	
માનભંગ થઇ જેટલે, ચુકી દાવ દેતાં તેટલે.	૧૫૨
ચટકી અદકી પેડી ચિત્ત, એક ભાગ રાજની જિત;	
ખીજવાર ભોલ્યા છે ભૂપ, સાંભળ નારી વાત અનૂપ.	૧૫૩
પાસે બેઠોતો ઈદ્રતણે, તૃત્ય કરતીતી હેતે ધણે;	
માનિની તુજને દીધાં માન, તુજને ઇદ્રે આપ્યાં પાન.	૧૫૪
દીધાં પાન ઝાંખી થઇ ગઇ, બેદબાકળી જોતામાં થઇ;	
જે ભાગે જિત્યો તે રાય, વિભાસણુ વનિતાને થાય.	૧૫૫
ત્રીજી ઘડિયે વાણી ભણી, હું જોતો તો તેણી ઘડી;	
ઝાલ કાનની તારી પડી, તે મારે લાથે તો ચડી.	૧૫૬
દમની કહે એ જૂઠી પેર, ઝાલ ઉતારી મૂકી ઘેર;	
રાજ કહે તું સાચી હોય, આપી ઝાલ પ્રગટ તું જોય.	૧૫૭
ત્યારે ઝાંખી થઈ તે નાર, ત્રીજી હાર થઈ તે હાર.	

કોહરો

એ કયાંથી ઇદ્રાસને, લાવ્યો ખરાં એંધાણ;	
પડી વિભાસણુ માનિની, પરવશ પડિયો પ્રાણ.	૧૫૮
કહે રાજ સુણ કામિની, જૂઠી જાતે ફેર;	
કહો નારી તે કયાં ગયું, પગ તારાનું ઝેર.	૧૫૯

સ્ત્રી કહે મૂક્યું ધરવિષે, પડી પેટમાં ફાળ;	
મનથકી મહિપત વહે, તરુણીયું તત્કાળ.	૧૬૦
મૂક્યું ઝર તે આગળે, નિર્મળ થઈ તે નાર	
પાણીથી થઈ પાતળી, ચૂકી ગઈ તે ઠાર.	૧૬૧
પછે તે પાસા દાળતાં, થર થર ફૂળે હાથ;	
હારી હારી સહુ કહે, હસી પડ્યો સહુ સાથ.	૧૬૨
વાગી હાક હાર્યાતણી, જિત્યો વડલથ વીર;	
પ્રતાપ પુન્ય પોતાતણો, રાખ્યું પ્રભુએ નીર.	૧૬૩
વાઝ્યાં વાળાં જિતનાં, ગડગડિયાં નિશાન;	
હારી દમની હોડયું, જિત્યો વીર સુગળ.	૧૬૪
ગાંધર્વ વિવાહ સહિ કર્યો, ક્ષણું ન લાગી વાર;	
તે વનિતા વિક્રમ વર્યો, પ્રાક્રમ અપરંપાર.	૧૬૫
સાસુને વિક્રમ કહે, જોડીને એ હાથ:	
વાન કહો પંચદંડની, જે બોલ્યાં મુજ સાથ.	૧૬૬
ચુણો આપે સજ થઈ, ધીર વીર સજ થાવ:	
પ્રથમ કહું છું એટલું, કુંકળુ દેશે જાવ.	૧૬૭
ધ્યાન ધરો પરશુરામનું, સોપારાધડ ગામ:	
તેમાં વિપ્ર એક વેદિઓ, શિવશર્મા છે નામ.	૧૬૮
રહેજો વાસો ઘેર તે, જોજો એ એંધાણ;	
સ્ત્રી ઉમાદે તેહની, ચતુરા ચતુર સુગળ.	૧૬૯
ચર્ચા જોઈને આવજો, ગામ ઠામ ધર એહ;	
જગશી તો તો જીવશો, જાંધે ખોશો દેહ.	૧૭૦

ચોપાઠ.

રાયે મન માન્યું તે સાચ, માની દમની સાસુ વાત;	
વડા વજરને સોંપ્યું રાજ, ચાલ્યો કુંકળુ જોવા કાજ.	૧૭૧
વેનાળ સાથે તેડવો વીર, ચાલ્યો મન ધરીને ધીર;	
અનેક દિવસ હિંડતાં થયા, કોડ ધરી કુંકળુમાં મયા.	૧૭૨

દીકું નગર થયો આહ્વાદ, દીકો શિવ સુંદર પ્રાસાદ; હરખ્યો મહીપતિ પોતે મન, પ્રીતે કીધું છે પુજન.	૧૭૩
પાખ્યો મોહાર પુજારો સાત, કર જોડીને પૂછી વાત; શિવશર્મા છે વિપ્રજ નામ, કોને ભાઇ વસે કુણુ ઠામ.	૧૭૪
કહે પુજારો બ્રાહ્મણ ઘણા, શિવશર્માની શી છે મણા; જિવ્યા નીવ્યા ને વામણા, કે ગોરા દેહે દામણા.	૧૭૫
કાંઇ તેનું એંધાણુજ હોય, તેલ વિના પ્રીછે નહિ કોય; શુભ એંધાણુ રાખ્યું છે સાર, ઉમાદે જેને ઘેર નાર.	૧૭૬
જાઓ ડાભી પોળ નિશાળ, બેકો વિપ્ર લણાવે બાળ; શીતળ છાંયાને કારણે, વૃક્ષ આંબલીનું બારણે.	૧૭૭
તેનું વચન હૈડામાં ધરી, લઘુલાઘવી વિદ્યા કરી; રાજવંશી રઢિયાળું રૂપ, શિવશર્મા ઘેર આવ્યો ભૂપ.	૧૭૮
દંડવત કરુણાએ કર્યો, ચરણામૃત લઇ મુખમાં ધર્યો; વિદ્યા લણવા આવ્યા અમો, કૃપા કરી રાખોજી તમો.	૧૭૯
ગોરાણી બાહેર નીસરી, વેનઇ વિક્રમને દષ્ટે ભરી; આનંદ અદકો મનમાં થયો, રીઝીને રાજ ત્યાં રહ્યો.	૧૮૦
ઘેર વિદ્યાર્થી મારે ઘણા, મુખે રહ્યો અહિંયાં શી મણા; માનુભાવ મોટો જે મુખી, વિદ્યાર્થી થયો ત્યાં મુખી.	૧૮૧
કરે ગોરાણી હેતજ ઘણાં, આપે સાકરિયાં શેક્યા ચણાં; ઉદરતણો જેવો હોય તનં, એથી અદકુ રાખે મન.	૧૮૨
બાસઠ પહેલા નાના તનં, ત્રેસઠમો વિક્રમ રાજનં; રમે જમે ભણે મન મોઝ, રાત દિવસ તે ચર્ચાં જોય.	૧૮૩
એક દિવસ ગઇ છે મધરાત, ચુતા માનવી જાતોજાત; સહુકોને છે ધારણુ ઘણું, જાગે રાજ વિક્રમ ભણું.	૧૮૪
ઊઠી ઉમાદે પ્રચંડ, લીધો હાથમાં ઊડણુ દંડ; નિકળી બહાર રાખી મન ધીર, તેતો દીકું વિક્રમવીર.	૧૮૫

માઝમ રાતને જાતે નાર, કેમ નીકળી એકલી બહાર;	
અરુંપરું જેથું અર્ધ ધડી, વૃક્ષ આંબલી ટોચે ચડી.	૧૮૬
આંબલી થડ પોલી ગુફાય, અદૃષ્ટ થઇ ત્યાં બેઠો રાય;	
ચઢી ઝાડ ઉમાદે નાર, કીધા દંડના ત્રણ પ્રહાર.	૧૮૭
ઝડ ઝડ કહ્યું મુખથી વળી, ગયું વૃક્ષ બાધું બચળી;	
ઉપર ઉમાદે હેઠો રાય, સો જોજન સૂધી તે જાય.	૧૮૮
ત્યાં એક પૌદું છે મશાણુ, સઘળું ભૂતળનું રાણુ;	
ભૂત પ્રેત અમિ દવ બળે, સિદ્ધ લક્ષ ચોરાશી મળે.	૧૮૯
આવન વીર ચોસઠ જોગણી, ભારે ભોગ તણી ભોગણી;	
ચોસઠ બેઠી ચામુંડા જ્યાં, દેવ દુંદુભી વાગે ત્યાં.	૧૯૦
તે ઠેકાણે શોભા હોય, વર્ણન કરી શકે નહિ કોય;	
જુહાર જુહાર ઉમાદે કહે, જોગણી સહુ સાંભળવા રહે.	૧૯૧
જૂઠી જૂઠી સહુકો કરે, ઉમાદે હેડી ઊતરે;	
તું સાચી ન પડી એક દીસ, આવે દુઃખવા દહાડી શીશ.	૧૯૨

ટાહરા.

ઉમાદે કહે જોગણી, સાચી છું હું આજ;	
ચોસઠમો આવી ભળે, થાય આપણું કાજ.	૧૯૩
આસઠ ઘેર પહેલા હતા, ત્રસઠમો મુજ કંથ;	
ચોસઠમો આવી મળ્યો, આનંદ ઉપન્યો મન.	૧૯૪
બત્રીસલક્ષણા મળ્યા નહીં, તો શી કરિયે પેર;	
ભોગ આપવા ભવાનીને, થયા ચોસઠ મુજઘેર.	૧૯૫
તમો કહો તેમ હું કરું, ટાળે આપણો રોગ;	
મને કરો તમો જોગણી, ભરું ભરપૂરણુ ભોગ.	૧૯૬

ચોપાઠ.

તનુઆ જોગણી પ્રીતે પાસ, ઉમાદે તુજને શાઆસ;	
અમો કહ્યું તે મનમાં ધરો, ચૌદશ દિન નૈવેદ્ય કરો.	૧૯૭

વડાં બાકળા લાડુ ખીર, કરો પાક મન આણી ધીર;	
એસકને સ્નાન કરાવજો, હાર કરેણુના ધરાવજો.	૧૯૮
સિંદુરે તીલક કરજો લાલ, પાસપાસે એસાડી બાળ;	
લાણા માંહે ભરજો ખંડ, હાથથી હેડો મૂકજો દંડ.	૧૯૯
તે પાછળ પ્રદક્ષણ કરો, ઉડો ઉડો મુખથી ઓચરો;	
ઉદક અંજલી ભરવી હાથ, લેજો ભોગ ભવાની માત.	૨૦૦
અમો હુંકારો ત્યારે દેધશું, અકેકો વહેંચી લેધશું;	
આવ્યાં અમો પાછાં નહિ ફરું, નહિતો તુજને ભક્ષજ કરું.	૨૦૧
એવી તેણે દીધી શીખ, વિદાય થઈ મન આણી બીક;	
માર્ગ દંડ તેણે પ્રત્યક્ષ, ચઢી આંખલી કેરે વૃક્ષ.	૨૦૨
એક ધડીમાં આવી ઘેર, નરપત નિરખે સધળી પેર;	
ઉતરી હેડી ધરમાં ગઇ, રાજને મન ચિંતા થઇ.	૨૦૩
દેખાડી સાસુએ વાટ, મોકલ્યો ધડવા મારો ઘાટ;	
વેડું દુઃખ મારી દેહને, ઉગારું ત્રેસઠ એહને.	૨૦૪
પરાક્રમ એવાં છે પ્રચંડ, કરામત સધળી તે દંડ;	
આવે હાથ તો જિતી લઉં, નહિતો પ્રાણ આ સ્થાનકે દઉં.	૨૦૫
કર્યો વિચાર પોતાને મન, પ્રાતઃકાળે ઉગ્યો દન;	
શિષ્ય સર્વ સૂતા જાગિયા, ગુરુજને પાયે લાગિયા.	૨૦૬
સર્વે નહાવણુ કરવા ગયા, વિપ્ર કર્મ કરી મુખિયા થયા;	
નરપત કહે જોડીને હાથ, ગુરુસંજે એઠા સહુ સાથ.	૨૦૭
એક પ્રશ્ન જીએ ઋષિજન, આપણે માથે કાંઈ વિધન;	
જીએ જ્ઞાન વિચારજ કરી, સ્વપ્નામાં ભેટયા મન ધરી.	૨૦૮
ત્યારે સહુકો બોલ્યા બાળ, સ્વપ્ન એ તો આળપંપાળ;	
આજ કાલનો તું આશિયો, ડાહ્યા થઈ ડિંગજ લાવિયો.	૨૦૯

કોહરો

ત્યારે ગુરુજી બોલિયા, તમો ન સમજો કોય;
હા લાઇ કહે તું મુજને, સ્વપ્ન શું તુજને હોય. ૨૧૦

આજ થકી ચોથે દિવસ, છે ચૌદશનો દંન;	
ઉમાદે નૈવેદ વહેંચશે, કરશે ચંડી પૂજન.	૨૧૧
એસારી ખંડ પૂરશે, કંઠ આરોપશે માળ;	
ભોગ આપશે ભવાનીને, ચોસઠ ખૂટયો કાળ.	૨૧૨
અત્રીશ લક્ષણ સર્વ છે, તેણે માન્યું સત્ય;	
ગુરુસમેત કળે સહુ, કહે તે કરિયે ગત્ય.	૨૧૩
ખિલિને નાશી નવજશો, નહિ દેવા દેહું નામ;	
કહું તે મારગ ચાલજો થશે તમારું કામ.	૨૧૪
દંડ લેધ નાશું અમો, કેડે આવજો નરત;	
પાછું જોવા જે રહે, તે તો પામે મરત.	૨૧૫
ધિરજ રાખી સહુકો રહ્યા, થાશે શુભ કલ્યાણ;	
જો એ સાચુ માનજો, નહિતો કહેજો અગ્નણ.	૨૧૬
કો કહે જૂઠું બોલિયો, કો કહે સાચું ખાસ;	
સાચું માન્યુ ગુરુજીએ, કીધો દદ વિશ્વાસ.	૨૧૭
પ્રતિજ્ઞા કરી આવીઆ, કોઈનું ન બેઠું મન;	
ત્રણ દિવસ એમ વહિ ગયા, આવ્યો તેરશ દંન.	૨૧૮
ત્યારે ઉમાદે બચરી, સાંભજો મારા સ્વામ;	
મારે આધા નૈવેદની, કહો તો કરું શિરનામ.	૨૧૯

ચોપાઠ.

વારુ કહીને દીધી આશ, સૌને આવ્યો દદ વિશ્વાસ;	
દાળ પલાળી અડદજતણી, સામગ્રી તે કીધી ઘણી.	૨૨૦
તોંતર્યા સર્વ વિપ્રના તંન, વહાણુમાં ચૌદશને દંન;	
રસોઈ સર્વે કીધી સાર, તેડી વિપ્રતણા કુમાર.	૨૨૧
તમો એસજો સર્વે સાથ, સંકલ્પ કરવો મારે હાથ;	
ચોસઠ જોગણી સંતોખવી, પૂરણ પ્રીતે તે પોંખવી.	૨૨૨
સમગળ્યા પોતે રાજન, કોઈ બીક ધરશે મા મન;	
નાશ્યા સર્વ તે ક્ષુધારથી, છે પરવશ સૌ વિહારથી.	૨૨૩

- ગુરુપત્નીનું વચનજ નમ, વિદ્યા ભણી તે મિથ્યા થાય;
 કુમકુમ ચંદન સિંદુર સાર, ધાત્મ્યા કંઠ કુસુમના હાર. ૨૨૪
 ભાણામાં પીરસ્યાં બોજન, સ્વામી સહિત ગેઠા સૌ જન;
 પંચામૃત લાડુ ને ધૂત, પીરસી પાક સામગ્રી તરત. ૨૨૫
 કહાડી કુંડ વચ્ચે આણિયા, બત્રીસ લક્ષણુ જુગતે જાણિયા;
 ઉમાદે વચમાં આવિયાં, ઉડણુ દંડ કરમાં લાવિયાં. ૨૨૬
 મંત્ર હતો તે સુણુમાં લીધ, જોગણીનું આવાહન કીધ;
 મહેલ્યો દંડ ને નીચી વળી, પ્રદક્ષિણા કરવાને ફરી. ૨૨૭
 ઉડો ભવાની લેજે ભોગ, મનવાંછિત ટાળો મુજ રોગ:

દોહરા.

- એટલે વિક્રમ બિડિઓ, મારી હાક પરચંડ;
 નાહો ચેતાવી સવને, લીધો કોડણુ દંડ. ૨૨૮
 ગુરુ સહિત તે દોડિયા, પાછું ન જુવે કોય;
 એટલે આવી જોગણી, કારમું કૌતક હોય. ૨૨૯
 ખાકું ખાકું કરતી ઉતરી, નર ન દીકા તે દાર;
 વેહેંચી ભાગ ચોસઠ કર્યાં, ભક્ષ કરી ને નાર. ૨૩૦
 હાહાકાર સઘળે થયો, કોપ્યાં ત્યાંનાં લોક;
 ચોસઠ ખાધા ભવાનિએ, સજ્જન પામ્યા શોક. ૨૩૧
 નાહા ચોસઠ એકલા, કર્યો મંન વિચાર;
 વહાણું વાને નીસર્યાં, ત્યાંથી જોજન ખાર. ૨૩૨

ચોપાઇ.

- ચાક્યા ઘણી લાગી છે જૂખ, સડુ કષ્ટી વેડે મહા દુઃખ;
 નગર સીમાડે આંખો એક, રાજા બોલ્યો કરી વિવેક. ૨૩૩
 સડુ બેસો ઠરીને આ ઠામ, હું જઈને જોઈ આવું ગામ;
 રજા ત્રેસઠ ઠરી તે ઠામ, રાજા ચાલ્યો જોવા ગામ. ૨૩૪
 વળ્યો નગરભણી તે વાટ, નહિ માનવી ઉઘાડા હાટ;
 બર્યાં માદ્રખળના દ્રવ્ય, મનુષ્ય વિના સૂતાં છે સર્વ. ૨૩૫

હાટ ઉલાડાં દોસી તણાં, ભથ્થા વસ્ત્ર અમૂલક ધણાં;
 પારખ સુખડીઆ સોનાર, દુકાન હાટ છે અપરમપાર. ૨૩૬
 ખોળ ટરી પરાં ને કોટ, નહિ પશુ પંખી માનવી ઓટ;
 અચરત પામ્યો અદકું રાય, જોતો જોતો આધો જાય. ૨૩૭
 રાય ધાર મનથી નવ ડરે, કાયર નિશ્ચે બિહિને મરે;
 જોયું નગર ને લીધો પાર. ઓટલે આવ્યો રાજદરબાર. ૨૩૮
 પેટો મોહોલા ઉપર અડયો, ઊંચી અટારી ઉપર ચઢયો;
 પાથરી છે શય્યા એક ત્યાંહે, બેઠી બિલાડી એક તે માંહે. ૨૩૯
 જોઈ રહ્યો છે તેને ભૂપ, નહીં બિલાડી કારણરૂપ;
 સુનાં મંદિરમાં બેસી રહ્યા, નગરતણાં માણસ કયા ગયાં. ૨૪૦
 હું ઉજળણુપનિ વિક્રમરાય, આવ્યો તારા મોલજ માંય;
 બિલ્લિ બોલ શું છે રે દુઃખ, ધમ્મિર તારી ભાંગે ભૂખ. ૨૪૧
 બીલાડીએ સાનજ કરી, કાજળ ડાખડી આગળ ધરી;
 અંજળ ડાધું છે જોટલે, નવજોખના થઇ તેટલે. ૨૪૨
 રાગત કહે તારું શું નામ, ઉજળડ થયું કયમ તારું ગામ;
 ત્યાં રત્રી ત્યાં બોલી વાત, ચંદ્રશેખર તે મારો તાત. ૨૪૩
 દૈત્યે માર્યા માણસ ધણા, નગર ઉજળડ કીધાં અમતણાં;
 લોક સડુ તો દુઃખિયા થયા. કોઈ ખાધા કોઈ નાશી ગયા. ૨૪૪
 મને એકલી ઝાલી બાંહ, રાખી છે કારાગૃહમાંહ;
 અંજન કરી બિલાડી કરે, ચારા અથે વનમાં ફરે. ૨૪૫
 આવે છે રાતે આ દાર. બીજે અંજનથી કરે છે નાર;
 મુજપર રાખે છે બહુ મન, જેવી પેટની હોયે તન. ૨૪૬
 હવડાં આવશે કરના વાત, જોતાં કરશે તુજની ઘાત;
 તારો ડરાવ્યો તે નહિ ડરે, કોઈનો માર્યો તે નહિ મરે. ૨૪૭
 એવું બળ છે મહાપ્રચંડ, અબિત એની પાસે દંડ;
 તે દંડ જ્યારે વાગે શીશ, એ પાપી મરશે તે દીશ. ૨૪૮
 તે દંડની નિત્ય પૂજા કરે, તે પાછળ પ્રદક્ષિણા ફરે;
 હેઠો તૂટે ઓટલી વાર, તેનો છે એને આધાર. ૨૪૯

લીધી વાત એના મનતણી, વળતી બોલ્લો ઉજેણીધણી;
 છાનો રાખ મને તું ઘેર, હુંજ કરું પાપીની ઘેર. ૨૫૦
 સ્ત્રીએ જોઈ તેની સૂજ, હામ એક દેખાડી ગૂંજ.

દોહરા.

અંજન આંજ્યું એહને, કરી બિલાડી ત્યાંહ;
 રાજા જઈ છાનો રહ્યો, તેનાં મન્દિર માંહ. ૨૫૧
 એટલે પાપી આવિયો, સેજ હુતી જ્યાં ઠાર;
 અંજન આંજ્યું તેહને, તત્ક્ષણ થઈ તે નાર. ૨૫૨
 સ્નાનકર્મ તેણે કર્યું, પછે કર્યું રમરણ;
 દંડ હતો જે હાથમાં, તેને મેલ્યો ધરણ. ૨૫૩
 પ્રદક્ષિણા પોતે કરી, નમીને લાગ્યો પાય;
 નિરખ્મને પછે નીસર્યો, મહાબળિયો તે રાય. ૨૫૪
 એત એત રાજા કહે, ચઢાવીને બહુ રીશ;
 દંડ હતો તે ઝાપટ્યો, તે પાપીને શીશ. ૨૫૫

ચોપાઇ.

તરફડી પડ્યો દૈત્ય ત્યાં તરત, પામ્યો એક પલકમાં મરત;
 વાયુ વેગે વાતજ થઈ, ખબર દશદિશા ફરી ગઈ. ૨૫૬
 તરત લોક આવી ત્યાં વસ્ત્યાં, સુખ પામ્યા સહુ હેતે હસ્ત્યાં;
 સ્ત્રીને ઘેર આવ્યાં માઆપ, ટાળ્યા સહુ લોકોના તાપ. ૨૫૭
 ન રહ્યું દુઃખ કોને મન કર્યું, તરત આવીને ગામજ વસ્ત્યું;
 ઋસહ જે પોતાના જન, મનવાંછિત પામ્યા ભોજન. ૨૫૮
 રાયે જાણ્યા વિક્રમરાય, તત્ક્ષણ જઈને પડિયા પાય;
 મુજને ઓશીંગણ કીજીએ, એ કન્યા રાયજી લીજીએ. ૨૫૯
 તે કન્યાને પ્રીતે વરી, કુંકણમાં તે આવ્યા ફરી;
 પ્રકાશ થયું પોતાનું નામ, મળવા આવ્યું બાધું ગામ. ૨૬૦

- કુંકણરાયે વિનતિ કરી, પરણાવી પોતે દીકરી;
પુરોહિતને ઘેર કન્યા એક, ગુરુને પરણાવી વિવેક. ૨૬૧
- વિદ્યાર્થીને ઘેર મોકલ્યા. રાય ઉજ્જેણુ આવ્યા એકલા;
ત્રેસદનાં ત્યાં ટાળ્યા દુઃખ. ભાંગી જન્મ જન્મની ભૂખ. ૨૬૨
- બેય દાંડ બે કન્યા રૂપ. લઈ આવ્યો ઉજ્જેણી ભૂપ;
ચતુરા લાવ્યા ચતુરસુન્દણ, હરખે ગડગડિયાં નિશાન. ૨૬૩
- મહેલે ઉતર્યા તે નરનાર. સુંદર શાભા તેણે દાર;

દાહરા.

- જઈ દમની ચરણે પડ્યો, પોતે વિક્રમ રાય;
દાંડ જિત્યા દેખાડિયા, મહેલ્યા જઈને પાય. ૨૬૪
- ધન્ય અજિત ધરણીપતિ, ત્રંબાવટીએ જાઓ;
જેજો ચર્યા મહોલની, મહિસાગરમાં નહાઓ. ૨૬૫
- કરે રાજ ત્રંબાવટી, ત્રંબક તેનું નામ;
ત્રંબકસેન તો બહુ થયા, પણ એ સાચું નામ. ૨૬૬
- વચન લઈ તે સંચર્યો, સામુએ દીધી શીખ;
સાથે વીર વૈતાળ છે, મન નવ આણી બીક, ૨૬૭
- પહોંત્યો ગદ ત્રંબાવટી, નિશા સમે તે ભૂપ;
અદૃષ્ટ વિદ્યાએ કરી, દીકું નગર અનૂપ. ૨૬૮
- મહિસાગર નાણા જઈ, જોયા ઘાટે ઘાટ;
નગરજ નિરખ્યું સ્તેલશું, ગયા રાજની વાટ. ૨૬૯
- જોયાં ધર પુર મેડીઓ, જોયા મહેલ અવાસ;
ચઢ્યો જિયો અટારીએ, સ્ત્રી દીડી તે પાસ. ૨૭૦
- ત્રિયા તેર વરસતણી. લક્ષણ ગુણ શુભ રૂપ;
તે દામે હરિને રહ્યા. પોતે વિક્રમ ભૂપ. ૨૭૧
- ચર્યા જુએ તેલની, નિશા ગઈ છે પહોર;
સાંઘ ઉપર વાહન કરી, આવ્યો દૂત તે કોર. ૨૭૨

મેલી ઉંટને બારણે, આવ્યો ઘરમાં તેહ;	
વાટ જોતીતી માનિની, જેમ બપૈયો મેહ.	૨૭૩
તારી સાથે આવું છું, એસો બહારજ દામ;	
એટલે પોપટ આવિયો, દામોદર શુભ નામ.	૨૭૪
કાગળ કોટે બાંધિયો, આવ્યો સ્ત્રીની પાસ;	
પ્રણામ કરીયો પોપટે, સ્ત્રીએ દીધી આશ.	૨૭૫
રાગ વિક્રમ તે જીવે, પરાક્રમ તેનાં પ્રીદ;	
પોપટ દીડો પોતાતણો, થઈ રહ્યો દિગ્મૂઢ.	૨૭૬
કાગળ ઉકેલ્યો કામિની, તે વાંચીને જોય;	
પાછળ રાગ ઉભો રહ્યો, તે નવ જાણે કાવ.	૨૭૭
સ્વસ્તિ શ્રી ત્રંબાવરી, રતનમંજરી નામ;	
લખિતંગ થાંચણુ દમની, વાસ ઉજેણી ગામ.	૨૭૮
સમાચાર એક પ્રીછજો, પાડી વિક્રમચું હોડ;	
મુજને જિતી તે વર્ષો, લાગી મુજને ખોડ.	૨૭૯
હુંશ ન પોહોંતી આપણી, જે ધારીતી પેર;	
કાળાગૃહે પડી કામિની, વિક્રમસેનને ઘેર.	૨૮૦
લહું દુઃખ દારિદ્ર્યનું, લલી વેઠવી ભૂખ;	
તેથી ભૂંડું ભૂપ ધર, સ્ત્રીમાણસને દુઃખ.	૨૮૧
વાત કોષથું થાય નહિ, બહાર નવ જવાય;	
રુડું ભૂંડું જણાય નહિ, રહિ કાળાગૃહમાંય.	૨૮૨
વચને બાંધી હું રહી, જોડીને બે લાય;	
આપણુ રહિયે એકઠાં, વાત કરું તમ સાથ.	૨૮૩
તમભણી રાગ મોકલ્યા, આવ્યા છે તુજ પાસ;	
તેને તો વરજો તમો, પહોંચે મનની આશ.	૨૮૪
લખનાર નાર પોતાતણી, અચરત મોડું એલ;	
પોપટ ધર પોતાતણો, મહિપત મન સંદેહ.	૨૮૫

ચોપાઈ.

રતનમંજરિયે વાંચ્યો પત્ર, રાય વિક્રમે વાંચ્યો તત્ર,
 તેનો ઉત્તર લખિયો ઓટ, બાંધ્યો તે પોપટની કોટ. ૨૮૬
 ત્યાં જઈને તો કહેજો નાય, રતનમંજરી વરે કોઈ રાય;
 સુણી શુક ચાલ્યો જેટલે, કાગળ ફાડી નાંખ્યો તેટલે. ૨૮૭
 ઘેલી રાંડ ઘાંચણુ દીકરી, તારૂં પાપ જે એને વરી;
 મારું રતનમંજરી નામ, નવ રહું વિક્રમ ગુલામ. ૨૮૮
 એવા કંઈ આવે કંઈ જાય, વિક્રમ તો તુજને ગંધાય;
 દસી પરી તે સૈયર સાથ, જો આવે વિક્રમ મુજ લાય. ૨૮૯
 મહિપત બાંધુ મારે ઘેર, કોઈ ન જાણે તેવી પેર;
 દાસીને હેડી મોકલી, ઉપર રહી રાણી એકલી. ૨૯૦
 આવ્યો તો જે પેલો દૂત, તેડ્યો ઘરમાં ભંગડભૂત;
 કહો તમે ક્યાંથી આવિયા, સમાચાર શા શા લાવિયા. ૨૯૧
 તમને નરપત તેડે આજ, સર્થો સર્વ આપણનાં કાજ;
 લીધા ઘરમાંથી શણગાર, બીજને માલ તો અપરમ પાર. ૨૯૨
 રત્નપેટી લીધો અભેદંડ, આખ્યાં દૂતને તે પરચંડ;
 જાઓ મૂકો કાંઈ ઉપર જઈ, પછી આપણુ મે જઈએ વહી. ૨૯૩
 સાંઠણી ઉપર તેતો ધર્યું, પછે વિક્રમે મન ઓચર્યું;
 દંડપ્રતાપે નાશી જશે, લાય ન રહી તો શી ગત થશે. ૨૯૪
 દંડ પેટી ઉટ પર ચૂકિયો, મૂરખ મન તેતો ચૂકિયો;
 વૈતાળ ગયો તે વસ્તુજ હરી, એડો રાય ધીરજ મન ધરી. ૨૯૫
 ચેતવ્યા વણ તો નવ મારિયે, ક્ષત્રીધર્મ તે કેમ હારિયે;
 પૂછે રાય કોણુ કરે જોર, દૂત જાર કે સ્ત્રીનો ચોર. ૨૯૬
 ત્યારે દૂતને ચઢી છે રીશ, ગાળો દીધી ત્યાં દશ વીશ;
 માર્યું ખડ્ગ લીધા છે પ્રાણુ, પડ્યો વાટમાં તેલ અજાણુ. ૨૯૭
 પછે દૂતનું લીધું રૂપ, સ્ત્રી પાસે આવ્યો છે ભૂપ;
 જો ગમે તો આવો તમો, ચાલો ખોટી થાઉં છું અમો. ૨૯૮

હી નાર તે આગળ થઈ, બેઠ ઉપર ખેડી તે જઈ;	
ખીક ન આણી કાતી ચંત, ખેડી સાંઢણી લીધો પંચ.	૨૯૯
પૂર્વ દિશા હાંક્યો જેટલે, નારી તે ખોલી તેટલે;	
આપણે જવું પશ્ચિમ દેશ, કેમ કરે! પૂર્વમાં પ્રવેશ.	૩૦૦
મારે શું પશ્ચિમનું કામ, તેડી જાઉં છું મારે ગામ;	
વાંકું વચન તે સાથે કર્યું, રૂપ પોતાનું પ્રગટજ કર્યું.	૩૦૧
દંડ અને પેટી તો ગઈ, તે નારી તો નરવશ થઈ;	
પેટી દંડનું ભાંચું જોર, થઈ ગઈ નારી ત્યાંતો ચોર.	૩૦૨
શું નામ નાહરું ક્યાં રહે, ક્યાં લઈ જાઓ મુજને કહે;	
મારું તો જૂગારી નામ, વસવું મારે માળવ ગામ.	૩૦૩
કરું કામ અણચિતવ્યા ઘોર, સ્ત્રીમાણસનો હું છું ચોર.	

દાહરા.

નિઃશ્વાસ મૂક્યો નારીએ, દૈવ ન પહોંતી આશ;	
મનનો માન્યો મૂકીઓ, પડ્યાં જુગારી પાસ.	૩૦૪
જુગારી હાથે સાંકળ, મકાઈ કંઠે હાર;	
થેલી સ્ત્રી શિર ખેડહું, રહે કેટલી વાર.	૩૦૫
ભંગી વ્યસની આળસ, લપટ જુગારી આપ:	
એવો કંથ જે કામિની, તેનાં પૂરણ પાપ.	૩૦૬
નમેરો નિદ્રાળુઓ, દીન દયાહિન રોગ;	
એવો કંથ જે કામિની, તે કામિનીના ભોગ.	૩૦૭
કાગળ પોપટ લાવિયો, મુજ સહિયરનો મર્મ;	
તે વિક્રમને નવ વરી, ત્યાં ફૂટ્યું મુજ કર્મ.	૩૦૮
પરદુઃખભંજન સુખકરણ, અજિત અબેદી આપ;	
એવો પુરુષ મેં પરભવ્યો, ભોગવું તેનાં પાપ.	૩૦૯
નવ ખંડ જેની નામના, પવિત્ર જેનો દેહ;	
તેવો પુરુષ મેં પરભવ્યો, તેનું કળ આ તેહ.	૩૧૦

સુરજ દેવ સાક્ષી તમો, નિર્મળ તારું નામ;	
મેળો કરજો મહીપતિ, કરો કામિનીનું કામ.	૩૧૧
અલ્યા શાપ દેઉછું તને, હું અળળા સ્ત્રીગત;	
ક્યમ લાગ્યો મને છેતરી, કીધી મોટી ઘાત.	૩૧૨

ઓપાઠ.

ત્યારે તે ઓલ્યો રાજનં, તારું કાના ઉપર મનં;	
ત્યા પહોચાટી મુકું તને, શાને રીશ કરે છં મને.	૩૧૩
નારા મનમા જે હોય આપ, સત્ય ન કહે તો તુજને પાપ.	

દોહરા.

ત્યારે નારી બોલી સહિ, વિક્રમ ઉજેણુ બૂપ;	
સકળ કળા ગુણુ જાણુ છે, શીળવંત સ્વરૂપ.	૩૧૪
રાજ રાજેશ્વર છે ગુણી, હરસત માન હજૂર;	
તેને મળવા મન ઘાણું, જે નારાયણનૂર.	૩૧૫
વચન પાળ તું તાહરું, મેળવ વિક્રમ રાય;	
સરે અર્થ તવ માહરો, હેંદું શીતળ ચાય.	૩૧૬
ત્યારે જુગારી બોલિયો, કંઈ વિક્રમ એંધાણુ;	
તેને તું ક્યમ એળખે, બોલ ચતુર સુગાણુ.	૩૧૭
પગે પદ્મ છે તેહને, હીંચણુ સુધી હાથ;	
જમણે હાથે ચક્ર છે, તે પૃથ્વીનો નાથ.	૩૧૮
કમળપત્રશાં નેત્ર છે, અરુણવત છે તેજ;	
ચંદ્રવદન ચંચળ મતિ, નારાયણશું હેજ.	૩૧૯
છાડ્યો મણિ ગાંઠે થકી, આપ્યો સ્ત્રીને હાથ;	
જાણે દિનકર ઉગીઓ, દીડો તે નરનાથ.	૩૨૦
પાગે લાગી પશ્ચિની, શું છે તમારું નામ;	
વીશ વસા વિક્રમ તમો, તેજપુંજ મહા કામ.	૩૨૧

ચોપાઈ.

સાબાશ શ્યામા કાણાં તમો, જ્ઞેયા વિક્રમ તે તો અમો;	
નગરચર્યા જ્ઞેવા આવિયો, પોપટ કાગળ ત્યાં લાવિયો.	૩૨૨
તે પંદૃથી મેં વાંચિયો, પેટી દંડ મેંતો સાંચિયો;	
હૂત હતો તે મેં મારિયો, ચેતાવ્યો જુદું હારિયો.	૩૨૩
તમને ખેસાડી સાંઢે કરી, લાવ્યો પંથે જાઉં નહિ હરી;	
મારા સમ તમને હોય મન, ત્યાં પહોંચાડું આણે દન.	૩૨૪
વચન સાંભળ્યું વિક્રમતાણું, હરખી નાર તે મનમાં ધણું;	
ગાધર્વ વિવાહ હેતે કરી, રતનમંજરી વિક્રમશું વરી.	૩૨૫
ચાલ્યાં આવે છે તે વાર, મટયા મનતણા ઉચ્ચાટ;	
એહ વાત અહિંયાંથી રહી, પેલા પોપટની શી ગત થઈ.	૩૨૬

દોહરા.

કાગળ રતનમંજરી તણો, લેછને ચાલ્યો પંથ;	
તેણે વિચાર્યું આવતાં, થઈ વિમાસણ ચંત.	૩૨૭
દીકું દમલપુર વાટમાં, જુગતે જ્ઞેતો જાઉં;	
મળે જો મારો બંધવો, સહેજે સુખિયો થાઉ.	૩૨૮
મળવાને પરદેશડે, બાંધવકેરે કાજ;	
તે રહે છે આ ગામમાં, ભાંડું મારી દાઝ,	૩૨૯
એમ કહી વળિયો ગામમાં, મળવા મિત્રજ પેર;	
બાંધ્યો રહે તે પાંજરે, નીલી ગુણિકા ઘેર.	૩૩૦
બાંધ્યું પાંજરું બારણે, ગંગારામ છે નામ;	
ત્યાં દામોદર આવિયો, બંધવકેરે હામ.	૩૩૧
દષ્ટે દષ્ટ મળ્યા બેઠું, પહોંત્યા મનના કોડ;	
ગુંજ કરવા માંડી ત્યહાં, બાંધવ જુગતે જ્ઞેડ.	૩૩૨
કહો બાંધવ ક્યમ આવિયો, ગયા હતા કુણ દેશ;	
સુખદુઃખ કહો તમ તણું, કાં વેડો પરદેશ.	૩૩૩

ઉજેણીપત રાજ્યો, પવિત્ર મનશું પેર;	
પરણ્યો ધાંચણ દીકરી, હું છું તેને ઘેર.	૩૩૪
કાગળ લઇને નીસર્યો, ગયો ત્રંખાવટી ગામ;	
તે રાજની ખેટડી, રતનમંજરી નામ.	૩૩૫
મહારાજ વિક્રમ આવિયા, ચર્યા જેવા કાજ;	
કરે રાજ શ્રીરામનું, મોટા જે મહારાજ.	૩૩૬
રતનમંજરી પરણશે, મારા કાગળ માટ;	
વહાણું વાતે આવશે, આજ ગામની વાટ.	૩૩૭
શુભ અસ્વારી સાંઢ છે, રતનપેટી પરચંડ;	
કન્યા છે તે પદ્મિની, પાસે અભેજિત દંડ.	૩૩૮
તે પહેલાં હું નીસર્યો, ખાઉ વધાઇ વરત;	
તે દમની મને આપશે, હાર અમૂલક તરત.	૩૩૯
સુખશાતા છે અતિઘણી, આનંદ અદકો ચંત;	
મળ્યા ભેટયા શીખ દો, જાઉં મારે પંથ.	૩૪૦

ચોપાઇ.

વારુ કહી તે થયો વિદાય, એક એકની કહી કથાય;	
પેલે પોપટે વચનજ કહ્યું, તે ગુણિકાએ સર્વે લહ્યું.	૩૪૧
સુણ્યું વચન તે મારું ભાગ્ય, એવો હું પામું ક્યાં લાગ;	
પ્રપંચ કરું હવે રહી પેર, પેટી પદ્મિની આણું ઘેર.	૩૪૨
એવો મનમાં ધડિયો ઘાટ, જઈ એકી રોકીને વાટ;	
પ્રાતઃકાળ થયો જેટલે, અપવી સાંઢ નિકટ તેટલે.	૩૪૩
હેઠા ઉતર્યો નર ને નાર, તેણે મનમાં કયો વિચાર;	
ભક્ષ ભોજન અહિંથી લીજીએ, પછે પંથ આપણ કીજીએ.	૩૪૪
ગયા રાય તો ગામજ માંહ, નાર સાંઢ રહી રણમાંય;	
જેટલે આવી ગુણિકા પાસ, મળી ભેટીને દીધી આશ.	૩૪૫
મુજને તુજશું અદકું હેત; તું તો મારી સગી ભાણેજ;	
તું સગી ભગિનીની દીકરી, વારું થઇ વિક્રમશું વરી.	૩૪૬

વિક્રમ ઉતર્યા મારે ઘેર, તેડવા મોકલ્યા તમને ઘેર;	
તેનું કપટ તો નવ જાણિયું, જ્ઞાન હૃદયમાં નવ આણિયું.	૩૪૭
મળ્યાં વળગ્યાં બાંહે હાથ, ગદ્ય નારી તે ગુણિકા સાથ;	
રતન પેટી ને સાંઢજ લીધ, કારજ ગુણિકાનું તો સીધ.	૩૪૮
રતનમંજરી ગદ્ય ધરમાંહ, ચચાં છુટી દીડી ત્યાંહ;	
કયા ગયો મારો ભરથાર, જે મારો હધડાનો હાર.	૩૪૯
તે નર પામે દેહ ન ધરું, કરડી જીભને હવડાં મરું;	
તારા કુળમાં શો વહેવાર, મુજને ક્યમ લાવી આ ઠાર.	૩૫૦

કોહરડા.

ત્યારે ગુણિકા જિયરી, સજ્જે રડા શણગાર;	
જેવા મન તારે ગમે, ભોગવી લે ભરથાર.	૩૫૧
ગુણિકા જીત છે આપણી, મોટા જનશું પ્રીત;	
નિત્ય દિવાળી આપણે, નવલા રંગ નિતનિત.	૩૫૨
પલંગ પાનને હારડા, શુભ સકોમળ સેજ;	
નર રડા નિત્યે નવા, ભોગવ આણી હેજ.	૩૫૩
રાજનને તો સ્ત્રી ધણી, સંભવે નહિ સંભોગ;	
વારો ન આવે વરસમાં, ત્યાં તો પૂરા ભોગ.	૩૫૪
નીચ વાત નારે સુણી, અંગે જિડી ઝાળ;	
કે મારુ કે હું મરું, આણું મારો કાળ.	૩૫૫
પરવશ પડી તે શું કરે, ધારણુ રાખી મન;	
મોટાં મંદિર માળિયાં, ભામિની રહી બૂવંન.	૩૫૬
સોદા લીધો વિક્રમે, આવ્યો તેવો આપ;	
વનિતા ન દીડી વાટમાં, તનમાં પ્રગટયો તાપ.	૩૫૭
વળ્યો ગામમાં વીર તે, દંડ પોતાને હાથ;	
ગલીકુચીએ ખોળતો, વિચાર કરે મન સાથ.	૩૫૮
એમ કરતાં નિશા થઇ, દુઃખ પામી તે નાર;	
તે નાહી ધરમાં થકી, જૂઝ મારતી બહાર.	૩૫૯

મળી બહાર બહુ મેદની, માનવ જોતાં વાટ;	
તે નગરના નરપતિએ, જાણી સધળી વાત.	૩૬૦
કહે બાઈ તું ક્યાં રહે, શું દુઃખ નિશ્ચે દેહ;	
વિજ્ઞેગ પડ્યો પરણ્યાતણા, સાચું માનો એહ.	૩૬૧
કાષ્ટ ભક્ષિને હું મરું, એટલું મારે કામ;	
બીજનું બોલું નહિ, કાચ ન લેશો નામ.	૩૬૨
કાષ્ટ ભરાવ્યાં શકટ ભરી, ચાલી સરિતા તીર;	
એટલે જોવા ત્યાં ગયો, પોતે વિક્રમ વીર.	૩૬૩

ચોપાઈ.

પોતાનો પતિ દોહો દષ્ટ, ગયું મન થકી સધળું કષ્ટ;	
દોહી પ્રીત બે જાણીની ધણી, પૂછ્યું ગામડેરે તે ધણી.	૩૬૪
ક્યાંથી આવ્યા કુણજ ગામ, પ્રકાશ કર્યું પોતાનું નામ;	
દેવરૂપ દેવાંશી દેહ, અધિક પૃથ્વીપતિ પોતે તેહ.	૩૬૫
કહી પ્રતિજ્ઞા સાચી વાત, ઝોળખિયો અવનિપતિ નરન;	
તેડ્યો ઘેર દેહ બહુ માન, મૂક્યાં પાન મેવા પકવાન.	૩૬૬
કંગાલને કરુણા કીજિયે, કાંઈ હુકમ મુજને દીજિયે;	
તારા નગરમાં નીલી નાર, તેને તેડાવો આ દાર.	૩૬૭
આણાવી સાંઠ પેટીને ગર્થ, ઘેર બોલાવી સાર્યો અર્થ;	
શીશ મુંડી ખર વાહન કરી, બધા નગરમાંહે ફેરવી.	૩૬૮
હરી રહ્યો ત્યાં વીર સુજાણ, ત્રંબાવટીએ થયું છે જાણ;	
પગલે પગલે કટકજ ચઢ્યું, પગલું દમલપુર માંહે પડ્યું.	૩૬૯
લાગી રાહ આણીને કોધ, માંહે માંહે વળગ્યા જોધ;	
વઢતાં દિન વીત્યા છે ચાર, માંડણરાયે કર્યો વિચાર,	૩૭૦
આપણા ઉપર ત્રંબક વઢે, શે વાંકે સેના એ ચઢે;	
ગયા ભાટ નિવારણ કાજ, વઢો કુણ દિવસની દાઝ.	૩૭૧
તારા નગરમાં મારા ચોર, તેણે કામ કર્યું છે ઘોર;	
રતન પેત્રી ને રતનમંજરી, તે તો ચોર લાબ્યો છેવરી.	૩૭૨

તેને કહાડી આપો મને, તો તો જીવતો મૂકું તને.

દોહરા.

રાગ શું જાણો નહીં, મન વિચારો જાણ;	
રતનમંજરી લાવિયો; વિક્રમ વીર સુજાણ.	૩૭૩
સુણુતે આનંદ ઉપચો, શીતળ થઈ સૌ કાય;	
પ્રદક્ષિણ દેધને નચ્યો, વિક્રમ કેરે પાય.	૩૭૪
ધન હું ધન એ દીકરી, ધન મારો અવતાર;	
હેતે આવો નગરમાં, શોભે સદુ સંસાર.	૩૭૫
દમલપુરનો રાજિયો, બોલ્યો માંડણરાય;	
વરો બેટી એક માહરી, સકળ મનોરથ થાય.	૩૭૬

ચોપાઈ.

એક પરણી તેની કન્યાય, પાછા ત્રંઆવડીએ જાય;	
રીતભાત તે પૂરણ કરી, ખીજવાર તે કન્યા વરી.	૩૭૭
હરખ વાઝાં ઢોલ નિશાન, આવ્યો વિક્રમ વીર સુજાણ;	
કન્યા પેટી દંડ રતન, લાવ્યો ઘેરે કરી જાતન.	૩૭૮
સ્ત્રીઓ ઉતારી મોહોલાં પાસ, દેવદમનીને દીધી આશ.	
વચન તમારું મસ્તક ધરું, હવે હુકમ દો તેવું કરું.	૩૭૯
આણ્યા તરણ દંડ તે દીશ, કહો તે વાત ચઢાવું શીશ.	

દોહરા.

કહો દમની કહું તે કરો, આપ નગર ભૂપાળ;	
વીરભટ નામે વિપ્ર છે, તેડીને ધન આલ.	૩૮૦
આજક પુત્રી તેહની, તેનું સરસ સ્વરૂપ;	
ચર્ચા જોજો તેહની, બોળા ન થશો ભૂપ.	૩૮૧

ચોપાઈ.

પ્રાતઃકાળ થયો જોડલે; વીર ભટ તેડયો તેડલે;	
માન દીધું રીઝીને રાય, કુમકુમ ચંદન પૂજ પાય.	૩૮૨

રત્નથાળ તે આગળ કરી, હેતે હેમની મોરેા ધરી;	
મહારાજ હેતે લીજિએ, પતિતને પાવન કીજિએ.	૩૮૩
લાગ્યું આઠાણને અદકું દુઃખ, રાજ ઉપર મરડ્યું મૂખ;	
ભાઇ મારે શો એનો અર્થ, રાજદારમાં નેઈએ ગર્થ.	૩૮૪
માંસ રહિરનો ભુંડો આહાર, રાજપ્રતિગ્રહ ભારે ભાર;	
દશ ખાટકી કરે જેટલું, એક ચક્રીને ઘેર તેટલું.	૩૮૫
દશ ચક્રી કરે જે આપ, તેટલું એક ગુણિકાનું પાપ;	
દશ ગુણિકાતણું અધ જેહ, એક નરપતિને ઘેર તેહ.	૩૮૬
નિંદા કરીને નાશી ગયો, કોડી એક લેવા નવ રહ્યો.	
એમ કરતાં પડી જવ રાત, રાયે વિચાર્યું હૃદિયા સાથ.	૩૮૭
નેહું ચર્ચા એના ધરતણી, સમૃદ્ધિ છે એને ઘેર ધણી;	
વાળ્યો કાછડો ફેંટો કશી, ચાલ્યો તે આઠાણુ ધર ધશી.	૩૮૮
કોઇને વાત ન કહી તે રાય, છાના વીર ધીર એ જાય;	
અદૃષ્ટિવિદ્યા મનમાં ધરી, ધરચર્ચા જૂએ તે ફરી.	૩૮૯
ઘટિકા એય નિશા વિસ્તરી, આઠાણુની પુત્રી નીસરી;	
સકળકળા ગુણુ જોખનસાર, લક્ષણુશુદ્ધિવંત છે બાળ.	૩૯૦
તેની પાસે દંડજ એક, તેની શોભા વિવિધ વિશેક;	
નિકળી ઘર મેલી ખારણે, રાય નિકળ્યો જોવા કારણે.	૩૯૧
ચૌટે જઇને ઉભી રહી, પ્રધાનપુત્રી તે સ્થાનક ગઈ;	
ત્રીજી તનયા વણિક જવણી, તે સહુની શોભા છે ધણી.	૩૯૨
ચોથી છે ક્ષત્રીની નાર, મળ્યાં એકઠાં ટોળે ચાર;	
મળી સહુ વિચારજ કરે, અરાં પરાં ચૌટામાં ફરે.	૩૯૩
લીધાં પાન ફેફળને હાર, લીધા મેવા અપરમપાર;	
લીધી સામગ્રી પરણ્યાતણી, લીધો ચૂડો ચુંદરી ધણી.	૩૯૪
વસ્ત્ર તણો લીધો અંબાર, થયો મણુ ઝાંઝેરો ભાર;	
આપ માથે કોઇ નવ ધરે, તું લે તું લે એમ સૌ કરે.	૩૯૫
લાવો મળુરને આણુ દીશ, આપે લઈ ઉપાડે શીશ;	
એક આઘી તેડવાને ગઈ, ઊભો રાય મળુરજ અઈ.	૩૯૬

ભાર ઉપાડવાનું છે મન, પેદ ભરી જમાડો અંન;
 ઉપાડ ગાંસડી તું અમતણી, આપશું અંન સામગ્રી ધણી. ૩૯૭
 કંગાળ મરખું દીકું રૂપ, નવ ઓળખાણો ભારે ભૂપ;
 પોતાના મદમાં ચાલી જાય, ન ગણે કોને લેખામાંય. ૩૯૮
 અલ્યા તું રહે છે કુણુ ગામ, તારું શું કહે છે સહુ નામ;
 માટકો મજુરજ નામ માહરું, કામ કરું નિત્યે તાહરું. ૩૯૯
 બોલ્યો બોલ ગરીબ કંગાળ, હસે સહુ લાગે છે વહાલ;
 રાજાને શિર મેલ્યો ભાર, નિકળ્યાં નગર થકી તે બહાર. ૪૦૦
 વહેળા પર્વત નદી ને પહાડ, જે દેખીને ધૂજે હાડ;
 ચાલે ચારે ચતુરસુજાણુ, જ્યાં હતું ગાંધ્રવું મસાણુ. ૪૦૧
 તેમાં ગયાં આણી આહવાદ, જ્યાં હરસત તણો પરસાદ;
 ભૂત પ્રેત ને વ્યંતર ધણાં, ટોળાં જહા કિન્નર તે તણાં. ૪૦૨
 અનેક જોગણી આકાશે ભમે, તે આવીને ચરણે નમે;
 જઈ હરસતની પૂજા કરી, નૈવેદ્યતણી તે થાળી ભરી. ૪૦૩
 મંત્રુષ્ટ કરીને અંગે માત, પછે તેહને પૂજી વાત;
 મળ્યાં એકલાં આપે ચાર, ક્યમ આવ્યાંછો આણે હાર. ૪૦૪
 ત્યારે બોલી ચારે જણી, પરણે છે સઘઅર અમતણી;
 પાતાળે વસેછે તેહ, કુંમકુંમવરણી તેની દેહ. ૪૦૫
 પરણુવા આવી હશે ત્યાં જાન, અમને દેશે જાઝાં માન;
 કુંમકુંમવતી પરણે જેહને, અમ ચારે પરણું તેહને. ૪૦૬
 અમને જવા આપો માગ, આજે વર વરવાનો લાગ;
 દંડ તણી ત્રણ રેખા કરો, સુખે તે સ્થાનક પરવરો. ૪૦૭
 માટકા તું ખેતી રહે આંહ, અમો આવશું વહાણામાંહ;
 ત્યારે માટકો અદકું રાય, મુજને મારી નાખે કાય. ૪૦૮
 હું તો નહિં જવા દેઉં તને, હતો ત્યાં મૂકી આવો મને;
 અનેક ચરિત્ર એવાં બહુ કણાં, સજની ચારે મનમાં લણાં. ૪૦૯

એક કહે એને મા છેડ, સુખે આપણી સાથે તેડ;
 ખાશે પેટ ભરીને ધાન, કહીશું તે કરશે નિદાન. ૪૧૦
 તે સ્થાનક માર્યો એક દંડ, પડી ગુહા એક મહાપ્રચંડ;
 પેઠાં સહુકો વળગી હાથ, તેડ્યો માટકો પોતાસાથ. ૪૧૧

દોહરા.

નગર સમીપે જઈ રહ્યાં, દીકું સરોવર નીર;
 નહાવા કેરે કારણે, જઈ ઊભી તે તીર. ૪૧૨
 દંડ વસ્ત્ર ને ગાંઠડી, ખીળ શુભ શણુગાર;
 તે સોંપ્યું મળુરને, ક્ષણું ન લાગી વાર. ૪૧૩
 થઈ નમ્ર નહાવા ગઈ, જળમાં ઝાકમ ઝોળ;
 છાંટે નીર એક એકને, કરે આપ કલ્લોલ. ૪૧૪
 સમયો વીર વૈતાળને, પ્રત્યક્ષ પ્રગટ હોય;
 વસ્ત્ર દંડ હરી ગયો, પાર ન પ્રીછે કોય. ૪૧૫
 વર આવ્યો ત્યાં પરણવા, તિલક કર્યું ભાલ;
 તેને વીર હરી ગયો, જનમાંથી તત્કાળ. ૪૧૬
 જળમાં રહીને માગિયાં. માટકા લાવ શણુગાર;
 હાથ ખંખેરી ઊડીઓ, બોલ્યો મુખ ઉચ્ચાર. ૪૧૭
 એતો કોઈક લેઈ ગયું, ન રહ્યું મારી પાસ;
 માતા હવે હું શું કરું, બોલ્યો મૂઝી આશ. ૪૧૮
 ફટ ભૂંડા જ ગામમાં, કુમકુમવતીની પાસ;
 જળમાં સૌ ઊભાં રહ્યાં, થઈ મોટી ઉપહાસ. ૪૧૯
 કર્યું જાણુ જઈ માટકે, મોકલાવ્યા શણુગાર;
 થઈ પાંચે ઘેર એકઠી, ક્ષણું ન લાગી વાર. ૪૨૦
 લગ્ન વેળા તતપર થઈ, હું જોતીતી વાટ;
 ભક્ષે આવ્યાં તમે આ તકે, મનનો ટળ્યો ઉચાટ. ૪૨૧
 લાવો વર ઉતાવળો, લગનજ વેળા જાય;
 વરતો ક્યાંધ જડે નહીં, આકુળ વ્યાકુળ થાય. ૪૨૨

૩૫

વિક્રમ રૂપ પોતે ધર્યું, ગયો આવી ન્યા નનન;
દીકો સુંદર મહિપતિ, દીધાં ઝાઝાં માન. ૪૨૩
હવડાં એ પરણાવિયે, રીતભાત કરી પેર:
પછે હાંકી કાઢ્યું, કન્યા લપથું ઘેર. ૪૨૪

ચોપાઈ.

પીડી ચોળા રાય શરીર, પચરંગી પહેરાવ્યાં ચીર;
લગ્ન તણી તો વેળા થઈ, બેસાડ્યો ચોરીમાં જઈ. ૪૨૫
દીકો વર શરદનો ચંદ્ર, દિંકો અવનવો જેવો ધન્દ્ર;
દીકો જેમ ઉગમતો ભાણુ, તેવો વિક્રમ વીર સુગ્ગણુ. ૪૨૬
હેત પ્રીત નારીને કરી, પાંચે કન્યા તે વર વરી;
મંગળ વર્ત્યો ખાધો કંસાર, સજ્જન કહે જિત્યો સંસાર. ૪૨૭
ગોત્રજ તણી જઈ પૂજ કરી, વર જોઈ સહુની આંખડી ફરી.

દાહરા.

રાજા કહે તમે બોલિયાં, પાજો તેલ વચ્ચંન:
હું તે પેલો માટકો, આપોને ભોજન. ૪૨૮
મુજને ભાડે મોકલ્યો, જે આવી છે જનન;
તેને ઘેર જશે તમો, શું દોછો મુજ માન. ૪૨૯
હું તો સમજી આવિયો, પેટ ભરવાને કાજ:
શિખ દ્વા તો અમો સંચરું, તમો કરોજી રાજ. ૪૩૦
સુણીને સહુ વિસ્મય થયું, ન હોય માટકાનું કામ;
એ તો ઉજેણુપત ખરો, વિક્રમસેન તુંજ નામ. ૪૩૧
પ્રદક્ષિણ કરી પાંચે નમ્યાં, કીધાં શિવપૂજન:
અળણે અધિપત વર્યો, સફળ થયો એ દંન. ૪૩૨

ચોપાઈ.

વીર હરી ગયો જેટલું, તરતજ આપ્યું છે તેટલું:
વિક્રમે ત્યાં સાધી ગતિ, નાની બહેન એક તેની હતી. ૪૩૩

જનવાળો વર ત્યાં આણિયો, રાંકે આપ હદે જાણિયો;
 બીજી કન્યા પરણ્યો અનૂપ, માન દેધ બોલાવ્યો બૂપ. ૪૩૪
 ઝોળાખ્યો રૂડો તે રાજાન, નગર હરખ પામ્યું સહુ મન;
 ધન્ય ભાગ્ય આ ધરતી તણું, આવાગમન થયું તમતણું. ૪૩૫
 કન્યા પાત્ર ને લાવ્યો દંડ, કર્યું કામ ભારે પરચંડ;
 ઘેર આવ્યો ઉજ્જેણી રાય, જઈ દમનીને લાગ્યો પાય. ૪૩૬
 વળી કહો તે હું આચરું, વચન તમારું મસ્તકે ધરું.

દોહરા.

કહે દમની સુણુ રાયજી, જુઓ ઉજ્જેણી ગામ;
 એક વૃદ્ધ વહેવારીઓ, ધનવંત શેઠ છે નામ. ૪૩૭
 ચર્ચા જુઓ ઘેર તેહને, જાળવળે શુભ પેર;
 ત્યાંથી કામ સધળું થશે, ખેસી રહો પછે ઘેર. ૪૩૮

ચોપાઈ.

સભા ભરીને ખેંઠા રાય, સૌ કોને પૂછે છે ત્યાંય;
 ધનવંત શેઠ તે કોનું નામ, વસે આપ ઉજ્જેણી ગામ. ૪૩૯
 એક વજીર કહે છે વાત, એ નામે વસે છે સાત;
 એક કહે નવ કરશે રીશ, ધનવંત શેઠ તો છે દશવીશ. ૪૪૦
 બીજે એક કહેા વિચાર, મારી પાસે છે દશબાર;
 નવ તેરી ઉજ્જેણી ગામ, ધનવંત શેઠ હજારો નામ. ૪૪૧
 નાત અડક કાંઈ છે એધાણુ, શી છે પેર તેની પરમાણુ;
 સર્વતણી વાતો સાંભળી, નાવ્યો મનમાં એકે વળી. ૪૪૨
 આવ્યો એક જન પ્રીતે પાસ, કરજોડીને કીધું હાસ;
 મારી પાસે ધનવંતો સાર, થયાં વરસ એકસોને બાર. ૪૪૩
 વૃદ્ધ જરા જૂરાણુ આંધળો, ગાત્ર શિથિલ ને છે પાંગળો.

દોહરા.

ધન અલેખે તેહને, પેટ નથી કાંઈ તન;
 સેવા કારણે ઇચ્છતો, પરણ્યા ઉપર મન. ૪૪૪

તેને કુણુ દે દીકરી, કાણો વૃદ્ધ કરૂપ;	
દીપક હાથે લેધને, કોણુ પડે જઈ કૂપ.	૪૪૫
સોળ વરસની બેટડી, સ્યામકુંવર છે નામ;	
ભરજોબનમાં ભામિની, રહે ઉજ્જેણી ગામ.	૪૪૬
મહા સત્યવંતી સાધ્વી, સતી તણો અવતાર;	
ત્રત કુંવારું આચરે, રૂપતણો ભંડાર.	૪૪૭
માખાપ પરણવા કહે, એહ ધરે નહિ મન;	
ધરમ્મ માંડું નહીં, જીવે નહીં નરજન.	૪૪૮
વિશ્વ આવીને વિનવે, તોય ધરે નહિ કાન;	
શું કરું હું છું જોખના, નહિકર જાગી રાત.	૪૪૯
નરનું સુખ જોવું નહીં, નરશું ન કરું પ્રીત;	
કુંવારી થઇને રહું, રાચું એણી રીત.	૪૫૦
પાંડિતે બહુ પ્રીછવી, વિખાણુ કરીને વેદ;	
શાસ્ત્ર વચન નમને કહું, ખરી વાતે શો ખેદ.	૪૫૧
ન્યાયશાસ્ત્ર એવું કહે, કુંવારી શિર પાપ;	
ખાપણુ માથે તેહને, સતીતણો છે શાપ.	૪૫૨
કુંવારી અખળા રહી, મૂકે પૃથ્વી પાપ;	
બ્રહ્મહત્યા એક ડગભરે, નિત્ય પોકારે નાપ.	૪૫૩
ભક્તિ કરે ભરથારની, નિત નિત ગંગાસ્નાન;	
પ્રદક્ષિણા પૃથ્વીતણી, ડગે ડગે ગૌદાન.	૪૫૪
શાસ્ત્ર નારિએ સાંભળ્યું, સુખ કર્યું સહુ તાજ;	
તેહ વરી ધનવંતને, સેવા કરવા કાજ.	૪૫૫
ચરણુ તળાંસે તેહના, પીરસે તે ભોજન;	
ભક્તિ કરે ભક્તી ભાતશું, માનિની નિર્મળ મન.	૪૫૬
અવિદ્યા એકે નહિ, સતી શિરોમણુ સાર;	
દર્શન કરવા કારણે, આવે લોક અપાર.	૪૫૭

આભૂષણ આ દેશમાં, દર્શન દિવ્ય સ્વરૂપ;
એક ધનવંત તો એહ છે, માન્યો બારે ભૂપ. ૪૫૮
પોળને મોઢે પીપળા, તેની રુડી છાંય;
ત્રીજું ધરતો તે થકી, ધનવંત રહે છે ત્યાંય. ૪૫૯

ચોપાઈ.

વારુ કહી તે રાજા હસ્યો, તેનો બોલ હ્રદેમા વસ્યો;
શાંતે જોઉં હું બાધું ગામ, થાશે મારું એથી કામ. ૪૬૦
રાજા ઉઠી બેઠા થયા, સહુ સહુને ઠેકાણે ગયા;
પડી ઘોર નિશા ન્યાહરે, જેવા સજ્જ થયો ત્યાહરે. ૪૬૧
વાળ્યો કાછડો ઘાટડી ઘણી. ચાલ્યો વીર ધુરંધર ઘણી;
સાંભળ્યુંતું ધરનું એંધાણ, ત્યાં જઈ બેઠો ચતુરસુબાળ. ૪૬૨
બેઠો બારણે સ્થાનક દરી, વિપરીત વેશ પોતાનો ધરી;
અદૃષ્ટ વિદ્યા આપ હોય, નવ દેખે તે માનવી કોય. ૪૬૩
જેવી કહીતી તેવી સતી, ચર્યા જૂએ પૃથ્વીપતી;
કરે ભરથારની આપે સેવ, જેવી દયાળુ દેવી દેવ. ૪૬૪
કંથકેરાં ચાંપે છે ચરણ, પછી આપ પોઢે છે ધરણ;
દીન બે ચારેક જોયું રાય, ચિત્તમાં લાવે છે ચર્યાય. ૪૬૫
એક દિવસ જૂએ જેટલે. કૌતક એક થયું તેટલે;
મધ્યરાત ગઈ છે ધનધોર, એટલે એક ત્યાં આવ્યો ચોર. ૪૬૬
પાડી ખાતર પેડો ધરમાંહ, બજે દીપક જોતજ ત્યાંહ;
દીલે જાડો ને ફૂટડો, તેવો સ્ત્રીની દૃષ્ટે પડ્યો. ૪૬૭
રક્ત ફેંટો બાંધ્યો છે શીશ, સુંદર ઘાટડી બીડી દીસ;
રુડો કાછ પહેર્યો છે પાય, બળવંત છે વળી તેની કાય. ૪૬૮
ન્યાં પોદીતી ધરણે નાર, આવ્યો તરકર તેને દાર;
તરકર તે નારીએ દીદ, અમૃતથી લાગ્યો તે મીઠ. ૪૬૯
રામા રુદેમાં તે દામ, તતક્ષણ પ્રગટ્યો તેને કામ;
અગિયકી ગળે જેમ ઘૂન, ગળી નાર તરકરથી વૂન. ૪૭૦

વિચાર તેના મનમાં થયો, જન્મારો એજે મુજ ગયો;
 ભોગવ્યો નહિ સંપૂરણ ભોગ, વાત કરી નવ સાધ્યો જોગ. ૪૭૧
 કંથસ્વાદ કાયા નવ અડયો, એ જન્મારો છૂટી પડયો;
 એવો ઘડીઓ મનમાં ઘાટ, દીઠો તરકરનો બહુ દાઢ. ૪૭૨
 નિરખ્યું રૂપ તે તરકરતણું, હરખી નારિ હૈડામાં ધણું;
 ક્યમ આવ્યો છે અડધી રાત, સાચી કહે તું મૂળને વાત. ૪૭૩
 ત્યારે તરકર બોલ્યો વળી, દીઠી નારી ચિત્તે ચળી;
 મારે મન છે એટલો અર્થ, આવ્યો ચોરવા ધરથી ગર્થ. ૪૭૪
 શિર માટે આવ્યો અહિં હું, પુછે છે તો સાંભળ તું;
 પાડે ખૂમ કે બોલે વાણ, મારી ખડ્ગ કાઢું તુંજ પ્રાણ. ૪૭૫

દોહરા.

તરુણી તરકરને કહે, પ્રીતિ અમથું જોડ;
 હેતે ધન આપું તને, પહોંચાડું મન કોડ. ૪૭૬
 મુજથું મન કરી રમો, ટાલ્ય વેહેની આગ;
 નિત્યે દહાડી આવજો, જોડ ગમે તે માગ. ૪૭૭
 ત્યારે તરકર બોલિયો, માનિની સાંભળ મર્મ;
 દેખે કંથ આ તાહરો, તે નહી મારો ધર્મ. ૪૭૮
 લોપું લાજ નહિ એહની, જે નવ દેખે દષ્ટ;
 એ સન્નિધ તુજથું રસું, તો થાઉં હું બ્રષ્ટ. ૪૭૯

ચોપાઈ.

કામિની કહે કંથ મારુ હું, ફરી ફરી થું કહે છે તું;
 તરકર કહે મારો એહને, સંગ કરું તાહરી દેહને. ૪૮૦
 દીંચણ મુકી પાસાતજે, અંગુડો દીધો જખ ગજે;
 પલક એકમાં નીકળ્યો પ્રાણ, જીવે વિક્રમ વીર સુજાણ. ૪૮૧
 હરખ ઉપન્યો બેહુને ધણો, સંગ કર્યો પછે તરકરતણો;
 તેને આપ્યું અદકું ધન, અમ્રત જ્યાં કલાં વચન. ૪૮૨

નીત નીત રમવા આવજો, સામગ્રી સાથે લાવજો;	
ચોર કાઢી મૂક્યો બારણે, રહ્યા રામ જોવા કારણે.	૪૮૩
દીઠો તે તરકરને દષ્ટ, મહિપતિ મનમાં પામ્યો કષ્ટ;	
ખુની તરકર ને ત્રીજો જાર, એને માર્યાનો વહેવાર.	૪૮૪
મહેલ્યું ખડ્ગ કરીને રીસ, છેલ્લું તે તરકરનું શીશ;	
પડતાં ચીસ નાખી તે દાર, ત્યાં સ્ત્રીએ ઉઘાડ્યાં બાર.	૪૮૫
દીઠો બારણે તરકર પડ્યો, સ્ત્રીને મન અચરત અડ્યો;	
દીઠી રાત અંધારી ઘોર, માર્યો ચોકીવાળે ચોર.	૪૮૬
નારી મનથી મુકી મામ, મેંતો કીધું કુડું કામ;	
કંથની હત્યા માથે લીધ, પાડી ખૂમ પછે તો સીધ.	૪૮૭
અરે રાયના લોકજ ધાઓ, મારી જનારાને તો સાઓ;	
મળ્યા એકઠા લાખેક લોક, શેઠ માર્યો તે પામ્યા શોક.	૪૮૮
પૃથ્વીપતે જોઈ છે પેર, આવ્યો રાય પોતાને ઘેર;	

ટાહરા.

પ્રાતઃકાલ ન્યારે થયો, સ્ત્રીએ વિચાર્યું મન;	
દાનપાત્ર મળ્યા ધણા, લુટાવી દીધું ધન.	૪૮૯
મહેલ મેડી ને માળિયાં, વળી જે કણ કોઠાર;	
કૃષ્ણપર્ણ સરવે કર્યું, અન વસ્ત્ર શણગાર.	૪૯૦
ચાલ્યો ફેલ એ નગરમાં, ફેગટ બાધે દેશ;	
સતી થાય છે સાધવી, જોખન બાળાવેશ.	૪૯૧
સતી સુંદરી નીસરી, સન્યા સોળ શણગાર;	
ચોખ્ખા વેરે ચોદશા, અશ્વિનીએ અશ્વાર.	૪૯૨
વાજાં વાજે અતિધણા, શરણાર્થીઓ ચેહેચાટ;	
જોવા નગર બાધું મળ્યું, જશ કહે ભારે ભાટ.	૪૯૩
માગણુ જાએ માગવા, દક્ષણા લેવા દેવ;	
નમે લોક સહુ નગરના, બહુ કરે છે સેવ.	૪૯૪
મળ્યા દુઃખિયા શેગિયા, ભુવન ભુવનથી ધાય;	
નાનાં મોટાં નગરનાં, ભુવતી જોવા જાય.	૪૯૫

ચાપા દે કુમકુમ તણા, ઉડે અખિલ શુભાલ;	
જે જે બોલે મુખ ધણા, ભરી ફૂલની થાળ.	૪૯૬
કોને કહે સુત આવશે, કોને આપે ધન;	
કોને કહે જશ પામશે, એમ મનાવે મન.	૪૯૭
લોક મળાને આવિયાં, જ્યાં બેઠા છે રાજ;	
સતી થાય છે સાધવી, હુકમ કરે મહારાજ.	૪૯૮
રાજ કહે ક્યાં છે સતી, મારું મન પરસન:	
છડી અસ્વારી આવશું, કરવા સતી દરસન.	૪૯૯
શુભ કામી સતી સંચરે, દેહે વેડે દુઃખ;	
ક્ષિપ્રા તીરે આવશું, જેવા તેનું મૂખ.	૫૦૦
પ્રધાન રાયે સાંભળી, કામ કર્યા છે તાજ;	
ગયા મશાણે મદિપતિ, સતિ સત જેવા કાજ.	૫૦૧
મળિ છે ત્યાં બહુ મેદની, ચાય ધણા કલ્લોલ;	
ચાપા દેછે હોંશથી, કરે છે કુમકુમ રાજ.	૫૦૨
રાખ્યા સહુને વેગળા, રાય ઉભો સતિ પાસ;	
પ્રણામ કરીને પ્રેમશું, દીધી તેણે આશ.	૫૦૩
રાજ કહે પાછાં વળો, જાઓ તમારે ઘેર;	
જાઓ પિઓ બેલો જઈ, રમે જમો શુભ પેર.	૫૦૪

ચાપાઈ.

અળ કરીને તે બોલી નાર, હુકમ આપ લાગે છે વાર;	
મારે કંથને છેડું પડે, દેવ સત્ત્રીને તેતો નડે.	૫૦૫
રીઝું તો પ્રસન થઈશિ આપ, જે કોપું તો દેઈશિ આપ;	
રીઝું તો ચાલે તૂજ રાજ, કોપે તો જગ હોયે તાજ.	૫૦૬
ડાહ્યાને શું કહિએ કથી, તું સતિને ઓળખતો નથી;	
માટે લાગ્ય તું મારે પાગ, વરદાન જેહ ગમે તે માગ.	૫૦૭
દે હુકમ ખોટી ચાઉં છું, સ્વર્ગભુવન પ્રત્યક્ષ જાઉં છું;	
પુણ્યવર્માન ખોટી થાય છે, દેવ દરશન માહરું ચ્હાય છે.	૫૦૮

સતવાદી માટે સાંખિયે, નિકર હવડાં ઉઘો નાંખિયે;
કદાચ કોપ હૈડામાં ધરું, તો તુજને હું પ્રાજે કરું. ૫૦૯
સાંભળ્યો તેહ સતીનો બોલ, દીઠાં ધુલ રાયે અતોલ.

ઢાહરા.

કહે વિક્રમ સાંભળ સતી, જાણું સધળો મર્મ;
કાલતણી સમિ સાંજનો, જોઉં છું તારું કર્મ. ૫૧૦
ફોગટ ધુલ કરે ઘણી, દેખે બાધું ગામ;
જન તું મંદિર તાહરે. રાખી મનની મામ. ૫૧૧
અંચુડો દીધો ગળે, પ્રથમજ માર્યો કંથ;
પછે જીરવિદ્યા રમી, તેજ વિચારો મન. ૫૧૨
પછિ તેને ધન આપિયું, કાઢી મૂક્યો બહાર;
મેં ત્યા મારી નાખિયો, જાણ્યો તરકર જીર. ૫૧૩
તેં દીરો તરકર પડ્યો, સાંભળી ન્યારે ચીસ;
ઘરમાં જઈને છેદિયું, ધનવંત કરું શીશ. ૫૧૪
પછે માલ હુંટાવિયો, સતી ધરાવ્યું નામ;
ફેલ કરે છે તું ઘણું, દેખે બાધું ગામ. ૫૧૫
શિશમુંડણ ત્હારું કરું, યુનો ચોપડું તાંહ;
ખરવાહન કરી ફેરવું, બધા નગરની માંહ. ૫૧૬
કાન નાક છેદાવશું, છેદૂં પગ ને હાથ;
મારું માથે મોજડાં, જો બોલે મુજ સાથ. ૫૧૭
અડધી ડટાવું બેટમાં, પંચ ઇટાળી માર;
જીવ કટાવું તાળવે, દેખે સહુ સંસાર. ૫૧૮
માનિની સમજી મનવિષે, સાચાં સરવ એંધાણ;
બાધું એશું બાકરી, થાય હસારથ હાણ. ૫૧૯

ચોપાઈ.

ત્યારે વળતી બોલી સતી, મહારાજ સૂણો મહીપતી;
ફેલ કર્યાનાં તે જાણિયાં, મારા મનમાં પરમાણિયાં. ૫૨૦

જાણી સારીપેરે મને, રાખજી ફરી શું કહિયે તને;
 કરવા દો મુજને મુજ કાજ, લોક દેખતાં રાખો લાજ. ૫૨૧
 ઝાઝું ડહાપણુ નવ કીજીએ, કેડો નારિનો નવ લિજીએ;
 ઘેર ઘેર નારી છે એહ, એમાં રાખશો મા સંદેહ. ૫૨૨
 સર્વ સૃષ્ટ સઘળી નાર, અંતર આણો નાજ લગાર;
 લાખે એક કોઇ નારી નરી, કોટીવાર શું કહિયે ફરી. ૫૨૩
 મસ્તક મારે ચરણે ધરો, જગત દેખતાં મોટી કરો;
 સહુ સરખી તે કયમ કહેવાય, રાજા કહે કયમ સંદેહ જાય. ૫૨૪
 નારી કહે પ્રીછો તે પેર, જાઓ કુંચી કંદોયણુ ઘેર:
 ત્યાં જતાં સંદેહ લાગશો, કામ કરી પાગે લાગશો. ૫૨૫
 રાએ તેનું માન્યું વરત, સ્ત્રીને બળવા દીધી તરત:
 રાખ્યો તે નારીનો ભાર, વળ્યો રાય આપે દરબાર. ૫૨૬
 રાખ્યો જશ સતી તે થઇ, મળી મેદની તે ઘેર ગઇ;
 એમ કરતાં વિતી ગઇ રાત, રાયે વિચાર્યું હુદ્યાસાથ. ૫૨૭
 કુંચી કંદોયણુ રહે જ્યાં, ગયો એકસો રાજા ત્યાં;
 અદસ્ય વિદ્યા આપે કરો, રહ્યો કુંચીના ઘરમાં ઠરો. ૫૨૮
 કુંચીને મન અદકું જ્ઞાન, મહિપતને દીધાં બહુ માન;
 ધન્ય લાગ્ય અમારું આજ, આવ્યા છો નરપત શા કાજ. ૫૨૯
 અદષ્ટવિદ્યા મનમાં ધરે, તેથી અરથ એકે નવ સરે;
 કપટકાજ આવ્યા છો તમો, તે સર્વે જાણું છું અમો. ૫૩૦
 રાજાએ એ જોડયા હાથ, બોલ્યો તે સ્થામાની સાથ;
 મોટી વિદ્યા જે માહરી, તે કયમ દષ્ટ પડી તાહરી. ૫૩૧
 પૃથ્વીમાં નવ પ્રીછે કોય, તે કારણુ તુજમાં કયમ હોય;
 કુંચી કહે જાણું છું પેર, જાનદંડ છે મારે ઘેર. ૫૩૨
 મજ આગળ ચાલે નહીં ચોર, બુત પ્રેત કરે નહીં જોર;
 ઘડી એકમાં બાધે ફરું, કામ ચિંતવ્યાં કોડે કરું. ૫૩૩

આવ્યા છે મારે દરબાર, મોકલ્યા ધનવંતની નાર;
 પ્રથમ નારી નરને નમી, તરકર સાથે રંગે રમી. ૫૩૪
 પછે તેણિએ માર્યો પતિ, સવારે થવા ગઇ સતી;
 કૌતક તે સદ્ગણાં તેં લલ્લાં, કામિની આગળ માંડી કલ્લાં. ૫૩૫
 સરખી નારી સરવે કહી, ત્યાંથી ચાનક તમને થઇ;
 તેણે પારખુ જોવા કાજ, મોકલ્યા છે મહિપત મહારાજ. ૫૩૬

દોહરા.

ત્યારે વિક્રમ બોલિયો, ખરી તમારી ખ્યાત;
 આગળથી તમે ઓળખી, વીગતી કેરી વાત. ૫૩૭
 અદસ્ય વિદ્યા કેમ પારખી, કયમ દીકો મૂજ દેહ;
 ગૌહત્યા તુજ શીર છે, ભાંગ મૂજ મંદેહ. ૫૩૮
 કદોયણુ તવ ઉચરી, કહું એક તુજને ગૂંજ;
 તપાસું ત્રણ લોકને, એવી મારી સૂજ. ૫૩૯
 પ્રતાપદંડ મુજ પાસ છે, જે દુર્બલ છે દેવ;
 તેથી જાણુ જશ છે મને, સદા કરુંછું સેવ. ૫૪૦
 રાજા કહે તું છે ભલી, પ્રથમ મંદેહ ભાંજ;
 સ્ત્રીઓ સરવે એક છે, તેની મોરી દાજ. ૫૪૧
 દેખાડો તે પારખું, માને મહારું મન:
 મંદેહ ભાંજ્યો મનતણો, આવ્યો આણે દંન. ૫૪૨
 વચન સાત પરિચાતણું, આપો મુજને દાથ;
 દેખીને દાઝો નહીં, તો ઉચરું તમ સાથ. ૫૪૩
 વચન દીધું ત્યાં વિક્રમે, કુંચી કરમાં આપ;
 જો કેપે કો ઉપરે, સ્ત્રીહત્યાદિક પાપ. ૫૪૪

ચોપાઈ.

કુંચી કહે સાંભળરે રાય, કૌતક જો મમ મંદિર માંય;
 ઘરમાં બેઠા ખાએ પાન, એટલે ત્યાં આવ્યો પ્રધાન. ૫૪૫

ગુપ્ત મળુસમાં ઘાલ્લો રાય, પ્રધાનને દીધો પસાય;
 આવો બેસો સુખે રહો, કામ હોય તો મુજને કહો. ૫૪૬
 સાંભળ કુંચી મહારી વાત, આજ રાણિએ કરાવી વાત;
 સ્ત્રીહત્યાદિક ખાધા સમ, માટે મહોલ જાઉં નહિ ક્યમ. ૫૪૭
 મહિપતકેરો મહોલજ ન્યાંહ, હવડાં મુજને મોકલ ત્યાંહ;
 વડી રાણી જે વિક્રમતણી, તેશું પ્રીત મારે છે ધણી. ૫૪૮
 જીવનાનો નવ પામું લાગ, મનુષ્ય આગળ કે નથી માગ;
 મોકલ્યાં તેડાં રાતજ સાત, મેળવવાની કરને વાત. ૫૪૯

દોહરા.

કહે કુંચી મળુસપર, આપ અસ્વારી થાઓ;
 કરો પ્રહાર ત્રણ દંડના, સુખે મ્હોલમાં જાઓ. ૫૫૦
 તાણું દીધું પેટિએ, પોતે રાજ પાસ;
 પ્રધાન બેડો ઉપરે, રાણી મળવા આશ. ૫૫૧

ચોપાઈ.

ઉડી મળુસ તે પ્રીતે કરી, જઈ રાણીને મહોલે ચઢી;
 મનસા સિધ દીધાં બહુ માન, આપ્યું બેસણું પરણુ પાન. ૫૫૨
 આજ તાપ હેડાનો ગયો, સફલ જન્મ અમારો થયો;
 દલાડી ઉડી જોતી વાટ, આજચકી ભાગ્યો ઉચાટ. ૫૫૩
 પ્રધાન રાણી પાસે રહ્યો, પ્રીતથી પ્રભાતજ થયો;
 વનિતા કહે વહેલા આવજો, વધાર્ધ આગળથી કહાવજો. ૫૫૪
 વજર જઈ મળુસે ઠયો, પ્રહાર દંડનો ઉપર કર્યો;
 આવ્યો પ્રધાન કુંચીને ઘેર, નિરખી રાજ્યે સહિ પેર. ૫૫૫
 વાટ જોશે શ્રી વિક્રમરાય, એવું કહીને થયો વિદાય;
 નિકળ્યો નરપત ત્યાંથી તેહ, મનંતણો ભાગ્યો મંદેહ. ૫૫૬
 સતવાદી તે સાંખી રહ્યો, પ્રતિઉત્તર કેને નવ કહ્યો;
 કુંચી કહે સાંભળરે રાજ, સફળ થયાં તારાં મનકાજ. ૫૫૭

પ્રતાપદંડ છે મારે ઘેર, તુજને આપું પ્રીતે પેર;	
મીઠા દંડ જિતે જેહને, પ્રતાપદંડ આપું તેહને.	૫૫૮
મૃત્યુ લોકમાં શોભા જેહ, પંચદંડમાં વસીછે તેહ;	
મારે મન હતું એક વરત, તે મેં તમને આપ્યું તરત.	૫૫૯
રાય દુઃખ દેહનાં વામિયો, પંચદંડ પુણ્યે પામિયો;	

દોહરા.

માનજ દીધા મહિપતે, કહિ દમનીને વાત;	
જિત્યો જશ પૃથ્વીતણો, વાધી છે જુગ પ્યાત.	૫૬૦
વાઝ્યાં જંગિર જીતનાં, ભારે હુતી ભીંત;	
કરી નાખી તે કરકડા, આપે થયો નચિંત.	૫૬૧
અખિલ રાજ તેણે કર્યું, અજિત રહ્યો નહિ કોય;	
શક ચાહ્યો છે શાસ્ત્રમાં, જોતીક લખિયો જોય.	૫૬૨
પંચદંડ પરતાપથી, થયું ઇંદ્રને જાણ;	
કરામત બાધા કલ્પની, પામ્યો એ પરમાણ.	૫૬૩
ઉણી એકે નવ રહી, થયો ઇંદ્રવત તેહ;	
માનવરૂપે મહિપતિ, થયો દેવરૂપ દેહ.	૫૬૪
દેવત ઇંદ્રાસન તણું, ઇંદ્રતણું આસન;	
મન રીઝીને મોકલ્યું, ભૂપતને ભોવન.	૫૬૫
અંતરિક્ષ વિમાન ઉતર્યું, ગુલ સભા મધ્ય સાર;	
પાછળ જડિતપૂતળી, પુરણ વિશને આર.	૫૬૬
સાક્ષાતકાર કંચનતણું, જડિતરત્ન અમૂલ;	
વરતુલ આકાર તેનો, જેવું કમળનું ફૂલ.	૫૬૭
ફરતું ગજ અતરીસનું, અતુલ્ય તેજ અપાર;	
હાથ હાથ છેટે પુનઃ, શણગાર સહિત તે સાર.	૫૬૮
વાળાં તેના હાથમાં, વસ્ત્ર વિવેકે અંગ;	
શોભા કોણ કહી શકે, રાજસ રૂડો રંગ.	૫૬૯

પંચદંડ તેણે જડયા, પુંડળ શાભા પત્ર;	
સ્ફટિકમણિ હીરે જડયું, શીર સોહાવ્યું છત્ર.	૫૭૦
મહાપુણ્યથી પાણિયો, દેવને દુર્લભ જેહ;	
સ્વર્ગપુરીથી ઉતર્યું, શુભ આસન તો તેહ.	૫૭૧
અધિપતિ આસન ભોગવ્યું, બેઠો એ આસન;	
પછે સ્વર્ગ રાજા ગયો, મહિપતિ મોટે મન.	૫૭૨
શાશિવાહન શક કર્યો, સ્વર્ગ ગયો ભડ ભૂપ;	
પૃથ્વીમાં આસન ઉતર્યું, જેનું રુડું રૂપ.	૫૭૩
કહે પૂતળા ભોજ સુણ, એવો થયો તે રાય;	
તેવાં બે પરાક્રમ કરો, ધરો સિંહાસન પાય.	૫૭૪
વિક્રમ મહિમા સાંભળે, આળીને મન ભાવ;	
વ્યાધિ શોક પિડે નહી, સ્વપ્ને નાવે તાવ.	૫૭૫
હરસન કિરપા કરે, મહાકાળેશ્વર નાથ;	
ગાય શિખે ને સાંભળે, નવનિધ ઉપર લાથ.	૫૭૬
પરમારથ પર પ્રીતરી, સાહસીક ને શર;	
દાતા જનને દિલ વસે, નિરગુણ જનને દૂર.	૫૭૭
ચરિત્ર એ ચિત્તમાં ધરે, કરે પુણ્ય મહા દાન;	
આ લોકે સુખ ભોગવે, પરલોકે જથ માન.	૫૭૮
એવું કહીને પૂતળા, આપે ગઈ આકાશ;	
એહ કથા પૂરણ થઈ, કહે કવિ શામળદાસ.	૫૭૯
આતા વક્તા સાંભળો, કહે કવિતા કરજોડ;	
શામળભટ કહે બોલજો, જે જે શ્રી રણછોડ.	૫૮૦

નરસિંહ મહેતો.

(રાગ-પ્રભાત).

ધ્યાન ધર હરિતણું, અદ્વ્યપ્રભતિ આળસુ, જેથી જન્મનાં દુઃખ જાયે;
અવર ધંધો કરે, અરથ કાંઈ નવ સરે, માયા દેખાડીને મૃત્યુ વહાયે.

ધ્યાન૦ ૧

સકળ કલ્યાણ શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં, શરણ આવ્યે સુખપાર નહોયે;
અવર વેપાર તું, મેહલ્ય મિથ્યા કરી, કૃષ્ણનું નામ તું રાખ મેહોયે.

ધ્યાન૦ ૨

પટક માયા પરી, અટક ચરણે હરિ, વટકય મા વાત મુણતાંજ સાચી;
આશનું ભવન આકાશ સૂધી રચ્યું, મૂઢ એ મૂળથી ભીંત કાચી.

ધ્યાન૦ ૩

અંગ જોખન ગયું, પલિત પિંજર થયું, તોય નથી લહેતો શ્રીકૃષ્ણ કહેવું;
ચેતરે ચેત દિન ચાર છે લાલના, લીધુ લહેકાવતાં રાજ ક્ષેવું. ધ્યાન૦ ૪
સરસ ગુણ હરિતણા, જે જનો અનુસર્યા, તે તણા મુજશતો જગત ખોલે;
નરસૈયા રંકને પ્રીત પ્રભુસુ ધણી, અવર વેપાર નહિં ભજન તોલે.

ધ્યાન૦ ૫

ભાલણ.

રાગ મેવાડો.

બૂહદશ્વ મુનિ ખોલીઆરે, મુણ યુધિષ્ઠિર રાગ્ગન !

નળ ગયો નારી તજરે, કળિયુગે ભૂલાવ્યું ભાન.

૧

ઢાળ.

ભાન ભૂલાવ્યું કળિયુગે, થયો રાય અગ્નણ;

શ્રમ મટયે નારી ઉડી, તવ દુઃખ પામી મુગ્ધણ.

૨

નર વગરના વનમાંહે પતિ ન દીડો પાસ;

‘હે નાથ !’ એમ સ્વર કરી નાખે ધણો નિઃશ્વાસ.

૩

- પોકાર કરતી બોલતી તે કહું સુણુ રામ !
વાણીની દીનતા-અતિ, નહિ કોઈ જન સ્થાય. ૪
- ‘હે નાથ ! હે સ્વામી ! બર્તા ! કિમ કરો તમિ ત્યાગ ?
હજીઅ હું નારી વને ઇમિ ન ઘટે મહારાજ ! ૫
- મનુષ્ય વગરના વન વિષે હું એકલી પામું બીક;
ધર્મસાતા ! નવ ઘટે, મુને હૃદયે આવે હીક. ૬
- સત્યવાદી ! આ શું કર્યું ? આથી અસત્યવાદી થાવ;
સ્વયંવરમાં શું કહ્યું ? બૂલી ગયા તિનો ભાવ. ૭
- ત્યાગ તારો નહિ’ કહે, ઇમિ બોલ્યા દેવસમક્ષ;
સ્ત્રી મિત્ર જાણો સર્વથા દુઃખ સમે, હે દક્ષ ! ૮
- લોકપાળ સમક્ષ બોલ્યા, નવ કહે તારો ત્યાગ;
એ સત્ય કરી દેખાડીએ, અહો નળ મહાભાગ ! ૯
- અગ્રાર વનમાં પ્રાણીને, અકાળ મૃત્યુ ન થાય ?
તમવિહોણી દમયંતી હું ધરીશ મારી કાય ? ૧૦
- હાસ્ય ઉપહાસ કરવું નવ ઘટે, મુને ભય થાયે પુષ્ટ;
પ્રતિમા આવી દાખવો, કાન્ત ! કાપી કષ્ટ. ૧૧
- હું જોઉં છું, હું જોઉં છું; દીઠા અધુના આંહી;
દુમપૂઠિ લપઈ પેઠા; દયા ધરો મન માંહિ. ૧૨
- સ્વામી ! ‘બોલો શે નહિ’ ? જાણે કળિ કરે ભેદ !
આશ્વાસન તમિ નવિ કરો, તો નારી પામુ ખેદ. ૧૩
- નહિ દેહ કરો શોક તે નહિ શોક રાબ્યાસન;
પણ શોક એક મનમાં ધણો-મુજ વિણુ દુઃખ સહો રાજન ! ૧૪
- ક્ષુધા તૃપાથી પીડિત સ્વામી ! બેસો વૃક્ષની હેઠ;
ત્યારે હું નહિ સાંભડું ? એવા નિર્દય નહિ તમે ઠેઠ. ૧૫
- પછી ઊઠી મહીલા આકળી, ચોદિસ જોતી જાય;
રૂદન કરતી દેડતી સ્વામા શ્વાસ ન ખાય. ૧૬

ટૂંક પાછળ લપાતી, 'સ્વામી ! નાશી ગઇ,' વહે;	
વારંવાર પોકાર કરતી, દુઃખ ધારી અતિ હૃદે.	૧૭
પછે શોકવાળા દમયંતી બાળા મૂકે ધણો નિઃશ્વાસ;	
'જે દુઃખથી રાય દુઃખ પામ્યો, તિને કરો હરિ ! ઉદાસ.	૧૮
સુખ જાઓ તેનું સર્વથું, દુઃખ પામો દેહ;	
ધમિ શાપ દઇ પતિ પૂઠિ પળા નિઃસંદેહ.	૧૯

મીરાંબાઈ.

મારા પ્રાણ પાતળિયા વહેલા આવોરે, તમરે વિના, હુંતો જનમ
જોગણુ છું. ટેક.

નાલિકમળથી સુરતા રે ચાલી, જઈને તખતપર રાસ રચીવારે; હું તો
સુખમના નારી એની સેજ બિછાવે, તે દી રંગબીના છે રાસધારી;
તમરે વિનાનું મારે અંતર અંધારુરે, મારા જગના જીવન વહેલા

આવોરે૦ હું તો૦ ૧

સાચું ધરેણું મારે તું છેરે શામળીયારે, અવર ધરેણું મારે હાથ નહિ આવેરે;
કુંવરબાઈના જેવી મામેરાં પૂંચા, તેદી છાપ ભરીને વહેલા આવોરે.

હું તો૦ ૨

સાવરે મોનાના હરિના વાધા શીવડાવુંરે, પ્રીતમજીને પ્રણામ કરીનેરે;
વિકૃતરાય જેવી વરવાને આવ્યા, તે દીના વિંટાણા છે વરમાજેરે,

વહેલા આવોરે, હું તો૦ ૩

કાગળીયાનો જેદી કટકો નહોતોરે, મસરે મોંધીરે જેદી લેખણુ નહોતીરે;
વાલસા વિદુર તે જઈને એટલું કહેજોરે, તમે એકવાર મળવાને

વહેલા આવોરે. હું તો૦ ૪

મધુરી નાદની મોરલી રે વાગેરે, સુરતીયામાં રાધાજી જાગેરે;

મીરાંનો સ્વામી જેદી ગીરધર મળશે, તેદી દાસીનાં દુઃખડાં ભાગેરે,

વહેલા આવોરે૦ હું તો૦ ૫

અખો.

- સ્વામી થઈને બેઠો આપ, એતો મનને વળગ્યું પાપ;
શિષ્ય રાખ્યાનો શિરપર ભાર, ઉપર ત્યાગ ને અંતર ખ્યાર;
આશા રજજીનો આંધ્યો પાશ, અખા શું જાણે જાનીની આશ. ૧
- જાની ગુર ન થાયે કેનો, બ્રહ્મા વિળણું મહેશ્વર તેનો;
અન્ય જીવની તેને શી પડી, જે તેને ઘેર નિત્ય કાઢે દરી:
સેજ સુભાવે વાતજ કરે, અખા ગુરુપાણું મનમાં નવ ધરે. ૨
- ગુરુ થઈ મૂરખ જગમાં ફરે, બ્રહ્મવેત્તાની નિંદા કરે;
બૃતકાળમાં જે થઈ ગયા, તેની મનમાં ધ્રુષ્ટિ મયા:
અખા વેલી કેમ ટાળે વ્યથા, જે નિત્ય વાંચે મડદાંતી કથા. ૩
- જે પગલાં અગ્નિમાં જળે, તેને શરણે કાળ કેમ ટળે:
પડતું પક્ષી રાખે આકાશ, એમ પગલાં તે આપે વાસ.
નહીં પગલાંને શરણે જા, ત્યારે અખા ભવની મટે અજા. ૪
- ચરણ શરણુતો ખોટી કરી, વણુચરણોનો દોષો દરી:
ચરણ જળે કે ભૂમાં દાટ, કે શ્વાન શિયાળિયાં કરડે કાટ:
તેની શરણુ અખો શું ગ્રહે, જે સમજે તે એવું ગ્રહે. ૫
- જેજેરે ભાઈ વાતનું મૂળ, પેટ ચોળી ઉપાડ્યું રુળ:
એક સમે ખર ભાડે ગયો, કાંદા દેખી ગળિયો થયો:
ખરે આપી તેજીને પેર, એવું જાણી અખા જીતો ઘેર. ૬
- કથા કરી તે શુકજ ખરી, પરિક્ષિતને મેળાવ્યા દરી:
શીખ થઈ ત્યારે આપ્યું શું, નગ્ન થઈ ગયા વનમાં પશુ:
નિઃસ્પૃહિની એવી છે કથા, અખા બીજી પેટ ભયાની વ્યથા. ૭
- રધુ જદુરાજની વાત જ કહે, દત્ત ભરથનું ઓડું લહે:
અજગર વરતી વનમાં પડ્યા, તે ક્યાંઈથી આવી ચડ્યા:
તેને ખોતા સરખા કર્યા, અખા ઘેર ઘેર ઉપદેશ ન કલા. ૮

દેહાભિમાન હતુ પાશેર, વિદ્યા ભણતાં વાધ્યું શેર;
 ચરચા વદતાં તોતું થયો, ગુરુ થયો ત્યાં મળુમાં ગયો;
 અખા એમ હલકાથી ભારે હોય, આત્મજ્ઞાન તે મૂળગું ખોય. ૯
 શશશૃંગનું વહાણુજ કર્યું, મૃગતૃણામાં જઈને તર્યું;
 વંઝયાસુત એ વહાણે ચડ્યા, ખપુષ્પનાં વશાણું ભર્યા;
 જેવી શેખશલીની કથા, અખા હમણું આગળ એવા હતા. ૧૦
 ન્યાં નેત્રએ ત્યાં ફૂડે ફૂડ, સામે સામાં ખેડાં ઘૂડ;
 કોય આવી વાત સરજની કરે, તે આગળ જઈ ચાંચળ ધરે;
 અમારે હજાર વર્ષ અંધારે ગયાં, તમે આવા ડાહ્યા ક્યાંથી થયા. ૧૧
 અખા મોટાની તો એવી જાણ્ય, મૂકી હીરો ઉપાડ્યો પાણ.
 લીલાં વૃક્ષને એથે રહે, જેમ પારધી પથુને ગ્રહે;
 એમ હરિને એથે ધૂતારા ઘણા, ઉપાય કરે કનક કામની તણા;
 અખા ગુરુ શું મૂકે પાર, જેના શિષ્ય ગર્દભ ને ગુરુ કુંભાર. ૧૨

પ્રેમાનંદ.

(રાગ ધનાશ્રી.)

ભૂપ મેં દીડી ગર્વ-ઘેલડી, સખી એ મધ્ય ઉભી અલખેલડી;
 કદળી-થાંભ જુગલ સાહેલડી, વચ્ચે વેદર્ભી કનકની વેલડી.

હાળ.

વેલ જાણે હંમની, અવેવ-ફૂલે ફૂલી;
 ચકિત ચિત્ત થયું માહફ, ને ગયો દૂતત્વ ભૂલી.
 સામસામા રહ્યાં શોભે, વ્યોમ ભોમ્ય ને સોમ;
 ઇંદુમાં પિંદુ પિરાજે, જાણે ઉડગલુ ભોમ્ય.
 ઉભે અમિનિધિ કીરલુ પ્રગટયાં, કળા થઈ પ્રકાશ;
 ન્યોતે ન્યોતથી સ્થંભ પ્રગટયો, શું એથી રહ્યો આકાશ.

કામનીનો પરિમળ બેહેકે, કળા શોભે લક્ષ;
 શકે ધરાધર વાસ સેવા, ચડ્યો ચંદન-વૃક્ષ.
 કુરંગ મીનની ચપળતા, શું ખંજન માલે પડ્યાં;
 નેત્ર અણિ અગ્રે શ્રવણ વિંધ્યા, સોય થઇ નીમડિયા.
 શકે નેત્ર ખેત્ર છે મોહનું, ડોડાળાં અંખજ;
 ભ્રુવ શરાસન દષ્ટિ શર, હાવ હાવ બે ભૂજ.
 ગળરથળ નારંગફળશા, આદિત્ય ઇંદુ અકોટી;
 અધર પ્રવાળા દંત કનકરેખા, જીભા જાણે કસોટી.
 કીર-આનન પર શ્રીખંડ શોભે, કાયલ બોલે અણુછતી;
 વનલતા પર પંખી બેઠો, નવ રહેવાયું મારી વતી.
 અધરરસપર શ્વેત ત્રિંદુ, મેં જાણ્યું કંઈ ત્રાસ;
 ઉદર સર આભરણ અંખજ, જઘને પૂરું વાસ.
 નાભી નીકટ મેખળા, રહે ગમન સાથ અમારો;
 રોમાવળિ દુમ કુચ ટોડા, ઉરમંડળ શું ઉવારો.
 અંગ રંગ તરંગ યૌવન, જોતાં તૃપ્ત ન થઈએ;
 ક્ષુધા તૃપ્ત પીડે નહીં, રૂપ-મુધામાં રહિયે.
 કુચ-ભૂપણ કદળા ઉપરે, શબ્દ તેનો જાહે;
 ન બોલે પંચો પણ પ્રહાર થાતો, લાગ્યો યૌવન પુરું.
 રકંઠ વદન તે કદળા સરખા, ખટતો યજ્ઞતો એ પામ;
 શુદ્ધ ભુધ નવ રહી મારી, હું બોલી જાઠ્યો અભિજાત.

રત્નેશ્વર.

માલિનીવૃત્ત.

નિશ દિન મન મધ્યે રાખજો રામનામ,
 અભયપદ વિધાતા એક છે શ્યામ ધામ;
 ચંદુપતિપદ સેવી કાપજો કામ દામ,
 ચરણ ભગતિ મૂકી, શે કરો વામ કામ ?

નિજ કરમની મધ્યે છે લખ્યો લેખ જોવો,
કનકગિરિગુહામાં પામશે લાલ તેવો;
મૃગવન મહીં જીવે આપણે કોણ કેવો,
અશનવસનનો આયુષ્યથી લાલ લેવો ! ૨

ચાજગર વનવાસી ધૃશ વિશ્વાસ રાખે,
ઉદર ભરણુ સાહે તેજ આયાસ પાખે;
ત્યમ મન વશ રાખો સર્વ સંકલ્પ નાખો,
અનુપમ રસ ચાખો, કૃષ્ણ કૃષ્ણેતિ લાખો. ૩

નિખિલ નિગમ જોલે, કો નથી કૃષ્ણ તોલે,
સહકૃતિ કૃષ્ણ જોલે, આકનાં શીદ તો લે ?
મદનમદથી માતો, અંગના રંગ રાતો,
જનમ જનમ ધાતો, કાં ફરે ધૃળ ખાતો ? ૪

જપ તપ વંત કીધે ને મહાદાન દીધે,
સુરનદી જળ પીધે, જેટલું પુણ્ય સીધે;
અધિક સુકૃત તેથી છે હરિનામ લીધે,
અમવિણુ સુખ આપે, કર્મના અંધ કાપે. ૫

વલ્લભ.

શરપતન.

સકાસન મધ્ય ખેડો શચીસહ શચીનાથ,
શર સુસવાટ કરી, આવતું ઉતાવળ;
જોઈ જટ વજ્ર સાંધું, એવે નમ્મું શર આવી,
પ્રણામ ત્યાં પંચ કીધા, કવીશ કે' સાંભળું' !!
વિગમ્ય ઉદય શર, વિશુદ્ધો ત્યાં જોઈ હવા,
પત્ર મુખપર લાલ્યો, કીર્તિ નવ હું કળું;

તે શર ઇદ્રાંકપર, આવી પડ્યું જોતે જોતે,
 છોડયો પત્ર તત્ ત્યાંહી, દેવ દૈત્યમાં વળું !
 અજળ ગજળ આ શો ! શિલીમુખ સાથ પત્ર,
 નેહથી નમન કરે, પ્રત્યુત્તર માગતું;
 કોનો પત્ર આવ્યો અત્ર ? આ શરસંધાણ કોનું ?
 વિષય શો સમાયો છે ? મન અનુરાગતું ?
 વાંચો દેવાચાર્ય વેગે, અવનવું આ તો અતિ,
 જોયું નહિ જાણ્યું નહિ, અસ્ત્ર ઊણું જામતું;
 ગૃહસ્પતિ ગુરૂએ ત્યાં, પ્રકટ પત્રિકા વાંચી,
 અર્જુનનું નામ સુણી, વેણુપાણ વાગતું.
 વાયુ કહે વાંકી વાત ! ન પહોવો ઐરાવણ,
 કાલ ઊડી કોક માગે, વસુધા મધ્યે સુધા;
 દેવનું દેવત્વ જાય, માનવનું માન રાખ્યે,
 બલિષ્ઠ કો બીજું માગે, નર ન માનો સુધા;
 સવિતા કે' સાચી વાત, આ તે ગર્વ કેવો કે'વો,
 લેખે નહિ રજ માત્ર, બ્યર્થ માને વિશુધા;
 ઇંદ્રાસન માગે કોક, એથી અધિકું કો માગે !
 વિના પૂછયે જાણું અમો, ન માનો ભલે ખુધા !
 પાંડવા ખાંડવ દાહ, સમે જીતી ગયો જાણ,
 ગર્વ કરતો સર્વશું, જાણતો ના દેવને;
 માની માન મરોડતાં, ઓડતાં દેવેશપર,
 વિચાર કર્યો ન કાંઈ, ધારી અહમેવને;
 વજ્ર વડે વેધો કાય, દેવનું દેવત્વ જાય !
 કોથી અવહાસ થાય ! શાંત કરો એવને;
 આપનો અંશાવતાર, ભારે ધરે તેમાં ભાર,
 વાર કરીને વિચાર, સત્ય સાધો સેવને.

ત્રિદશો તમામ એમ, વારા ફરતી ઉચારે,
 શાંતિ નવ કોઈ ધારે, યુદ્ધ કરવા બેઠે;
 વિજયથી ધનંજય, વંડી ગયો વાઈ નહિ,
 ગર્વ એનો ધાઈ નહિ, વાસવ ભક્ષે રહે;
 તોડી નાખો અસ્ત્ર આવ્યું, જોઈ પછે કરે એ શું,
 ઉમેરાઉમેર ચાલી, એમ ત્યાં મૂકે મૂકે;
 પાર્થ પરાક્રમ તણી, ખાંડવમાં હાનિ તણી,
 વાત ના વિચારે કોઈ, સ્વયં દ્રુપદા દ્રુપે.

શામળ.

(૧)

કેસર ક્યારા માંહિ, અરાસ કરતુરિ બેહેકે;
 પાછળ કનકનિ પાળ, લક્ષ્મી મોતી લેહેકે;
 ગંગા એમતિ નીર, ઝવેર જડીત્રજ ઝારી;
 સોળ ધરી શણગાર, સિંચે નરપતિની નારી.
 એવી રીતે કદિ ઉગિયો, લસણ છોડ ગંગાતટે;
 અદ્યોઈ બેઠે પણ અડુ ઘણી, શામળ, સ્વભાવ નવ મટે.

(૨)

ઇંદ્રવારણાં હોય, કોય ખાંતે નવ ખાએ;
 આવળ કેરાં ફૂલ, તેથી શિવ નવ પૂજાએ;
 ઝાકળ કેરાં નીર, તૃષા તેથી નવ ભાગે;
 અગ્નિ ઉજવળ હોય, હંસને કામ ન લાગે;
 દેખાય કરા મોતી સમા, આબ્રણુ નવ ઓપે અશાં;
 કવિ શામળ કહે સાંખી જુઓ, ગુણવિષ્ણુ રૂપ કહો કરાં.

કાળિદાસ.

પ્રથમ કરજોડી પ્રણામ કરું, મહા સરસ્વતીનું મન ધ્યાન ધરું;
 દુહિતા ચતુરાનન દેવતણી, કવિતા ન શકે ગુણ કોય ગણી. ૧
 જિને દેવ ગણેશ દિનેશ ભજે, શિવ શેષ વિશેષ સુરેશ યજે;
 રતિ કોટિ અંતથી રૂપ ધાયું, નવ નય ચળ્યું ચતુરાઈપાયું. ૨
 મુખ લાવણ્ય લોક લખી ન શકે, સમતા કવિતા કહે જીવિ થકે;
 અપરાજિત રાજિત રૂપ પરા, નહિ બાળ વપુ ને જીવાન જરા. ૩
 મણિ-ઝાલ અજુકતી ગાલ ગોરે, સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્માનું ચિત્ત ચોરે;
 પુત કુંડળ મંડિત રત્નકળા, જેમ હિંડોલે હિંચકતી ચપળા. ૪
 રીંશ હેમ કિરીટ જડિત મણિ, શતશૃંગ સમાન ભુજંગકણિ;
 અલકાવલિ નીલ કુટિલ લટી, નકલંક મયંક લલાટ પટી. ૫
 રસ કરૂરી કેસર કુંકુમનું, કર્ણ તિલક શોભે ન્યમ ધીરધનું;
 ત્રિકુટી જટીલી જટી ન્યોત તગે, ભૂગુન્યોતિ જેવી ભૂકુટી શું ઝગે. ૬
 દલ-રાજવનેત્ર કૃપાકરણી, દગ સુંદરતા-હરણી હરણી;
 નક-વેસર હાટક હીરા તણી, જેમ ચંચ ભરી ફળ કીર તણી. ૭
 હશનાવલિ દાડિમ બીજ જવી, અધરાણુ બિબક બિબ-ઝખી;
 એક બિંદુ અનુપમ ચિત્રક વિષે, ન્યમ અંજુજમાં અલિ સૂતો સુખે. ૮

ધીરો ભક્ત.

(રાગ કાફી).

અંતે સંતને તેડાવેરે, હરિનું ભજન કરવા;
 કરમાં માળા ઝાલીરે, મૂરખ ન્યારે સૂતો મરવા; ૧૬૬.
 નાનપણે ધર ધંધામાં ધાયો, વૃદ્ધપણે હરિગુણ ગાય;
 ધર લાગ્યું ત્યારે ફૂલો ખોદાવે, એ અમિ કેમ ઓલવાય;
 જીતી બાજી હાયો રે, પથ્થરને નાવે બેઠો તરવા; અંતે ૧

અંત સમે છાપાં તિલક બનાવે, ભૂલી ગયો બ્યારે ભાન;
 એરણની ચોરી સોયનું દાન એમ, કેમ આવે વૈભાન;
 ગુરુશાન નાચ્યું રે, શુદ્ધિ તારી ગઈ ચરવા; અંતે ૦ ૨
 જીવતી નારીને જેવી પુત્રની આશા, એમ હરિ ભગે ફળ થાય;
 વ્રદ નારીને નહિ પુત્રની આશા, એનો એજે જનમ વહી જાય;
 હરિને બેઠો દગવા રે, એંસી વર્ષે વર વરવા; અંતે ૦ ૩
 વીસ વર્ષે વિશ્વંભર મળે, ભક્તિ કરે ભય જાય;
 હરિશું ધાયા તે બહુ કમાયા તેને, મળિયા નિરંજન રાય;
 દાસ ધીરો કહે છે રે, મટયા ચોરાસી ફરવા; અંતે ૦ ૪

દયારામ.

૫૬-કાફી.

મનજી મુસાફરે, ચાલો નિજ દેશ બહી,
 મુલક ધણા જોયારે, મુસાફરી થઈ છે ધણી—
 સ્વપુર જવાનો પંથ આવ્યો છે, રખે ભુલતા ભાઈ,
 ફરીને આ મારગ મળશે નહીં, એવી છે અવગાઈ,
 સમજને ચાલો સીધારે, ના જશેા ડાળા કે જમણી—મનજી ૦
 વચ્ચે ફાંશીઆ વાટ મારવાને, બેઠા છે બે ચાર,
 માટે વળાવા રાખો બે ત્રણેક, ત્યારે તેનો નહીં ભાર,
 મળ્યો છે એક બેદારે, કહેલી ગતિ સહુ તે તણી— મનજી ૦
 હાવા માત્ર વોહોરો શેઠના નામનો, થાય ના કહું અટકાવ,
 આપણે કરનાં જોખમ આવે, ફાવે ધણીનો દાવ,
 એટલા સાફ રે, ના થાવું વોહરતના ધણી— મનજી ૦
 જોજો જુગથકી જાવું છે, કરજો સંભાળીને કામ,
 દાસ દયાને એમ ગમે છે, હવાં જઈએ પોતાને ગામ,
 સૂર છે હાવાં એવું રે, અવધ થઈ છે આપણી— મનજી ૦

(૨)

“પારસમણિને વાટકે, ભટલ માગે ભીખ.”
 ભટલ માગે ભીખ, નામ ચિંતામણિ હરિનું;
 સકળ મનોરથ સેજ, સિદ્ધ ઔષધ નથી કરીનું;
 તે તલ દૂટે કહિણ, યોગ, તપ, વ્રત, મખ, દીક્ષા;
 ત્યાગી નવનીત તક શુકલ લે, ઉંધી પરીક્ષા;
 પરીક્ષા ન પોતા કને, શ્રુતિ ન પામ્યો શીખ;
 પારસમણિને વાટકે, ભટલ માગે ભીખ.

નરભોરામ.

છપા.

નથી નિપજતો પ્રેમ, વાડીમાં પાણી પાતાં,
 નથી નિપજતો પ્રેમ, તેલ ચોળ્યાથી તાતાં;
 નથી મળતો કાંઈ પ્રેમ, ગાંધી દોશીને હાટે
 નથી મળતો કાંઈ પ્રેમ, ખોળતાં વાટે ઘાટે;
 નથી મળતો પ્રેમ તપાસતાં, ગુજરી ગામો ગામની
 કરે નરભો પ્રેમ પૂરો મળે કૃપા હોય શ્રીરામની. ૧

મળ્યો પ્રેમ વ્રજનાર, મગન થઇ મનમાં ફૂલી,
 કહાન કહાન કહી ફરી, ભાન ગઇ દેહનું જૂલી;
 પ્રેમિ વિદૂરની નાર, નાહતાં નાગી ધાઈ,
 એ લક્ષણ પ્રેમનું, જઈ બેટી જદુસઈ;
 તે ગર્ભને કાઢી નાંખતી, છોડાં મુખે ધરાય છે,
 કહે નરભો પ્રેમનું પારખું, છમ્મિલો છોડાં ખાય છે. ૨

ન્યારે પ્રગટ્યો પ્રેમ, તુલસીના દળથી રાહ,
 ન્યારે પ્રગટ્યો પ્રેમ, ખાધી ખીચડી ને ભાણ;

જેને પ્રગટયો પ્રેમ, પ્રેમને તે નર જાણે,
 જેને પ્રગટયો પ્રેમ, તેહને વેદ વખાણે;
 મનમાં જો પ્રેમ પ્રગટ થયો, એક રતીભર જેહને,
 કહે નરભેરામ ગુરુથકી, નિત્ય અસિહારી તેહને.

૩

દલપતરામ.

સજ્જન વિષે.

દાહરા.

સજ્જન સૌના રનેલી પણુ, દુષ્ટ તણે મન કાળ;
 જગત ચક્ષુ છે સૂર્ય પણુ, ધૂડ ગણે વિકરાળ.
 સજ્જનને હરકત કરે, તે જન પામે કલેશ;
 સ્પર્શ કરે તે પરજળે, અગ્નિને નહિ દ્વેષ.
 મર્યાદા મૂકે નહિ, સજ્જન લડતાં કૌય.
 જેમ કુળવતી નારીતું, હસવું હોડે હોય.
 સજ્જનને જે સાંપડ્યાં, વિદ્યા વાળી વિત્ત;
 વિવેકથી જે વાપરે, દુર્જન ઉલટી રીત.
 શીખ શીખવતાં મુરખને, શીખે સમજી તતકાળ;
 તાડન કરતાં ટટુંને, તેજીયુ તજે કુચાલ.
 નિર્મળ જનને કયમ કરી, ગુપ્ત ભેદ કહેવાય;
 કમાડ જેનાં કાચનાં, ગુપ્ત થીજ ન રખાય.
 નિર્મળ જળ ઢાંકે નહિ, પરચશેનો આભાસ;
 જ્ઞાનસમાં દીવો બળે, બાહેર પડે પ્રકાશ.
 થોડે ઠેકાણે મળે, ઠરવા કેરું ઠામ;
 બહુ પૃથ્વી જળ ક્ષારમય, દીસે દલપતરામ.

નર્મદાશંકર.

સુરત.

(રોળાવૃત્ત.)

આતે શા તુંજ હાલ, 'સુરત સૂતાની સૂરત' ;
 થયા પુરા બેહાલ, સુરત તુંજ રડતી સૂરત !
 રે હસી હસીને રડી, રહડી રહડિ પડી તું બાંકી ;
 દિપી કુંદનમાં જડી, પડીરે કથિરે ઝાંખી.
 કંચનમણિનો દેવ, જેમ વેચાયો કડકે ;
 સુકુમારો તુંજ દેહ, તેમ વહેંચાયો લડકે.
 ઉપર ઉપર બે ધુરજ, શોભતા ઉડતા રંગે ;
 દળી પડ્યા નહિ તુરજ, ક્ષોભ પામે છે ઢંગે.
 નેનતણા ચળકાટ, પડ્યાં ફૂલાં કહાં આજે !
 ભયો ગાલના દાઢ, પડ્યા ફૂવા કહાં લાજે !
 દર્યા હોઠ જે લાલ, ધુજે તે શીકા કાળા ;
 દાંત તણાતા હાલ, સુઝે મરવાના ચાળા.
 રુઝું અણિયાળૂં નાક, બેઠું ચાદાંથી ભાસે ;
 ગચ્છું હાયરે નાક, નીચું મોઢું નીરાસે.
 તેજસ્વી મુખ જેહ, સુરતનું સૂરજ જેવું ;
 ડરામણું ફિક્કું તેહ, સુરત તુંજ ધૂવડ તેવું.
 ગોઢું કારમું રૂપ, ખમાં પૂનેમે જેવું ;
 થયું વેદતાં ધૂપ, અમાવાસ્યાયે તેવું.
 તન પર સુરખી લાલ, ઉડી રહેતી રહડતીમાં ;
 ધૂળ ઉડે છે હાલ, ભુંડી દુખદા પડતીમાં.

મણિલાલ નભુભાઈ.

અમર આશા.

(ગઝલ ભૈરવી).

કંઈ લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે !
 ખફા ખંજર સનમનામાં રહમ હુંડી લપાઈ છે ! કંઈં
 જુદાઈ જીંદગીભરની કરી રોરો અધી કાઢી,
 રહી ગઈ વરણની આશા, અગર ગરદન કપાઈ છે. કંઈં
 ઘડી ના વરણની આવી, સનમ પણુ છેતરી ચાલી,
 લગ્નરો રાત વાતોમાં, ગમાવી એ કમાઈ છે. કંઈં
 ઝખમ ફૂનીયાં ઝખાનોના, મુસીબત ખોફના ખંજર;
 કતલમાં એ કદમખોસી, ઉપર કયામત ખુદાઈ છે. કંઈં
 શમા પર જાય પરવાના, મરે શીરી ઉપર ફરલાદ,
 અગમ ગમની ખરાબીમાં, મજેદારી લુટાઈ છે. કંઈં
 કના કરવું કના થાવું, કનામા શહ સમાઈ છે;
 મરીને જીવવાનો મંત્ર, દીવખરની દુહાઈ છે. કંઈં
 જહરનું નામ લે શાધી, તુરત પી લે ખુશીથી તું;
 સનમના લાથની છેલી, લકીકતની રક્ષાઈ છે. કંઈં
 સદા ફિલના નડપવામાં, સનમની રાહ રોશન છે,
 નડપતે તૂટતાં અંદર, ખડી માથુક સાંધ છે. કંઈં
 અમનમાં આવીને ઉભો, ગુલો પર આફરી થઈ તું,
 ગુલોના ખારથી અચના, બદન ગુલને નવાઈ છે. કંઈં
 લગ્નરો એલિયા મુરશિદ ગયા માશકમાં ફૂલી;
 ન ફૂલ્યા તે મુવા એવી કલાખો સખ ગાઈ છે. કંઈં

બાલાશંકર ઉક્તાસરામ.

અમો મસ્તાન.

(ગઝલ).

હગરનો યાર જૂદો તો બધો સંસાર જૂદો છે,
બધા સંસારથી એ યાર બેદરકાર જૂદો છે.
ગણું ના રાવ રાયાને ગણું ના આખી દુનિયાને,
પરંતુ જન આ પર ખારીનો અખત્યાર જૂદો છે.
દબારો બોધ મંદિરો મહીં નિત્યે ભલે થાળે,
અમો મસ્તાનના ઉસ્તાદનો દરબાર જૂદો છે.
બધા પરકાર તુફાને થઇ ચંચલ ચુકે નિશાન,
અમારા ચિત્તનો ચાર અચલ પરકાર જૂદો છે.
ઘડીભર બેશ બતલાવું, શિખાવું પ્રેમનો જાદુ,
અમો જાદુગરોનો યાર જો બાઝાર જૂદો છે.
શીખે જો પ્રેમ પૂરો તોજ અચળ અભેદ પામે તુ,
નથી જ્યાં પ્રેમ જ્યાં છે ભેદ, એ વ્યવહાર જૂદો છે.
ભલેને માહરા પંથે બધાંએ દુઃખને દેખે,
મને તો સુખ સાગર લહેરીનો કંઈ બહાર જૂદો છે.
થયો જે પ્રેમમાં પુરો થયો છે મુક્ત સરવેથી,
મહા મસ્તાન જાનીના મગજમાં તાર જૂદો છે.

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ.

સાગર અને શરી.

(રામ-શંકરાભરણ).

આજ મહારાજ ! જલપર હૃદય જોઇને;

ચંદ્રનો હૃદયમાં હર્ષ જામે !

સ્નેહધન કુસુમવન વિમલ પરિમલ ગહન—

નિજ ગગનમાંહિ ઉત્કર્ષ પામે !
 પિતા ! કાલના સર્વ સન્તાપ શામે !
 નવલ રસ ધવલ તવ નેત્ર સામે,
 પિતા ! કાલના સર્વ સન્તાપ શામે !
 જલધિ જલદલ ઉપર દામની દમકતી !
 યામિની વ્યોમસર માંહિ સરતી !
 કામિની કોકિલા કેલિ કૂજન કરે !
 સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી !
 પિતા સૃષ્ટિ સારી સમુદ્ધાસ ધરતી !
 સરલ તરણી સમી સરલ સરતી !
 પિતા સૃષ્ટિ સારી સમુદ્ધાસ ધરતી !

બોટાદકર.

ભાગીરથી.

(વસન્તતિલકા.)

દીકું ભગીરથ તણા શ્રમનું સુદાનું,
 હા ! આજ ભવ્ય પરિણામ મનોન મીકું !
 કર્તવ્યનિષ્ઠ ઉરના જ્યની સુગીતા,
 દીડી મહાભૂવ સમી સુરવંદ્ય ગંગા.
 પૂરે પ્રયાસ મરણાન્ત કર્યો પિતાએ,
 કષ્ટો હતો સતત પૂજ્ય પિતામહે તે;
 તોએ અભીષ્ટ કળ ના નજરે નિહાળ્યું,
 ને લક્ષ્યનું ન લવ નામ નિશાન ભાળ્યું.
 તોએ ભગીરથ મથ્યો ત્રિગુણા ઉમંગે,
 ને દેહની ન દરકાર કરી લગારે;

૧

૨

- લોભાવતી હૃદયથી ત્યજી રાજલક્ષ્મી,
દીધા વડા વિભવ ઐહિક સર્વ છોડી. ૩
- કાં પામવો વિજય સ્વીકૃત કાર્ય માંહે,
કાં પામવું મરણ પૂર્વજના સુપન્થે;
એવો ઉરે અચલ નિશ્ચય હોય જેને,
સ્વર્લોક-વૈભવ ન દૂર જણાય તેને. ૪
- દીડી નગેન્દ્ર ઉર ભેદતી લક્ષ ધારે,
ને લોકમાં ઉતરતી પ્રખળા પ્રવાહે;
નાના તરંગ થકી નાચતી લવ્ય ભાવે,
સ્વર્લોકસેવ્ય સરિતા અચિરાય એણે. ૫
- દીડી અને જગતના જનને ખતાવી,
સંતૃપ્તિ પૂર્વજ તણા ઉર માંહિ આપી;
એ વીરના વિજયને જગતે વધાવ્યો,
ને દિવ્ય આયર્ધતિલાસ વિષે ગવાયો. ૬
- એ સતપ્રયાસ, ક્ષણ, સાહસ એ સુભાગી,
એ ધૈર્ય, ખંત, દૃઢતા, ઉર એ યશસ્વી;
સંસારના હૃદયમાંહિ ઠસાવવાને,
ને એ સુપન્થ પર નિત્ય ચલાવવાને. ૭
- તીર્થત્વ, પાવનકરત્વ, શુચિત્વ સહેજે,
એ કાર્યને વિશુધવર્ગ ન કેમ આપે ?
ને વિશ્વમાં અમર એ કૃતિ રાખવાને,
'ભાગીરથી' સદ્ભિધાન ન કેમ આપે ? ૮
- એ પ્રાચ્યનો ઉચિત આશય એક અંશે,
જે આર્યના ઉર વિષે પણ એક પેસે;
તે સર્વ પાપ થકી મુક્ત થઈ નિરાંતે,
ગીર્વાણુના ગૃહ વિષે જઈ કાં ન ખેસે ? ૯

- સેવી અનેક શ્રમ, દૂર થકી ઉમંગે,
હા ! આવીએ તુજ પદે અધિ ! માત્ર મંગે !
- ને શન્ય માનસ વડે વપુને ભીંભવી,
પાછા ગૃહે વિચરીએ સુરને હસાવી. ૧૦
- મીઠું મહત્ત્વ કદી અંતરમાં ન આંવે,
એ વીરનું સ્મરણ ના પણ એક આવે;
કર્તવ્યનિષ્ઠ બનવા નહિં સ્વાન્ત જાગે,
ને અન્યના શ્રમ તાણું ફળ આપ માગે. ૧૧
- આરંભી કાર્ય પણમાં અટકી જનારા,
ને સ્વસ્થ વિદ્ધ નડતાં ત્યજી નાસનારા;
કર્તવ્યસંગ ક્લદર્શન ઇચ્છનારા,
કાં કાર્યનું પ્રથમથી ફળ માગનારા. ૧૨
- જે ભૂમિના અલહ ! આત્મજ હોય એવા,
ક્યાંથી સુભાગ્ય પ્રકટે ભવમાંહિ એના ?
એ ક્યાં થકી ત્રિદિવના પથને નિહાળે ?
ને ક્યાં થકી સુરતણાં સુખ સ્વસ્થ સેવે ? ૧૩

કલાપી.

ત્યાગ.

હું જાઉં છું ! હું જાઉં છું ! ત્યાં આવશે કોઈ નહીં !
 સૌ સૌ દિવાલો બાંધતાં ત્યાં શવશે કોઈ નહીં !
 ના આંસુથી, ના હૃદયથી, ના વસ્ત્રથી, ના બન્ધથી,
 દિલ જે ઉઠ્યું રોકાય ના ! એ વાત છોડો કેદની !
 સૌ ખુશ રહો જેમાં ખુશી ! હું જ્યાં ખુશી તે હું કંઈ !
 “ શું એ હતું ? શું આ થયું ? ” એ પૂછશે કોઈ નહીં !
 કેં છે ખુશી ! કેં છે નહીં ! દિલ જાણતું જે છે તે છે !
 જ્યાં જ્યાં હરી દિલની ખુશી ત્યાં ત્યાં ખુશી દિલ છે નકી !
 પેદા કર્યોં તો ધર ત્યાં ના કોઈને પૂછ્યું હતું !
 એ ભૂસવા જો છે ખુશી તો પૂછવું એ કેં નથી !
 છે ધરક જોયો ખૂબ તો જોવું હવે જે ના દીકું,
 કિસ્મત ખતાવે ખેલ તે આનન્દથી જોવા સહી !
 આ ચક્ષુ ખુરજે છે ચઢ્યું આલમ બધી નિહાળવા,
 તે ચક્ષુ પર પાટો તમે વીટી હવે શકશે નહીં.
 મ્હારી કબર બાંધી અહીં ત્યાં કોઈને સુવાડજો !
 હું જ્યાં દટાઉં ત્યાં પુલોને વેરશે કો નહીં !
 છે શું પુલો, શું ધરક ને શું સૌ તમે જાનારને ?
 આ માછલું દરિયાતણું તે ઉમિંઓ ગણતું નહીં !
 મુજ ઉમિં એ તમ વારિધિ ! તમ વારિધિ મુજ ઉમિં છે !
 જે હિંમતે આ છે બન્ધું તે જાણશે કોઈ નહીં !
 શું પુછવું ! શું જોલવું ! ખુશ છો અને રહેજો ખુશી !
 વ્યર્થ આંસુ ખેરશે તો લૂછશે કોઈ નહીં !

મલખારી.

ઈતિહાસની આરસી.

(લાવણી).

(૧)

રાજા રાણા ! અકકડ શે'ના ? વિસાત શી તમ રાન્યતણી ?
કઈ સત્તાપર ફૂદકા મારી ? લાખકોટિના ભલે ધણી.
લાખતો મૂઢી રાખ બરાબર, કોડ છોડશે સરવાળે,
સત્તા સૂકા ઘાસ બરાબર, બળી આસપાસે બાળે;
ચક્રવર્તિ મહારાજ ચાલિયા, કાળચક્રની ફેરીએ;
સગાં દીદા મેં શાહઆલમનાં, બીખ માગતાં શેરીએ.

(૨)

ક્યા જમશેદ, કરેદુન, ખુશરો ? ક્યાં અરહેશ્વર આબેગાન ?
ફરતમ જેવા શરવીર ક્યાં ? નહિ તુજને મુજને તે ભાન.
ખબર નહી યુનાની સિકંદર, કે રૂમી સીઝર ક્યાં ગૂમ ?
અવનિ કે આકાશ કહે નહિ, સારો ભવ મર મારે ખૂમ.
હશે કલિક તો હાથ જેઠી ઊભા કિરતાર કચેરીએ,
સગાં દીદા મેં શાહ આલમનાં, બીખ માગતાં શેરીએ.

(૩)

દીદાં અયોધ્યા, ખેટ, દ્વારિકાં, નાથદ્વાર ને હરદ્વારી;
ઘરને આંગણે સુરત દેખતાં છાતી ધબકે છે મારી.
ગુજર્ગિરિ સૌરાષ્ટ્ર હાલ શા ? હાય ! કાળના કાળા કેર;
દખખણ દુઃખમાં દેખી શત્રુની આંખ વિષે પણ આવે ફેર,
હજી જેવી શી બાકી નિશાની રહી રે વિનાશ કેરી એ ?
સગાં દીદાં મેં શાહ આલમનાં, બીખ માગતાં શેરીએ.

નરસિંહરાવ દિવેટીયા.

પ્રેમળજ્યોતિ.

(રાગ માંડ—દાદરા તાલ).

પ્રેમળ જ્યોતિ તારો દાખવી,

મુજ જીવનપન્થ ઉજાળ. (ધ્રુવ૦)

હૂર પડયો નિજ ધામથી હું ને ઘેરે ધન અંધાર,
માર્ગ મુઝે નવ ઘેર રજનીમાં નિજ શિશુને સંભાળ;

મારો જીવનપન્થ ઉજાળ. ૧

ડગમગતો પગ રાખ તું સ્થિર મુજ હૂર નજર છો ન જાય,
હૂર માર્ગ જોવા લોભ લગીર ન, એક ડગલું બસ થાય,

મારે એક ડગલું બસ થાય. ૨

આજ લગી રહ્યા ગર્વમાં હું ને માગી મદદ ન લગાર,
આપ બજે માર્ગ જોઇને ચાલવા લામ ધરી મૂઠ બાળ,
હવે માગું તુજ આધાર. ૩

લલક લયાં તેજથી હું લોભાયો ને ભય છતાં ધર્યો ગર્વ,
ત્રીત્યાં વર્ષોને લોપ સ્મરણથી સ્ખલન થયાં જે સર્વ;
મારે આજથી નવું પર્વ. ૪

તારા પ્રભાવે નિભાવ્યો મને પ્રભુ આજલગી પ્રેમભેર,
નિશ્ચે મને તે સ્થિર પગલેથી ચાલવી પહોંચાડશે ઘેર.
દાખવી પ્રેમળ જ્યોતિની સેર. ૫

કર્દમભૂમિ કળણુ ભરેલી ને ગિરિવરકેરી કરાડ,
ધસમસતા જળકેરા પ્રવાહો સર્વ વટાવી કૃપાળ;
મને પહોંચાડશે નિજ દ્વાર. ૬

રજની જશે ને પ્રભાત ઉજળશે ને સ્મિત કરશે પ્રેમાળ,
દિવ્ય ગણોનાં વદન મનોહર મારે હૃદય વસ્યાં ચિરકાળ;
જે મેં ખોયાં હતાં ક્ષણવાર. ૭

નાનાલાલ દલપતરામ કવિ.

તાજમહેલ.

- આ એજ શું મંડપ નિત્ય લગ્નનો ?
 કે ભસ્મરાશિ પ્રિયુ પ્રેમલગ્નનો ?
 આ તાજ શું એ મુમતાજનો ? સખે ?
 કે રત્નેદના પંખીની વાસયણિ એ ? ૧
- ધૂળતી આધી જામી, કે મેઘાડંબર સ્હોયલો ?
 એવા આ અસ્થિરે વિશ્વે ઉગ્યો શું પ્રેમનારલો ? ૨
 શું છે, કહો, વિશ્વના મહેલે ? પ્રેમનો ચન્દ્ર કે ચિતા ?
 એજ આ યમુનાતીરે પ્રેમીના પ્રેમની ગીતા. ૩
 પ્રેમની કવિતા કેરો ? કે એ જાહોજલાલીનો ?
 સૌન્દર્યનો ? કલાનો ? કે તાજ આ મુગલાધનો ? ૪
- અંગાગમ માદવ છે કુમારીનો,
 સોહાગ પાનેતરની પ્રભા તણો;
 શૃંગારલીલા મુમતાજ શું હસે '
 કેવીય તો નૂરજહાં, કહો, હશે ? ૫
- પ્રેમની ભસ્મ ધારી, ને દિગન્તે માડી આખડી.
 પ્રેમની જોગણુ કે આ જૂલે બહાવાની વાટડી. ૬
 ઉચા મિનારા સમ ઉર્ધ્વ હસ્તથી,
 ચંદ્રાનની ધુમ્મટશીર્ષ ટેકતી;
 ઠાળી છટા પાલવ વાડીચોક શા,
 રસીલી કે નાચતી નિત્યરાસ આ. ૭
- “ વાળુમાણ્યા રસો વાધી પ્રેમરાશી ખને, સખિ ! ”
 એ મહા સત્યની જો ! આ પ્રતીતિ પ્રેમીએ લખી. ૮
 કાળે પિછોડી ચકવાની જોડી શા,
 ખન્ને તટે બેલડ મહેલ માંડી, ત્યાં;

અદૈત એ દૈતનું સ્થાપતું હતું,
 અદૈતનાથે નહિં દૈત સાંખ્યિયું. ૯
 પૃથ્વિમાકેરી ન્યોત્સનામાં ન્યોત્સનાના પુંજ શી, સખે !
 દંપતી પ્રેમની નિત્યે પૃથ્વિમા તપજ્ઞેજ તે. ૧૦

ખખરદાર.

સદાકાળ ગુજરાત.

(૫૬).

ન્યા ન્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત !
 ન્યાં ન્યાં ગુજરાતી બોલાતી, ત્યાં ત્યાં ગુર્જરીની મહોલાત (ધ્રુવ).
 ઉત્તર દક્ષિણ પૂર્વ કે પશ્ચિમ, ન્યાં ગુર્જરના વાસ;
 સૂર્ય તણું કિરણો દોડે ત્યાં, સૂર્યતણોજ પ્રકાશ.
 જેની ઊંચા હસે હેલાતી, તેનાં તેજ પ્રદુલ્લ પ્રભાત,
 ન્યાં ન્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત !
 ગુર્જર વાણી ગુર્જર લહાણી, ગુર્જર શાણી રીત;
 જંગલમાં પથુ મંગલ કરતી, ગુર્જર ઉદ્ધમ પ્રીત.
 જેને ઉર ગુજરાત હુલાતી, તેની સુરવન તુલ્ય મીરાત;
 ન્યાં ન્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત !
 કૃષ્ણ દયાનંદ દાદા કેરી પુણ્ય વિરલ રસ ભોમ;
 ખંડ ખંડ જઈ ઝુઝે ગર્વે કોણુ જાત ને કોમ.
 ગુર્જર ભરતી ઉછળે છાતી ત્યાં રહે ગાળુ ગુર્જર માત;
 ન્યાં ન્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત !
 અણુકીધાં કરવાનાં કોડે, અંધુરાં પુરાં થાય;
 રનેહ, શૌર્ય ને સત્ય તણા ઉર, વૈભવ રાસ રચાય.
 જય જય જન્મ સફળ ગુજરાતી ! જય જય ધન્ય અદલ ગુજરાત !
 ન્યાં ન્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત !

શાન્તિલાલ ઓઝા.

મુંઝવણ.

“આવો” કહું તો કહે “આતુરતા શી ?
 દિલમાં ધીરજ નહિં સ્થેજે જણાયે.”
 “મેસો” કહું તો કહે “હુકમ નહિં ચાલે,”
 ક્યમ એવું એમનું અપમાન થાયે !
 “પધાર્યા” કહું તો કહે “પારકા ગણો છો,
 બહુ વિનયી દીકાં કપટી ધણાયે.”
 કાંઈ ન કહું તો કહે “જડનાની મૂરતી છે,
 હૈયે નથી ઉડું હેત જરાયે.”
 “દાસી આપની” કહું ? પ્રેમરસ કેમ મળે ?
 પ્રીતિ પોતાનાં સમોવડ ચાહે.
 “નયન તારલીયા !”-એ ઓઝું કેં લાગતું,
 ચંદ્ર થવા પોતે ચાહે સદાયે.
 “બહાલા !” કહું તો કહે “નવું એમાં કાંઈ નથી,
 હૈયાની હોંસે તો નવું કાંઈક હોયે.”
 “વન્દન કહું તો કહે વસમાને વન્દોછો.
 વન્દિયે જે નહિં નયને નિરખિયે,”
 “હૃદય ગગનમાં વિરાળે” કહું કેવું ?
 ગગન ખાલી તેથી હેયું લગ્નવિયે ?
 “હૈયાના હાર !” કહું તો કહે “લટકેંતા,
 ક્યાં સુધી રાખશે સોયે વીંધાઇયે.”
 મોલંતાં બાંધે ને લગની વધી જતી.
 જીવન આખું નોછાવર કરીએ.

કાવ્યના અર્થ, સમજૂતી વગેરે.

પંચદંડ.

ટૂકો ૧-૧૪--દરેક અન્યકર્તા પોતાના અન્યના આરંભમાં વિદ્વત્ની નિવૃત્તિ માટે ઇષ્ટદેવતાની સ્તુતિ કરે છે, એ શિષ્ટાચારને અનુસરીને સામળકવિ પોતાની કવિતાના આરંભમાં વાક્યદેવતા, તથા પોતાના ઇષ્ટદેવતાની સ્તુતિનું મંગલાચરણ યોગ્ય છે. પાંચ-(સં. પાદ) પગ. કરુણાદંડે-દયાની નગરથી, આઘ-પહેલી, સૃષ્ટિના આરંભ-કાળ પૂર્વેની. આરાસુરપતિ-આરાસુર પર્વતની જે અધિષ્ઠાત્રી છે તે, અહિંઆં 'પતિ'નો અર્થ 'અધિપ' 'ઉપરિ' 'રક્ષક' એમ સમજવું. નવેખંડ-નવખંડનાં નામ દયારામ 'વસ્તુવૃંદ દીપિકામાં આપ્યાં છે-

ભરતખંડ હરિવરખખંડ કુરુ જનિયે
ભદ્રખંડ ભદ્રાક્ષ, કિંપુરુષ માનિયે
મલાવર્ત અરુ કેતુમાલ, ખંડદેવહે,
ભરતખંડ તો શ્રેષ્ઠ, અને હરિ સેવહે

સ્થાવરજંગમ-અચલ અને ચલ પદાર્થો, જડ અને ચેતન સત્ત્વો. ૩-કિરપા (સં. કૃપા) દયા, મહેરબાની. હવી થવી, થાય, હવું-(સં. મૂ) થવું, થાય. નય-નહિ ઇ-દશરથનંદન રામ (બીજી વિભક્તિમાં છે). નરકનિવારણનામ-જેનું (રામનું) નામ નરકમાંથી માણસને બચાવે છે. રાજેશ્વર-રાજાઓના પણ રાજા. રાજવલો-ચન-રાજવ કહેતાં કમળ જેવાં જેનાં નયન છે એવા (અહુગ્રીહિ સમાસ). ૫. હરખિયો-આનંદ પામીઓ. સંસ્કૃત દ્રષ્ ધાતુ ઉપરથી જુનો 'ખ' થઇને આ શબ્દ ઉતરી આવ્યો છે, મુહૂરત-સાર્થ કાર્ય કરવાને માટેનો અનુકૂળ સમય. સિંહાસન-દેવ, રાજા, તથા આચાર્યનું

અગર મોટા માણસને બેસવાનું સુંદર આસન. સુંદર અને કિમતી કારીગરી વાળી બેઠક. વિધવિધ-જૂદા જૂદા પ્રકારની ૬. પુરાણિક-પુરાણના જાણનાર. શુદ્ધ શબ્દ 'પૌરાણિક' નેમએ. 'પુરાણિક' શબ્દ વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ અશુદ્ધ ગણાય. 'પુરાણ' શબ્દને 'ઈક' પ્રત્યય લગાડ્યો છે. નામને 'ઈક' પ્રત્યય લગાડવાથી વિશેષણ બને છે. ઇતિ-હાસ+ઈક=ઐતિહાસિક. ઈક પ્રત્યય લગાડતા પહેલાં શબ્દના આદિ સ્વરમાં વૃદ્ધિ થાય છે. વેદિયા-વેદને જાણનાર. અવનવી-જૂદી જૂદી પ્રકારની. ઝળક્યો-(સં. જવલ્) પ્રકાશ્યો. લાણુ (સં. લાતુ) સૂર્ય. ૭-પૂતળી-સં. પુતલિકા. ન ધરશો પાય-પગ મૂકશો નહિ. ૮-અતુલ-જેની તુલના થઈ ન શકે તેવું, જેના જેવું બીજું ન હોય તે. ૯-અંબાર-ઢગલો, રાશિ. ૧૧-પાળક તેહ-જે ગાયો તથા 'આત્મણું' રક્ષણ કરે છે તથા જે પારકી સ્ત્રીનો પોતે લાઇ હોય તે રીતે વર્તે છે તેજ એ આસન ઉપર બેસવાને અધિકારી છે. સહોદર-ભાઈ. એક ઉદરમાંથી જન્મેલો ભાઈ. ૧૧-અણુમૂલ્ય-અમૂલ્ય, ઘણુંજ કિમતી, જેનું મૂલ્ય થઈ શકે નહિ તેવું. સમતુલ્ય-સમ અને તુલ્ય એ બન્ને એકજ અર્થમાં છે છતાં કવિએ અહિંઆં તે બન્નેનો સાથે પ્રયોગ કર્યો છે. વ્યાકરણના નિયમથી તે અશુદ્ધ છે કોણનેઘેર-કોને ઘેર. ૧૪-ઠામ-સ્થળ, સિંહાસનપર. (સાર) શરૂઆતમાં કવિ સરસ્વતી, આઘશક્તિ અને રામને નમન કરે છે. પછી કહે છે કે એક વખતે ભોજ રાજા નિયમ પ્રમાણે સિંહાસન ઉપર પગ મૂકવા જેવો જાય છે, તેટલામાં તેની ઉપર હંસા નામની જે પૂતળી હતી તે મનુષ્ય વાચાથી તેને કહેવા લાગી 'હે રાજા, આ સિંહાસન ઉપર તને હજી બેસવાનો અધિકાર નથી. જો તું વિક્રમ જેવો પરાક્રમી થાય તો બેસી શકે.' વળી જે ગાયો તથા 'આત્મણું' પાલન કરે છે અને જે પરસ્ત્રીને પોતાની જાહેન તરીકે ગણે છે તેજ આની ઉપર બેસી શકે: આ ઉપરથી ભોજરાજાએ તેને પ્રશ્ન કર્યો, 'હે પૂતળી, આ આસન જે વિક્રમ રાજાને પ્રાપ્ત થયું એમ તું કહે છે તે તેને

શી રીતે મળ્યું ? તે શી રીતે તેને જીતી લાવ્યો. વિક્રમ રાજને પાંચ દંડ જડયા હતા એમ જે કહેવાય છે તે શી રીતે ? અને તે દંડથી કેવી રીતનું તેણે પરાક્રમ કર્યું. તે સધળું મને વિસ્તારીને કહો.'

૧૫. વાણુ-વાણી. ચતુરસુજાણુ-હોશિઆર અને સારીરીતે જાણુ-નાર સુજાણુ ૬૦ સં. સુજા, અન્યા-અન્યાય. તેને ત્યાજ-અસત્ય અને અન્યાયનો તે ત્યાગ કરે છે. ૧૬-અકલે-(સં. અકે, સર્વોપરિ-પણે, એકલાકે. પુરનાં-નગરનાં. ૧૭-પત્ર-પતક. મરતક બરે-માથા ઉપર ધારણુ કરે. ઉતપત-ઉત્પત્તિ. ૧૮-હેતે-હેતથી, પ્રીતિથી અનૂપ-જેની ઉપમા થઈ શકે નહિ તેવું. ૧૯-અપ્રાદર-અદાર. કૃષ્ણકથા-કૃષ્ણ ભગવાનની કથા. કર્ણુ-કાને, પ્રત્નોત્તરી-પ્રશ્નના ઉત્તર આપનાર. વેદપાઠી-વેદનો પાઠ કરનાર. ઉંસ૦ અગ્નિહોતરી-ખરો શબ્દ અગ્નિહોતરી નેધએ, અગ્નિહોત્ર યજ્ઞ કરનાર. ૨૦-રણુવટ-રણની વાટ; ક્ષત્રી-પડે. ક્ષત્રિઓ રણમાં લડવાને માટે ઉત્સુક હતા. બહારે-મદદે. હાટ-દુકાન-(સં. હટિકા), ધર્મ તણી ચલાવે વાટ-ધર્મનું કામ કરે છે. ૨૧-શીલવ્રત-શીલ (ચારિત્ર્ય) જેનું વ્રત છે એવા. લોપે-તરછોડે. આણુ-આરા. સાર-હંસા પૂતળી કહેવા લાગી. હે રાજ વિક્રમ રાજનું પરાક્રમ જે હું તને કહું છું તે સાંભળ. તે રાજ ઉજ્જયિનીમાં રાજ્ય કરતો હતો. એ ઘણો ધર્મિષ્ઠ રાજ હતો. તેના રાજ્યમાં ગ્રજ સંપૂર્ણ સુખી અને ધર્મપરાયણ હતા. તેના વખતમાં દરેક વર્ણુ પોતપોતાનું કર્તવ્ય ધર્મ પ્રમાણે કરતી હતી. '

૨૨. ઢઢાએ-(સં. ડિડિડમ) લઢાઈની સ્વારીમાં સૌની આગળનું જે નગાઈ તે; મોટો ડમકો. ઠોર-ઠેકાણું બીજે અર્થ 'તરતજ' એવો પણ થાય છે. ધમકારે-અવાજથી. ગડગડે-અવાજ કરે. ૨૩-હુસ્તી-હાથી માતંગ-હાથી. મદ-હાથીની આંધમાંથી જે રસ ઝરે છે તે. નેજ-વાવટા. બરછી તથા બાલો પણ તેના અર્થ થાય છે, પણ અહિંમાં વાવટાના અર્થમાં છે. અભિ-ઘણાં. ફરકતા-ફરકરે ઉડતા. એપિત-શોભતા, ૨૪-ઐરાવત-સિદ્ધનો ધોળો અને મોટો

હાથી, એનો બીજો અર્થ બીજો ઉદ્વેગનુષ્ય, અથવા મેધધનુષ્ય થાય છે.
સહસ્રજ ખાર-ખાર હજાર. ૨૫-**હથ-થોડા**. **અરબી-અરબસ્તા-**
 નના. **કચ્છી-કચ્છ** દેશના. **ખુરાસાની-ખોરાસાનના**. **કુંતલ-કેશ,**
 વાળ. **પૂર-પૂરેપૂરા રણુધીર-રણુમાં** ટક્કર ઝીંકે તેવા. પાછા ન હડે
 એવા. ૨૬-**ઉજ્જવલ-ઉજ્જવા,** **અખલખ-ચિત્રવિચિત્ર,** કાખરચિત્રા.
ભૂખરા-ઝાંખા રંગના. નીલ ઘેરો, આસમાની, કાળો રંગ. **જડિત-**
 જડેલા. **પલાણુ-થોડા** ઉપર નાખવામાં આવતું એકકને માટેનું જીન.
અતળીખળ-ઘણાજ ખળવાળા (ખડ્ગવીહિ સમાસ.) ૨૭-**અનમી-**
 કોષ્ટને નમ્યું ન આપે એવા, અતિ શર-**અસવાર-થોડા** ઉપર બેસ-
 નાર. **વેડાંગ-થોડો,** અથ. **વાંકડા-વાંકા** શરીરવાળા (સં. વક્ર, ગુજ-
 રાતીમાં અનુનાસિક ઉમેરાયો છે જેમ સં. મર્કટ ગુજરાતી માંકડું)
જૂઝે (સં. યુધ્) લટે. **જુઝાર** યોદ્ધો, લઢવૈયો. ૨૮-**પાળા-પગે** ચાલી
 લટનારો સિપાઈ, પદાતિ. **પાખરી-લશ્કરમાં** લેઈ જવાને અખ્તર
 વગેરેથી શણગારેલા હાથી તથા થોડા. **ચેહેચાટ-ચોગરદમ** અવાજ
 કરવો તે. **ચેટક-હાસ્ય** ઉત્પન્ન કરે તેવા નટના પ્રયોગો. **ભલાં-**
 ઘણાં, **ભણુતા-મોલતા** **ભૂપતલાટ** -રાગ્નના ભાટ-ચારણો. ૨૯
જશવંતો-કીર્તિવાળાં. **ધિંગળ-કવિતાના** છંદોનું શાસ્ત્ર, ગણુ-છંદ
 શાસ્ત્રમાં લઘુગુરુના નિયમથી ત્રણ ત્રણ અક્ષરનું જે માપ હોય તે, જેમકે
 યગણુ, રગણુ વગેરે. એકંદરે આઠગણુ છે. **મનગમતાં-ઈચ્છાનુસાર**
 સંચર્યો (સં. સંચર) ગયો કારણુ-માટે. **આપ** (સં. આત્મન પ્રા.
 અપ્પા) પોતે. **શૈષનાગ-પૃથ્વીને** પોતાના માથા ઉપર ધારણુ કરે છે તે
 નાગ **સળકવા-લાલવા,** આમતેમ મરડાવા. **દુશ્મન-દુશ્મનને** (બીજી
 વિભક્તિ) ૩૦-**સામદ સામતો.** **રાય-રાગ,** **હુંદુલિ** ભેરી,
 આનક. **અપાડો મેહુ-અપાઢ મહિતામાં** જે મેધ ગર્જના
 કરે મેહ. તે સં. મેઘ ‘ધ’નો ‘હ’કાર થઈ જાય છે ૩૨-**પરાંઠી**
 (‘પરાંઠવું’ દૂર જવું એ ઉપરથી હશે) દૂર ગર્જવું તે પૂરપાણીની ભરતી.
સંગ-સાથે, ૩૩. **લંકાપતિ-રાવણ,** **અવનવો-નવો,** જૂદી રીતનો.

ગાંડીવધર-અર્જુન. ગાંડીવ એ અર્જુનના ધનુષ્યનું નામ હતું. ૩૪.
 પરતાપ-પ્રતાપ, પ્રભાવ. ભલપણુ-ભલમનસાધ. ભાણુ-સૂર્ય.
 જાણે તે ભલમનસાધમાં સૂર્ય હોય. ભલપણુકેરો ભાણુ કરતાં ભલ-
 પણુકેરો ચંદ્ર એવી કલ્પનામાં વિશેષ ઔચિત્ય જણાય છે. કારણ
 કે ભલપણુથી મનુષ્ય બીજાના હૃદયને પોતાના તરફ આકર્ષી શકે
 છે, પ્રસન્ન કરી શકે છે. જેમ ચંદ્ર પોતાનાં કિરણોથી આકર્ષે તેમ.
 પણ ભાનુ સાથે સરખાવતાં સૂર્યની માફક તે પોતાના ભલપણુથી
 બીજાના ઉપર પોતાનો પ્રભાવ નાખતો એવો અર્થ કરવો પડે પણ
 તે યુક્ત લાગતો નથી. નિસરયો-(સં. નિઃસર્) બહાર ગયો. ૩૫
 દિવસ-ચાર ચાર ઘડી દિવસ ચલ્યો તે અરસામાં. અપરમપાર-
 ઘણીજ, જેનો છેડો નથી તેવી. ૩૬. ઓછવ-ઉત્સવ, આનંદ,
 અઢકો-(સં. અધિક) વધારે. દાનપાત્રને-દાન આપવા લાયકને.
 ૩૭. નિર્ખતાં-જોતાં (સં. નિરીક્ષ) કરખી-(સં. કૃપણ) કંજુસ.
 કળાખખાઈ-કળ ખાઈ. સૂત્ર-કૃપણ, કંજુસ, દમડી પણ ખચે નહિ
 તેવો. છંડી-છોડી. તન-(સં. તનુ) દેહ. ૩૮-પોહોર-(સં. પ્રહર).
 તણુ કલાકનો કાળ. પેર-તજવીજ ગોઠવણ; (ખખર અર્થ પણ બીજો
 થાય છે, જેમ 'કહો ઋષિ પૃથ્વીની પેર'), કંચનમેહ-સોનાનો વર્ષાદ.
 ૫. ત. અર્થાત પુષ્કળ સોનાનું દાન આપતો. અતિશયોક્તિ અલંકાર.
 ૩૯. જાણુ-ખખર. કારણે-માટે. ઘાય-દોડે. ૪૦ અન્નવચ્ચ-અધૂરાં,
 મહેલ્યાં-મૂક્યાં. તરણી-ત્રી. તન-છોકરાં ૪૧. વણિદુ...ત્યાજ-
 વાળીઆઓએ તોળવાનું રહેવા દધને તેનાથી જે નફો મળવાનો હતો
 તે છોડી દીધો. ૪૨. માળિએ-માળીઆ ઉપર. અટારિ-ઉંચી મેડી,
 ઝરખો, ગોખ, છજી. ૪૩. ઉલટ-ઉત્સાહ, આનંદ. અપાર-પુષ્કળ.
 ૪૪. લાગ-લાગ (તક) પ્રમાણે. મેદની-માણસોનો સમૂહ.
 પગમેલણુ-પગ મૂકવા જેટલો માગ (સં. માર્ગ) રસ્તો. ૪૫.
 નિશાન-નોખત. ઘોર-ભય ઉત્પન્ન કરે તેવી. વાળે-વાગે ૪૬ ગજ-
 હાથી. શીશ-(સં. શીર્ષ) માથું. સાથ-સહિત. દીશ-દિશામાં ૪૭

અવવચમાં અડધે રસ્તે. ખાર-(સં. દાર) ખારણું. નિપજ્યું-(સં. નિજ+પદ) ઉત્પન્ન થયું. સંક્ષેપ-ટુંકમાં.

[વિક્રમ રાજની સ્વારીનું અહિંઆં વર્ણન કર્યું છે. એક વખતે વિક્રમ રાજ ગામ બહાર વાડીમાં ફરવાને નીકળ્યો. સાથે પુષ્કળ, હાથી, ઘોડા તથા સૈનિકોને લીધા. હાથી તથા ઘોડાઓની ધણી જતો હતો. સૈનિકોમાં કોઈ રથમાં બેઠેલા, કોઈ પાલખીમાં, કોઈ ઘોડા ઉપર તો કોઈ પગે ચાલતા હતા. સાથે ભાટચારણો રાજના યશોગાન ગાતા, બ્રાહ્મણો વેદના મંત્રોના ઉચ્ચાર કરતા હતા. ચાર ઘડી દિવસ ચઢ્યો તે વખતે તે વાડીએ પહોંચ્યો. ત્યાં થોડો સમય આનંદમાં વ્યતીત કર્યો, નાચિકાઓનાં નૃત્યને જોયાં અને બ્રાહ્મણ વગેરેને સુવર્ણનું અઢળક દાન કર્યું. પછી પૂર તરફ પાછો ફરવા લાગ્યો. આ વખતે પાછાં વાજાંઓ વાગવા લાગ્યાં અને તેના અવાજ ચારે દિશામાં પ્રસર્યા. તે સાંભળીને બ્રાહ્મણો તથા વ્યાપારીઓ, પણ પોતાનું કામ છોડી દઈને રાજની સવારી જોવાને બહાર આવ્યા; કોઈ મહેલમાં રહ્યા રહ્યા તો કોઈ માળીઆ ઉપર ચઢીને તો કોઈ અટારીએ ચઢીને રાજના મુખનું દર્શન કરવા લાગ્યા. આ સમયે તેમનામાં ઉત્સાહનો પાર નહોતો. રસ્તા ઉપર પણ જેતજેતામા એટલી બધી લોકમેદની થઈ ગઈ કે પગ મૂકવા જેટલી પણ જગ્યા બાકી રહી નહિ. વાજાંના અવાજથી લોકના શબ્દ પણ કાને સંભળાતા નહોતા. આ રીતે રાજની સવારી આવતી હતી. તે નગરમાં રસ્તામાં વચમાં એકાએક ધાંચણુના ઘર આગળ થોભી ગઈ.

૪૮. ઠામ-રથળ. મહિપત (મહીપતિ) રાજ. દાસ-દાસી. ૪૯ છાર-ધૂળ, રાખોડી કચરો. ૫૦ હવડાં-હમણાં. ૫૧ રંડ-રંડા. અધમ સ્ત્રી. ૫૩ લોપે-ઉલ્લંઘન કરે. ૫૪ વિમાસણ (સં. વિમર્ષણ) વિચાર. દશોદિશ દશે દિશામાં. ૫૫. અઢકી (સં. અધિક) વધારે. ૫૬-ધૂળ ભરાણી-ભરાઈ, ઘેરાઈ ગઈ. ૫૬ ગુમાર-અક્કલહીન. ૫૭ વારી-અટકાવી, જયમ...વહી. જેમજેમ તેને અટકાવવામાં આવી

તેમ તેમ તે વધારેને વધારે ધૂળ ઉડાડવા લાગી. વીશક-આશરે વીશ. બેધ-ચોદાઓ. ૫૮ કોણે-કોણકે. જ્યાંહ-જે જગ્યાએ. ૫૯ લઠ-જડો દડો, લાકડી. હાડ-હાડકાં. ૬૦ મહોકમ-પુષ્કળ. ધણી પાણી-જેર, પ્રભાવ. ૬૧ રથામા સ્ત્રી. ઠાર-સ્થાન કરણુ-(કણુ) કાન. રેખા-(લીટીઓ). તરણુ-ત્રણ ૬૨ થંભી-થોભી ગઘ. (સં. સ્તમ્ભ) ૬૩ ઈંધી-અટકાવી. ૬૪ લોપ-(સં. લુપ્ત) અલોપ, દેખાતી બંધ થવી. વાટ (સં. વર્તન) રસ્તો, માર્ગ. આપોઆપ-જાતે, પોતે ૬૫ અચરજ-આશ્ચર્ય. અધિપત-રાજા. અડે-ચાય. ધેરે-રીતે. ભેદ-યુક્તિઓ. તોચે-તોપણુ. પાર-છેડો, અન્ત. ૬૬ બેલદાર કડીયાને મદદ કરનાર મજૂરો. ટંકાય-ટાંકણાથી ટંકાવું.

[દેવદમની ધાંચણના ધર આગળ રાજની સ્વારી થોભી ગઘ. તે વખતે તે ધાંચણના ધરમાં એક દાસી હતી. દેવદમની તેને પોતાની પાસે બોલાવી, અને તેને હકમ કર્યો કે માળીઆ ઉપરથી ધૂળ સાફ કર. પણ દાસીએ કહ્યું કે રાજ વિક્રમની સ્વારી આ બાજુએ આવે છે. માટે હમણાં ધૂળ સાફ કરવી તે ઠીક નથી. પણ ધાંચણે તેને રાજથી નહિ બહીવાને કહ્યું. તથા ધમકી આપી એટલે તે દાસી ધૂળ સાફ કરવા લાગી. આથી તે ધૂળ રાજના સૈન્યમાં આજુબાજુએ ઉડી. તેથી સૈન્યમાંથી કેટલાક યોદ્ધાઓ તેની પાસે આવ્યા અને તેને ખૂબ માર આપ્યો. આથી તે દમની પાસે આવી અને કહેવા લાગી કે ‘તમારા કહેવાથી હું ધૂળ સાફ કરતી હતી, તેથી મને આ લોકોએ ખૂબ મારી, આ સાંભળીને દેવદમનીને ખૂબ ક્રોધ થયો. તેથી તે ધરની બહાર નીકળી અને રાજનું સૈન્ય જ્યાં ઉભું હતું ત્યાં ગઘ અને ત્યાં તેણે હાથથી ત્રણ રેખાઓ રસ્તામાં દોરી અને તેમાંથી ત્રણ ભીતિ ખડી થઇ. પછી ધર તરફ પાછી ગળી. આથી તમામ સૈન્યની ગતિ ઈધાઇ ગઇ. રાજએ તે ભીતિ તોડવાને બહુ બહુ પ્રયાસો કર્યા. ધણા મજૂરોને કામે લગાડ્યા પણ તે ભીતિ તૂટીજ નહિ. છેવટે રાજ નિરાશ થયો. પણ દમનીએ કહ્યું ‘હે

રાજા ! તું ગમે તેટલા ઉપાયો કરીશ તો પણ આ ભીંત તૂટશે નહિ.
જે તું પંચદંડ મેળવી શકીશ તો તારાથી આ ભીંત તૂટશે.]

કૌ માય—કોયની માતાએ. **સુંઠ-હઠાય**. કોઈની માથે સૂંઠનો
ગાંડીઓ ખાધો નથી કે તે આ ભીંતને પાછી હઠાવી શકે. તેમ એવો
કોઈ મૂછવાળો (શરવીર) નથી કે જે ભીંતને પાછી હઠાવી શકે. ૬૯
ઉચ્ચાટ-ચિંતા. ૭૩ **કારજ** (સં. કાર્ય) કામ. વડુ (સં. વૃદ્ધ) મોટું.
[દમનીનાં વચન સાંભળીને રાજા ઘેર ગયો, પણ તેના મનમાં શાન્તિ
વળી નહિ. તેને ભોજન કરવું પણ ગમ્યું નહિ. લોકમાં રાજા વિષે
ઘણી વાતો થવા લાગી. છેવટે રાજાએ દમનીને પોતાની પાસે બોલાવવા
તેકું મોકલ્યું. તે આવી એટલે રાજાએ તેને પૂછ્યું ‘હે દમની, પંચદંડ
એ શું છે ? અને કોને ત્યાં છે તેનું તું મને બરાબર કહે.’]

૭૫. સમ-સોગન. વઢો-મોલો, હુવડાં હમણાં. ૭૬.
અનુપ-જેની સરખામણી ન થઈ શકે તેવી. ઘણીજ સૌંદર્યવાળી.

રાજાનો પ્રશ્ન સાંભળીને દમનીએ ઉત્તર આપ્યો ‘હે રાજા તમે
જે પ્રશ્ન પૂછ્યો તેનો ઉત્તર હું હમણાં નહિ આપું. હમણાં તો હું
એટલુંજ કહું છું કે તમારે પ્રથમ કોઈ પણ રમતમાં મારી પુત્રીને
જીતવી. જો તમે એને જીતશો તો તમે પંચદંડ જીતી લાવશો અને
જો તમે હારશો તો પછી તે મેળવવાની આશા તમારે છોડી દેવી’]

૭૮ કામ સરે—કામ સિદ્ધ થાય. ૭૯ **મંદિર-ઘર**, મકાન.
તત્કાળ—તે વખતે **સુખપાલ**—પાલખી. ૮૦ શણગાર (સં. શૃંગાર)
ઘરેણાં. **સન્યા-ધારણ** કર્યાં, પહેર્યાં. **પહોવ્યાં**, પરોવ્યાં. **વાળ-વાળી**
પટ-વસ્ત્ર. **લાલ-કપાળ**, ૮૧ **મૃગલોચની**—મૃગના લોચનની માફક
જેનાં લોચન છે એવી (બહુત્રીહિ સમાસ) **સિંહલંકી-સિંહની** માફક
વાંકી કેડવાળી. બ.સ. ૮૧ **બ્રહ્મટી**—(સં. બ્રહ્મટિ) આંખનાં ભવાં. સંસ્કૃત
‘ક’નો ગુજરાતીમાં ‘ગ’ થઈ જાય છે તેનું આ ઉદાહરણ છે. તેજ
રીતે ‘કાક’નું ‘કાગડો’ થાય છે. અને ‘પ્રકટ’નું ‘પ્રગટ’ રૂપ બને છે.
કામનું બાણ. તેની આંખનાં ભવાં જાણે કામનાં બાણ હતાં. તે

આણની માફક જ્નેનારના હૃદયને વીંધે એવાં મોહક હતાં. ૮૨ શિવદની-ચંદ્રના જેવા મોહાવાળા. ૮૩ શીખ-શીખામણ. તરછું-વાસ અર્થાત્ અતિ તુચ્છ. ૮૪ ફેફફળપાન-સોપારી અને પાન, દ. સ. (ફેફફળ સં. પુગફળ ઉપરથી આવ્યો છે અને તેનો અર્થ સોપારી થાય છે.) ૮૫ ઓચરીએ-(‘ઉચ્ચાર’ શબ્દમાંથી ક્રિયાપદનું રૂપ બન્યું છે) બોલીએ. ૮૬ પછે (સં. પશ્ચાત્) પાછળથી. પરઠીએ-હોડ બકીએ, હોડ-શરત.

[રાજાએ પછી દેવદમનીની છોકરી, નિર્મળદમનીને તેડાવી અને તે સોળે શણગાર સજીને રાજાના મહેલમાં ગઈ. રાજાએ તેને રમત રમવાનું કહ્યું. તેણે હા પાડી, પણ એવી શરત કરી કે જો તે હારે તો તે રાજાની દાસી થઈને રહે અને જો તે જીતે તો રાજા તેનો દાસ બને. રાજાએ આ શરત સ્વીકારી. રમતની અવધ ચાર દિવસની રાખી હતી.]

૮૭ કોડ-છઠ્ઠા, અભિલાષા, કોટિ-કરોડો. ૮૮ મૂલખરીદી-પૈસાથી વેચાણ લીધેલી દાસી, સરખાવો સંસ્કૃત ‘શુલ્કદાસી’ શબ્દ. ૮૯ વાયદો-મુદત. સાખીઓ-સાક્ષી, (સંસ્કૃત જ્ઞ નો ‘ખ’ થઈ જાય છે તેનું આ એક ઉદાહરણ છે. તેજ પ્રમાણે સં. ‘અક્ષિ’ ઉપરથી ગુજરાતીમાં આખ અને ‘મક્ષિકા’ ઉપરથી માખી છે.)

૯૦-૯૭ કોલ-વચન. વાયુવેગ-પવનના જેટલી ઝડપથી, ધણીજ ઝડપથી. ૯૩ ઉપન્યો ઉત્પન્ન થયો. ઉચ્ચાર-સંતાપ, ૯૪ દિવાસતે-દિવસ હોતાં. ભાવતાં-પોતાને પસંદ પડતાં. બરી-શર. ૯૫ ઢાળે-નાખે. મધ્યાહ્ન-(મધ્ય+અહ્ન) બપોરનો વખત, દિવસનો મધ્યમ વખત. એ૦ ત૦ સ૦ ૯૮ અનેક-સરે-રાજાએ ધણા ઉપાયો અજમાવી જોયા પણ તેથી એકે ઉપાય ઉપયોગમાં ન આવ્યો. તેનાથી એનું કાર્ય સધાયું નહિ. ઢાંકી-બંધ કરી. ૯૯ તવ-ત્યારે, દીસ-દિવસ-ફક્ત કાલનો દિવસજ રમતનો બાકી રહ્યો છે. પાગ પગ.

પરમાણુ-નક્કી ધાર. પાળું રાખું. પરઠણુ-શરત. વાણુ-વાણી.
૧૦૨ હું'શ-હુંજ.

[દમનીની છોકરીએ મૂકેલી શરત રાજ્યએ સ્વીકારી, પછી
અન્નેએ રમત શરૂ કરી. પહેલે દિવસે એમાંથી કોઈની હારજીત થઈ
નહિ. બીજો દિવસ પણ તેજ રીતે પસાર થયો. તેજ પ્રમાણે ત્રીજો
દિવસ પણ વહી ગયો. ચોથા દિવસે રમતની શરૂઆત કરી તે પહેલાં
તે છોકરીએ રાજ્યને પોતાની શરત વિષે ફરીથી ચેતાવ્યો. પણ રાજ્ય
તેની માફક રમતના પૂર ઉમંગમાં હતો તેમજ તેને જીતવાની આશા-
વાળો હતો.]

૧૦૩-૧૨૪ ૧૦૩ સ્વસ્થાનક-પોતાને ઘેર. ૧૦૪ નિશા-રાત્ર.
આધે-અધુ, આખું. ગલીકુંચી-એક પોળમાંથી બીજી પોળમાં જવાના
સાંકડા રસ્તા. હાટેહાટ-દુકાને દુકાને, દરેક દુકાન. અચ્ચિબાવ
સમાસ. ચોરા-ગામમા સૌને ખેસવાની જગ્યા. ૧૦૫ બાળ-બાળા,
છોકરી. માલ-મિલકત. ૧૦૬ માહું-ખરાબ. રામરાજ-રામના જીવું
સર્વને શાન્તિ અને સુખનું રાજ્ય. વિપરીત-ઉલું, ખરાબ. ૧૦૭
ઘેસો-ગાંઠો. બોલ-વચન. કો કરે-માત કંટલાકો એમ કહેવા લાગ્યા
કે એને કંઈ પણ દરકત નહોતી નહિ. કારણ કે તે દરસત માતાનો
ભક્ત છે. આથી કંઈક જીદું પણ સાંઠે પરિણામ આવશે. ૧૦૮
વાચા-વચન કો-મુકશે. કંટલાક એમ કહેવા લાગ્યા કે એના વચ-
નનો ત્યાગ કરશે, બોલ્યું ફેક કરશે, અને તે સ્ત્રીને કાઢી મૂકશે,
મરમ-ભેદ. ૧૦૯ ઠેરે-(સં. સ્થિર) સિદ્ધ થાય, પરિણામ આવે.
નિર્મળ-ચોકખું. નીર જલ. ૧૧૦ જીથ્ય-(સં. યથ) ટોળું. જીવ-
તીતણાં-યુવતીઓનાં. તણા એ છટ્ટી વિભક્તિનો પ્રત્યય છે. વર્ણન-
વાત. લોક રાજ્યની બહુ વાતો કરવા લાગ્યા.

મોટમ-મોટાઈ. અહિંઆં 'મ' તદ્વિત પ્રત્યય છે. ૧૧ હહાડી-
દિવસે. રૂઠે-(સં. રુષ ભૂતકૃદન્ત ઉપરથી ધાતુ આવ્યો છે. તે જ
પ્રમાણે જુષ ઉપરથી વૂઠવું, જુષ ઉપરથી-જૂઠવું) ગુસ્સે થાય. ૧૧૨

કોઠશું-કોઠ સાથે. 'શું' એ ત્રીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય જૂની ગુજરા-
તીમાં જોવામાં આવે છે. ૧૧૩ ધાંચણનીચશું-નીચ ધાચણ સાથે
વાદ-વાદવિવાદ. નરપતનો-રાજનો. નાદ-ગર્વ, અભિમાન. ઉતરશે-
(સં. ઉત્તરિષ્યતિ) ગળશે, હેડો પડશે. ૧૧૪ બહુમુખે-ધણાના
મોઢે. રૂડું-સાફ, પ્રિય. લક્ષણવંતો-વિક્રમરાજ. લહે (સં. લમ્)
વિચારે. ૧૧૫ જોય-જુએ, પાર-છેડા, આખું ગામ જોઈ વળ્યો.
૧૧૭ લહી-જાણી. ૧૧૮ પૂજનસામગ્રી-પૂજ કરવાની સામગ્રી.
આય-માતા, પાળો-પગે ચાલીને. પંથ-રસ્તો. રાય-રાજ. ૧૧૯
ચાચર-(સં. ચત્વર) મંડપની બહારનો ખુલ્લો ચોક, મંદિર આગ-
ળનું ચોકડું, ચકલું. નગરજતાણી-શહેરનીજ. અહિંયાં 'તાણી' એ
છટ્ટી વિભક્તિનો પ્રત્યય નગરને લાગેલો છે, પણ કવિએ નામની
સાથે પ્રત્યય જોડવાને બદલે, તે બેની વચ્ચે 'જ' ક્રિયાવિશેષણ અવ્ય-
યનું પદ મૂક્યું છે. આથી વ્યાકરણથી આ પ્રયોગ અશુદ્ધ છે.
માતાલણી-હરસત માતાના મંદિર તરફ. ધરણીપત-(ધરણીપતિ)
રાજ. ધરણી એટલે પૃથ્વી. ૧૨-કુમકુમ-સં. કુંકુમ-કંકુ અક્ષત-
ચોખા. મણા-ન્યૂનતા, પૂરણ (સં. પૂર્ણ) પરી. ૧૨૧ કોટે-ગળા
ઉપર. ધારયું-ધારણ કર્યું. મૂક્યું. આબહાન-ખોલવાની વિધિ. ચંડી
માતા. માટીમાત-તે મહાન હરસત માતા, મા મા હાથ-હરસત
માતાએ કહ્યું કે તારે પ્રાણુ ત્યજશ નહિ. એમ કહીને તેનો હાથ
ઝાલ્યો, તેને પ્રાણુ ત્યજતા અટકાવ્યો. ૧૨૩ અંતર-લાજ. મારા
હૃદયમાં શરમે વાસ કર્યો છે: અપકીર્તિ થવાના નામથી હૃદયમાંજ
દુઃખી થાઉં છું. અર્થાત્ નિર્મળદમની સાથે પોતે જે શરત કરી છે,
તેમાં જો તે હારે તો કીર્તિ ખોવી પડે એ વિચારથી આખરે ગમા-
વવાના વિચારથી હૃદયમાં સંતાપ થાય છે. એમ તે કહે છે. ડોકરી-
ડોશી. સંગાથે-સાથે. ૧૨૫ દિગ્વિજય-દિશાઓમાં વિજય (તત્પુરુષ)
દિક્+વિજય) દિક્ એટલે દિશા.

[નિર્મળદમનીએ ત્રીજા દિવસની રમતના અન્તે જે તેને
ચેતવણી આપી, તેથી રાજાને બહુજ ચિન્તા થઈ. તેને મનમાં કંઈ

પણ કળ વળી નહિ. રાત્રિના વખતે તેણે નગરવાસીઓ. એના વિષે શા વિચાર કરે છે તે જાણવાનો વિચાર કર્યો. અને પછી લોકચર્યા સાંભળવા નિકળ્યો. લોક રાજા વિષેની જૂદી જૂદી વાતો કરતા હતા. આ બધી વાતો સાંભળીને રાજાને પોતાની અપકીર્તિનો ભય પેઠો. રમતમા હારીને કીર્તિ ગુમાવવી તેના કરતાં મૃત્યુ વધારે સાફ છે એમ તેણે માન્યું. તેથી કટાર લઈને દરસત માતાના મંદિર આગળ ગયો, અને ત્યાં જઈને પોતાના ગળામાં કટાર ભોંકવા લાગ્યો, એટલામાં માતાએ જાતે પ્રકટ થઈને તેનો હાથ ઝાલ્યો.

૧૨૫ ખ્યાત-કીર્તિ. ૧૨૬ પ્રપંચ-છળ, યુક્તિ. છત્યાતણા-જૂતકાળના રૂપ સાથે છટીનો પ્રત્યય લગાડ્યો છે. વ્યાકરણથી અશુદ્ધ. 'જ્યતણો' એમ શુદ્ધ રૂપ જોઈએ. આજ-સં. અષ, તમ-તમારી ૧૨૭ પરવરો-જનવ તુજ-તારા. ૧૨૮ પહોંચસે-કોડ-તમારા મનની તમામ અભિલાષાઓ પૂરી થશે, હું-શ-હોશ, કોડ. જુગ-જુગ-યુગેયુગે (અવ્યયિભાવ સમાસ). સહેલું-સરળ સં. સુલભ 'ભ' નો 'હ' થઈને વર્ણવ્યત્યાસના નિયમ પ્રમાણે 'હ'કાર 'લ'ને સ્થાને અને 'લ'કારને સ્થાને 'હ'કાર જઈને આ શબ્દ થયો છે, વર્ણવ્યત્યાસના નિયમથી સં. બિડાલ ઉપરથી ગુ. બીલાડો. સં. તુલિડ ઉપરથી ગુ. ટુટી વગેરે થાય છે. ૧૩૦ મહુ રવિ, ચંદ્ર, મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર, શનિ, રાહુ અને કેતુ એ નવમાંથી એક ત્રિદશ-દેવતાઓ (ત્રિ ત્રીજ+દશા ત્રિથિતિ, જેની હમેશાં ત્રીજ અવસ્થા અર્થાત્ યૌવન હોય છે તે દેવો) વ્રૂડે. (સં. વૃષ્ટ ભૂ. કૃ), પ્રસન્ન થાય. આપ-(સં. આત્મન-અર્ણવ-આપ) પોતે ૧૩૧. પવન પહેલાં-પવન કરતાં વધારે ઝડપથી. ૧૩૨ નૌતમ-નવી. ૧૩૩ જેશું-જેની સાથે. ઉર્વશી-દેવતાઓની અપ્સરા તે પુરુરવા રાજાની સાથે પરણી હતી. પણ દેવોના શાપને લીધે તે લતાના રૂપમાં બદલાઈ ગઈ હતી, અને તેથી રાજાને તેનો વિયોગ થતાં ગાંડો થઈ ગયો હતો. પણ પછી સંગમન નામનો મણિ પ્રાપ્ત થતાં તેનો

મેળાપ પાછો થયો હતો. આ કથા કવિ કાલીદાસે 'વિક્રમોર્વશીય નામના નાટકમાં આલેખી છે. ૧૩૪ કશું-શું ? એકાવલિહાર- (સં. પક્+આવલિ+હાર) એકજ સેરનો પણ બહુજ મૂલ્યનો હાર.

[હરસત માતાએ રાગને કહ્યું-હે રાગ ! તું શોક અને સંતાપથી તારા ચિત્તને ઉડિગ્ન કર નહિ. દમની તે નીચ જાતની તું સમજશ નહિ. તારા વૈતાળની સાથે તું ઈદ્રાસન આગળ જા અને ત્યાં દમનીને ઉર્વશીની સાથે નાચતાં જોઇશ. તે જોઇને તારે મંશય જનો રહેશે, રાગને આ વચન સાંભળીને પોતાના વીર વૈતાળને તેડાવ્યો અને પછી ઈદ્રની સભામાં ગયો. ત્યાં હરસત માતાએ કહ્યા પ્રમાણેનું દસ્ય જાણ્યું. દમની ત્યાં નાચતી હતી. અને પછી તેની ઉપર પ્રસન્ન થઇને ઈન્દ્રે તેને એકાવલિહાર આપ્યો.]

હરયો-(સં. ધાતુ હ) ચોર્યો. દષ્ટે-દષ્ટિથી. મોટપમાં 'પ' એ અર્ચાચીન તદ્દીત પ્રત્યય છે અને તે સં. સ્વ પ્રત્યયનું રૂપ છે. ૧૩૬ ઝાલ-એક જાતનું કાનમાં પહેરવાનું ધરણું. ઝેર-જાંજર. ૧૪૦ સુર-સુરજ. ઘેર-ધારણ. ૧૪૧. આચર્યું-કર્તુ. સુરનાયક-(સુર-દેવનાયક) ઈદ્ર ષ. ત. પેર-રીતે. એડો એ સંસ્કૃત ઉપવિષ્ટનું રૂપ છે. ઉપવિષ્ટ-ઉચ્ચક્ર-ચક્ર-ચક્ર અને 'એડો' એ ક્રમ છે. ૧૪૧ સભાય-સભામાં જ તેડું-નિમંત્રણ, નોતરું.

[ઈદ્રે દમનીને પ્રથમ હાર આપ્યો પણ જેવો તેણે પોતાનો હાથ પાછો કર્યો તેવામાં વૈતાળે દમની જાણે નહિ તેવી રીતે તે હરી લીધો. પછી ઈદ્રે તેને પાન આપ્યાં. દમની તે પાછાં આપવા જતી હતી તેવામાં વૈતાળે તે પણ કાઢી લીધાં. પછી કાનની ઝાલ અને તેના પગનું ઝેર વૈતાળે લીધું. પછી સૂર્યોદય થતાં રાગ વૈતાળ સાથે પોતાના મહેલ તરફ પાછો વળ્યો. દરરોજના નિયમ પ્રમાણે પુણ્ય દાન કર્યું અને સભા ભરી પછી દમનીને તેડું મોકલ્યું.)

કયમ-(સં. કિમ) શા માટે ? સુમ-(સં. સુતા ભૂતકૃદન્તતું રૂપ. મૃત ઉપરથી 'મૂર્ધ') પાસ-(સં. પાશ્વ) નજીક. દાસ-દાસી.

નોહું-નહાય. નાહાતણું-નાહું એ નહ બૂ. ૬. ઉપરથી થયેલું ૩૫ છે, અને તેને અહિંઆં નામ તરીકે કવિએ પ્રયોજ્યું છે. અર્થાત્ 'નાહા' એ શબ્દને કવિએ નામ તરીકે ગણીને છઠી વિલક્તિનો પ્રત્યય લગાડ્યો છે. મોટાશું-મોટા સાથે. કોટ-મનની અભિલાષા.

[માણસે જન્મે દમનીને કહ્યું 'તું કેમ હજુ સુધી ઘરમાં સૂઈ રહી છે. શા માટે રમત માટે વહેલી ઉઠતી નથી. મોટાની સાથે તેં શરત પાડી છે. પણ હવે તું તેમાથી નાસી કૂટે એમ નથી. માટે ચાલ તૈયાર થા.']

૧૪૪ મુંછ શબ્દ સં. રમણ ઉપરથી વર્ણવ્યાસના નિય-મથી બન્યો છે. વઘો-બોલ્યો. ૧૪૭ જારી-શર. હામેહામ-ઠેકાણે ઠેકાણે. અવ્ય. સ. ૧૪૮ પાણી-બળ, તાકાત. ૧૪૯ સ્વપ્ના કેરી એમાં 'કેરી' એ છઠી વિલક્તિનો પ્રત્યય છે. સાક્ષાત્-પ્રત્યક્ષ, નજરેનજર. નાચ સં. નૃત્ય (સં. 'ન્ય' નો પ્રાકૃતમાં 'ચ' થઈ ન્ય છે. આથી નૃત્ય-નચં અને પછી નાચ શબ્દ બને છે. તેજ પ્રમાણે સત્ય ઉપરથી સાચું.) ૧૫૦ રીઝ્યો-ખુશી થયો. ૧૫૧ આળપખાળ-મિથ્યા, ફાગટ. ૧૫૨ ચુકી-બૂલી ગઈ. દાવ-સોંકટાંની રમતમાં પાસા નાખવાનો જે વારો આવે છે તે. ૧૫૩ ચટકી-તીવ્ર લાગણી. અદકી (સં. અધિક) વધારે. ચિત્ત-ચિત્તમાં ૧૫૫ બેહબાકળી (સં. વિરહવ્યાકુળો) અસ્વસ્થ ચિત્તની. વિમાસણ-(સં. વિમુશનમ્) પ્રસ્તાવો. ૧૫૬ ચડી-પ્રાપ્ત થઈ.

પછી દમની સુખપાલમા બેસીને રાગનના દરબારમાં આવી. રાગને તેને રમત શરૂ કરવાને કહ્યું. એટલે રમત રમવા બંને જણ બેઠા. પુરના તમામ માણસો જોવાને એકઠા થયા. રમત રમતાં રાગને તેની આગળ કહ્યું 'મને આજે એક સ્વપ્ન આવ્યું હતું તે હું કહું છું તે તું સાંભળ. આજે સ્વપ્નામા મેં ઇદ્રાસનનો નાચ જોયો. ત્યાં તું નાચતી હતી; અને ઇદ્રે પ્રસન્ન થઈને નને એક હાર આપ્યો. બોલ આ વાત ખરી કે ખોટી, દમનીએ ઉત્તર આપ્યો 'ખોટી'. એટલે

રાજ્યએ તેને પ્રત્યક્ષ હાર દેખાડ્યો, આથી તે ઝાંખી પડી ગઇ. આમ માનભંગ થતાં દાવ નાખવામાં તેણે ભૂલ ખાધી. અને પહેલા દાવમાં રાજ્ય જીત્યો. બીજી વખતના દાવમાં રાજ્યએ ઈંદ્રે આપેલાં પાન દેખાડ્યાં, આથી તેનું ચિત્ત ફરીથી અસ્વસ્થ થઇ ગયું. અને બીજા દાવમાં હારી. ત્રીજી વખતે રાજ્યએ તેના કાનની ઝાલ પોતાને જડેલી જણાવી. તે જોઇને તેનું ચિત્ત પાછું અસ્વસ્થ થઇ ગયું, અને ત્રીજી વખત પણ હારી.]

૧૫૮ એકાણુ-નિશાની. પરવશ-પ્રાણુ-પ્રાણુ જવાની તૈયારીમાં આવી ગયો. મરણુતોલ થઇ ગઇ. ૧૫૯ ફેર-ફરી. ફાળ-ચિન્તા. ૧૬૦ મનચકી-મનથી. ‘ચકી’ પ્રત્યય એ જૂની ગુજરાતીમાં ત્રીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય છે. ૧૬૧ આગળે (સં. અગ્રે) મુખ સામે. પાણીથી થઇ પાતળી-તેની દેલ સંતાપથી એકદમ ઘણીજ સૂકાઇ ગઇ. તે ઠાર-તે વખતે. ૧૬૨ ઢાળતાં-નાખતાં. સાથ (સં. સાર્થ) ટોળું, સમૂહ. ૧૬૩ વડહથ (સં. વૃદ્ધ+હસ્ત) બળવાન, સમર્થ. નીર-પાણી, બળ, ટેક. નીશ્ચાન-નોખત. ૧૬૪ ગાંધર્વવિવાહ-પરણુનાર વર અને વધુ એકબીજાની સંમતિથી છૂપી રીતે લગ્ન કરે, માઆપોની સંમતિની પણ અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય, તે ગાંધર્વ વિવાહ કહેવાય છે. મનુસ્મૃતિમાં આઠ પ્રકારના વિવાહ ગણાવ્યા છે તેમાં ‘ગાંધર્વ વિવાહ’ પણ એક છે. બ્રાહ્મ, દેવ, આર્ષ, પ્રાજ્ઞપત્ય, ગાંધર્વ, રાક્ષસ, પૈશાચ, અને આસુર સહી-કબૂલ. ક્ષણુ-ક્ષણુ ૧૬૭ સજ-તૈયાર થઇ, સાવધાન થઇ. કુંકણુ-કોકણુ દેશ. ૧૬૮ ઉમાદે-ઉમાદેવી.

[ચોથા દાવ વખતે રાજ્યએ તેના ઝેર વિષે પૂછ્યું. તેણે કહ્યું કે તે ઘર આગળ બૂલીને આવી છું. આથી રાજ્યએ પોતાની પાસેથી તે ઝેર તેને દેખાડ્યું. આ ઉપરથી તે છાબીબી પડી ગઇ. અને તે સ્થિતિમાં ચોથો દાવ નાખતાં ભૂલ કરી દીધી. આથી રાજ્ય જીત્યો. રાજ્યની જીત થતાં બધાઓએ રાજ્યને વધાવી લીધાં. વાનં અને નોખતો વાગવા લાગી. શરત પ્રમાણે દમનીએ રાજ્ય સાથે ગાંધર્વ વિધિથી

વિવાહ કર્યો. પછી રાજ્યે તેની સાસુને પંચદંડની હકિકત પૃષ્ઠી. આ ઉપરથી તેણે રાજ્યને કોંકણદેશમાં સોપારાઘડ ગામમાં શિવશર્મા નામના આદ્યજને ત્યાં જઈને વાસો રહેવાનું તથા ત્યાં થું અને છે તે ચર્ચો જોવા તેમજ સાવચેત રહેવાને સૂચવ્યું.]

૧૭૧-૧૮૨. ૧૭૧ વડા-મોટા. ૧૭૨ ધીર-ધૈર્ય, ધીરજ. ૧૭૩ આહુસાદ-આનંદ. પ્રાસાદ-મહેલ. ૧૭૪ કુણુ-કયા. ઠામ-કેકાણું. ૧૭૫ મણા તોટો. વામણા-(સં. વામન) હીંગણા. દામણા-દયામાળા. ૧૭૬ પ્રીછે-ઓળખે. પોળ-સં. પ્રતોલિકા-વઓલિઆ-પોળ. ૧૭૮ લઘુલાઘવી પોતાના દેહને નાના બનાવી શકે તેવી વિદ્યા. હોય તેના કરતાં ઘણોજ ન્હાનો દેહને કરી શકે તે વિદ્યા. રઠિયાળુ-સુંદર. કટકટ. ૧૮૧ માનુભાવ-મહાનુભાવ મોટા મનવાળો. મુખી-મુખ્ય-વડો. ૧૮૨ ઉદરતન જાણે પેટનો છોકરો હોય તેમ વિક્રમ તરફ ગોરાણી પ્રીતિ રાખતી હતી. ૧૮૪ ધારણુ-ધેન ૧૮૫ માઝમ-(સં. મધ્યમ સં. પ્ય નો પ્રાકૃતમાં જ થઈ જાય છે. તેજ પ્રમાણે લુપ્ત્યે ઉપરથી લુપ્ત જૂએ) અરંપરં-આળુઆળુએ ૧૮૮ ઉચળી-ઉચકઈ-ઉચું ઉચકાવા લાયકું. હેઠો-નીચે. ૧૮૯ પ્રૌઢું-વિશાળ મોટું. મશાણુ (સં. રમશાન મડદાં બાળવાની જગ્યા. રાણુ-વેરાન જંગલ. સિદ્ધ-સિદ્ધ પુરુષો. ૧૯૦ જોગણી યોગિની. ભોગણી-ભોગ કરનારી. ચામુંડા-જોગ-ણીઓ ૧૯૨ જુહાર-પ્રણામ, દીસ-દિવસ.

[સાસુના વચન ઉપરથી વિક્રમરાજ કોંકણદેશમાં ગયો, અને ત્યાં સોપારાઘડ ગામમાં શિવશર્માનું ઘર શોધી કાઢ્યું. તે પોતાના ઘરના બારણા આગળ આંબલીના ઝાડની છાયા નીચે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતો હતો. રાજ્યે ત્યાં જવાને નાના વિદ્યાર્થીનું રૂપ ધારણુ કર્યું. એ પછી શિવશર્માને પોતે વિદ્યાર્થી તરીકે દાખલ કરવાને વિનંતિ કરી. આ સમયે ગોરાણી ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યાં, અને તે વિક્રમને જોઈને રાજી થઈ ગઈ, અને ખુશીથી તેને વિદ્યાર્થી તરીકે રાખ્યો. તેના ઉપર દિવસે દિવસે પોતાના છોકરા જેટલું હેત રાખતી

હતી. આ ગોરાણીને યોગિનીપદની આકાંક્ષા હતી, તેથી ચોસેઠ યોગિ-
નીઓને સંતોષવા ઇચ્છતી હતી. પણ તેમણે ૬૪ અત્રિશલક્ષણા માણ-
સોનો ભોગ આપવાને કહ્યું હતું. પણ વિક્રમના આવતા પહેલાં માત્ર
વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ૬૨ અને તેનો પતિ એમ કુલે મળીને ‘૬૩’ જ
સંખ્યા હતી પણ વિક્રમના આવવાથી તે સંખ્યા ૬૪ ની થઇ તેથી
તે ઘણી ખુશી થઇ ગઇ. આથી એક દિવસે મધ્યરાત્રિના વખતે ત્યારે
તે બધા ઉઘટા હતા ત્યારે તે ઘરની બહાર નીકળી અને ઝાડ ઉપર
ચઢી પણ વિક્રમ રાજ્ય જંગતો હતો. તેને કુતૂહલ થઇ આવ્યું તેથી તે
ઝાડની નીચે પોલાણમાં જઈને બેઠું નહીં બેઠો. ઉમાદેવીએ
પછી ઉડણુ દડના ત્રણ પ્રહાર ઝાડની ડાળી ઉપર કર્યા, એટલે ઝાડ
ઉડ્યું અને સ્મશાનભૂમિમાં ગયું. ત્યાં ૬૪ જોગણીઓ ઉભી હતી.
તેમને જોઇને તેણે નમસ્કાર કર્યા.]

૧૯૪-૧૯૬. ૧૯૪ કંથ-પતિ. ઉપ-ચો-ઉત્પન્ન થયો. પર-
યુક્તિ, રીત. **ભવાની**-ભવનું નારીભતિ વાયકરૂપ. જેમ કંઈ
ઉપરથી ઇન્દ્રાણી.

[પછી ઉમાદેવિએ કહ્યું ‘હે યોગિનીઓ ! હવે મારે ત્યાં ૬૮
અત્રિશલક્ષણા પુરુષો થયા છે તો તમે કહો તે દિવસે હું મન કરું
અને તમને ભોગ આપવાને લાવું.]

૧૯૭-૨૦૯. ૧૯૭ નૈવેદ્ય-દેવ અગર દેવી વગેરેને આપવાનું ભોજન.
૧૯૮ વડાં-અડદની જાડી પૂરીઓ, **ખાડળા**-ખાઈલું કઠોળ. કરેણુ-એક
જનનું સુગન્ધ રહિત પુષ્પ. ૧૯૯ **લાલ**-કપાળ. **લાણું**-ભોજન
માટે પીરસેલી થાળી. ૨૦૦ પ્રદક્ષિણા-ચોગરદમ કરવું તે. **આચરો**-
ઓસો. ઉદક-જલ. **અંજલી**-હાથનો ખોખો, સંપૂર્ણ ૨૦૪ ઘાટધ-
ડવા-મારી નાંખાવવા. **વેડું**-સહન કરું. ઉગાડું-અચાવું. ૨૦૫ કરા-
મત-યુક્તિ. **સ્થાનક** જગ્યાએ. ૨૦૬ દન-દિન, દિવસ ૨૦૭ ન્હા-
વણુ-સ્નાન ૨૦૮ વિધન-વિધન-અડચણ ૨૦૯ ઠિંગ-ગપ્પુ.

[ઉમાદેવીના શબ્દો સાંભળીને જોગિણીએ આનંદમાં આવી ગઈ. પછી તેમણે ચૌદશના દિવસે અધ્યાએ ૬૪ જણાને લઈ જવાને ફરમાવ્યું, અને નહવડાવી તથા કપાળ ઉપર સિંધુરના ચાંદલા કરવાનું પણ સૂચવ્યું. અને એમ પણ કહ્યું કે ભોગ આપતી વખતે તેણે પાણી લાથના ખોખામાં લેવું અને પછી “હું માતા આ ભોગ સ્વીકારશે.” એમ કહેવું. તે વખતે તે હાંકારો દેશે. તો આ વખતે તેણે તેમને માટેનું ભક્ષ તૈયાર રાખવું. જે તે તૈયાર નહિ હોય તો તેના પ્રાણુ લેશે ઉમાદેવીએ ‘સાંઈ’ એમ જણાવ્યું, પછી ઝાડ ઉપર ચઢીને દંડનો પ્રહાર કર્યો અને ઘર આગણે આવી. રાત્રી તો જે જોયું હતું તેનાથી વિરુદ્ધ પામ્યો. સદવાર થતા અધ્યા શિષ્યો સ્નાન કરીને ગુરુની આગળ ભજીવાને એકા તે વખતે વિક્રમે અધ્યા હકિકત જણાવી. પાણુ તે બાળકાએ એ હકિકત માની નહિ.]

૨૧૦--૨૧૬. ૨૧૧ આજયકી--‘યકી’ પ્રત્યય અર્થિઆં પંચમી વિભક્તિનો છે અને તે ‘આજ’ ક્રિ. અ. ને લગાડ્યો છે. ૨૧૨ કંઠ--ગળામાં સમમી વિભક્તિમાં છે. આરોપશે, સહભેદ, ભવિષ્યકાળ સં. આ+રુહ. ચોસઠ ખૂટયો કાળ--આ ચોસઠ જનનું મૃત્યુ હવે નજીક આવ્યું છે. ૨૧૩ સમેત--સાથે. કળે--સમજે ગત્ય-ગતિ, માર્ગ. ૨૧૫ નાશું--નાશીશું, દોરી જઈશું. કેડે--પછવાડે. મરત-મૃત્યુ, મરણ. ૨૧૮ કોઈનું ન બેઠું મન--કોઈનું મન માન્યું નહિ. વહિ--પસાર. ૨૦૯ સ્વામ-સ્વામી.

[પછી ગુરુએ વિક્રમની વાત સાંભળીને તે સાચી માની તેથી દરેકને અચાવવાનો ઉપાય શોધવા લાગ્યા. વિક્રમે તે ઉપાય દેખાડ્યો. તેમણે કહ્યું કે ‘નૈવેદ્ય આપતી વખતે ન્યારે અધ્યાએને, દંડ નીચે મૂકીને ઉમાદે એસાડશે ત્યારે પોતે તે દંડ લાગ જોઈને ઉપારી લેશે અને પછી તે પ્રથમ દોરી જશે, એટલે બાકીના બીજાઓએ પણ દોડતા દોડતા તેની પછવાડે નાશવું. કોઈએ પણ પાછું વળીને જોવું નહિ, આમ કહ્યા પછી અધ્યા શાન્ત રહ્યા ત્યાર પછી ત્રણ દિવસ પસાર

થઈ ગયા. એટલે તેરસનો દિવસ આવ્યો, અને ઉમાદેવીએ પોતાના પતિને પોતાની વ્રત નિમિત્તે નૈવેદની ઇચ્છા દર્શાવી.]

૨૨૦-૨૩૨ અડદજતણી-અડદનીજ. નામ અને પ્રત્યયની વચ્ચે શામળ અવ્યય ઘણી વખતે યોજે છે તેનું આ એક ઉદાહરણ છે. ૨૨૧ નન-છોકરા. વાહાણામાં-સદવારમાં. ૨૨૧ સાર-સારી. ૨૨૨ પોખ-પી-જોવી. ૨૨૩ મુધાર્થી-ભૂખ્યા. ૨૨૪ વચનજ નાય-વચન પાડું પડે. ૨૨૫ દૂત-ધી. પાકસામગ્રી-રસાઇની સામગ્રી. ૨૨૬ કરમાં લાથમાં ૨૨૮ હાક-ખૂમ. પરચંડ-ઘણીજ કિચી. ૨૩૦ લક્ષ કરી તે નાર-તે જીને ખાઈ ગયાં. ૨૩૧ ચોસઠ ખાત્રા ભવાનીએ-ભવાની તે ચોસઠ માણસોને ખાઈ ગઇ. ૨૩૨ વહાણું વાતે-ત્યાં વહાણાનો વખત થયો ત્યારે.

[ઉમાદેવીએ પછી નૈવેદની સામગ્રી તૈયાર કરી; અને તે બધાઓને ભોજન માટે કેમ ખેસવું તે માટે સૂચનાઓ પણ આપી પછી તેઓએ સ્નાન કર્યું અને લાણા ઉપર બેઠા. આ વખતે તેણે દંડ નીચે મૂક્યો અને પાછી પ્રદક્ષિણા ફરવા લાગી. અને કહેવા લાગી 'હું ભવાની આ બત્રિશ લક્ષણાનો ભોગ લો. આ તકનો લાભ લેઇને વિક્રમ રાજ્યએ તે દંડ લેઇ લીધો અને પછી દોડ્યા. ખીજા વિદ્યાર્થીઓ પણ સૂચના પ્રમાણે તેમની પછવાડે નાડા. જોગિણીઓ તો ખાઉં ખાઉં કરતાં ત્યાં આવી, પણ બત્રિશ લક્ષણાઓ ત્યાં ન દીઠા એટલે ઉમાદેને પકડીને તેના શરીરના ૬૪ ટૂંકડા કર્યા અને ખાઇ ગયાં. પેલાં છોકરાંઓ તથા ગુરુ તો લગભગ ખાર જોજન દૂર નાસતા નાસતા ગયા.

૨૩૩-૨૫૫. ૨૩૩ સીમાડે-સરહદ આગળ. ૨૩૪ ઠરીને-નિરાંતે વિશ્રાન્તિથી. ૨૩૫ વળ્યો-પાછો ફર્યો. ખજાના-જગલા. સૂનાં-(સં-શન્ય) ખાલી. ૨૩૬ પારખ-નાણાં ધીરનાર. મુખડીઆ-મુખડી શેકનાર, કંદોઇ. ૨૩૭ ખોળ કરી-તપાસ કરી. ઓટ-ઓટલો ૨૩૮ શય્યા-પથારી. ૨૪૧ મોલ-મહેલ. બિલલ-બિલાડી. ૨૪૨ સાન-

નિશાની- ૨૪૫ કારાગૃહમાંહુ-કેદખાનામાં. ચારા અર્થ-ચારા માટે. ૨૪૭ ઘાત સંહાર, ૨૫૦ પેર-નાશની યુક્તિ ૨૫૧ સૂજ-સમજણ ગુજ-ગુણધાત. ૨૫૩ ધરણુ-પૃથ્વી (સં. ધરણી) ૨૫૫ ઝાપટયો-માયો. (છોકરાઓને નાસતા નાસતાં થાક લાગ્યો એટલે એક શહેરના સીમાડા આગળ આંખાનું ઝાડ હતું ત્યાં બેઠા. તેમને આ સમયે બુખ ઘણી લાગી હતી. તેથી વિક્રમે તેમને ત્યાં બેસવાનું કહ્યું અને પોતે શહેરમાં ગયો. આ શહેરમાં તેને એક કૌતૂક એ જણાયું કે કેકાણે કેકાણે માત્રથી ભરેલી ટૂકાનો હતી તથા ધનના ભંડારથી ભરેલાં મકાનો હતાં, પણ કોઈ મનુષ્ય તેને જણાયો નહિ; છંદટે ફરતાં ફરતાં એક મકાનના અટારી ઉપર ગયો તો ત્યાં એક બીજારી તેણે જોઈ. તેને જોતાં બિજારીએ નિશાની કરી, આથી પાસેની દ્રવ્ય-ડીમાંથી તેણે બિજારીની આખમા અંજન આંળ્યું; અંજન આંજતાની સાથે તે એક મુંદર નારીના રૂપમાં પલટાઈ ગઈ. પછી તેણે પોતાનો બધો ઇતિહાસ કહ્યો. તેણે જણાવ્યું કે તે ચંદ્રશેખર રાગની પુત્રી છે. પણ એક દેવે તેને ત્યાં પકડી આણી છે. એ દૈત્યના ત્રાસથી અદિની વસતી લાગી ગઈ છે. કાંઈ પણ માણસ અહીંઆં રહેતું નથી, એ દૈત્ય દિવસે બહાર ફરવાને જાય છે. તેથી દિવસે તેને બિજારી નગરે રાખે છે અને રાત્રે અંજન આજીને સ્ત્રી બનાવે છે. તેની પાસે એક અજીત દંડ છે. એ દંડ જેની પાસે આવે તેજ એને જીતી શકે. રાગ એ વાત સાંભળીને દૈત્યના આવના સુધી ત્યાં થોભી ગયો. પછી જ્યારે તે આવ્યો ત્યારે તેનો દંડ ગ્રહ લીધો અને તેને મારીને તે સ્ત્રીને છોડાવી.)

૨૫૭ તાપ-સંતાપ ૨૫૮ આર્શીગણુ-ઉપકૃતા, આભારી, ઋણી. ૨૬૧ વિનંતિ (સં. વિનંતિ-વિણ્યુત્તિ, વિનંતિ) આજીજ. કેટલાકો આ શબ્દને 'વિનતિ' ઉપરથી ઉતરી આવેલો લેછે પણ એ ખોટું છે. ૨૬૩ અતુરા-સ્ત્રી. તેણે કાર-તે સમયે ૨૬૫ ત્રંખાવટી-ખંભાતનું નામ ૨૬૭ સંચર્યો-ગયો ૨૬૮ ગઠ-કિલ્લો ૨૭૦

અવાસ-રહેઠાણ ૨૭૩ મેહ મેઘ ૨૭૬ દિઝમૂઠ-આકુળ વ્યાકુળ
૨૭૭ ઉકેલ્યો-વાંચ્યો ૨૭૯ પ્રીછજો-જાણજો. હોડ-શરત. ખોડ-
ભૂલ. ખામી.

[કૈત્ય મરાયો જાણીને બધા લોક ત્યાં રહેવાને નગર તરફ
આવ્યા અને વિક્રમની વાલવાહ બોલવા લાગ્યા. તે સ્ત્રીનાં માઆપ
પણ ત્યાં આવ્યાં પછી નગર બહાર બેસાડેલા પોતાના ત્રેસઠ સાથી-
ઓને વિક્રમે ભોજન કરાવ્યું. ચંદ્રશેખરની ઇચ્છાથી તેની કન્યાને
પણ વિક્રમ પરણ્યા અને પછી કેંકણ દેશમાં આવ્યા. ત્યાંના રાજાની
કન્યાને પોતે પરણ્યો. તેમજ ત્યાંના પુરોહિતની કન્યાને શિવ-
શર્માને પરણાવી, અને પછી પોતાની રાજધાની તરફ પાછો વળ્યો.

પોતાથી રાજધાનીમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ફરીથી દમનીને પાસે
ગયા અને તેને બધી હકિકત કહી. તેણે રાજાને ફરીથી ત્રંજાવરી
નગરી (ખંભાત નગર) જવાને સૂચવ્યું. આ નગરમાં ત્રંબક નામે
રાજા રાજ્ય કરતો હતો. રાજા વૈતાળને લેધને ત્યાં ગયો અને રાત
પડી એટલે અદૃષ્ટ રીતે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી ત્યાંનાં બઝારો,
શેરીઓ, ગઢ તથા મહેલો જોયા. પછી ફરતાં ફરતાં એક મહેલ
આગળ આવ્યો ત્યાં એક તેર વરસની છોકરીને તેની પાસે તેણે
જોઈ. તે વખતે એક દૂત સાંઢ લધને તેને તેડવાને આવ્યો હતો
અને છોકરીએ 'હું આવું છું.' એમ તેને કહ્યું અને અંદર ગઈ. આ
વખતે એક દામોદર નામનો પોપટ કાગળ લધને ત્યાં આવ્યો અને
તે સ્ત્રીને આવ્યો. તે કાગળ દમનીએ લખ્યો હતો. તેમાં તેણે વિક્રમ
રાજા સાથે પરણવાનું લખ્યું હતું.

૨૬૮-૩૦૩ તત્ર-ત્યાં ૨૮૭ કેજો નાય-ના કહેજો ૨૮૯ ગધાય-
તિરસ્કાર દર્શાવવાને આ શબ્દનો પ્રયોગ છે. સૈયર-સહીયર-સખી
બેનપણી. ૨૯૧ હોગડ-ભાંગનો વ્યસની, કેરી ૨૯૩ અભેદડ-નિ-
ર્ભયતા આપનારો દંડ ૨૯૬ ચેતવ્યાવણુ-ખબર આપ્યા વગર,
અજાણતાથી ૨૯૯ ચેત-ચિત્તમાં.

[રતનમંજરીએ દમનીને પત્રના જવાબમાં લખ્યું કે તે વિક્રમ રાજાને કદી પાણુ પરણનાર નથી. વિક્રમ જેવા ધણાને તે દાસ રાખે એમ છે. પોપટ કાગળ લઈને પાછો ગયો. બહાર ઉભેલા દૂતને પછી તેણે ઘરમાં ખોલાવ્યો અને તેની સાથે જવાની તૈયાર કરવા લાગી. પોતાની રતનની પેટી તથા અભેદંડ સાંઢની પીઠ ઉપર મૂકાવી વિક્રમે આ સંઘણી ચર્ચા જોઈ. તેણે જાણ્યું કે આ સ્ત્રી દંડ લઈને નાશા જશે. તેથી વૈનાગે તે દંડ સાંઢની પીઠ ઉપરથી ઉપાડી લીધો. આ પછી વિક્રમ અને દૂતની વચ્ચે બહાર તકરાર થઈ તેમાં દૂત મરાયો અને રાજાએ દૂતનું રૂપ ધારણ કર્યું. એટલામાં રતનમંજરી બહાર આવી અને સાદ ઉપર સવાર થઈ. રાજાએ સાંઢણીને પૂર્વ દિશામાં હાંકી. રતનમંજરીને પશ્ચિમ દિશામાં જવું હતું. તેથી તેને શંકા થઈ. વિક્રમને પ્રજના તેણે કહ્યું કે તે તો માળવાના ચોર છે અને તેનું નામ જુગારી છે અને તે તેને હરવાને આવ્યો છે.]

૩૦૪-૩૨૧. ૩૦૪ દૈવ-નસીય, પહોંતી-પહોંતી, પાર પડી. મનનો માન્યો મનથી જે ગમે એવો હતો તે ૩૦૫ મર્કટ-માંકડું (સં. 'ટ' તો ગુ. મા 'ડ' થાય છે). ઘેલી-ગાડી. શિર-માથું. ૩૦૭ નમેરો-મહેર વિનાનું. દયા વગરનું ૩૦૮ કુટ્યું મુજ કર્મ-માઈ નસીય ઉધુ વળ્યું. ૩૦૯ પરલઁયો-પરાલવ કર્યો, સંતાપ્યો. ૩૧૧ મેળો-મેળાપ. ૩૧૫ હજૂર-પ્રત્યક્ષ, સાક્ષાત્, નૂર-તેજ ૩૧૬ સરે-સિદ્ધ થાય. તવ-ત્યારે (સં. તાવત્) ઓળખે-(સં. અબલક્ષ્) જાણવું, પીજાનવું, ચતુર મુજાણુ-ચતુર અને સુજાણુ-કર્મધારય સમાસ ૩૧૮ પદ્મ-કમળનું ચિન્હ ૩૧૯ કમળપત્રશાં-કમળના પત્ર જેવાં, અરુણવત્ અરુણ જેવા લાલ, હેજ-હેત, રનેહ રર દિનકર-સૂર્ય. અદિઆં મણિમાં સૂર્યની સંભાવના કરી છે માટે ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર ૩૨૧ વીશવસા-જેમ 'સોળઆની' તેવોજ આ રૂઢ પ્રયોગ છે. તેનો અર્થ પૂરેપૂરા. કોઈપણ જાતની શંકા વગર તમે વિક્રમ રાજા છો એમ રતનમંજરી કહે છે. તેજપુજ-તેજનો ઢગલો-અંધાર, પુષ્કળ

તેજવાળા, રૂપરૂપના ભંડાર. **મહાકામ** (મહત્ત્વકામ) મોટી કામના-
મનોરથોવાળા-મહત્ત્વાકાંક્ષી. ક. ધા.

[રાજની વાત સાંભળીને રત્નમંજરીને સંતાપ થયો. હવે તે વિક્રમને સંભારવા લાગી-અને પોતે તેને વરવા વિષે જે અવગણના દર્શાવી હતી તે માટે પસ્તાવો કરવા લાગી. પણ ધીરજ રાખીને તે જુગારી વેપવાળા રાજને કહેવા લાગી “હે જુગારી ! જે મને આ પ્રમાણે દરી જઈશ તો હું તને શાપ દઈશ ! પણ વિક્રમે તેને શાન પાડી એટલે તેણે કહ્યું ‘ મને વિક્રમ પાસે ક્ષેષ્ટ જ, એમ કહીને વિક્રમ રાજના તે વખાણ કરવા લાગી.]

૩૨૨-૩૨૬ ૩૨૨ શ્યામા-સ્ત્રી ૩૨૩ પૂઠેથી (સં. પૃષ્ઠ).
પછવાડેથી. આ શબ્દને સમગ્રી તથા તૃતીયા એમ બન્ને વિભક્તિ-
ઓના પ્રત્યયો લાગ્યા છે. સાંચિયો-સંચય કરી રાખ્યો. તે-ગ્રીષ્ઠ
વિભક્તિમાં છે. ૩૨૪ પથે-રસ્તે આણે-(સં. આનયન) આવના,
દેન-દિન, દિવસ. ૨૨૬ મટયા-શાન્ત થયા.

(તેનું ચિત્ત કેકાણે આવ્યું એટલે વિક્રમે તેને શાખાશી આપી
પછી પોતે શામાટે તેને એ રસ્તે આણી તે બંધી હકિકત કહી અને
વિશેષમા જણાવ્યું કે સહવાર થતાં તે એને વિક્રમ રાજનો મેળાપ
કરાવશે. માટે કાંઈ પણ સંતાપ કરવો નહિ. આથી તે શાન્ત થઈ.)

૩૨૭-૩૪૦ વિમાસણ-વિચાર. અંત-ચિત્તમાં ૩૨૯ દાઝ-
(સં. દાહ) મનનો સંતાપ. ભાંગું-નિવારણ કહે, શમાવું. ૩૩૨
પહોત્યા. પૂરા થયા. ગુંજ-(સં. ગુણ) છૂપી વાત, ગોપી. જુગતે
(સં. યુક્તિ) યુક્તિથી, બુદ્ધિથી કુણ (સં. કઃપુનઃ-કડન-કાણ-
કુણ) કાણ, કયા ૩૩૫ એટલી-નાની છોકરી. એટીને ‘ડી’ લઘુતાવા-
ચક પ્રત્યય લગાડ્યો છે. ૩૩૭ માટ-માટે. પશિની-શૂંગાર શાસ્ત્રમાં
શંખિની અને હસ્તિની, પશિની, ચિત્રિણી, એવી ચાર પ્રકારની
નાયિકા ગણાવી છે તેમાંની એક. ઘણી સુંદર સ્ત્રી.

૩૩૯ વધાઈ-વધામણી, અમૃલક-અમૃત્ય, ધણોજ કિમતી.
૩૪૦ રીખ-આરા, હુકમ.

[રતનમંજરીની પાસેથી કાગળ લેઈને નીકળેલો પોપટ રસ્તામાં ચાલતાં દમઘપૂર ગામમાં પોતાના બંધુ ગંગારામને મળવાને નીલી ગુણિકાને ઘેર ગયો અને ત્યાં પોતાને લાઇને મળ્યો. તેને કુશળ સમાચાર પૃછી, વિનોદની વાતો કરી અને પછી પોતે શા માટે મુસા-કરીએ નીકળ્યો હતો તે બંધી હકિકત કહી. પછી વિક્રમ રાજ રતનમંજરીને પણ પરણવાનો છે તે અને તેની પાસેના દંડ તથા ખેડીનું વૃત્તાન્ત કહીને તેનાથી છૂટો પડ્યો.]

૩૪૧ વાસ-ડીક. કથાય-વાર્તા. લલું-નળ્યુ ૩૪૨ લાગ-તક. રૂડીધર-સારી રીતે ૩૪૩ ઘાટ-યુક્તિ. નિકટ-નજીક ૩૪૪ હુકાં-તીચ ૩૪૫ રણમાંચ-અરણ્યમાં, જંગલમાં. ૩૪૬ ભગિની-બહેન. ૩૪૮ વળચાં-ભેટયા. કારજ-કામ (સં. કાર્ય) ભરથાર (સં. મર્તા) પતિ, ધણી. પાખે-સિવાય. હવડાં-હમણાં.

[પોપટની વાત ગુણિકાએ સાંભળી હતી તેથી તેણે રતનમંજરીની પેટી લઈ લેવાને પ્રયત્ન કર્યો. પ્રાનઃકાળ થતાં જેવી રાજ અને રતનમંજરીની સાંઠ દમઘપૂર શહેર આગળ આવી એટલે તે ગળને જણુ સાંઠ ઉપરથી નીચે ઉતર્યો. રાજ ભોજન લેવાને માટે તેને ત્યાં બેસાડીને ગામમાં ગયો. નીલીગુણિકાને આ વાતની ખબર પડતાં તે રતનમંજરી પાસે ગઈ અને તેને બાણેજ કહીને બોલાવી તથા આળખાણુ કાઢ્યું. પછીથી આટું અવળું સમજવીને તેને સરસામાન સહિત પોતાના મકાનમાં લેઈ ગઈ. રતનમંજરીને નીલીના ઘરમાં આવતાં તે એક ગુણિકા છે એ બાબતની ખબર પડી. તેથી તેણે એ સંબંધી એને પ્રશ્ન પૂછ્યા.]

૩૫૧-૩૬૩ ઉચરી-બોલી. સજે-પહેરો, ધારણ કરો. નવલા-નવીનરંગ-મોઝશોખ, નિતનિત-દરરોજ. હેજ-હેત, પ્રીતિ. ૩૫૫ નીચ-હલકી. ઝાળ-કોધરૂપી અગ્નિ શરીરમાં વ્યાપ્તો, ધણો કોષ

ચઢ્યો. ૩૫૭ સોદો-માલની ખરીદી. વાટમાં-રસ્તામાં તનમાં-શરીરમાં(સં. તત્તુ) ૩૬૦ મેદની-માણસોનો સમૂહ. માનવ-મનુષ્ય ૩૬૨ કાષ્ટ-લાકડાં. લક્ષીને-ખાધને ૩૬૩ શકટ-ગાડું. સરિતા-નદી.

[ગુણિકાએ તેને ઉત્તરમાં ત્યાં રહીને મોઝશોખ ભોગવવાનું કહ્યું. આથી રત્નમંજરી ધણીજ કોધાયમાન થઇ અને તેને મારવા અગર જાતે આપઘાત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ વખતે રાજા બજારમાંથી વસ્તુ ખરીદીને રત્નમંજરી પાસે શહેર બહાર ગયો. પણ ત્યાં તેને જોઇ નહિં તેથી તેને દીલગીરી થઇ, આથી શહેરમાં તેની તપાસ કરવા લાગ્યો. અંધ ખૂબ તપાસ કરી. છેવટે રાત્રે એક જગ્યાએ એક સ્ત્રીની આભુઆભુએ લોકનું ટોળું ભેગું થઇ ગયું હતું અને તે ગામના રાજાને ખબર પડતાં તે સ્ત્રીને તું કોણ છે એ પ્રશ્ન પૂછતો હતો, ત્યાં એ જઇ ચઢ્યો. આ સ્ત્રી તે રત્નમંજરી હતી. તે રાતની વખતે ગુણિકાના ઘરની બહાર નીકળીને નાંદી હતી. રાજાના સવાલના જવાબમાં તેણે જણાવ્યું કે “મને મારા પતિનો વિયોગ થયો છે મારે તું બચાવ” એમ કહીને સતી થવાને નદી કિનારે ચાલી નીકળી.] રાજા પણ ત્યાં પાછળ પાછળ ગયો.

કષ્ટ-દુઃખ. પ્રકાશ-પ્રકટ, ખૂદલું. પૃથ્વીપતિ-રાજા. અવ-નિપતિ-(અવની-પૃથ્વી) રાજા. ૩૬૭ કરુણા-દયા. ૩૬૮ અણાવી (સં. આ+ની) તેડી મંગાવી. ગર્થ-દ્રવ્ય. સાર્યો-સિદ્ધ કર્યો. અર્થ-મનોરથ, ઇચ્છા. ખર-અધેડો ૩૬૯ કટક-સૈન્ય ૩૭૦ રાઠ-તકાર. માંહેમાંહે-એકબીજા સાથે. જોધ-યોદ્ધાઓ. વઢતાં-લઢતાં વિત્યા-પસાર થયા. ૩૭૧ વાંક-અપરાધ. નિવારણકાજ-અટકાવવાને માટે ૩૭૨ ઘોર-ભયાનક.

[રત્નમંજરી સતી થતી હતી તે વખતે તેણે વિક્રમને જોયો અને જોતાં વિક્રમને તેણે ઓળખ્યો અને તેની પાસે ગઇ. તે ગામના રાજાએ આ બન્નેની પ્રીતિ જોઇને તેમને બંધી હકિકત પૂછી. વિક્રમે તે કહી. પછી તે બન્નેને ગામનો રાજા પોતાના મહેલમાં લઇ ગયો.

પછી નીલિગુણિકાને કેદ પકડી અને તેને ત્યાંથી સાંઢણી તથા રત્નની પેટી પણ પાછી મંગાવી. ગુણિકાને ગધેડા ઉપર બેસાડીને ગામમાં ફેરવી. આ સમયે ત્રંબાવટીના રાજાએ પોતાની છોકરીની શોધમાં પગલું કાઢવાને લશ્કર મોકલ્યું હતું, તે દમલપુરમાં આવ્યું. તેમની ખાત્રી થઇ હતી કે રત્નમંજરીનો ચોર દમલપુરમાં છે તેથી તે ભોકે યુદ્ધનું કહેણ મોકલ્યું. દમલપુરના રાજાએ તેનું કારણ જાણવા બાદ લોકને મોકલ્યા અને ખરું કારણ જાણ્યું.]

૩૭૪ કાચ-(સં. કાચા) દેહ. પાચ (સં. પાદ 'દ' નો 'ચ' થઇ જાય છે) પગ. ધન-ધન્ય. ૩૭૮ જતન-ચતન ૩૭૯ મહોલાં પાસ-મહેલ પાસે. મસ્તકધર-માથે ચઢાવું. તરુણદંડ-એ દંડનું નામ છે.

[માંડણ રાજાએ આથી ત્રંબક રાજાને જણાવ્યું કે રત્નમંજરીને લાવનાર તે વિક્રમ છે. આ સાંભળીને ત્રંબક રાજાનો કોષ ઓછો થઈ ગયો, અને ઉશ્કેરો વિક્રમને પોતાના શહેરમાં ફરીથી તેની સાથે જવાને કહ્યું. માંડણરાયે પણ પોતાની કન્યા પરણવાને કહ્યું. આથી વિક્રમ તેને પણ પરણ્યો અને ત્રંબાવટીમાં રત્નમંજરીને પરણવાને ફરીથી તે નગરમાં ગયો. તેને પરણીને પોતાને મહેલ ગયો અને ચોથા દંડ વિષે દેવદમનીને પોતે પૂછ્યું.]

૩૮૦-૩૮૧ ભોળા-છેતરાઇ જાય એવા.

[તરુણદંડ વિષે પૂછતાં દેવદમનીએ રાજાને પોતાના નગરમાં વીરભટ્ટ નામના બ્રાહ્મણને પોતાની પાસે બોલાવીને તેને ધન આપવા તથા તેની બાળ પુત્રીની ચર્યા જોવાનું કહ્યું.]

માર-મોહાર, સોનાનો સીકકો. ૩૮૩ પતિત-ધર્મથી બ્રષ્ટ ૩૮૪ ભાઇ-અર્થ-મારે કંઈ તમારાં રત્નો જોઈતાં નથી. તેની સાથે મારે કશું લેવા દેવા નથી. ૩૮૫ રાજપ્રતિષ્ઠા-રાજ તરફથી મળતી ભેટ આરટી-કસાઇ. ૩૮૬ અધ-પાપ. કોડી-એક જાતનું હલકું ચલણ.

૩૮૭. જવ-બ્યારે, જેટલે (સં. ચાવત) સમૃદ્ધિ-વૈભવ. ૩૮૮ કશી-સખ્ત રીતે. ધશી-દોડી. ૩૯૦ ઘટિકા-ઘડી. વિસ્તરી- (સં. વિ+સ્તૃ) ફેલાય. ૩૯૧ વિશેક-વિશેષ. ૩૯૨ ચારે-બળ-રમાં. તનયા-છોકરી. ૩૯૩ અરંપરાં-આજૂબાજૂ. ૩૯૫ અપાર હગલા. ૩૯૭ ગાંસડી-પોટલી. અમતણી-અમારી. ૪૦૧ વહેળા-ઝરણાં. હાડ-હાડકાં. ૪૦૨ આહવાદ-આનંદ. વ્યંતર-એક ભૂતની ભતના મલીન આત્માઓ. જક્ષ-યક્ષ. કિન્નર-એક ભતનાં સર્વો જેનો મુખનો આકાર મનુષ્ય જેવો હોય છે, અને બાકીનો ઘોડાનો આકાર હોય છે. ૪૦૫ કુમકુમવર્ણી-કંકુના રંગની. ૪૦૬ જન-પરણવા જનાર વરરાજની સાથે જનારાં સગાં સંબંધીઓ. ૪૦૭ લાગ-સમય. ૪૧૦ નિદાન. (અ). જર, ખચિત. ૪૧૧ ગુહા-ગુફા. પ્રચંડ-વિશાળ અને ભયાનક. વળગી-ઝાલી.

- [સહવારે વીરભટ્ટને રાજ્યે પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને તેનું સન્માન કરીને રત્નથાળ ભેટ કરી, પણ તેણે તે લેવાની ના પાડી એટલું નહિ પણ રાજની નિન્દા કરીને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.
- આથી રાજ્યે એના ધરની ચર્ચા જોવાનો નિશ્ચય કર્યો અને છૂપા વેષે એના ઘર આગળ ગયો, અહિંયાં બે ઘડી રાત્રિ જતાં તેની છોકરી બહાર નીકળી. તેની પાસે એક દંડ હતો. તે ચૌટામાં ગઈ. પછીથી પ્રધાનની પુત્રી, વણિકની પુત્રી, અને ક્ષત્રિયની પુત્રી એમ બીજી ત્રણ છોકરીઓ તેની ભેગી થઈ. આ ચારે જણાંઓએ પરણવાનો સરસામાન બળરમાંથી લીધો હતો, તે ઉચકવાને એક મળ-રની શોધમાં હતાં. વિક્રમ રાજ્યે આ તમામ ચર્ચા જોવાને માટકા મળૂરનો વેષ ધારણ કર્યો અને ખાવાનું આપવાની શરતે તે પોટલું માથે ઉચકવાને કળલ કર્યું. અને પછી ચારે જણાં નદી, નાળાં, પર્વત ઓળંગીને હરસતમાતાના દેવળ આગળ ગયાં અને માતાને વિનંતિ કરી કે “હે માતા, અમારી પહેનપણી જે કુંકુમવર્ણી તે પાતાળમાં પરણે છે. અને અમે બધાંઓ પણ તે જેની સાથે પરણે

તેમની સાથે પરણવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. મારે અમને ત્યાં જવાને અમારો માર્ગ નિર્વિઘ્ન કરો. માતાએ તે પ્રમાણે વરદાન આપ્યું. એટલે તેઓ માટકા મજૂરના ખાસ આશ્રહથી તેને પણ પોતાની સાથે લઈને તે તરફ જવાને નીકળ્યાં. ત્યાં જવા મારે દંડનો પ્રહાર કરતાં અંદરથી એક ગુફા નીકળી તેની અંદર ઘઈને તેઓ પાતાળ તરફ ગયાં.]

૪૧૨-૪૨૪. ૪૧૨ નીર-પાણી. નહાવાકેરે કારણુ--હાવાને મારે. ઝાકમઝોળ-આનંદ, મહાલવું તે. જુઓ, “છીંહું” ખોળતાં લીધી ખોળ, હવે અપ્પા કર ઝાકમઝોળ,” કદલોલ-આનંદ. ૪૧૫ સમયે. -યાદ કર્યો. પ્રીછે-જાણે, ઝોળખે. ૪૧૬ લાલ-કપાળ, ૪૧૯ ફટ-ધિક્કારનો શબ્દ છે. ઉપહાસ મસ્કરી ૪૨૧ તકે-વખતે, ૪૨૨ આકુળવ્યાકુળ-ખેબાકળી. ૪૨૩ ઝાઝાં-અધિક.

[તે ચારે જણીઓ પાતાળ નગરની બહાર એક સરેવર પાસે આવ્યાં અને ત્યાં કિનારા ઉપર દંડ, લૂગડાં વગેરે બધુંએ માટકાને આપીને જળમા નમ્મ નહાવાને પેઠાં. એટલામાં વૈતાળ આવીને તે બધું હરી ગયો. નહાઈ રહીને જળમાં રહ્યાં રહ્યાં તેમણે કપડાં માગ્યાં પણ માટકાએ તો હાથ ખંખેર્યાં. આથી તે બહુ ગુસ્સે થયાં. છેવટે કુમ્ભમવતીને ખબર આપીને કપડાં મંગાવ્યા, અને તે પહેરીને બધાં કુમ્ભમવતીના ઘર આગળ ગયાં. આ સમયે લક્ષ્મણ મુહૂર્ત હતું. પણ વરરાજાને વૈતાળ લેઈ ગયો હતો તેથી તે પણ ત્યાં જડયો નહિ. તેથી બધાં આકુળ વ્યાકુળ થયાં. આ વખતે વિક્રમે સુંદર રૂપ ધારણ કર્યું હતું. તેને જોઈને તેની સાથે તાત્કાલિક પરણાવવાનો વિચાર કર્યો.

૪૨૫-૪૨૮. ૪૨૮ પચરંગી પીઠી-સુગંધીયુક્ત હરદળ વરકન્યાને શરીરે પરણતા પહેલાં ચોપડે છે તે, પચરંગી-પાંચ રંગવાળાં, ચીર-આને પહેરવાનું ઝીણું રેશમી વસ્ત્ર ૪૨૬ દીઠો-સં. દૃષ્ટ દીઠો-દીઠો, અવનવો-નવો, જૂદો ઉગમતો-ઉદય પામતો. મંગળ-પરણીતી વખતે વરકન્યાને મંગળદેશ ફેરવવામાં આવે છે તે. ઝોતજ પરણીતી વખતે

પોતાના ગોત્રની દેવીની પૂજા કરવાની પ્રથા છે, તે પ્રમાણે તેમણે પણુ કરી, વર જોધ આંખડી ઠરી--તે વરને જોધને બધાના ચક્ષુ ધ્યા. બધાંને તે વર ગમ્યો, અને તેમનું મન માન્યું.

પછી વિક્રમને પીડી ચડાવી અને તેમની સાથે પાંચે કન્યાઓ પરણી આ બધાંને તે ખરેખર ગમી ગયો હતો.]

૪૨૮ ભાડે--કોઈ પણુ કામ કર્યા કરાવ્યાના બદલામાં જે નાણું આપવામાં આવે છે તે (સં. ભાટક) ૪૩૦ શીખ--આરા, હુકમ. ૪૩૧ વિરમે--વિરમય, આશ્રય, ૪૩૨ અધિપત--રાજા.

[પછી રાજાએ કહ્યું હું તો માટકો છું, અને તમારી સાથે ભોજનની શરતે મજૂરીએ ભાડે આવ્યો છું માટે મને ભોજન કરાવો અને મને જવાની રજા આપો પણુ તે સધળાં તેમના મનથી તો સમજી જ ગયાં હતાં કે તે માટકો નથી પણુ વિક્રમ રાજા છે તેથી તેની પ્રદક્ષિણા કરી ને તેને નમસ્કાર કર્યો,]

૪૩૩-૪૩૬. ૪૩૩ સાધી--કરી ગતિ--ઉપાય રાંક (સં. રંક) ગરિખ પરચંડ (સં. પ્રચંડ) વિશાળ મોટું.

[રાજાએ વીર વૈતાળે જે જે લેઈ લીધું હતું તે બધું પાછું આપી દીધું, અને જનમાં આવેલા વરને રાંક ધારીને કુમકુમવતીની ન્હાની બહેન સાથે પરણાવ્યો પછી તે પાંચ કન્યાઓ અને દંડને લેઈને રાજા ઉજ્જવન નગરીમાં દાખલ થયો અને દમનીને વંદન કર્યાં, પછી શું કરવું તે વિષે તેની સલાહ લીધી]

૪૩૭-૪૪૩. ૪૬૭ વહેવારીઓ--વહેવારી બેરી રહો પછે ઘેર--છેલ્લામાં છેલ્લો દંડ ક્યાં છે તેની ભાજ તમને ત્યાં લાગશે, તેથી ત્યાં તમે જાવ, પછીથી તમારે બીજું કંઈપણ કરવાની જરૂર રહેશે નહિ ૪૪૨ અહક--અટક, ઉપનામ ધેર--યુક્તિ પરમાણુ--પ્રમાણ, ઓળખાણુ નાવ્યો-- (નમ્યાવ્યો, 'ધનવંત શેઠ કયો તે વિષે મનમાં કંઈ સમ-

જાનું નહિ. ૪૪૪ જરા ઝૂરણુ-જરાથી જીર્ણુ. ગાત્ર-શરીરના અવ-
યવો. શિથિલ-દીલો. પાંગળો (સં. પડગુ) લંગડો.

[દમનીએ રાજને કહ્યું-હવે તમે તમારા નગરમાં એક ધનવંત
કરીને બેપારી છે તેની ભાળ કાઢો, અને તેના ઘરની ચર્ચા જુઓ.
ત્યાથી તમને છેલ્લા દંડનો પત્તો લાગશે. પછી તે શેઠની શાંધમાં
નીકળ્યો. છેવટે મહા મુશીબતે ખખર પડી કે તે નગરમાં એક વૃદ્ધ
૧૧૨ વર્ષની ઉમરના, આંધળા, લંગડા તથા શરીરે નખળા એવા
ધનવંત શેઠ છે. એનું વર્ણન સાંભળીને તેજ દમનીએ કહેલો ધનવંત
શેઠ છે એમ નક્કી કર્યું.]

૪૪૪-૪૫૯. અલેખે-લેખા-હિસાબ વગરનું, અઢળક સેવા-
કારણે ધરડપણમાં તેની ચાકરી ખરદાસ્ત કરે, સેવા કરનાર મળે તેથી
પરણવાનું એ અવસ્થામાં ઇચ્છિતો હતો. ૪૪૫ કરૂપ (સં. કરૂપ)
બેડાળ દીપક-કૂપ જાણી જોઈને દીવો લઈને ફૂવામાં કેાણ પડે ? જાણી
જોઈને એવો કયો માણસ છે કે તે પોતાની છોકરી આવા જરાજીર્ણુ,
આંધળા અને લંગડા સાથે પરણાવે ? ૪૪૮ એહધરે નહિમન-
એ મન ઉપર લે નહિ. તેનાં માખાપો તેને પરણાવવાનું કહેતાં પણ
આ કાન ઉપર તે બાબત ધરતીજ નહોતી. ઘરસૂત્ર-ઘરસંસાર,
ગૃહસ્થાશ્રમ. ૪૪૯ વિશ્વ-આખું જગત. વિનવે-વિનંતિ કરે. તોય-
તોપણ ઘરે નહિ કાન-સાવધાનતાથી સાંભળે નહિ. નહિકર-નહિતો
રાન-અરણ્ય, જંગલ. ૪૫૦ રાયું-પ્રસન્ન થાઉં. રાયું એણી રીત-
એ રીતે મારો વખત આનંદમાં ગાળું. ૪૫૧ વિખાણુ-વખાણુ.
વેદ-નક્કી. ન્યાયશાસ્ત્ર-ગૌતમમુનિએ રચેલું શાસ્ત્ર. તે ષડ્દર્શન
શાસ્ત્રોમાંનું એક મનાય છે. પણ અહિંયાં કવિ 'ધર્મશાસ્ત્ર' ને બદલે
ન્યાયશાસ્ત્ર શબ્દ યોગ્ય છે એ ધર્મશાસ્ત્રમાં લગ્ન કયી ઉમરે કરવું. ક્યારે
કરવું, સ્ત્રીઓ કૌમારવત લેઈ શકે કે નહિ તે બધાનો નિર્ણય આપ્યો
છે. ૪૫૨ ખાંપણુ-ખોડ. ૪૫૩ અઢહત્યા-ખાઢહત્યાને મારતાં જે
પાપ લાગે તે. ડગ-ડગલું, પગલું. ૪૫૫ તાજ-ત્યાગ ૪૫૬ તળાંસે-
દાબે. ૪૫૬ લલીલાતશુ-રૂઢી રીતથી, સારા પ્રકારથી.

[ધનવંતશેઠ પાસે ધન પુષ્કળ હતું, તેથી જોકે તે ધણીજ જરાજીજી અંધ તથા લંગડા હતા, તેમનાં ગાત્રો ઢીલાં થઈ ગયાં હતાં તો પણ પોતાની ચાકરી બરદાસ્ત સારી થઈ શકે માટે પરણવાની ઇચ્છા કરતા. પણ તેમને કન્યા આપનાર કોઈ ન હતું. જાણી જોઈને દીવો હાથમાં લેઈને કુવામાં કોણ પડે? પણ આ વખતે આ શહેરમાં એક સોળ વર્ષની સ્યામકુંવર નામની એક બર યૌવના સ્ત્રી હતી તે ધણીજ રૂપવતી હતી. તેને લગ્ન તરફ તિરસ્કાર હતો. તેથી તેણે આજીવન કૌમારવ્રત લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ એક વખતે એક પંડિત પાસેથી તેણે એવું સાંભળ્યું હતું કે જો કોઈ સ્ત્રી આખી જીંદગી સુધી કુંવારી રહે તો તેને અલ્લહલાનું પાપ લાગે. આથી તેને પોતાનો નિશ્ચય ફેરવવો પડ્યો. તેણે હવે પરણવાની ખાતરજ પરણવાનો વિચાર કર્યો. ન્યારે તે વરની શોધમાં હતી ત્યારે તેને ધનવંત શેઠની ખબર પડી. તેથી તેમને વરી. રાજા આ હકિકત સાંભળીને ધનવંત શેઠના ઘર આગળ ગયો અને ત્યાં ચર્ચા જોવા લાગ્યો.]

૪૬૦-૪૭૫. ૪૬૦ તેનો બોલ દેદમાં વસ્યો-તેના શબ્દો હૃદયને ગમ્યા, આધું-આધું. ૪૬૧ ઘોર-ભયાનક, વાટડી, જાતીની પીઠ ઢંકાય એવું કપડું. સજ્જ (સં. સઘ) તૈયાર. ૪૬૩ વિપરીત-વિરુદ્ધ, ઉંધું. ૪૬૫ કંથ-પતિ (સં. કાન્ત) પોઠવું-સૂઝવું. ધરણી-ધરણી. પૃથ્વી. દિન-દિવસ. ૪૬૭ ખાતર-ચોરી કરવી તે. જોત-જ્યોતિ. ઢાલ-શરીર. કુટડા-સુંદર. ૪૬૮ રક્ત-લાલ. શીશ-માથે. લીડી-ઢાંકી. રૂડો-સારો. ૪૬૯ તસ્કર-ચોર ૪૭૦ રામા-સ્ત્રી (ના રૂદેમાં) (હૃદયમાં.) છૂત-લી. ૪૭૧ એળે-અર્થ, નકામો. જોગ-યોગ. ૪૭૨ કંથ સ્વાહ કાયા નહિ જોગ-પતિની કાયા સાથે દેહ સાથે જોણે યોગનો રસ ચાખ્યો નથી. ૪૭૪ ગરથ-(સં. ગર્થ) પૈસો.

[રાજાએ ધનવંતશેઠને ત્યાં આવીને બે દિવસ સુધી ચર્ચા જોઈ તો સ્યામકુંવર પોતાના ઘરડા પતિની સેવા પૂર્ણ બાવથી કરતી હતી. પણ રાતના વખત કંઈક નવુંજ દીડું. મધ્યરાત્રે તેના ઘરમાં ચોરને

દાખલ થયેલો જોયો. તેને જોતાં તેની નજર એના ઉપર ફરી અને પછી તેનું ચિત્ત ચલાયમાન થયું. તેણે તેની સાથે ભોગની ધચ્છા દર્શાવી. પણ ચોરે કહ્યું હતું તો ચોરી કરવા આવ્યો છું.)

૪૭૬--૪૭૯. ૪૭૬ અમશું-અમારી સાથે, મનકોડ-મનની કામના. ટાલ્ય-ફર કર, ટ્રેહની-વિરહની. આગ-(સં. અગ્નિ) તાપ. દહાડી-દિવસે. 'ધ' પ્રત્યય સપ્તમી વિભક્તિનો જૂની ગુજરાતીમાં આવે છે. તેનો આ અવશેષ છે. ૪૭૯ સન્નિધ- (સં. સન્નિધિ) સમક્ષ. તુજશું-તારી સાથે.

[તે સ્ત્રીએ ચોરને જવાબ આપ્યો તારે જે ધન જોઈએ તે હું તને આપીશ પણ તું મારી સાથે એક વખત રમ. અને દરરોજ અદિઆં દિવસે આવજો ચોરે કહ્યું "હે સ્ત્રી તારા પતિના દેખતાં હું રમું તો મારો ધર્મ લોપાય."]

૪૮૦-૪૮૮. પાસો-કરોડ, બાણ, પડખું તળે-નીચે. અંગુડો સં. અંગુઠ. ૪૮૫ ઉઘાડયાં-(સ. ઉદ્ઘાટિત) ખૂંટ્યાં કર્યાં. ૪૮૬ અચરત અડયો-આશ્ચર્ય થયું. ૪૮૭ મામ-મમતા. કુંડે (સં. કૂટ) ખરાબ. ૪૮૮ ધાઓ-દોડો સાઓ-પકડો. લાખેકે-લગભગ લાખ.

[ચોરના શબ્દ સાંભળીને સ્ત્રીએ પોતાના પતિને મારી નાખવાનું વચન આપ્યું. અને પછી ધરડા પતિને મારી નાખ્યો. પછીથી તે ચોરની સાથે મનમાંથી ભોગ કર્યો, અને પછી તેને ધરમાંથી જવાની વદાય આપી. જતાં જતાં દરરોજ આવવાનું તેને કહ્યું. પણ ચોર જેવો ધર બહાર જાય છે કે પુર્તજ વિક્રમે તેને પકડીને મારી નાખ્યો. કારણ કે તે ખૂતી, ચોર અને જર હતો. સ્ત્રીએ બારણું ઉઘાડ્યું, અને જુએ છે તો તેને મરી ગયેલો જોયો આથી તે મનમાં પસ્તાવા લાગી. તેણે ખૂમ પાડી 'અરે કોઈ દોડો, અને આ ચોરને પકડો.' એટલામાં ધણી લોક ત્યાં એકઠા થઈ ગયા. રાજા તો આ બધું નજરે જોઈને પોતાને ધેર આવ્યો.]

૪૮૯-૫૦૪. ૪૮૯ દાનપાત્ર-દાનને લાયક. કણુ-અનાજ.
કૌઠાર-ભંડાર. કૃષ્ણાર્પણુ ધર્માદા આપી દેવું. ૪૯૨ ચૌદશા-ચારે
દિશામાં અશ્વિની-ઘોડી. ૪૯૪ માગણુ-ભીખ માગનાર. ૪૯૫
ધાય-દોડે. થાપા-કંકુવાળા હાથના થાપા. ૫૦૨ રોણ ઘણું, પુષ્કળ.
૫૦૩ વેગળા-દૂર.

[પ્રાતઃકાળમાં તે સ્ત્રી સતી થવાને નીકળી. આખા ગામમા
એ વાત ફેલાઈ ગઈ, રાજા પણ કૌતુક જોવાને નીકળ્યો. સોળ
શાળુગાર સજીને તથા ધામધૂમથી ક્ષિપ્રા નદીના કિનારા આગળ
ગઈ, રાજા પણ અહિંઆં આવ્યો. અહિંઆં લોકની મેદની ધણીજ
એકડી થઈ, રાજા બધા લોકને દૂર રાખીને પોતે એકસો તે સતી
સ્ત્રી પાસે ઉભો. અને તેને પાછા ફરવા તથા ઘેર જઈને રંગવિલાસ
મોજશોખ માણવાને કહ્યું.]

૫૦૫-૫૦૯. ૫૦૫ બળકરીને-જોરથી, બહુજ તાણીને. છેટું-
વિન્નેગ નડે-હરકત કરે. ૫૦૬ જગ જગત્. તાજ-ત્યાગ, ૫૦૭
કથી-કહી. ૫૦૮ પુષ્પવિમાન-પુષ્પક નામનું એક જતનું હવામાં
ઉડવાનું વિમાન, રામચંદ્ર પણ લંકામાંથી અયોધ્યામાં પાછા ફરતી વખતે
પુષ્પક વિમાનમાં બેઠા હતા. ચ્હાયછે-છગ્ગા કરે છે. સાંખીએ-
સહન કરીએ. નિકર-નહિ તો. ઉંઘો નાખીએ-ચગદી નાખીએ.
નીચે ધક્કો મારીને નાંખી દેછએ, ખાજે કરૂં-પરાજય કરૂં, હરાવું,
મારી નાખું.

[સ્થામકુંવરે રાજાને કહ્યું 'હું રાજા તને ખબર નથી કે હું
સતી સ્ત્રી છું. માટે તારે મારા કામની વચમાં આવવું નહિ. નહિ
તો તું મારા શાપનો ભોગ થઈ પડીશ.]

૫૧૦-૫૧૯. ૫૧૦ કર્મ-કામ. ૫૧૧ ફ્રેગટ-વ્યર્થ, નકામાં.
કુલ-ગર્વ, બડાઈ, બાહુ-આખું. મંદિર મહેલ. તાહરે-તારા. મામ-
ટેક. ૫૧૩ તસ્કર-ચોર. ૫૧૫ ફેલ-પાખંડ, ઢોંગ. ૫૧૬ શિશમુંઠણુ-
માથું મુંડાવવું તે, માથા ઉપરના વાળ કાપી નંખાવવા. પહેલાંના

વખતમાં રાજાઓ ગુસ્સે થતા ત્યારે સ્ત્રીઓને આવા પ્રકારની સજા કરતા. ખરવાહન-ગધેડાનું વાહન, ગધેડા, ઉપર બેસાડવું તે. ૫૧૭ મોજડાં-જોડાં, પગરખાં. ૫૧૯ સરવ-બધા, સર્વ. એધાણુ-નિ-શાની, એસું-એની સાથે, ત્રીજી વિભક્તિમાં છે. બાકરીબાંધવી-મમત કરવો, વેર લેવું તે. હસારથ-હસાહસ, મસ્કરી. હાણુ-હાનિ નુકશાન.

[તે સ્ત્રીનાં વચન સાંભળીને વિક્રમે કહ્યું 'હે સ્ત્રી હું તારાં તમામ દુષ્ટ કર્મ જાણું છું માટે ખોટા ઢોંગ કરીશ નહિ. જો તું એવા ઢોંગ ચાલુ રાખીશ તો તારું માથું મુંડાવીને માથે તને ચૂનો ચોપડી, નાક તથા કાન કાપીને ગધેડે બેસાડવી પડશે "]

૫૨૦-૫૩૬. મહીપતિ-(મહી. પૃથ્વી+પતિ ઉપરી) રાજા. પરમાણીઆં-નક્કી કર્યા. ૫૨૧ કાજ-(સં. કાર્ય) કામ. ૫૨૨ ઝાઝું-અધિક. નવ-ના. કીજીએ-કરીએ. કેડો-પૂઠ. મા-નહિ. ૫૨૩ અંતર-હૃદયમાં. કોટિવાર-કરોડો વખત. ૫૨૩ પ્રીછા-જાણો સમજો. પેર-રીતે. ૫૨૬ વરત-વ્રત. ૫૨૭ મેદની-સમૂહ. ટોશું. વિતી-પસાર થઈ. ૫૨૮ દરી (સં. સ્થિર) નિરાંતે. ૫૨૯ અઢકું-(સં. અધિક) વધારે ૫૨૯ નરપત (નરપતિ) રાજા. સરે-સિદ્ધ થાય. ૫૩૩ ચિંતવ્યાં-ચિન્તન કરવા પ્રમાણે કોડે-કોડથી, ઉમંગથી. ૫૩૬ ચાનક-કાળજી, ખંત, બોધ, શિક્ષા. પારખુ-પરીક્ષા. ૫૩૭ ખ્યાત-ખ્યાતિ, કીર્તિ. વીગતકેરી હકિકતની 'કેરી' છટ્ટી વિભક્તિનો પ્રત્યય છે. ૫૩૯ તવ (સં. તાવત) તેવામાં. ઉચરી-બોલી. ગૂંજ-(સં. ગુણ) છૂપી વાત. સુઝ-અચ્છલ. ૫૪૧ ભાંજ-ભાગ, દૂર કર. દાજ-લાગણી. ૫૪૩ પરિયાં-પેઠી.

[રાજાનાં ધમકીનાં વચન સાંભળીને તે સ્ત્રીએ રાજાને કહ્યું 'હે રાજા ! તને સ્ત્રીના ચરિત્રની હજી ખબર નથી. પણ તને હું જો કહું છું તે બરાબર સમજી રાખજો. ન્યાં જોઈશ ત્યાં સ્ત્રીઓ બધી સરખી છે. આ વિષે જો તને શંકા થતી હોય તો કુંચી કદાચણને

ત્યાંજા અને તે તને આ સધળી વસ્તુ સમજાવશે. આથી રાજા તેની પાસે ગયો. કુંચીએ સર્વ હકિકત જાણી લીધી તેથી તેણે રાજાની ઇચ્છા પાર પાડવાને હા પાડી. તેણે કહ્યું 'મારી પાસે પ્રતાપનામને દંડ છે, તે દંડની મદદથી હું સર્વ જાણી શકું છું. તારી ઇચ્છા પાર પાડવાને હું ખુશી છું પણ તેથી તને ખોટું ન લાગે માટે મને વચન આપ, રાજાએ તે પ્રમાણે વચન આપ્યું.]

૫૪૫-૫૫૯. ૫૪૬ ગુપ્ત-ધૂપા. મજ્જસમાં-પટારામાં. પસાય-અક્ષીસ, પસાયતું. ૫૪૭ સમ-સોગન. મહેલ-મહેલ. ૫૪૮ હવડાં-હમણાં. માગ-(સં. માર્ગ) રસ્તો. ૫૫૨ મનસા-મનથી (સંસ્કૃત 'મનસ'ની ત્રીજી વિભક્તિનું ૩૫) એસણું-એસવાનું આસન. ૫૫૩ હેડ-હૃદય. ૫૫૫ ઠરયો (સં. 'સ્થિર' ઉપરથી) એકો. પ્રહાર (સં. હ with પ્ર) ફટકો, ૫૫૭ સાંખી-સહન કરી. પ્રતિઉત્તર-વળતો જવાળ. ૫૬૦ વાળીયો-દૂર કર્યો.

[પછી કુંચીએ રાજાને ગુપ્ત રીતે પોતાના ઘરમાં મજ્જસમાં ઘાલ્યો, એટલામાં ત્યાં પ્રધાન આવ્યો. પ્રધાને કુંચીને કહ્યું 'આજે રાણીએ સોગન ખાધા છે માટે તેની પાસે જવું છે તો તું મને તે કાર્યમાં મદદ કર. વિક્રમની વડી રાણીની સાથે મારે ધણી પ્રીતિ છે. તેણે સાન વખત મને તેડવાને મોકલ્યો છે ! કુંચીએ ત્યારે તેને કહ્યું, 'તમે આ મજ્જસ પર એસી જાવ, આ રીતે તેને મજ્જસ પર એસાડીને પોતાના દંડથી ત્રણ પ્રહાર કર્યા એટલે મજ્જસ ઉડવા લાગી, અને રાણીના મહેલમાં ગઈ. રાણીએ તેને ખૂબ માન આપ્યું, આખી રાત તેની સાથે ગાળીને પછી તે વિદાય થયો. અને કુંચીને ઘેર આવ્યો, પછી તેની વિદાય લીધી. રાજાએ આ સધળું જોયું, અને મનને સંશય દૂર થયો, પછી કુંચીને કહીને પ્રતાપદંડ તેણે મેળવ્યો.]

૫૬૦-૫૮૦ ૫૬૦ વાધી-(સં'વદ્) વધી. જુગ (યુગ) ખ્યાત (સં. ખ્યાતિ) કાર્તિ. ૫૬૧ જંજર-નાની તોપ, મોટી બંદુક 'ઝંઝર' અર્થ પણ અન્યત્ર થાય છે. જીતનાં-વિજયનાં. હુતી-હતી કર-

કેડા-ટૂકડા. નચિંત-નિશ્ચિન્ત, શ્રીકર વગરનો ૫૬૨ શક-સંવત
 જ્ઞેતિક (સં. જ્યોતિષક) જ્ઞેષી, ૫૬૪ ઉણી-ન્યૂન રીઝીને-પ્રસન્ન
 થયેને. જૂપત (સં. જૂપતિ) રાજ ૫૬૬ અંતરિક્ષ-આકાશમાં,
 અદ્ધર. જડિત્ર-જડેલી. વીશ ને આર-અત્રીશ ૫૬૭ કંચનતણું-
 સોનાનું વર્તુલઆકાર-ગોળાકાર ગજ-૨૪ ઈંચ અગર તસુનું માપ
 ૫૭૦ પુંડળ-પછવાડે (સં. ૫૪). રક્ષાટિકમણિ-આરસપહાણ. સો-
 હાન્યું-શોભીતું કર્યું (સં. શુભ ઉપરથી છે. 'શ'નો પ્રાકૃતમાં 'સ'
 થાય છે અને 'મ'નો 'હ' થાય છે.) ૫૭૨ અધિપતિ-રાજ ૫૭૩
 શાલિવાહન-પ્રતિષ્ઠાન-પેઠણના એક બ્રાહ્મણની સુમિત્રા નામની
 બાળવિધવાની પુત્રીનો શેષથી થયેલો પુત્ર. જ્યારે સોમકાંત રાજાએ
 સુમિત્રા તથા તેના પિતા સુલોચનને નગર બહાર કાઢી મુક્યા ત્યારે
 તે ગામની બહાર એક કુંભારને ત્યાં રહ્યો હતો. નહાનપણથી તે
 માટીનાં રથ, ઘોડા વગેરે બનાવીને યુદ્ધની રમત રમતો હતો. વિક્રમ
 અને તેની વચ્ચે વૈર થયું હતું. શેષની મદદથી વિક્રમના સૈન્યને તેણે
 હરાવ્યું હતું. એના એ વિજયના સ્મારક તરીકે હજુ પણ એનો શક
 વર્તાય છે, એના શક અને વિક્રમના શકની વચ્ચે ૧૩૫ વર્ષનું અંતર
 છે. એનો શક દક્ષિણમાં ચાલે છે. ભડ-વીર (સં. 'ભટ') ૫૭૪
 પાય-પાદ, પગ. ૫૭૫ ભાવ-હેત. નાવે-ન આવે. ૫૭૬ હરસત
 માતાનું નામ છે. કિરપા (સં. કૃપા) મહેરબાની નવનિધ-કુબેરના
 ભંડાર એ નવ કહેવાય છે. પદ્મ, મહાપદ્મ, શંખ, મકર, કચ્છપ,
 મુકુંદ, કુંદ, નીલ અને ખર્વ આમાંના કેટલાક મણિઓ છે. એ
 નિધિઓ સજ્જવારોપણે કુબેરની સેવામાં રહે છે. જુઓ નર્મકથા
 કોપ, ૫-૧૫૫.

[દંડ લખીને વિક્રમ રાજ દમની પાસે ગયો અને તેની કીર્તિ
 સર્વત્ર ફેલાઈ. તેના વિજયની તોપના અવાજથી આડી ઉભી કરેલી
 ભીંત ટૂટી ગઈ, અને પોતે નિશ્ચિન્ત થયો, પછીથી તેનો શક જગ-
 તમાં વર્તાવા લાગ્યો, હવે ઇંદ્રના જેવીજ કીર્તિ પોતે ભોગવવા લાગ્યો.

છંદ રાજ્યએ પણ તેને માટે બત્રીશ પૂતળાઓનું સિંહાસન મોકલ્યું તેની ઉપર વિક્રમ રાજ્યએ રાજ્ય કર્યું અને પછી સ્વર્ગમાં ગયો. આ પ્રમાણે વાત કહીને પૂતળાઓ ભોજ રાજ્યને કહ્યું કે જે કોઈ વિક્રમ રાજ્ય જેવી ખ્યાતિ મેળવે તેજ તે સિંહાસન ઉપર બેસી શકે.]

૧ વિક્રમ રાજ્યના સિંહાસનની કથા કહો તથા તેનું વર્ણન આપો ? (વર્ણન માટે જુઓ પં. ૫૬૬-૫૬૮)

૨ વિક્રમ રાજ્યના શક જે અત્યારે પ્રવર્તે છે તે વિષેનો ઇતિહાસ કહો. એ શક ક્યાં પ્રવર્તે છે તે કહો ?

૩ ‘વિક્રમ’ વિષે ટુંક હેવાલ આપો.

૪ વિક્રમ રાજ્યની સ્વારીનું વર્ણન આપો (જુઓ પંકિત ૨૨-૪૭)

૫ પંચદંડની વાર્તામાં કહેલા પંચદંડ કયા કયા તેમનાં નામ આપો તથા વિક્રમે તે કેવી રીતે મેળવ્યા તે ટુંકમાં કહો.

(પંચદંડનાં નામ, ઉડણદંડ જુઓ, ૧૭૧-૨૩૨, અશ્વત્થદંડ. ૨૩૩-૨૬૩, અભેદંડ ૨૬૪-૨૭૯, તરણદંડ ૩૮૦-૪૩૬ પ્રતાપદંડ ૪૩૦-૫૫૯)

૬ સામળની ભાષા વિષે શું જાણો છો ? તેની કવિતામાં છટ્ટી વિભક્તિના કયા કયા પ્રત્યયો વપરાયા છે ?

(આચરદેવી નગરજ તણી ૧૧૯) ‘તણી’ પ્રત્યય.

‘વિગત કેરી વાત’ ૫૩૭ કેરી પ્રત્યય.

૭ સામળના વખતમાં લોકરિવાજ તથા જનશૃદ્ધિઓ, તેમજ વહેમો કેવા કેવા પ્રકારના હતા તે ‘પંચદંડના’ કાવ્ય ઉપરથી કહો.

(૧) રાજ્યઓ બહાર ફરવા નીકળે તે વખતે ગરિબોને દાન આપતા.

“પુણ્ય કરયાં બહુ પ્રીતશું, દાન પાત્રને દાન,

“તે શોભા સુખ નિર્ખતાં, દાતા હરખે મન.

(૨) દેવની આરાધના અગર અમુક પ્રકારની સિદ્ધિથી સામાન્ય પુરૂષો પણ અમત્કારો અતલાવી શકતા.

કોપી વાત શુણીને કરણુ, મારગ રેખા કીધી તરણુ,
રસ્તા વચ્ચે રેખા ત્રણ કરી, ઘેર પોતાને પાછી ફરી;
અકસ્માત ભીતિ ત્રણ થઈ, અસ્વારી થંભી ત્યાં રહી. ૬૧-૬૨

(૩) યોગિનીઓને વશ કરવાને બત્રીસ લક્ષણા પુરુષોનો ભોગ આપવાનો રિવાજ.

તમે એસજો સર્વે સાથ, સંકલ્પ કરવો મારે હાથ,
ચોસઠ જોગણી સંતોખવી, પૂરણુ પ્રીતે તે પોંખવી. ૨૨૨

(૪) રાગના ધરની સ્ત્રીઓને બહાર જવા સામે પ્રતિબંધ.

ભલું દુઃખ દારિદ્ર્યનું, ભલી વેઠવી ભૂખ,
તેથી ભૂંડું ભૂપ ધર, સ્ત્રી માણસને દુઃખ;
વાત કોઠથું થાય નહિ, બહાર નવ જવાય,
રૂંડું ભૂંડું જણાય નહિ, રહી કાળાગૃહમાંય. ૨૮૧-૨૮૨

(૫) દુષ્ટ કર્મ કરનાર સ્ત્રીઓને રાજ ઘેર શાસન કેવી રીતે કરતા તે નીચેની લીટીઓમાં વર્ણવામાં આવે છે.

શિશુમંડળ તહારું કરું, ચૂનો ચોપડું તાંલ,
જીભ કઢાવું તાળવે, દેખે સહુ સંસાર. ૫૧૬-૫૧૯

૮ સતી થવાનો રિવાજ કેવા પ્રકારનો હતો તે વિષેની વિધિનું વર્ણન કરો. ૪૮૯-૫૦૧

પંચદંડ સમાપ્ત.

નરસિંહ મહેતો.

ગુજરાતી ભાષાના આદિ કવિ નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતીઆં ગુજરાતમાં જાણીતાં છે. તે પ્રભાતીઆંમાં નરસિંહ મહેતાના તત્ત્વ જ્ઞાનના તથા ભક્તિ વિષેના વિચારો સમાયેલા છે. આ પદ પણ એવું એક પ્રભાતીયું છે. પ્રાતઃકાલમાં ઉઠતી વખતે જે ગીત ગાવામાં આવે તેનું નામ પ્રભાતીયું. તેમાં બહુધા ઇશ્વરના ગુણગાન તથા બોધ હોય છે. આથી લાક્ષણિક અર્થમાં નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતીઆં તે કેવલ દેહની જગદ્ દશાનાંજ નહિ પણ આત્માની જગદ્ દશાનું પણ સૂચન કરાવે છે. આ પ્રભાતીઆંમાં ઇશ્વરનું ધ્યાન કરવા વિષે નરસિંહ મહેતા પોતાના આત્માને ઉપદેશ છે.

અવધમતિ—થોડી બુદ્ધિવાળા, અહિંઆં તે સંબોધન તરીકે છે. **અવર**—બીજો, ભગવાનના ધ્યાન સિવાયનું બીજું કામ. **અર્થ નવ સરે**—કાર્ય સિદ્ધિ થાય નહિ. **માયા દેખાડીને મૃત્યુ વહાયે.** ભગવાનના ધ્યાન સિવાય બીજું કામ જે કરે છે તે મિથ્યા છે, અને તેથી આત્મહાનિર્ણી મૃત્યુને તે પ્રાપ્ત થાય છે. **માયા-મિથ્યા. વહાયે** (સં. **ઘઠ ઉપરથી**) લાવે. **શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં**—શ્રીકૃષ્ણના પગની સેવામાં, શ્રીકૃષ્ણના દાસ થવામાં અર્થાત્ ઇશ્વરની દાસ્ય ભક્તિમાં. **સુખપાર**—સુખનો છેડો. જે કોઈ ઇશ્વરને શરણે જાય છે તેના સુખનો છેડોજ નથી. અર્થાત્ પુષ્કળ સુખનો ભોક્તા તે થાય છે. **અવર**—બીજો. **વેપાર**—ધંધો, કામ, પ્રવૃત્તિ. **મેહલેલ્ય**—મૂકીદે. **કૃષ્ણનું**—મહેલે સુખથી કૃષ્ણના નામનો ઉચ્ચાર કર. મહેલે શબ્દ સં. સુખ ઉપરથી આવે છે. ‘ખ’ નો ‘હ’ પ્રાકૃતમાં થઈ જાય છે. **પટક**—પટકવું, ફેંકવું. **પરી**—દૂર. **અટક**—અટકવું, થોભવું, **અટક**—હરી—ભગવાનના ચરણના શરણે આગળ થોભ. ઇશ્વરનું શરણ લે. **વટકય**—વટકવું, ખચકાવું તે. **પટક, અટક, વટકય** એ બધાં આસાર્થરૂપના બીજા પુરુષના એક

વચનનાં રૂપો છે. **વટકય-સાચીજ**, સત્ય હકિકત સાંભળતાં કદી આનાકાની કરવી નહિ, અચકાવું નહિ. **આશાનું-કાચી**-કાષ્ઠપણ મહેલ ગમે તેટલો ઉંચો બાંધ્યો હોય પણ જો તેની દીવાલો કાચી હોય તો તે મહેલ બહુ વખત રહી શકતોજ નથી; તેમ આપણી આશાઓ ગમે તેટલી ઉંચી હોય પણ તેના ટેકા જેને આધારે આશા ટકી શકે છે તે મજબૂત ન હોય તો આપણી આશાઓ નષ્ટ થાય છે' આશાને અહિંઆં ભવન કહ્યું છે અને જેને આધારે તે આશા ટકી રહે છે તે સાધનો ઉપાયોને અહિંઆં દિવાલ કહી છે. અહિંઆં રૂપક અલંકાર છે. જો સાધનો તથા ઉપાયો મજબૂત વિશ્વસનીય ન હોય તો આપણી આશાઓનું કંઈ પણ પરિણામ આવે નહિ. કાચી ભીંત ઉપર બાંધેલું ભવન જેમ નશ્વર છે તેમ અવિશ્વસનીય સાધનોથી સિદ્ધ કરવામાં આવતા મનોરથો તે પણ નશ્વર છે. કાચું શબ્દ સં. કવચ ઉપરથી લેવામાં આવે છે. **અંગ જોખન ગાયું**-દેહની યૌવનાવસ્થા પસાર થઇ. **પલિત-પળાઆંવાળું**. **પિંજર**. દેહરૂપી પાંજરું દેહ. **તોય-તોપણ**. **હાલેતો-સમજતો** (સંસ્કૃત **લભ્** ઉપરથી) **ચાર દિન-થોડાજ દિવસો**. **ચેતરે-લાલના-દુનિઆમાં** સુખ તો થોડા દિવસ માટે હોય છે. સરખાવો 'ચાર દિવસનું ચાંદરણું' દીન એટલે ગરિય અને દિન એટલે દિવસ-આ બે શબ્દોની જોડણી બરાબર લક્ષ્યમાં રાખવી. **લીંચુ હેકાવતાં રાજ લેવું** લીંચુ હાથમાંથી ઉછળતું નાખીને નીચે પડવા દઇએ, અને તે ભોંય ઉપર પડે ત્યાં સુધી રાજ્ય ભોગવવું, અર્થાત્ ધણાજ થોડાક સમય સુધી જેમ કાષ્ઠ રાજ્ય ભોગવે તેમ જીંદગીમાં સુખ ભોગવવાનો સમય ટુંકો હોય છે. જીવનનું સુખ કેટલું ચંચળ, અને ક્ષણભંગુર છે તે જણાવવાને 'લીંચુનું' દષ્ટાન્ત અહીંઆં આપ્યું છે. **અનુસર્થા-આચરણમાં** મૂક્યા. **જગત્** અહિંઆં જગત્તા લોકો એ અર્થમાં છે અહિંઆં 'જગત્' શબ્દમાં લક્ષણાશક્તિનો વ્યાપાર છે. જેમ તે "મહાપુરુષના ગુણને આપું ગુજરાત વખાણે છે." એ વાક્યમાં **ગુજરાતનો અર્થ ગુજરાતના**

લોક એમ લક્ષણથી કરીએ છીએ તેમ જગત્ શબ્દમાં તેના મૂળ અર્થનો ત્યાગ થઈ ને લક્ષણશક્તિથી તેના અર્થનો વિકાસ થતાં ‘જગતના લોક’ એવો અર્થ સમજાય છે. રંક-ગરિય, નરસિંહમહેતા પોતાને માટે ગરિય એવો અર્થ વાપરે છે. રંક એટલે અહિંયાં નિર્ધન નહિ પણ નમ્ર, ગર્વરહિત એ અર્થમાં સમજવું. પ્રભુસુ-પ્રભુ સાથે. અવર વેપાર-ખીજું કંઈ પણ કામ (વેપાર શબ્દને કેટલાક સંસ્કૃત વ્યાપારમાંથી ઉતરી આવેલો કહે છે, પણ રા. નર-સિંહરાવ તેમના ભાષાશાસ્ત્રના પુસ્તકમાં વ્યવહાર શબ્દ ઉપરથી ઉતરી આવેલો જણાવે છે તેનું એક કારણ એ રજુ કરે છે કે જો વ્યાપાર શબ્દ ઉપરથી તે શબ્દ હોય તો સંસ્કૃત શબ્દનો ષકાર પ્રાકૃતમાં ષકારમાં પલટાઈ જાય છે, એ નિયમને અહિંયાં બાધ આવે છે કારણ કે ગુજરાતીમાં ‘વહેપાર’ શબ્દમાં પણ મૂળ સંસ્કૃતનો ષ રહ્યો છે તે બદલાઈ ગયો નથી. વળી ખીજું કારણ એ જણાવે છે કે વ્યાપાર શબ્દ અને વહેપાર શબ્દ બન્નેના અર્થમાં ફેર છે, માટે ગુજરાતીનો ‘વહેપાર’ શબ્દ સંઠ વ્યાપાર ઉપરથી નથી પણ ‘વ્યવહાર’ ઉપરથી છે).

લજન તોલે-ખીજું કંઈ પણ કાર્ય અગર ઉપાય ભક્તિની સમાન નથી.

ભાલણ.

આ કડવું ભાલણના ખીજ નળાખ્યાનમાંથી લીધેલું છે. નળ દમયંતી વનમાં સૂતાં છે ને નળ જાગી જાય છે અને એક તલવાર વડે દમયંતીના વસ્ત્રમાંથી અડધુ ચીરી નાખીને પોતે લે છે અને પછી દમયંતીનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કરે છે, તે દમયંતીને એકલી સુતેલી મૂકી ચાલ્યો જાય છે. આ દમયંતીના ત્યાગનું કંઈ રસથી ભરપુર

હૃદયદ્રાવક વર્ણન ૧૯મા કડવામાં આપેલું છે. ત્યાંથી આ કડવું જોડાયું છે. આ કડવામાં દમયંતીનો ભારે દુઃખથી ઉભરાતો વિલાપ છે. જો કે પ્રેમાનંદના જેવી છટાદાર વર્ણન શક્તિ ભાલણમાં નહિ હોવાથી આ “દમયંતીનો વિલાપ” “વૈદર્ભી વનમાં વલવલે” વાળા સુંદર વર્ણનથી ઉતરે છે, પરંતુ આ વિલાપમાં ભાલણ સ્ત્રીના હૃદયના કેમળભાવનો આપણને સારો પરિચય કરાવે છે.

૧. નારી=દમયંતી, પોતાની પત્ની. ભાન ભૂલાવ્યું=ભુદ્ધિ ભ્રષ્ટ કરી, ચિત્ત ભ્રમિત કર્યું. કળિયુગ મહાન પુરુષોની ભુદ્ધિ પણ ભ્રષ્ટ કરે છે. કળિયુગની મહત્તાનો તેમાં વ્યંગ્ય ઉલ્લેખ છે.

૨. દાળ રાગમાં તેની ઉપરની છેલ્લી પંક્તિનું શબ્દનો ક્રમ ઉલટાનીતે પુનઃ કથન થાય છે. “કળિયુગે ભૂલાવ્યું ભાન”-અર્થિયા “ભાન ભુલાવ્યું કળિયુગે” છે. કળિયુગ-કળિ નામનો યુગ (કર્મધા-સમાસ). અન્નભુ=અન્ન, જેની ભુદ્ધિ નષ્ટ થઈ છે તેવા અ=નથી, જાણુ=જ્ઞાન=જેને. (નમ્ અકુત્રીહિ સમાસ).

૩. સ્વર=સ્વર, અવાજ. ‘હે નાથ’ એ શબ્દો દમયંતીનો નળ ઉપરનો પ્રેમ અને તેના વિયોગથી વિરહ વેદનાની પરાકાષ્ટા દર્શાવે છે. જાણે નાથ કંઈ નજીકમાં સંતાઈ ગયા હશે એમ માની તેમને બોલાવવાને માટે “હે નાથ” એવા શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરે છે. એમા કારણભાવ છે.

૪. દીનતા=નમ્રતા. સહાય=મદદ. (શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દ. સાહચર્યમ્ ઉપરથી).

૫. કિમ=કેમ, પ્રાચીન ગુજરાતી. ક્ષમ-અપભ્રંશમાં ઈ હતી તેનો ‘એ’ થયો છે. તમિ=તમે. હણાઈ.....મહારાજ=હું એક અપખ્યા જંગલમાં ત્રાસ પામું છું ને મારો નાશ થઈ જશે. હે મહારાજ, આમ મને એકલી મૂકવી શું તમોને યોગ્ય લાગે છે ? પત્નીનું રક્ષણ કરવું એ પતિનો ધર્મ છે. એ ધર્મનો ત્યાગ કરવો શું ઇષ્ટ છે ?

૬. હીક=આચકો, સરખાવો પ્રેમાનંદ રણુચર “ પગે ઝીક પડે ટીક હૈયે હીક આવે ”, ક. ૨૨-૬. મનુષ્ય.....ખીક. આમાં નિર્બળતા ને ભયંકર ત્રાસનો ધ્વનિ છે.

૭. સત્યવાદી-સત્ય વદનાર (ઉપપદ તત્પુ) તિનો=તેનો. ભાવ= ઉંડો અર્થ, ગુહ્યાર્થ. સ્વયં (પોતાની મેળે) વરવામાં આવે છે વર (પતિ) જેમાં (મધ્યમપદ લોપી અથવા બહુવ્રીહિ સમાસ). શાકપા-થિય, કામધેનુ, દામોદર વગેરે સમાસ મધ્યમપદ લોપી છે. આ ટુંકમાં દમયંતી નળને બહુજ કોમળતા ને દીનતાપૂર્વક કપકો આપે છે. આમાં કપકાની સાથે દર્દ ભરી વિનંતિ છે.

૮. દમયંતી નળને સ્વયંવરમાં લીધેલા વ્રતની સ્પષ્ટ શખ્દોમાં યાદ દેવડાવે છે. સ્ત્રી...સમે=સ્ત્રી પતિને દુઃખના સમયે મદદ કરનારી છે એમ સમજો. દક્ષ=ઉદાર. સ્ત્રી એ પતિનો મિત્ર છે. એ ભાવના ઘણી પવિત્ર ને ઉચ્ચ છે. બુઝો કાલિદાસ રઘુવંશ. “ **ગૃહિણી સચિવઃ સસ્ત્રીમિથઃ પ્રિય શિષ્યા લલિતે કલાવિધૌ.** ”

૯. હવે દમયંતી વિનંતિ કરે છે કે તમે આ પ્રતિજ્ઞા દેવતાઓ સમક્ષ લીધી છે એટલે એ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ એ મદાપાપ સમાન છે. લોકપાળ=લોક (પૃથ્વી)ના પાળ (પાલક)=દેવતાઓ. (ઉપપદ તત્પુ) મદાભાગ=ભાગ્યશાળી.

૧૦. આ અગ્રેર જંગલમાં મ્હાઈં અકાળ મૃત્યુ થશે. તમારા વિના હું કેવી રીતે જીવી શકું ? તમવિહોણી-તમ (તમે) વિહોણી (વિહોન)=તમારા વિના. આ ટુંકમાં દમયંતી પોતાની અનાથતા દર્શાવે છે. પતિથી વિખુટી પડેલી પત્ની કેવી રીતે જીવી શકે એવો ગૃહસ્થાશ્રમધર્મના ઉત્તમ હેતુનો સુંદર ધ્વનિ આમાંથી નીકળે છે. ભાલણના આ કાવ્યખંડમાં ઘણા ઉત્તમ કાવ્યના ગુણો તરવરી આવે છે. શખ્દ કોમળ ને લલિત છે એટલુંજ નહિ પણ ભાષા સરળ જતાં બહુજ સુંદર ભાવવાહી છે. પદલાલિત્ય, કોમળતા તથા પાતિ-વ્રત્યનું સૌરભ, આ ગુણોથી આખું કાવ્ય સુશોભિત છે. “ હું ધરીશ

મારી કાય ? ” તેને બદલે “ હું ધરીશ કિમ મમ કાય ? ” એ બીજો પાઠ છે. હું મારા પ્રાણ કેવી રીતે ટકાવી શકું ? એ અર્થ વિવશતા ના ભાવ વધારે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી શકે છે તેથી બીજો પાઠ વધુ પસંદ કરવા યોગ્ય છે.

૧૧. નળ પોતાની સામે જાણે ઉભા છે ને પોતાને વિલાપ કરતી જોઈને જાણે નળ હસે છે એવી કલ્પના કરીને-દમયંતી કહે છે કે હે પ્રાણ, આવા સમયે મારી મશ્કરી કરવી ને હસવું એ આપના જેવા મહાન નરને ન શાભે. “ મુને...પુષ્ટ=મને વિશેષ બીક લાગે છે. પ્રતિમા=મૂર્તિ. આપ આપની સુંદર મૂર્તિનાં દર્શન દો, આપ મને દર્શન દો. પ્રતિમા=મૂર્તિ-લક્ષણાથે-આપનું સ્વરૂપ. વિર-લિપ્તી દમયંતી કૃષ્ણથી વિયોગ પામેલી ગોપીઓની માફક પોતાના પ્રિય પ્રત્યે બહુ નમ્રતાપૂર્વક રોષ દર્શાવે છે. એ રોષ તેના ગાઠ પ્રેમનું વ્યવસ્થાપન કરે છે.

૧૨. હું તમને જોઉં છું. મેં હમણાંજ તમને જાડની પાછળ છુપાઈ રહેલા જોયા. આવી રીતે મારા પ્રેમની આટલી આકરી કસોટી કરવી આપને ન ઘટે. મારા ઉપરતો આપે દયા રાખવી જોઈએ. ગાઠ પ્રેમ એકાગ્ર થયે મૂર્ત સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે એ સુંદર, અદ્ભુત ને મહાન સત્યની કવિ આપણને અહિં જાંખી કરાવે છે. પરંતુ ભાલણુ પહેલા નળાખ્યાન-કડવા ૨૦ માં આથી પણ વધુ સુંદર ને ચમત્કારિક પ્રેમચિત્ર આપણને આ પંક્તિઓમાં આપે છે:—

સિંહને દેખી સ્યામા કહે છે, તેં દાંડા કાંડી નળબુપ,
સુંદર ને સોહામણું જે મન્મથ જેવું રૂપ ?
અથવા ભક્ષ કરોજી મુઝને, દુઃખનો થાએ નાશ,
એહેવું કહીને આગળે જીભી મૃગપતિ કેરે પાસ.
ટોળાવઝોહી ન્યમ મૃગલી, ત્યમ કરે આકંદ,
વનવને જોતાં કંથ ન દેખે દીન દામણી મંદ.

પર્વત અતિ ઊંચા દેખાને જઈને કરે પ્રણામ,

‘ગિરિરાજ ! કંઈ જાતો દીકો તેં માલારો સ્વામ ?’

૧૩ શે=શા માટે. બેદ=વિક્ષેપ. જાણે કળિ આપના પ્રેમમાં વિક્ષેપ પેદા કરતો હોયની એમ મને લાગે છે. ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર. નવિ=નહિં.

૧૪. “મને મારા શરીરને માટે કે રાજ્યલાગને માટે શોક થતો નથી. મને તો શોક થવાનું માત્ર એકજ કારણ છે. તે એ કે મારા વિના આપને દુઃખ સહન કરવું પડતું હશે” આમાં દમયંતીનો પતિ-ત્રતા ધર્મ તથા હૃદયની કામળતા ઝળકી ઉઠ્યાં છે, પતિત્રતા સ્ત્રીને શારીરિક તેમજ-માનસિક રીતે પણ પોતાના પતિની સેવાજ કરવાની છે એ સુંદર ધર્મપ્રાધાને આમાં ધ્વનિ છે.

૧૫. શુધા=શુભ.

૧૬-૧૭ આકળી=આકળવ્યાકળ થયેલી, વિદ્વિલ થયેલી. મહીલા= (મહી+લા) પૃથ્વીનું પોપણ કરનારી, સ્ત્રી. ચોદિશ=સર્વ આળુએ ચો (ચાર)+દિશ (દિશા)=ચાર દિશાનો સમૂહ. (દિગ્). લપાતી=છુપાતી. દમયંતી વિરલ વેદનાથી ત્રાસ પામતી ચારે આળુએ પતિને શોધતી, રૂદન કરતી, અટક્યા વિના દોડ્યા કરતી હતી. ઘડિકમાં ઝાડ પાછળ સંતાઈ જતી હતી તે ઘડિકમાં પાછી બહાર આવી સ્વામીને યાદ કરી પોકાર કરતી હતી. આ ટુંકોમાં દમયંતીની મનોવ્યથાનું આભે-હુખ ચિત્ર છે. કવિની હૃદયના ભાવ ચિતરવાની કલા હૃદયંગમ ને લક્ષિત છે.

૧૮ જે ઉદાસ=જેણે નાજરાજને દુઃખ આપ્યું તેને, હે પ્રભુ, તમે દુઃખી કરજો.

૧૯ પૂંદિ=પાછળ. પળી=દોડી. (પલ્લુ=દોડવું).

આ કાવ્યમાં દમયંતીનો વિલાપ કરણુરસથી ભરપૂર છે. લાલણ કવિ હાસ્ય ને વીરરસ કરતાં કરણુરસની જમાવટ કરવામાં વધારે કુશળ હતો.

મીરાંબાઈ.

૧ તમરે વિના—તમારા વગર જનમજોગણુ—આખી છંદગી સુધી યોગિની યોગધર્મનું—સંયમધર્મનું પાલન કરનાર તે, યોગી અગર યોગિની કહેવાય છે. મીરાંબાઈ કહે છે કે તેમણે જનમથી ચિત્તવૃત્તિઓનો રોધ સાધવા પ્રયત્ન કર્યો છે અર્થાત્ સંસારના પદાર્થો મને શીઝા લાગે છે. કોઈપણ પ્રકારના ભોગની મને ઇચ્છા થતી નથી. યોગશાસ્ત્રમા યોગની વ્યાખ્યા **ચિત્તવૃત્તિરોધઃ એમ** કર્યો છે. **નાલિ-કમળથી**—ફુંડીમાંથી સુરતા—લઘ્ય નઝર, ધ્યાનઃ સ્મૃતિ, તપ્પત—સિંહાસન અહિંઆં ઉચું અગ્રસ્થાન (તપ્પતે તાઉરા એટલે મથુરા-સન) **સુખમના**—સુખમળા નાડી શ્વાસનળી, નાકની વાટે જે નાડીમાંથી શ્વાસ નીકળે છે તે.

છડા, પિંગલા અને સુષુમ્ણા એ ત્રણ નાડીઓ દેહમાં છે. તેમાંની સુષુમ્ણાદારા યોગીઓ શ્વાસ લેઈને ધ્યાનથી સમાધિ સિદ્ધ કરે છે. અહિંઆં છ ઇન્દ્રિયોનો રોધ થઈને તે બ્રહ્મમાં યોગદારા હૃદય પામે તેને રાસ કહેા છે નાલીમાંથી શ્વાસ ઉઘે ચઢતા હૃદયમાં તે જાય છે તે વખતે તમામ ઇન્દ્રિયોન. બાહ્ય વ્યાપાર શાન્ત થઈ જાય છે અને તે ઇન્દ્રિયો ધ્યેય-પરમાત્મા સાથે એકાકારતા પામે છે અને તે રીતે પરમાત્માનું ઇન્દ્રિયો સાથે એક્ય સધાય છે અને મીરાંબાઈ રાસ કહે છે. બીજા એક પદમાં પણ મીરાંબાઈ સુષુમ્ણા શબ્દ વાપરે છે 'સાસુ મારી સુષુમળા ને સસરે પ્રેમ સંતોષ.' આ ઉપરથી સમજાશે કે મીરાંબાઈ પ્રેમી ભક્ત ખરા પણ યોગીનો સંયમ ધરાવનાર હૃદ પ્રેમ-ભક્તિમાં અનુરક્ત ભક્ત હતા. **સુષુમળા નાડીમાં સેજ બીજા-વવી** એટલે સુષુમળાદારા સિદ્ધ થતી ધ્યાનની દશામાં પરમાત્મા સાથે એક્ય પ્રાપ્ત કરવું.

તમરે-અંધારૂં છે-શ્રીકૃષ્ણ વગર મીરાંબાઈ કહે છે કે હૃદયમાં ગમે તેટલો ગાનનો પ્રકાશ હોવા છતાં પણ ત્યાં અંધકારજ છે.

૨ ઘરેણું-અલંકાર સાથે તાદાત્મ્ય કર્યું છે. માટે રૂપક અલંકાર છે. જેમ ઘરેણું શરીર ઉપર પહેરવાથી શરીરની શોભા વધે છે તેમ શ્રીકૃષ્ણના દર્શનથીજ જીવનની શોભા છે શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન અગર ભક્તિશ્રવ્ય જીવન કદી પણ શોભતું નથી. માટે શ્રીકૃષ્ણને ઘરેણું તરીકે ઓળખાવે છે. શામળીઓ-સં. સ્યામ, કૃષ્ણ. અવર-ખીજું મામેરૂં-સીમન્ત વખતે છોકરીનાં માથાપ તરફથી જમાઇને પહેરામણીમાં રક્મ તથા વસ્તુ ભેટ તરીકે આપવા લેખી જવામા આવે છે તે. કુંવરબાઈ-નરસિંહ મહેતાનાં પુત્રીનું મામેરૂં કૃષ્ણ ભગવાને પૂર્યું હતું તેનો અર્થિઆં ઉલ્લેખ કર્યો છે. નરસિંહ મહેતાની સ્થિતિ ગરીબ હતી, તેથી તેમને ન્યાતનાં મહેણાંમાંથી ખચાવવાને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કુંવરબાઈનું મામેરૂં પૂર્યું હતું. જેદી-જે દિવસથી. તેદી-તે દિવસથી, છાખ-મામેરા વખતે જે ટોપલીમાં કેપડાં વગેરે મૂકવામાં આવે છે તે.

સાવ-તદન. હરિ-ભગવાન. વિંટાણા-વીંટળાવું, કટકો-કડકો, ટૂંકડો, મસ-સં. મસી) શાલી. લેખણુ-કલમ, વિદુર-કૃષ્ણના ભક્ત, પાંડવોના કાકા.

આ પદમાં મીરાંબાઈની શ્રીકૃષ્ણ માટેની ભક્તિ વર્ણવવામાં આવી છે. મીરાંબાઈ શ્રીકૃષ્ણનાં અનન્ય ભક્ત હતાં. તેમના કાવ્યની ભાષા જોતા કોઈ તેમાં શૃંગાર રસની ગંધ જુએ પણ વસ્તુતઃ તે શૃંગાર રસજ નથી. જેમ ઇતર મનુષ્યોમાં ને ભક્તોમાં પણ ત્યારે પ્રેમની ઉત્કટ ભાવના હૃદય પામે છે, ત્યારે તે ભાવના હૃદયમાંથી બહાર પ્રકટ થતાં અમુક રૂપે ઘડાય છે. બાહ્ય દષ્ટિએ તે રૂપ, ઇતર મનુષ્યની પ્રેમભાવના જેવું હોય છે, પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. તેમાં ઘણુંજ ફેર હોય છે. કેવલ માનુષિક પ્રેમભાવમાં સ્થૂલતા છે, જ્યારે ભક્તની પ્રેમભાવનામાં સૂક્ષ્મતા, અલૌકિકતા છે. ઇતર મનુષ્યનો પ્રેમ સંસારાસક્ત

વ્યક્તિમાં કેન્દ્રિત હોય છે, જ્યારે ભક્તનો પ્રભુમાં હોય છે જોકે તે પ્રેમના આવિર્ભાવનો પ્રકાર સરખો જણાય છે છતાં તે ઉભય પ્રેમના આધાર જૂદા હોવાથી તેમની વચ્ચે ભેદ છે, આથી ભક્તોનાં કાવ્યોમાં શૃંગાર તે શૃંગાર નથી, પણ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ છે. આ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું બીજું નામ મધુરરસ છે. જે કે અલંકાર શાસ્ત્રમાં ‘ભક્તિ રસ’ જેવો કોઈ રસ નિર્દિષ્ટ નથી. કારણ કે તેની ‘ભાવ’માં ગણના કરી છે, તો પણ ભક્તિ સંપ્રદાયના સાહિત્યમાં તેને ‘ભક્તિરસ’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. જેમ શૃંગારરસમાં રસના સ્થાયીભાવ, અનુભાવ, અને સંચારીભાવ હોય છે, તેમ ભક્તિરસના પણ હોય છે. આથી ભક્તિ પ્રચુર કાવ્યોમાં જે શૃંગારરસ આજ દૃષ્ટિથી જણાય છે તેની પરીક્ષા ઉપર પ્રમાણે કરવી જોઈએ. આ રીતે જોતા આ કાવ્યમાં મીરાંબાઈના હૃદયમાં ઉછળી રહેલો ઉત્કટ પ્રેમલક્ષણાભક્તિનો રસ તેની મર્યાદાઓને ઉલ્લંઘીને આમાં ઠલવાયો છે. મીરાંબાઈને સાંસારિક જીવન નીરસ અને લખુ જણાયું તેથી તેમણે તેનો ત્યાગ કર્યો અને પ્રભુમય જીવનને ત્રત નરીકે સ્વીકાર્યું. જે કે તેમ કરવાથી તેમને ઘણું સહન કરવું પડ્યું હતું, પણ તેમની શુદ્ધ પ્રભુ ભક્તિ આખરે વિજય પામી, અને તેમના અંતરાયો દૂર થયા.

આ કાવ્યમાં મીરાંબાઈએ નરસિંહ મહેતાની પ્રેમભક્તિ અને તેમના ઉપર શ્રીકૃષ્ણ દર્શાવેલી કૃપાના ઉલ્લેખો કરેલા છે તેથી કેટલાકો એમ કહે છે કે કાંતો આ કાવ્ય મીરાંબાઈનું લખેલું હોવું ન જોઈએ અગર કાંતો તે નરસિંહ મહેતા પછી થયાં હોવાં જોઈએ. પણ આ વિષે ઘણા ઐતિહાસિક મતો વિદ્વાનોમાં પ્રચલિત છે. (જુઓ ‘ગુર્જર સાક્ષર જયન્તીમાં’ શ્રીયુત ન્હાનાલાલ કવિનો મીરાંબાઈ ઉપરનો લેખ, ખૂલતકાવ્યદોહન ભાગ ૭ મો તન:સુખરામ મન:સુખરામનો લેખ, તેમજ દયારામ કવિનું ‘મીરાંબાઈ’ ઉપરનું કાવ્ય દયારામ કાવ્ય સંગ્રહમાં).

અખો.

આ કવિ વેદાન્તી હતો. તે અમદાવાદનો વતની હતો અને જાતે સોની હતો. તે ન્યારે ન્હાનો હતો ત્યારે તેની બહેનના મૃત્યુથી તેના જીવન ઉપર એવી અસર થઇ કે ત્યારથી તેના હૃદયમાં સંસાર તરફ વૈરાગ્ય ભાવના જન્મી, અને તે ભાવના ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતી હતી. એને ધર્મને અંગે બાહ્ય આડંબર, તથા ઢોંગ ઉપર બહુજી તિરસ્કાર હતો. તેની કવિતામાં આત્મજ્ઞાનની સાથે બાહ્ય આડંબર ઉપર કટાક્ષો પણ છે. તેની ભાષા સહજ કઠિન છે; તે નરસિંહ કે પ્રેમાનંદની ભાષાના જેવી સંસ્કારી નથી. તેના છંદો ઘણાજ જાણીતા છે. શાંકરમનનો અનુયાયી હતો છતાં ભક્ત પણ હતો.

આ પુસ્તકમાં આપેલી લીટીઓમાં અખો જ્ઞાની અને ગુરુનો સ્નેહ દેખાડે છે. જ્ઞાનીનાં લક્ષણો શાં હોઇ શકે તે આપીને દરેકને ગુરુ થવાને બદલે બ્રહ્મજ્ઞાની થવાનો બોધ આપે છે.

૧ સ્વામી-ગુરુ. આપ-(સં. આત્મન-અપ્પા-આપ) પોતે. એતો-પાપ-એતો એક પ્રકારનું પાપ છે. ભાર-બોળે. શિષ્ય-ભાર-માથા ઉપર પોતાને શિષ્ય રાખવાજ પડે એવો બોળે જવા બદારી રહે છે. ત્યાગ-સંસારત્યાગ. પ્યાર-મમતા. સંસાર તરફ આસક્તિ. ઉપર-પ્યાર-બહારથી ત્યાગી હોવાનો ઢોંગ કરે, પણ હૃદયમાંથી સંસાર તરફથી પ્રીતિ, મમતા ખસતી નથી.

૨ જ્ઞાનુ-દોરડું. અહિંઆ આશારૂપી દોરડું. આશા-પાશ-આશારૂપી દોરડાનો પાશ ફાંસો બંધાય છે ('જ્ઞાનુનો' એમ જો છટ્ટી વિભક્તિમાં લઇએ તો). ગુરુપદ મેળવીને આશા જતી નથી, પણ 'ઉલટું' વધારે ને વધારે તેમાં બંધાતો જાય છે. આને 'પાશ'થી બંધાવાની ક્રિયા સાથે સરખાવે છે. (જો જ્ઞાનુને એમ શબ્દ લઇએ તો 'ને' નો અર્થ 'અને' કરવો). પાશ-ફાંસો. અખા-આશા-જ્ઞાની

પુરુષને આશાઓ કથી છે તે અખો શું બોલે? અર્થાત્ જ્ઞાની પુરુષ તે આશા વગેરેથી દૂર હોય છે તેથી અખો એમ કહે છે કે તેમની આશાઓ કથી છે તે બોલતો નથી. ભગવદ્ગીતામાં સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણ આપતાં નીચે પ્રમાણે કહે છે. **વિहाय कामान्यः सर्वान्पु मांश्चरति निस्पृहः । निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ।** જે પોતાની સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરીને સ્પૃહા વગરનો મમતા રહિત તથા અહંકાર વગરનો થઇને ફરે છે તેજ પુરુષ ખરેખર શાંતિ મેળવે છે. વળી ત્યાં બીજા શ્લોકમાં કહે છે **यः नर्वचनभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् । नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।** (જે સર્વત્ર રાગ મમતા વગરનો છે, તેમ શુભ તથા અશુભને પ્રાપ્ત કરીને આનંદમાં આવતો નથી તથા કોઈની દ્વેષ કરતો નથી તેનીજ પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત થઈ બોલુવી.) અહિંઆ સ્થિતિ પ્રસ અગર સ્થિતધીનાં જે લક્ષણો આપ્યાં છે તેજ લક્ષણો અખો જ્ઞાનીનાં આપે છે, એવા જ્ઞાનીનો દરબજે ગુરુ અગર આચાર્ય કરતાં મોટો છે એમ અખો અહિંઆ દર્શાવે છે.

ભાવાર્થ—જે ગુરુ હોય છે તે એ પદ પોતે ધારણ કરી લે છે. આ રીતે ગુરુપદ મેળવવું, ગુરુ તરીકે દુનિયામાં પૂજવું એ મોટું પાપ છે. એટલુંજ નહિ પણ તેને શિષ્યો હોવાજ નેહએ. શિષ્યો વગર ગુરુ હોઇ શકેજ નહિ. માટે શિષ્યો કરવાની જવાબદારીના ભારનું નિર્વાહણ તેને કરવું પડે છે. આવા ગુરુ બહારથી ત્યાગી હોવાનો ઢોંગ કરે છે પણ તેમના અંતઃકરણમાંથી સંસાર તરફની મમતા ખસતી નથી. સંસારના ભોગ ભોગવવાની વાંછા દૂર થતી નથી. એટલુંજ નહિ પણ તેઓ આશાસ્પી રજ્જુના પાશથી બંધાય છે. ફક્ત જ્ઞાનીજ એવો છે કે જેને આશાઓ જેવું કંઈ પણ નથી આથી ગુરુ કરતાં જ્ઞાની મહાન છે. અહિંઆ ગુરુપદની નિન્દામાં ચાર કારણો અખો મૂકે છે. (૧) ગુરુપદ સ્વીકારીને લોકમાં પૂજવું-આત્મકલ્યાણ કરવાને બદલે લોકમાં પોતાની પૂજા કરાવવી તે

આત્માના પતનનું ચિન્હ છે માટે તે પાપ છે તેથી ગુરુપદની નિન્દા કરી છે (૨) ગુરુ થયો એટલે તેણે અમુક શિષ્યો કરવા એ જવાબદારી તેને માથે આવે છે. આ જવાબદારી ઉપાડવા જતાં સંસારથી દૂર રહેવાને અદ્વે તે સંસારમા વધારે ને વધારે ઘસડાય છે તેથી ગુરુપદની નિન્દા કરી છે. (૩) ગુરુ થનાર બહારથી ત્યાગી હોવાનો કાળ કરે છે, પણ સંસાર તરફથી તેમની પ્રીતિ ખરી નથી. એટલે ગુરુપદમાં ઢોંગ-આડંબરનો અવકાશ છે (૪) ગુરુપદ ધારણ કરનાર પણ આશા રજૂ થઈ અંધાય છે. આ કારણથી તે પદ નિન્દનીય છે. અખાલકતે ગુરુપદની જે અહિંઆ નિન્દા કરી છે તે સર્વાંશે સ્વીકાર્ય નથી. કારણકે બધા ગુરુઓ તેવા હોતા નથી. શંકરાચાર્ય, બુદ્ધ, રામાનુજ, વલ્લભાચાર્ય, ક્રાઈસ્ટ નગેરે ગુરુઓ જે થઈ ગયા છે તે ખરેખર જગતનું કલ્યાણ કરવામાજ તત્પર હતા, અને આ દુનિઆના લોકોને જગતના આધિભૌતિક સુખની દિશામાંથી બચાવીને આધ્યાત્મિક દિશામાં વાળતા. તે મહાન્ વિભૂતિઓ ‘સ્વાર્થ’ ને અદ્વે ‘પરમાર્થ’ ને જ જોતા તથા લોકવન્દનાને અદ્વે ‘લોકકલ્યાણ’ ને જ ઇચ્છતા. આવા મહાન્ જગતના ગુરુઓ તો ખરી રીતે બ્રહ્મજ્ઞાની થઈ ને કેવલ પોતાના જ મોક્ષને મેળવવાને પ્રયત્ન કરે છે તેમના કરતાં ઉચ્ચતર સ્થાન ભોગવે છે. પણ દુનિઆમાં બધાએ ગુરુઓ એવા નથી. અત્યારે તો જેમ આપણા જીવનના બીજા ક્ષેત્રોમાં બન્યું છે તેમ ધર્મક્ષેત્રમાં ઢોંગ, તથા દંભ ખુબ વધી ગયો છે, આથી અખેા ઢોંગી ગુરુઓ કરતાં જ્ઞાનીઓનું જીવન વધારે ઉચ્ચ આદર્શવાળું કહે છે. અને તે રીતે એ સત્ય છે. બાકી નીચેના શ્લોકમાં જે ગુરુનાં ગુણો આપ્યા છે તેવા ગુરુતો ખરેખર વંદનીય છે.—

વિદલયતિ કુબોધં बोधयत्यागमार्थम्

सुगतिं कुगतिमार्गौ पुण्यपापे व्यनक्ति ।

अवगमयति कृत्याकृत्यभेदे गुरोर्यः

भवजलनिधिपोतस्त्वं बिना नास्ति कश्चित् ॥

જે કુખોધને દળે છે, વેદના અર્થને સમજાવે છે. સુમાર્ગ તથા કુમાર્ગ, પુણ્ય તથા પાપને પ્રકટ કરે છે, કૃત્ય (કરવા જેવું કાર્ય) અકૃત્ય નહિ કરવા જેવું કાર્ય) તેની વચ્ચેનો ભેદ સમજાવે છે, એવા હે ગુરુ, તમારા વગર સંસાર સાગરમાં બીજું કોઇપણ નાવ નથી. આ રીતે સામાન્ય વર્ગમાં ગુરુ 'વિષેની સમજ છે. એવા ગુરુ માટે અખાને કંઈ કહેવાનું નથી. જોકે પોતે એમ તો કહે છે કે એવા ગુરુ હોય તો પણ તે ગુરુ કરતાં બ્રહ્મજ્ઞાની પોતાના આત્માનું વધારે કલ્યાણ કરે છે. અખો પારકાનું કલ્યાણ કરવા કરતાં પોતાના આત્માનું કલ્યાણ, જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વધારે ધ્યેય છે. તેથી આત્મકલ્યાણ કયે રસ્તે કરી શકાય છે તેજ અહિંયાં જણાવવાનો હેતુ છે, નહિ કે ગુરુની નિન્દા કરવાનો; અદ્યત્ત ગુરુપદની નિન્દાનો વિષય એણે ચર્ચ્યો છે પણ તે ગૌણ રીતે, આકસ્મિકરીતે; મુખ્ય વિષય તો આત્મોત્કર્ષ કેમ સધાય એજ છે.

૨. સેજ-સહજ. સુભાવે-સ્વભાવથી અગર સારા ભાવથી. હડી-દોડવું તે.

ભાવાર્થ—જે બ્રહ્મજ્ઞાની છે તે કોઇનો ગુરુ થવાને ધ્યેય તો જ નથી. એતો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અગર મહેશ્વર એમાંથી કોઇ એક દેવતાનો દાસ થવાને ધ્યેય છે. ગુરુ થાને પૂજવા કરતાં પોતે દેવતા દાસ થવાનું વધારે પસંદ કરે છે. તેને બીજા જીવોની કંઈ પણ પડી નથી. બીજાએને સુમાર્ગે દોરવાને બદલે તે તો પોતાનું કલ્યાણ-પોતાના આત્માનો ઉત્કર્ષ શી રીતે સધાય તેજ વાંછે છે. આથી જેમ ગુરુને ત્યાં દોડીને શિષ્યો જાય છે તેમ કોઈ તેને ત્યાં આવતું નથી વળી જ્ઞાની જ્યારે જ્યારે બીજાની સાથે વાતો કરતો હોય છે ત્યારે સહજ સ્વભાવથી કુદરતી રીતે સરળતાથી વાત કરે છે, ગુરુની માફક દમામ તથા કૃત્રિમતાથી વાત કરતો નથી. કારણકે પોતાના મનમાં ગુરુભાવ છે જ નહિ. પોતે ગુરુપદની વાંછના કરતોજ નથી, તેથી તેને મદત્તાની પણ જોડાવતા નથી. આથી તેની વાણીમાં સહજ રીતે સરળતા, મૃદુતા વગેરે હોય છે.

૩ **અહમવેતા**—અહમને જાણનાર. **મયા**—માયા, (દરજાને) વે'લી-જઈથી. **ટાળે**—દૂર કરે, **વ્યથા**—દુઃખ. **કથા**—વાર્તા, 'ગુરુપદ' ને મડદાની સાથે અખો સરખાવે છે.

ભાવાર્થ—મૂરખાઓ બુદ્ધિરહિત મનુષ્યોજ જગતમાં ગુરુપદ ધારણ કરે છે, અને પછી તેઓ જે ખરેખરા અહમશાનીઓ હોય છે તેની નિન્દા કરે છે. જૂતકાળમાં જે ગુરુઓ થઈ ગયા તેમની મહત્તા ટીર્ણિ મેળવવાને ઇચ્છે છે. અગર જેઓ મરી ગયેલા પુરુષો હોય તેમનું ધન મેળવવાને ઇચ્છે છે. અખો કહે છે આવા ગુરુઓ મડદાં સમાન છે. તે જીવતા પુરુષ જેવા નથી. જેઓ મડદાની કથા વાંચે—મડદાની પૂજા કરે છે તેઓ તેમની વ્યથા દુઃખનું, ભવબંધનનું નિવારણ શી રીતે કરી શકે? દુઃખી માણસ જીવતા પુરુષની પૂજા કરે તો તેજ તેના દુઃખને દૂર કરશે, પણ મૃતપુરુષ દુઃખ આવે દૂર નહિ કરી શકે. તેજ પ્રમાણે ગુરુપદથી દુઃખનિવૃત્તિ-અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થતી નથી, પણ અહમશાનીના જીવનથીજ તે થઈ શકે છે.

૪ **જળે** (સં. **ઝવલ**) બળે. **કાળ**—મૃત્યુ, અવિદ્યારૂપી કાળ, મૃત્યુ. **વાસ**—રહેઠાણ. **ભવ**—સંસાર. **અજા**—માયા.

ભાવાર્થ—ગુરુપદ એ મડદાના જેવું છે એમ ઉપર કહ્યું. અહિઆં આગળ કહે છે કે મડદાંઓના પગ અગ્નિમાં બળે છે. તેવા પગનું દાસત્વ સ્વીકારવાથી શા લાભ થવાનો હતો? તેજ પ્રમાણે મડદાં જેવા ગુરુનાં પગનું દાસત્વ સ્વીકારવાથી તેના શિષ્ય થવાથી, શિષ્યનું ભવબંધન રૂપી દુઃખ કેવી રીતે ટળશે? જેમ કેાઘ પક્ષી આકાશમાં ઉડતાં ઉડતાં તેની પાંખ કપાઈ જાય અને નીચે પડે, તો તેને નીચે પડતાં કેાઈ અટકાવી શકતું નથી, તેવીજ રીતે એવા ગુરુને શરણે જવાથી જીવનું કલ્યાણ થતું નથી. માટે એવા ગુરુને શરણે જવાની જરૂર નથી. તેમ કરીશ તોજ અખો કહે છે કે તારી સંસારની માયા દૂર થઈ શકશે.

૫ વણ ચરણનો દીઠો હરિ—ઉપર ગુરુપદને ચરણતુલ્ય કહ્યું છે. ગુરુપદનો ત્યાગ કરીને જે હરિની શોધ કરે છે તેને જરૂરી હરિ મળે છે. અથવા એમ કહે છે કે હરિ એ ‘વણચરણનો’ ચરણ-રહિત નિરાકાર છે. તો નિરાકાર બ્રહ્મના ચરણનું શરણ શી રીતે હોઈ શકે? અર્થાત્ પરમાત્મા સાકારભક્તિ નહિ પણ નિરાકારભક્તિથી મળી શકે છે.

કાટ-ચરણના દ્વપણ દેખાડે છે. જુમાં-પૃથ્વીમાં. શ્વાન-કુતરા. કાટ-કાપડું. એ શિયાળાઓમાં, સાથે સેવું. શ્વાન ચરણને કરડે અને શિયાળાઓમાં તેને કાટે (ખાતી વખતે). ગ્રહ-ગ્રહણ કરે અખો એવા ચરણની શરણગતિ ઇચ્છતો નથી. કહે (સં. લઘ્) સમજે.

૬ શૂલ-પેટમાં થતું દુઃખ. જાણી જોઈને પેટ ચોળીને દુઃખ ન હોય છતાં દુઃખ કર્યું. ખર-ગધેડો. કાંદા-કુંગળી. ગગિયો-ગલગલીઓ આવ્યાં, મોઢામાં પાળી વફૂટયાં. ધેર-પ્રકાર, રીત. જુતો-જોડા મારવા.

[જેમ કોઈ માણસ ગધેડાને ભાડે રાખીને તેની ઉપર કિમતી ચીજો લાદીને ફેરવતો હોય, અને જો તે ગધેડો કોઈ વખત બહાર જતાં રસ્તામાં કુંગળી જોઈને તેને તે ખાવાનું મન થઈ આવતા તેની પીઠપર લાદેલી કિમતી ચીજો આપી દઈને તેના બદલામાં કુંગરી ખાય અને પછી તેના માલિકને ખર પડતાં એ જેમ તેને જોડાથી મારે છે, તેમ જે ગુરુ આત્મકલ્યાણરૂપી કિમતી વસ્તુને લોક પ્રશંસા રૂપી કાંદાના બદલામાં આપી દે છે તે પણ તેટલોજ અવગણનાને પાત્ર થાય છે. અખોએ ગુરુને અલિંગ્યા ખરની સાથે તુલના કરીને તેની કવિ તરીકેની મહત્તાને ઓછી કરી છે. આલેખાત્મક કવિતામા (Satirical poetry) જે મર્યાદા તથા વાણીસંયમ જાળવવો જોઈએ તે પણ અખોએ દર્શાવ્યો નથી.]

૭. શુકદેવ-શુકદેવ-માદરાયણ વ્યાસના પુત્ર, જે પરીક્ષિત રાજાને શ્રી ભાગવતની કથા કહી સંભળાવે છે તે. પરીક્ષિત-હસ્તિ-

નાપુરના રાજા અભ્યુનના પુત્ર અભિમન્યુનો પુત્ર એક વખત આ રાજા મૃગયા કરવાને વનમાં ગયો ત્યારે બહુ તરસ તેને લાગી હતી, પણ તે પાણી નહિ મળતાં તેની શાધમાં તે એક ઋષિના આશ્રમમાં ગયો. આ ઋષિ તપશ્ચર્યામાં હતા તેથી તેને પાણી ન મળ્યું. તેથી તેણે ક્રોધમાં આવીને મરેલો શાપ તેના ગળામાં નાંખ્યો. પછીથી ઋષિના પુત્રને ખબર પડી એટલે તેણે 'સાત દિવસમાં તેનું મૃત્યુ થશે એવો શાપ આપેલો' આ શાપની નિવૃત્તિ માટે તે શુકદેવજી પાસે ગયો. **શીખ થઇ-શિક્ષા** લાગી, ખરો બોધ થયો. **નમ્ર થઇ-સંસારની** સર્વ ઉપાધિથી મુક્ત થઇને, **પશુ-પશુતુલ્ય** રાગદ્વેષથી રહિત. **નિઃસ્પૃહી** સ્પૃહા-દષ્ટિરહિત. **કથા-વાર્તા, પેટભર્યાની-સ્વાર્થની** વ્યથા-દુઃખ, ઉપાધિ. ખરા ગુરુ તો શુકદેવજી જેવાજી હોય કે જેમને બોધ થતાં પરીક્ષિત રાજાએ સર્વ રાજપાટ ત્યાગ કરીને વનમાં ભગવાનનું ચિંતન કરવા માંડ્યું, અને ભગવાનને મેળવ્યા. ખરા ગુરુઓ તો આ રીતે સ્પૃહા વગરનાજ હોય છે. તેઓ શિષ્યો પાસેથી કંઈ પણ મેળવવાનો લોભ રાખતા નથી. જેઓ એવો લોભ રાખે છે તે સ્વાર્થાજી હોય છે. તે તો પેટ ભરવાની ખાતર ગુરુપદને ધારણ કરે છે.

૮. રઘુ—અયોધ્યાના રાજા હિલિપના પુત્રને દશરથના પિતા-મદ. એણે દિગ્વિજય કર્યો હતો.

જદુરાજ-યાદવોના રાજા ચંદ્રવંશી રાજા-યયાતીના દેવયાનીથી થયેલા બેમાંનો એક પુત્ર, એના વંશજો યદુવંશી કહેવાય છે. એને દત્તાત્રેયે માનોપદેશ કરેલો હતો.

દત્ત-દત્તાત્રેય, અત્રિઋષિ-પ્રજ્ઞપતિના ત્રણ પુત્રમાંનો એક. એ વિષ્ણુના ૨૪ અવતારમાં એક છે. એમણે પૃથ્વી વગેરે ૨૪ ગુરુ કર્યા હતા.

ભરથ—ભરત રાજા-ચંદ્રવંશી દુષ્યંત રાજાનો શકુન્તલાથી થયેલો પુત્ર. એ ચક્રવર્તી રાજા હતો એ ઉપરથી એના રાજ્યનું નામ

ભારતવર્ષ અથવા ભરતખંડ પડ્યું છે. એણે ૧૩૩ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતા.

પાશેર-પાશેર જેટલું થોડું-મૂળમાં દેહાભિમાન થોડું હતું અને પછી વિદ્યા મેળવી એટલે એકદમ ચારગણું વધી ગયું. પછી વાદ-વિવાદમાં પડી ગયો. શાસ્ત્રો ભણ્યા એટલે શાસ્ત્રના અમુક વિષયોમાં ખીજનઓ સાથે ચર્ચા કરવા લાગ્યો. મનમાં એમ સમજવા લાગ્યો કે મારા જેવો ખીજો કોઈ પણ પંડિત અગર શાસ્ત્રજ્ઞ નથી. **તોલું-** દશ શેર. ગુરુ થતાં તેનું અભિમાન ખૂબ વધી ગયું. તેને મણુ-વજનની સાથે સરખાવે છે; **હલકાથી ભારે હોય-** મૂળમાં થોડું અભિમાન હતું તે ખૂબ વધી ગયું. **મૂળગું-મૂળથી.** આથી આત્મજ્ઞાન જે થોડું થયું હતું તે તદ્દન વીસરી ગયો.

શશ-સસલું, શૃંગ-સીંગડાં, સસલાંને સીંગડાં હોતાં નથી, છતાં અતિઆં મિથ્યાત્વ દેખાડવાને સંભાવના કરી છે. શશશૃંગ, મૃગતૃણુ (મૃગજળ), વંદ્યાસુત, ખપુષ્પ એ બધા અસંભવિત અથવા મિથ્યા વસ્તુના વાચક છે, જેવું આ સઘળું મિથ્યા છે તેવીજ ગુરુ ચનારની પ્રવૃત્તિ મિથ્યા છે. શશશૃંગ જે મિથ્યા છે તેનું વહાણ બનાવે અને મૃગજળ જેનો વસ્તુતઃ અભાવ છે તેમા તેને તરતું મૂકે વંદ્યાસુત જે કોઈ વખત જન્મેલાજ હોતા નથી તે જેમ એ વહાણને હંકારે, અને આકાશનાં ફુલ જેનું અસ્તિત્વ નથી, તે રૂપી મસાલો વહાણમાં ભરે તેના જેવી એની બધી પ્રવૃત્તિ છે, અર્થાત્ બધું મિથ્યા છે. જેમ વહાણ મિથ્યા. વહાણ જેમા હંકારવામા આવે છે તે સમુદ્ર મિથ્યા, તેના હંકારનાર મિથ્યા તેમા ભરેલી સામગ્રી મિથ્યા તેમ સઘળાં મિથ્યા હોય છે. એમાં કશું ખરું નથી. **વંજ્યાસુત** (સં. વંદ્યાસુત) વાંઝણી સ્ત્રીનો પુત્ર. આમાં વદતોવ્યાધાત છે. **ખપુષ્પ-(ખ+પુષ્પ)** ગગનનું ફુલ.

વશાણાં—સામગ્રી, માલ. **શેખશહલી-મિથ્યા** તર્કો કરનાર ત્યાંઈ કિલ્લો બાંધનાર. **અખા હમણાં-હતા.** શેખચહલી મોટા

મોટા તકો કરે, હવાઈ કિલ્લા બાંધે પણ આખરે જેવો હોય તેવાજ રહે છે, તેની સ્થિતિમાં કંઈ પણ ફેરફાર પડતો નથી. તેમ ગુરુ થઈને પોતાના આત્માનું શ્રેયઃ કરી શકતો નથી.

૧૧ કૂડેકૂડ-ખોટેખોટું. મિથ્યા, ધૂડ-ધુવડ. ધુવડ રાતનું પક્ષી છે. તે સૂર્યને જોઈ શકતો નથી, તેથી કોઈ તેમની પાસે સૂર્યના પ્રકાશની વાત કરે તે એ માની શકતો નથી. અહિંયાં ‘સૂરજ’ એટલે ‘જ્ઞાન’ સમજવું. ગુરુએને ધૂવડની સાથે સરખાવે છે. કોઈ ધૂવડની આગળ સૂર્યના-પ્રકાશની વાત કરે તો ધૂવડ ચાંચ ધરીને તેને એમ કહે છે-અમે તો હજારો વર્ષો થયાં સૂર્ય જોઈ શકતા નથી. એટલે સૂર્ય જેવી કોઈ પણ વસ્તુ હોય એમ અમે માનતા નથી. છતાં તમે અમારી આગળ વાત કરો છો તો તે કેમ માની શકાય ?

૧૨ મોટાની-ગુરુ થનારની. એવી-એવી સ્થિતિ ધૂવડના જેવી. પાણુ-પત્થર. ઉપાડયો-હાથમાં લીધો, હીરો મૂકીને જેમ કાન પત્થર હાથમાં લે, તો તે મૂર્ખજ કહી શકાય તેજ પ્રમાણે જ્ઞાની તરીકે જીવનની મમતા લાભો મૂકી દઈને જે ગુરુ થાય છે તે મૂર્ખ છે એમ સમજવું. આથે-આશ્રય નીચે, છાયામાં પારધી-વાઘરી, પશુનો શિકાર કરનાર. લીલાં-તણા. જેમ વાઘરીને, પશુ પકડવાં હોય ત્યારે લીલા જાડની પછવાડે છુપાઈ રહે છે તેમ દોગી ગુરુઓ દ્રવ્ય અગર સ્ત્રીઓ સાથે ભોગ મેળવવાને હરિની ભક્તિનો આશ્રય લે છે. ધૂતારા-સં, ધૂર્ત, લુચ્ચા. કનક-સોનું. ગર્દભ-ગધેડો.

આ કાવ્યમા કવિ પ્રેમાનંદ દમયન્તીના દેહના સૌન્દર્યનું વર્ણન કરે છે. તે મૂળ નળાખ્યાનમાં આવે છે. નળાખ્યાનની મૂળ હકિકત મહાભારતમાં આવે છે. નૈપથ ચરિત્ર નામના કાવ્યમાં પણ તે કથા કહેલી છે. સંસ્કૃત પદ્યી ભાષાકવિઓએ તે આખ્યાયિકાને જૂદા જૂદા રૂપે કહી છે. પ્રેમાનંદ પૂર્વે ભાલણ, વિષ્ણુદાસ અને નાકરે પણ ‘નળાખ્યાન’ રચેલાં છે, પણ પ્રેમાનંદનું ‘નળાખ્યાન’ અનેરીજ ભાત પાડે છે. નળરાજા દ્વાપરના અન્તમાં થયો હતો. તે સૂર્યવંશી હતો. તે નિપથ દેશના રાજા વીરસેનનો પુત્ર હતો. તે સ્વરૂપે સુંદર, શાસ્ત્રજ્ઞ, પુણ્યશીલ અને ધનુર્વેદમા કુશલ હતો. તેની રાજસભામાં વિદર્ભ દેશના ભીમક રાજાની કન્યા દમયન્તીના સ્વરૂપનું વર્ણન સાંભળીને તેનું ચિત્ત મુગ્ધ બન્યું હતું. એક દિવસ વનમાં ગયો હતો ત્યાં તેણે હંસોની પંક્તિ દોઢલી. નળના કરકમળમા મુક્તામાળ જોઈને એક હંસ નળના હાથ ઉપર ચઢ્યો, ને મનુષ્ય વાળીથી બોલ્યો કે રાજા મારો ઘાત ન કરીશ. હું તને દમયન્તી મેળવી આપવાને સહાય કરીશ. આથી રાજાએ તેને મુક્ત કર્યો અને પદ્યી તેને દમયન્તી પાસે જવાનું કહ્યું, આથી હંસ દમયન્તીની વાડીમાં આવ્યો અને જ્યાં તે બેસી હતી ત્યાં ગયા. સખીઓએ પકડવા માડ્યો પણ તે નેના હાથમા આવ્યો નહિ, પણ દમયન્તીની વાળી સાંભળીને તેની પાસે ગયો અને નળરાજાના વખાણુ કર્યા, આથી દમયન્તી નળની સાથે પરણવાને લોભાઈ. આથી તેણે પણ હંસદારા નળને કહેવડાવ્યું કે “દમયન્તી મનથી તમને વરી ચૂકી છે આથી મારા પિતા સ્વયંવર કરે તેમાં તમે વખતસર આવજો.” પદ્યી હંસ નળ પાસે આવ્યો અને તેણે દમયન્તીના સૌન્દર્યનું વર્ણન કર્યું, પદ્યીથી તેનો સંદેશો કહ્યો આ પ્રસંગનું આ કાવ્ય છે,

૧. ગર્વધેલડી-ગર્વમાં ઘેલી બનેલી, યૌવન મદથી મત્તબનેલી.
અલબેલડી-સુંદર. કદળી-કેળ. સ્થંભ-થાંભલા. બુગલ-બે.
સાહેલડી-સખીઓ, બહેનપણીઓ. વૈદલી-વિદલ્ દેશના રાજની
પુત્રી દમયન્તી. કનકની વેલડી-સુવર્ણલતા. કદળી-વેલડી-હે
રાજ, યૌવનના મદથી વિલસતી દમયન્તીને મેં આજે જોઈ છે.
ન્યારે મેં તેને જોઈ ત્યારે તે સુંદર સ્ત્રી પોતાની બે સખીઓની વચ્ચે
ઉભેલી હતી, તેની બે સખીઓ તે ખરેખર કેળના થાંભલા જેવી
જણાતી હતી, અને તેમની વચ્ચે ઉભેલી દમયન્તી સુવર્ણની લતા
ન હોય એમ દેખાતી હતી,

૨ વેલ-વેલી (સં. વલ્લી) લતા. હેમ-સોનું. અવેવ-અવ-
યવ. ચકિત-સ્તબ્ધ. કૂતવ્ય-કૂત-સેવકનું કર્મ-કાર્ય દમયન્તીની
દેહલતા જાણે સોનાની હોય તેમ જણાતી હતી. અને તે અવયવ રૂપી
કુલથી ખોસેલી હતી. તે જોઈને હે રાજ ! હું તો સ્તબ્ધ થઈ ગયો.
અને તમારા સેવક તરીકે મારી કરજ બજાવવાને હું જો ગયો હતો
તે તદ્દન ભૂલી ગયો.

૩ વ્યોમ લોમ્ય (વ્યોમ+ભૂમિ) આકાશ અને પૃથ્વીમાં સોમ
ચંદ્ર. ઇન્દુ-ચંદ્ર. બિન્દુ-કલંક. દમયન્તીની બાબનમાં ચાંદ્યો. બિરા-
જે-શોભે. સં. ચિરાજ્ ઉડગણ (ઉડુ-તારા.) તારાનો સમૂહ. તે સમયે
આકાશમાં ચંદ્ર અને પૃથ્વી ઉપર દમયન્તીનું મુખ ચંદ્ર એમ બન્ને
ચંદ્રો સામસામા શોભી રહ્યા હતા. અને આકાશના ચંદ્રમાં જેવી
રીતે મૃગાંક છે તેમ દમયન્તીના મુખચંદ્રમાં પણ ચાંદ્યો શોભતો
હતો. આ જોઈને મને એમ લાગ્યું કે આકાશમાંથી તારાઓનો સમૂહ
પૃથ્વી ઉપર જાણે આવ્યો નહોત ! અહિંમાં તેમ હવે પછીની
પંક્તિઓમાં ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર છે. ન્યારે એક વસ્તુની અન્યમાં
સંભાવના કરવામાં આવે-ઉપમેયમાં ઉપમાનની-ત્યારે ઉત્પ્રેક્ષા
અલંકાર છે. જેમ ઉપરની પંક્તિઓમાં દમયન્તીના દેહમાં હેમની

વક્ત્રીની સંભાવના તેમ અહિંઆ ઉડુગણની સંભાવના કરી છે. કેટલીક પ્રતમાં આની પહેલી પંક્તિને બદલે આ પ્રમાણે પાઠ છે. સાહામ સાહામી હતી શાલા, બ્યોમ બોમે સોમે.

૪ ઉભે-બન્ને, ચંદ્ર અને દમયન્તીનું મુખ. અભિનિધિ (સં. અમત નિધિ). ચંદ્ર. આકાશમાંના અને પૃથ્વી ઉપરના બન્ને ચંદ્રોએ પોતાનાં કિરણો ફેલાવ્યાં અને તેનું તેજ સર્વત્ર પ્રકટયું. આ બન્નેના એક બિંબ તરફ પ્રકાશ નાખતી વખતે તે પ્રકાશ એકબીજાને મળ્યાં-ભેગાં થયાં અને તેમાંથી એક મોટો તેજનો થાંભલો થયો. આ થાંભલાથીજ જાણે આકાશ ટેકવદને ઉભું ન હોય એમ મને ભાસ્યું. અદ્દર રહી શકે નહિ છતાં શાથી તે નીચે પડતું નથી તેની અહિંઆ સંભાવના કરી છે. દમયન્તીના મુખ અને ચંદ્રનાં કિરણો એક બીજા તરફ ફેંકાતી વખતે તે તેજનો જે થાંભલો થયો તેનાથીજ આ આકાશ ટેકવદ રહ્યું છે: થંભ્યું-ટેકવાયું. (થંભ સં. સ્તંભ). જ્યોત-સં. જ્યોતિઃ) પ્રકાશ.

૫ પરિમળ-સૌરભ, સુગંધ, બાહેકે-મગમગ થઈ રહે, પસરી રહે. લક્ષ-લાખો. અનંત, ધરાધર-સાપ, નાગ. (ધરા-પૃથ્વી+ધર-ધારણ કરનાર) ચંદનવૃક્ષ-સુખડનું ઝાડ.

તે સ્ત્રીના શરીરમાંથી સુગંધ પુષ્કળ નીકળતી હતી, તથા તેનું તેજ પુષ્કળ પ્રકાશનું હતું. આ રીતે તે ઘણીજ કાન્તિવાળી હતી. તેની પીઠ પછવાડે તેની ગુંથેલી વેણી તે જાણે તેના શરીર રૂપી ચંદનવૃક્ષ ઉપર વાસ લેવાને સારૂ સાપ ચઢ્યો નહોય એવું મને લાગ્યું.

૬ કુરંગ-હંસ, મીન-માછલું, ચપળતા-અસ્થિરતા. ખંજન-એક જાતનું પક્ષી. નેત્ર-આંખ. અગ્રે-આગલો ભાગ. શ્રવણ-કાન. નીમડીયાં-નીવાડ્યાં. સોય-નીમડીયાં-સાયનું કામ સારું. તેની આંખ હરણ અને માછલાંની આંખો જેવી ચપળ અને અસ્થિર હતી. તેથી એમ લાગતું હતું કે જાણે ખંજન પક્ષી જળમાં પકડાયાં ન

હોય. તેની આંખ એટલી તો ઢાંખી હતી કે તેની તીણા અણીથી કાન વીંધીને સોયનું કામ સારું હોય તેમ દીશનું હતું. સરખાવો પ્રેમાએ કહ્યું ૧૨ । કાને કુંડળ હીરે જડ્યારે, નેત્ર પ્રલંબ શ્રવણ અડિયારે, તેમજ પ્રે. ભા. અ. ૪૮ કહ્યું ૧૩૭' સોચન અગ્ર શ્રવણ અડિયારે, શું ખંજન નીચે પડીયારે,

૭ ખેત્ર (સં. ક્ષેત્ર) ખેતર. ડોડાળાં-ડોળાવાળાં. અંબુજ (સં. અંબુ-જલ, પાણી+જ-ઉત્પન્ન થયેલું જન્મ ધાતુનું રૂપ). કમળ. ઉપપદ સમાસ. ભુવ-આખનાં ભવાં. શરાસન-ધનુષ, કામકું (સં. શર-ખાણ+આસન. (અર્થ ધાતુમાંથી ફેંકવું તે. દષ્ટિ-આંખની નજર. હાવભાવ-લાવ. એ બાલ છે અને ભાવ એ મનના છે. મનની ચેષ્ટાઓ. દમયન્તીની આંખ ડોળાવાળા કમળના જેવી જણાતી હતી તેથી તે જણે મોહનું સ્થાન-મૂર્ચ્છા પમાડતી ન હોય તેવી જણાતી હતી. કારણ તેનાં ભવાં એ ધનુષ, દષ્ટિ તીવ્ર અને ચપળ તે બાલ અને હાવભાવ એ ભુજ જેવા જણાતા હતા. આથી તે શોભામાં વધારો કરતા હતા.

૮. ગણસ્થળ-ગાલ. નારંગીના શા-નારંગીના ફળના જેવા આદિત્ય-સૂર્ય, ઇંદુ-ચંદ્ર. અકોટી-એક જાતનું ધરેણું. અધરે-નીચસો હોડ. પ્રવાળી-પરવાળાં. કનકરેખા-સોનાની લીટી. જીભ (સં. જિહ્વા) જીભ. કસોટી-(સં. કપ્-ધસવું) સોના રૂપાની પરીક્ષા કરવાનો પથર.

તેના ગાલ નારંગીના ફળના જેવા દેખાતા હતા. તેની અકોટિ સૂર્ય અને ચંદ્ર જેવી દીપતી હતી. તેનો અધરોષ પરવાળાના જેવો દેખાતો હતો. દાંત સોનાની રેખા રૂપે હતી. અને જીભ જણે સોનાની કસોટિ કરવાનો પથર ના હોય એમ જણાતું હતું. આમાં દમયન્તીના ગાલ, તેણે પહેરેલા અકોટિ ધરેણાનું, તથા અધરોષ, જીભ અને દાંતનું વર્ણન કર્યું છે.

૯. કીર-પોપટ અહિંઆં તેનું નાક. આનન-મુખ. શ્રીખંડ-
 મોર અર્થાત્ નાકની વાળીનો મોર. અણુછતી-છાતી ન દેખાય એવી.
 જનલતા-વનની વેલી. દમયન્તી. પંખી-મોર, નાકની વાળીનો મોર.
 યેના મુખના ભાગ ઉપર પોપટની ચાંચ જેવું નાક છે, અને તેની
 વાળીમા સુંદર મોર શોભી રહ્યા છે. જ્યારે દમયન્તી બોલતી હતી ત્યારે
 જાણે કોયલ છૂપી રીતે બોલતી નહોત. અર્થાત્ તેની વાળી ઘણીજ
 મધુર હતી: તેની દેહલતામાં નાકની વાળીમાં જે મોર હતો તે જોઈને
 મારી ધીરજ જતી રહી, અર્થાત્ મને પણ તે લતા પર જઈને બેસ-
 વાનું મન થયું. સરખાવો પ્રેમાનંદનું આખાદરણ કડવું રર.

‘નાકે સોહે મોતીની વાળી, તેને અનિરુદ્ધ રહ્યો છે ન્યાળી;
 નારી તારી નાસિકાનો મોર, નોયે બૂધણ ચિત્તનો ચોર.’

આમા દમયન્તીની નાસિકા તેમા આવેલી વાળી. તથા તેના
 મોરનું વર્ણન હંસ કરે છે.

૧૦. અધરસ-નીચલા હોઠની લાલાશ. શ્વેત-ઘોળ. માસ-
 કાળાઓ. ઉદર-પેટ. સર-સરોવર. આલરણુ-આબૂધણુ, ઘરેણાં.
 અંબુજ-કમળ. પૂરંવાસ-રહેઠાણ કહે. તેના નીચલા હોઠની લાલાશ
 વાળા ભાગ ઉપર તેના નાકનું સફેદ મોતી લટકતું હતું, તે જોઈને
 મારું મન થઈ ગયું કે જાણે તેને ખાદ જઈ: તેનું પેટ સરોવર જેવું
 જણાતું હતું, અને તેની ઉપર ધારણ કરેલાં ઘરેણાં કમળ જેવાં
 દીશતા હતાં, તેથી મારી એવી ઇચ્છા થઈ કે જાણે ત્યાં જઈને હું
 રહેઠાણ કહે. હંસ મોતીનો ચારો ચરે છે તથા કમળવાળા સરોવરમાં
 રહે છે, માટે આ પ્રકારે ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે અહિંઆં તેના નાકનું,
 અધરોષ ઉપર લટકતું મોતી, ઉદર અને, ધારણ કરેલાં આબૂધણોનું
 વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

૧૧. નાભિ-ફુંદી. નિકટ-નજીક. મેખળા-કંદોરો. ગમન-
 ગતિ. સાથ-(સં. સાથે) ટોળું રોમાવળિ-વાળનીહાર (સં. રોમ-

વાળ+આવલિ-હાર) સંસ્કૃતમાં વાળને માટે રોમન ને બદલે લોમન શબ્દ પણ છે. કુમ-ઝાડ, કુચ-સ્તન. ટોડા-તળાવ અગર મસીદના દરવાજા પર થાંભલા આકારે જે ચણીને બનાવવામાં આવે છે તે ઉરમંડળ-એ સ્તનની વચ્ચેનો ભાગ. ઉવારો (સં. અવતાર) ઓવારો સરોવરનો કાંઠો, દમયંતીએ દુંડીની પાસે જે કંદોરો પહેર્યો છે તેમાં તથા તેની ગતિમાં હંસ કહે છે કે અમારો સાથ રહે છે અર્થાત્ તેના કંદોરાની ધુધરીનો થતો અવાજ તે હંસોના અવાજને મળતો આવે છે, તેમજ તેની ગતિ પણ હંસોના જેવી છે. તેના શરીર ઉપરના વાળ તે વૃક્ષો જેવા જણાતા હતા. તેનાં સ્તન તે તળાવના કાંઠે આવેલા એ તોડા જેવા હતા. અને તેની છાતીનો ભાગ તે સરોવરના ઓવારા-કાંઠા જેવો જણાતો હતો. અહિંયાં દમયંતીની નાભિ પાસેની મેખલા, ગતિ, રોમાવલિ. કુચ અને છાતીના ભાગનું વર્ણન કર્યું છે.

૧૨ અંગરંગ-શરીર સૌન્દર્ય. તરંગ-મોજાં. તૃપ્ત-સંતોષી. ક્ષુધા-ભૂખ. તૃપ્ત-તરસ, તેના શરીરનું સૌન્દર્ય તથા યૌવનની હેર એવાં હતાં કે તે જોતાં કદી પણ આપણને સંતોષ થાયજ નહિ. તેના સૌન્દર્ય રૂપી અમૃતમાં વાસો કરીએ તો ભૂખ કે તરસ કાંઈ લાગેજ નહિ.

૧૩ કચ-ભૂપણ ચોટલાનું ધરેલું, વેણીને છેડે બાંધેલું, ગોફણ 'કચભૂપણ' એવો પણ પાઠ છે. એ શબ્દ લેતાં સ્તન ઉપર પહેરેલું ધરેલું એવો અર્થ લેવો. કદળી-કેળ. શબ્દ-અવાજ પંચો-પંચાનન-સિંહ અહિંયાં દમયંતીની કટિ. પ્રહારથી-ગોફણના મારથી, તેની વેણીનો ચોટલો કદળી પત્ર સરખા તેના વાસા ઉપર પડેલો છે. ત્યાં જે અવાજ થાય છે તે એ ગોફણ-કચભૂપણનો નથી. પણ ત્યાં તેનો પ્રહાર થવાથી તેની કટિ રૂપી સિંહ અવાજ કરે છે એમ જણાય છે. વળી આથી તેની કટિની નીચે જે ચરણની ગતિ છે તે ગજની ગતિના જેવી હોવાથી, ગતિરૂપી ગજની પૂઠે, પછવાડે કટિ

રૂપી સિંહ લાગ્યો ન હોય એવો ભાસ થાય છે. આમાં તેની કટિનું તથા તેની ઉપર આવેલા વેણીના ગોફણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

૧૪ રૂકુંધ-થાંભલા, પદના-પગના. કદળી-કેળ. ખટ-પટક છે. તોયજ-કમળ, પાખે-વિના, સિવાય. શુધ્ધશુધ્ધ-શુદ્ધ અને શુદ્ધ ૬-૬ સમાસ. તેના સાથળ કેળના જેવા સુલલિત અને કામળ છે. તેમાં છ કમળ જળ સિવાય તેની પાસેને પાસે રહે છે. (છ કમળ-એ નેત્ર, એ હસ્ત, એ પગ) દમયંતીને આવી (છ કમળવાળા સરોવર જેવી) જોઈને હું માફ ભાન અને શુદ્ધિ પણ વિસરી ગયો, તેથી અભિલાષાએ મારા મુખથી બોલી ઉઠ્યો.

આ આખા કાવ્યના દરેક શ્લોકમાં ઉત્પ્રેક્ષા હોવાથી આખા કાવ્યમાં માલોત્પ્રેક્ષા માલાની માફક શોભી રહી છે. પ્રેમાનંદની કવિતામાં રસ, ભાવ અને અલંકારની જે ચમત્કૃતિ છે તે અન્ય પ્રાચીન ગુર્જર કવિમા નથી. આ આખું કાવ્ય તેનું અલંકાર વૈદગ્ધ્ય સ્વયં છે.

રત્નેશ્વર.

૧ નિશદિન-રાત દિવસ, ૬-૬ સમાસ. અભયપદ-નિર્ભય-તાનું સ્થાન. વિધાતા-વિધાયક, કરનાર, મનુષ્યને નિર્ભયતા આપનાર કૃત્ત રામનું નામજ છે. ચદુપતિપદ-કૃષ્ણનાં ચરણ. ચદુપતિ-પદ સેવી-શ્રીકૃષ્ણનું ચરણ લેઈને કાપજો-વર્જજો. દામ-પૈસો, લક્ષ્મી ભગતિ-ભક્તિ. શે-શામાટે. વામ-ઉધાં, વિપરીત. ચરણ-કામ ? શ્રીકૃષ્ણના ચરણની ભક્તિ દાસ્યભક્તિ કરવાની ત્યજીને શા માટે ઉધાં, નહિ ઇચ્છવા જેવાં, કર્મ કરો છો ? ૨. કરમ-નસિય કનકગિરિ ગુહામાં-સોનાના પર્વતની ગુફામાં-પોતાના નસિયમાં જે લખાયું છે, જે મળવાનું નક્કી થયેલું છે તેજ સોનાના

પર્વતની ગુફામાં જ્યાથી પણ મળશે. માટે શા સાર ખોટા લોભ રાખીને વ્યર્થ ફાંફાં મારો છો ? ભગવાને તમારે માટે બધું નક્કી કરી રાખ્યું છે તો શા માટે ભગવાનને વિસારી દઇને મિથ્યા લોભે તણાયા જવ છો ? **મૃગ-દરણ.** **અશન-ખાવાનું** ખોરાક, (સં. **અશ-ખાવું**) **વસન** (સં. વસ્ત્ર-પહેરવું) વસ્ત્ર. દરણનું પણ ખાવાનું, ભગવાન પૂરું કરે છે. તે વનમાં રહે છે છતાં પણ તેને ખાવાનું આપે છે. તો પછી આપણે ભોજન તથા વસ્ત્રની ચિન્તા શા માટે કરવી. છાંદગીમા એનો જે લાભ લેવાય તે લેવો.

૩. **વનવાસી**-વનમાં રહેનાર. **કંઈ-ઈશ્વર.** અજગર વનમાં રહે છે, અને તે પોતાના ખોરાક માટે ચિન્તા રાખતો નથી, પણ તેને ઈશ્વરમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે ઈશ્વર તેને ખોરાક આપશે. આથી તેની શ્રદ્ધા ફળે છે અને ખોરાક મળે છે. **ઉદર ભરણુ-પેટ ભરવું** તે. **સાહે-મેળવે.** **આયાસ-પ્રયત્ન,** શ્રમ. **પાપે-સિવાય,** અજગર પ્રયત્ન કરતો નથી છતાં ઈશ્વર તેને ખોરાક મેળવે છે. **નાખો-દૂર કરો.** **અનુપમ-જેની** સરખામણી થઇ ન શકે તે ઉત્તમ. **કૃષ્ણકૃષ્ણેતિ-કૃષ્ણ, કૃષ્ણ.** એમ, **ભાખો, (સં. ભાષ)** ખોલો. ૪ **નિખિલ-તમામ, નિગમ-વેદ.** **તોલે-તુલ્ય,** સરખા. **સહકૃતિ-સહ-કાર,** આંખો. **ત્રાલે-મૂલ્યથી.** **શીદ-શા માટે.** **આક-આકડો.** આખાના ફળ-કેરીએને આકડાના ફળની સાથે શા માટે સરખાવે છે. અર્થાત્ એક બાજુએ કૃષ્ણ અને બીજી બાજુએ કૃષ્ણ સિવાયની વસ્તુઓમાં આખાના ફળ અને આકડાના ફળની વચ્ચે જેટલો ભેદ છે તેટલો ભેદ છે. કૃષ્ણનું નામ તે આંખાનું ફલ છે. અને તે સિવાયની વસ્તુ એ આકડાનું ફલ છે. આકડાનું ફલ જેમ આંખાના ફળની તોલે આવી ન શકે તેમ બીજી કોઈ પણ દકિકન કૃષ્ણના નામની તોલે આવી શકે નહિ. **મદનમદ-કામનો મદ માતો-સં. મત્ત,** ગર્વિષ્ઠ. **અંગ-દેહ.** **રંગ-વર્ણ** ધાતો-દોડતો, ફરતો, **ધૂળખાતો** ગુચ્છ વસ્તુ મેળવવાની ઇચ્છા કરતો. અહિંઆં શ્રીકૃષ્ણના નામ સિવાયની

વસ્તુને ધૂળ કહી છે. ૫ સુરનદી-દેવતાઓની નદી, સ્વર્ગલોકની નદી. સીધે-સિદ્ધ થાય. 'શ્રમવિણુ-વગર મહેનતે. અ'ધ-અધનો. કાષે-નિવારણ કરે હરિના નામનો મહિમા એવો છે કે જપ, તપ, વ્રત, મહાદાન, સુર સરિતાના જલનું સેવન વગેરે આચરવાથી જે પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે તેના કરતાં પણ અધિક પુણ્ય તેનાથી મળે છે. વળા તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો શ્રમ પડતો નથી. એટલુંજ નહિ પણ તે કર્મનાં તમામ અંધનોને છેદી નાખે છે.

આ કાવ્યમાં કવિ હરિના નામનો મહિમા વર્ણવે છે. અને તમામ પ્રાણીઓને તેના નામનું રટણ કરવાને ઉપદેશ છે.

વલ્લભ.

શરપતન

આ કાવ્ય પ્રેમાર્નવના પુત્ર વલ્લભના 'કુન્તી પ્રસન્નાખ્યાન' માથી લીધું છે. મયદાનવે પાંડવો માટે વિસ્મયકારક સલામંડપ રચેલો. તેની ખુબી એ હતી કે જોનારને ત્યાં જળને સ્થાને સ્થળ દેખાય અને સ્થળને સ્થાને જળ દેખાય. એ સ્થળે ઐરાવત હાથીનું પ્રતિ-બિમ્બ કુન્તીએ જોયું અને તે જોતાંજ મૂળ ઐરાવત મેળવવાની તેમણે ઇચ્છા કરી. પાંડવભાઈઓ માનાની આ ઇચ્છા કેમ પાર પાડવી તે માટે વિચારમાં પડી ગયા. છેવટે તેમણે એક ઉપાય શોધી કાઢ્યો. ઇંદ્રના ગંધર્વ તુંબુરુની મદદથી અર્જુને ઐરાવત મેળવવાને ઇન્દ્રને બાણપર પત્ર લખ્યો. એ પત્રમાં ઐરાવતની માગણી તેમણે કરી. ઇન્દ્રને તો એ પત્ર વાંચીને વિસ્મય થયો. તેણે તેના ઉત્તરમાં કહ્યું કે સ્વર્ગમાં આવીને હાથી લેઈ જવ. અર્જુને ઉત્તરમાં બાણના સેતુ રચ્યો. તે ઉપર ચઢીને બીમ તથા અર્જુન સ્વર્ગમાં ગયા. ત્યાં

દેવોએ તેમને બહાવા માંડયું. પણ તેમાં ન કાવ્યા એટલે ઐરાવતને ગાડો કરીને છોડયો. અભુન અને ભીમે ઐરાવતને હરાવ્યો. આથી દેવોને તે હાથી સોંપી દેવો પડ્યો, આથી તે હાથીને લેઈને બન્ને ભાઈઓ પૃથ્વી ઉપર આવ્યા અને માતાને પ્રસન્ન કર્યા. આ હકિકત આમાં હોવાથી તેનું નામ 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન' રાખ્યું છે. આ કાવ્યમાં અભુને બાણ સાથે પત્ર મોકલ્યો તે પ્રસંગ વર્ણવેલો છે.

શકાસન-ઈદ્રાસન શક એટલે ઈદ્ર, શચી-ઈદ્રાણી. સહ-સાથે. શચીનાથ-ઈદ્ર, શચીનો પતિ. શર-બાણ (સં. શૂ ભેદ્યું એ ધાતુ ઉપરથી). સુસવાટ-એક પ્રકારનો બાણમાંથી નીકળતો અવાજ. વજ્ર-ઈન્દ્રનું હથિયાર. સાયું-પકડયું. પંચ-પાંચ. કે-કહે. વિરમય-હવા દેવો શરને આવેલું જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યા. વિષ્ણુધા-દેવતાઓ. હવા-યયા. મુખપર-બાણના છેડા ઉપર. પત્ર-કાગળ. નવકળું-સમજ ન શકું. ઈદ્રાંકપર-ઈદ્રના અંક કહેતાં ખભા ઉપર. જોતેજોતે-જોતજોતામાં. છોડયો-છૂટો કર્યો. તર્ત-જલ્દીથી. અજબ ગજબ-મોટું આશ્ચર્ય, શિલીમુખ-બાણ. નેહ-રનેહ, હેત. પ્રયુત્તર-વળતો જવાબ. અત્ર-અહિંમાં. શર-સંધાણ-બાણનું જોડાયું તે. દેવાચાર્ય-બૃહસ્પતિ, દેવતાઓના ગુરુ વેંગે-ઝડપથી, વિનાવિલંબે. અવનવુ-નવી જાતનું. અતિ-ધણું. પ્રકટ-મુલ્લી. સુણી-સાંભળી. વેણુબાણ-વાણીરૂપી બાણ. વાંકી-ઉંધી, અન્યાયા. પઠાવો-મોકલો. ઐરાવણુ-ઐરાવત હાથી. કોક-બીજે કોઈક. વસુધા-પૃથ્વી. સુધા-અમૃત. દેવનું-ઈન્દ્રનું. માનવનું-અણુ નનુ. માન રાખ્યે-અણુ નના કહેવા પ્રમાણે જો હાથી આપવામાં આવે તો. સવિતા-સૂર્ય (જૂ ધાતુમાંથી). લેખે-ગણે. રજમાત્ર-થોડાક પણ. વિષ્ણુધ-દેવતાઓ. ભાણુ-બોણું, બુધા-ડાહ્યા. વ્યર્થમાને વિષ્ણુધા-દેવોને તુચ્છ ગણે, ખાંડવાહાહ-ખાંડવ વનનું દહન થયું તે વખતે. આડતાં-ધારણ કરતાં, રણ કરતાં દેવેશ ઈદ્ર. અહમેવ-અહંકારજ. વેધો-છેદો, વીધો. કાય-દેહ. અવહાસ-

મસ્કરી, અર્જુન એ ઇંદ્રનો આપેલો પુત્ર છે માટે અંશાવતાર કલ્પો છે, ભારે-ભાર, તેથી તે મોટું શુભાન ધરે છે. વાઙ્-કીક (સં. વરમ્), સાધો-પ્રાપ્ત કરો, મેળવો. ત્રિદશા-દેવતાઓ. વનંજય-અર્જુન. વાસવ-ઇંદ્ર. રૂઠે-ગુસ્સે થાય. પછે-પાછળથી. પાર્થ-અર્જુન. સ્વયં-પોતે, જાતે.

શામળ.

ક્યારા-ઝાડના અગર છોડવાના મૂળ આગળ તેને પાણી પાવાને માટીની પાળ ખાંધીને તેની આબુઆબુએ બનાવે છે તે. ખડેકે-મધમધે. કનક-એનું. લક્ષ્મ્યા-લાખો રીતે, અસંખ્ય રીતે, 'ધા' પ્રત્યય સંસ્કૃતમાં 'રીતે'ના અર્થમાં છે જેમ 'એકધા, બહુધા' વગેરે. ગામતી-દ્વારકા પાસે છે. નીર-જળ, પાણી. ઝવેર જડીત્ર-ઝવેરાન, હીરા વગેરે જેને જડેલાં છે તેવી. ઝારી-પાણી ભરવાનું સોટી જેવું ન્દાનું વાસણ. આળકને પાણી પાવાને માટે ખાસ તે વપરાય છે, તેની એક આબુએ પાણીની ધાર માટે નળી હોય છે. વૈષ્ણવે. સેવામાં દેવની આગળ જળની ઝારી ધરે છે. સિંચે-સિંચન કરે. છંટકાવ કરે. નરપતિની નારી-રાજની રાણી. કદિ-કદાય. ઉગિયો-ઉદય પામ્યો. બદબોઈ-ખરાબ વાસ, દુર્ગંધ.

આ જગ્યામાં શામળ એમ કહેવા માગે છે કે મનુષ્યની પ્રકૃતિ ગમે તેવા સંજોગમાં પણ બદલાતી નથી. આ સમજવવાને લસણુના છોડનો દાખલો આપે છે. લસણુનો છોડ ગંગાના કિનારે ઉગેલો હોય, તેની આબુઆબુએ કેસરનો ખાશો કર્યો હોય, અને તેમાં ખરાસ તથા કસ્તુરી ભરી હોય તથા સોનાની પાળ તેમજ અસંખ્ય મોતી તેની ઉપર રાખેલાં હોય. તેમજ ખુદ રાજની રાણી સોજે

શાળુગાર ધારણ કરીને હિરાથી જડેલી ઝારીમા ગંગા ગોમતીનાં જળને ભરીને તેની ઉપર છંટકાવ કરે તો પણ લસણની જે ગંધ છે એ કદી પણ જશે નહિ. એજ રીતે દરેકનો જાતિસ્વભાવ અદ્દલી શકાતો નથી.

૨. ઈદ્રવારણાં-એક જાતનાં બહારથી શોભાયમાન દેખાતાં ફલ. ખાંતે-ખંતથી. નવ-ના. આવળ-એક જાતનો છોડવો. 'કેરાં' જડી વિભક્તિનો પ્રત્યય છે. તૃપા-તરસ. ઉજવળ-જ્વેત, ઘોળા. કરા-શિયાળામાં હિમ વર્ષે છે ત્યારે જે પડે છે તે, એ મોતીના જેવા ઘોળા દેખાય છે. આબ્રણ-આભરણ, ધરેણાં. ઝાપે-શાબે. અશાં-એવા. સાંખી-તપાસી, ગુણુવિણુ-ગુણુ વગર. કશાં-શા કામનાં ? ગુણુ વગરનું રૂપ નકામું છે, તે કશા ખપનું નથી. ઈદ્રવારણાં બહારથી રૂપાળાં દેખાય છે પણ કોઇ ખંતથી તેને ખાતું નથી. આવળના ફલ શોભાયમાન હોય છે, પણ તેનાથી કોઇ શિવની પૂજા કરતું નથી. ઝાકળનાં પાણી પણ પાણી છે છતાં કોઇ તેનાથી પોતાની તરસ ધ્રીપાવતું નથી. અગલા ગમે તેટલા ઉજળા હોય તેથી હંસની કાટિમાં નથી શકાય નહિ. કરાઝો પણ મોતી જેવા દેખાય છે, પણ તે કંઈ ઘરેણાં નરીકે પહેરાતા નથી; નેમ ગમે તેટલું રૂપ માણસમા હોય તો પણ ગુણુ વગર તે શોભતું નથી.

કાળીદાસ.

૧. કર-હાય. હુહિતા-દીકરી. ચતુરાનન (સં. ચતુઃ ચાર+ આનન મોહું) જેને ચાર મોહાં છે તે, બ્રહ્મા. ૨. જીને-જેને. ગ-જેશ-ગણપતિ, દિનેશ-સૂર્ય, શેષ-નાગ. સુરેશ-ઇંદ્ર. યજે-યજ કરે, સેવે. કોટિ-કરોડ. ચંચુ-વર્ણુચું. ૩. લાવણ્ય-શોભા. થકે-થાકે. અપરાજિત-કોઇનાથી જીતાય નહિ તેવી. રાજીત-સુશોભિત. વધુ-

દેહ. જરા-ધરડપણ લાગતું નથી. એવી સરસ્વતી દેવી છે. ૪. ઝાલ-
સ્ત્રીઓને કાને ધાલવાનું એક જાતનું ધરણું. ઝળુકતી-શોભતી, ચળ-
કતી. ગાલ ગોરે-ગૌરવર્ણના ગાલ ઉપર સમિચ્છાનંદ-ચોરે. સર-
સ્વતી દેવીના મુખની કાન્તિ એટલી બધી અનુપમ હતી કે તેમના ગૌર
ગાલ ઉપર ઝળકતી મણિની ઝાલથી સમિચ્છાનંદ બ્રહ્મનું પણ ચિત્ત
મુગ્ધ થતું હતું. યુત-યુક્ત, લાયક, મંડિત-સુશોભિત. હિંચકતી-
હિચકા ખાતી, ઝૂલતી, ચપળા-સ્ત્રી. શીશ-માથું. સં. શીર્ષ, હેમ-
સોનું. કીરિટ-મુગટ. જડિત-જડેલો. માથા ઉપર સોનાનો મણિથી
જડેલો મુગટ છે. ભુજંગકુણિ-સાપની ફેણ. અલકાવલિ-વાળની
લટની દાર. નીલ-ભૂરી. કુટિલ-વાંકી. માથા ઉપર વાંકાવાળની લટ
ઝૂલતી હતી. નકલંક-નિષ્કલંક. ડાઘા વગરનો. મયંક (સં. મૃગાંક)
ચંદ્ર લલાટપટી-ત્રણાટ ઉપર તેમનો લલાટ પ્રદેશ નિષ્કલંક ચંદ્રની
માફક શોભે છે. ૬. કુકુંભ-કંદ. ઇંદ્રધનુ-મેધ ધનુષ્ય. ત્રિકુટી-ત્રણ
શીંગડાં વાળી આકૃતિ. જટીલી-જટાધારી, તપસ્વિની, બ્રહ્મચારિણી.
જ્યોત-જ્યોતિ, તેજ. નગે-પ્રકાશ મારે. ભૂકુટિ-આંખની ભમર.
શુ-જાણે. ઝગે-ઝળહળ થાય. પ્રકાશે. ૭. હલરાજીવ નેત્ર-કમળના
દળ. પાંદડાંના જેવાં જેનાં નેત્રા છે તેવાં, બહુચીલિ સમાસ. ખરી
રીતે 'રાજીવહલ નેત્ર' એવો શબ્દ લેઈએ. રાજીવ-કમળ. કૃપાકરણી-
દયા કરનાર, અનુગ્રહ દર્શીવનાર. દૃગ-નયન. સુહરતા-હરણી-સૌન્દ-
ર્યનું દરણ કરનારા અત્યંત સુંદર. બહુચીલિ સમાસ. હરણી-મુગી તેનાં
નયન દરણીનાં નયન જેવા સુંદર હતાં. નકવેસર-નાકની નથ અગર
વાળી. હાટક-સોનું. ચંચ-સં. ચંચુ.) ચાંચ, કીર-પોપટ. ૮.
દશનાવલિ-દંતપંક્તિ, દાંતની દાર. 'દશન' એટલે દાંત. તેના દાંતની
પંક્તિ દાંડેમના બીજ જેવા છે. અધરાસુણ બિંબક-અધરોષ્ટનું
અસુણ (લાલ) બિંબ. બિંબ-છબી. બિંબની શોભાવાળું. બિંદુ ટપકું;
છુંદણું. અનુપમ-ઉત્તમ. ચિયુક-હડપચીની વચમાંનો છાછર ખાડો
ન્યાં સ્ત્રીઓ છુંદણું છુંદાવે છે તે. અંબુજ-કમળ. અલિ-ભમરો.

તેમની ચિણુકમાં છુંદણું આવેલું છે તે જાણે કમળમાં ભરેલો સૂતો ન હોય તેવું લાગે છે. અહિંઆ ચિણુકમાં કમળ અને છુંદણામાં ભમરાનું સાદરથ દર્શાવીને દષ્ટાન્ત આપ્યું છે. માટે દષ્ટાન્ત અલંકાર છે. ચિણુક તે કમળના જેવું છે અને છુંદણું સ્યામવર્ણનું હોવાથી ભ્રમર તુલ્ય છે. આ કાવ્યમાં કવિ સરસ્વતી દેવીનું વર્ણન કરે છે. જેમ પ્રેમાનંદ દમયંતીના સૌન્દર્યનું વર્ણન કર્યું છે તેમ અહિંઆ કાલીદાસે સરસ્વતીના સૌન્દર્યનું વર્ણન કર્યું છે. પ્રેમાનંદના વર્ણનમાં ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર મુખ્ય છે, જ્યારે અહિંઆ ઉપમા અગર દષ્ટાન્ત અલંકાર મુખ્ય છે. બાકી કેટલીક કલ્પનાઓ પ્રેમાનંદની કલ્પનાઓને મળતી આવે છે.

ધીરો.

૧ અંતે-મરણ સમયે. સંત-સત્પુરુષો, સાધુપુરુષો. કરમાં-લાયમા ધાયો-દોડયો. ન્હાનપણમાં ઘરના કામકાજમાં રચ્યો પચ્યો રહેતો હતો, પણ ભગવાનનું ભજન કરવાની ધૂરસદ મળી નહોતી. ૭તી બાજી-જીતેલી રમત. ૭તી બાજી હાર્યો-ભગવાનને નહિ ભજવાથી જીંદગીનો અનરેલો અવસર જે મળેલો તેને સફળ કંઈ શક્યો નહિ. આથી જીંદગી નકામી કરી. પત્યરનું નાવડું બનાવીને કોઈ સમુદ્ર તરવા જાય તો તે ન તરી શકે, તેમ ભગવાનનું ભજન છોડી દઈને સાંસારિક પદાર્થોમાં આસક્તિ રાખવાથી જીંદગી ઉદ્ધારી શકાતી નથી. જેણે દરિને ભજ્યા નથી, તેની જીંદગી ડૂબી ગયેલી જાણવી. તેના અચવાનો કોઈ ઉપાયજ નથી. ૨. અંત-અનાવે-મૃત્યુનો કાળ નજીક આવતાં ભક્તિનો ટોંગ કરે. બૂલી-ભાન-જ્યારે ભાન પણ જતું રહ્યું ત્યારે, મરણ સમયે. ઐરણ-સોની લુહાર વગેરે જે ચોરસ ગચ્છા ઉપર હથોડો મારી ઘાટ ઘડે છે તે મોટી વસ્તુની ચોરી

કરે અને થોડાનું દાન કરે તેનાથી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થતું નથી. કારણ કે તેમ કરવાથી પુણ્ય કરતાં પાપનો ભાર વધી જાય છે. જ્યાં સુધી આપણું પાપકર્મ પુણ્યકર્મ કરતાં વધારે છે ત્યાં સુધી આપણો કદી પણ ઉદ્ધાર નથી. કેમ આવે વૈમાન? સ્વર્ગ કેમ પ્રાપ્ત થાય. નાવ્યું-ન+આવ્યું. ન મળ્યું. બુદ્ધિ ગઈ ચરવા-બુદ્ધિ બહેર મારી ગઈ. બુદ્ધિ ઓછી થઈ ગઈ, ક્ષીણ પામી ગઈ. ૩. જીવતી-યુવતી જીવતી-થાય જેમ યુવાન સ્ત્રીનો જન્મ પુત્ર પ્રાપ્ત થવાથીજ સફળ થાય છે તેમ મનુષ્યના જીવનની સફળતા પ્રભુને ભજવાથીજ છે. એળે-વ્યર્થ, ફોગટ. વહી જાય-પસાર થઈ જાય. એંસી વર્ષે વર વરવા-જેમ કોઈ સ્ત્રી એંસી વર્ષની ઉંમરે પરણે અને પછી પુત્ર પ્રાપ્તિની આશા રાખે તે વ્યર્થ છે તેમ વૃદ્ધાવસ્થામાં ભગવાનને ભજવા અને પછી ભક્તિના ફળની આશા રાખવી તે પણ વ્યર્થ છે. ૪. વીસ વર્ષે-યુવાવસ્થામાં. વિશંભર-ભગવાન, જગત્નું ભરણુ પોષણ કરનાર. ભવ-સંસાર જે ભગવાનની ભક્તિ કરે છે તેનો સંસાર દહી જાય છે. હરિશુ-હરિ સાથે, હરિ તરફ. ધાયા-દાડયા. ગયા. હરિશુ ધાયા તે બહુ કમાયા-જે ભગવાનની ભક્તિ કરીને તેમને મેળવે છે, તેઓ અદગ્ગ લાભ પામે છે. કારણ કે તેમને નિરંજન નિર્ગુણ, નિરાકાર ભગવાન મળે છે: નિરંજનરાય-નિરંજન પરમેશ્વર. મટયા-દૂર થયા. ચોરાશી ફરવા-ચોરાશી યોગિ-ઓમા ફેરા ફરવાના મટી જાય છે. અર્થાત્ ભગવાનને ભજનારને પુનર્જન્મ નથી. આ કાવ્યમાં ધીરાએ મનુષ્યે જન્મીને ભગવાનની ભક્તિજ કરવી એજ તેનું પરમ કર્તવ્ય છે, એ વસ્તુ બહુ સુંદર દષ્ટાન્તોથી દર્શાવ્યું છે. આમાં ધીરાએ જે દષ્ટાન્તો આપ્યાં છે તે તદ્દન ધરગથ્ય છે તથા ભાષાના પ્રયોગો રૂઢ છે. આથી શિક્ષિત વર્ગને પણ ધીરો પોતાની કવિતાની છાપ સારી પાડી શકે. તેણે અશિક્ષિત વર્ગનેજ બહુધા સદુપદેશ દ્વારા સન્માર્ગે દોર્યો છે.

દયારામ.

પ્રાચીન કવિઓમાં છેલ્લા ગણતા દયારામનું આ પદ ઉત્તમ વૈરાગ્યની ભાવનાથી પ્રચુર છે દયારામે પ્રેમાનંદની માફક વિપુલ સાહિત્ય ગુજરાતને આપ્યું છે. તે સિદ્ધાન્ત ગ્રન્થો, આખ્યાનો, સ્તવનો, ગર-બીઓ તથા પદો વગેરે રૂપે અવતરણ પામ્યું છે. આમાંથી તેનું ઉત્તમ સાહિત્ય એ દુકાં પદો છે. આ ત્રણ વિષયોમાં વહેંચી શકાય છે. શૃંગાર, ભક્તિ અને નીતિ તથા વૈરાગ્ય. આ પદ ‘નીતિ તથા વૈરાગ્ય’ના મથાળા નીચે આવે છે. આમાં કવિ પોતાના જીવનના અન્ત સમયે પોતાના મનને સંસારથી પરામુખ થઈને પ્રભુને અભિમુખ થવાનો ઉપદેશ આપે છે. આખું પદ ઉપદેશાત્મક હોઈ રૂપક અલંકારથી શોભી રહ્યું છે. એક વસ્તુનો ખીજ સાથે ત્યારે તાદાત્મ્ય સંબંધ દેખાડ્યો હોય ત્યારે રૂપક અલંકાર કહેવાય છે. જેમકે ‘તે રાજકુંવરનું મુખ ચંદ્ર છે.’ અહિંઆ મુખ અને ચંદ્ર વચ્ચે તાદાત્મ્ય સંબંધ છે. અહિંઆ આખા પદમાં ‘મન’નું મુસા-દર સાથે ‘કામકોધાદિ’નું ક્રાંતિ સાથે, સત્પુરુષોનું વળાવા સાથે એમ તાદાત્મ્ય દેખાડ્યું છે. આથીજ કાવ્ય ઉપદેશાત્મક હોવા છતાં તેનું કાવ્યત્વ જળવાઈ રહ્યું છે.

અર્થ. નિજ-પોતાનો, ‘દેશ એટલે ઇશ્વરનું ધામ. દયારામ યુક્ષદૈત તત્ત્વજ્ઞાનને માનતા હતા. તે મત પ્રમાણે જીવ એ ઇશ્વરનો અંશ છે. જેમ અગ્નિ અને તણખા વચ્ચે અંશી અને અંશનો સંબંધ છે તેમ ઇશ્વર અને જીવ વચ્ચે છે. આ જીવ ઇશ્વરથી ઘણાં વર્ષો થયાં છૂટા પડ્યો છે. આ છૂટા પડવાની દશા તે તેની સંસારદશા છે. તે દશામાં ઇશ્વરને-પોતાના ધામને ભૂલી ગયો છે. દયારામ પોતાના મનને ઇશ્વર સાથેનો પોતાનો સંબંધ યાદ દેવડાવીને કહે છે, હે મન ! તારૂં ખરૂં રહેવાનું સ્થાન આ સંસાર નથી; પણ પરલોક ન્યાં તું ઇશ્વરની સાથે સંબંધથી રહેવાનો છે તે છે. માટે આ સંસારનો

ત્યાગ કરીને પરલોકમાં જવાની તું તૈયારી કર. તારી શાન્તિ અને સનાતન આરામનું સ્થાન તે પરલોક છે, આ નહિ. ‘નિજ દેશ ભણી’-પરલોક તરફ મુલખ-દેશો, હે મન તેં ભગવાનના ધામ પરલોકને છોડીને બીજા ઘણા મુલકો જોયા, અને પરિશ્રમપૂર્વક ઘણી મુસાફરી કરી પણ તેથી તને કંઈ પણ શાન્તિ મળી નહિ. ખરી શાન્તિ તો ત્યારે તું તારા પોતાના દેશમાં-ધામમાં-પ્રભુના ધામમાં જઈશ ત્યારે મળશે. જેમ પોતાના ધામ તથા ઘર વગર મનુષ્ય બીજા ઘણા જગ્યાએ ફરે તેથી તેને આરામ મળતો નથી, તેમ જીવને પોતાના ધામ-ભગવાનના સંબંધ સિવાય બીજે કોઈ પણ સ્થળે આરામ મળે નહિ.

સ્વપુર-પોતાનું નગર, પરલોક; પન્થ-રસ્તો. રખે ભુલતા ભાઈ-કોઈ મુસાફર બહાર લાંબી મુસાફરી કરીને પોતાના શહેર તરફ પાછા વળતો હોય તે વખતે જો પોતાના શહેર તરફ આવવાનો જે સાચો માર્ગ છે તેને જૂલી જઈને બીજે રસ્તે ચઢી જાય તો તેનું પરિણામ એ આવે કે પોતાના શહેરમાં પ્રવેશ કરી શકે નહિ એટલુંજ નહિ, પણ ઉલટું તે વધારે ભટકણમાં પડે, માટે દયારામ પોતાના મનને કહે છે, હે ભાઈ મન ! તું જાણે છે કે તું આ સંસારમાં બહુ બહુ રખડ્યો, પણ છેવટે ભગવાનની કૃપાથી તારા સહભાગ્યે તારા અસલ ધામમાં જવાનો માર્ગ હવે તને મળી આવ્યો છે, તો જો તું તારી પોતાની શરતચૂકથી અગર જાણીજૂજીને તે રસ્તે પ્રયાણ કરવાનું ચૂકી જઈશ તો આ ભવની ભટકણમાંથી તું કદી છૂટી શકીશ નહિ. માટે સવેળા ચેતીને જે ભગવદ્દામનો-પરલોકનો માર્ગ તને પ્રાપ્ત થયો છે તે માર્ગે તું વળ. અહિંયાં દયારામ પોતાના મનને ભાઈ કહીને સંબોધે છે, કારણ કે તે મન તેના આત્માના ઉર્ધ્વપ્રયાણમાં-આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં અવરોધ કરનાર નથી. પણ તે ભગવદ્દભિમુખ બનેલું હોવાથી અનુકૂળ બન્યું છે, આથી તેની સાથે દયારામના આત્માનો સખ્તીય સંબંધ થયો હોય તેવો હર્ષ પ્રકટ થાય છે.

વળી 'લાઇ' પદ્ધતી એ પણ અર્થ વ્યક્ત થાય છે કે જેમ મનુષ્ય પોતાનાં હૃદયની ગુપ્ત વાત પોતાના નિકટ સંબન્ધી સામનેજ કહી શકે છે તેમ અહિંઆં ભગવદ્ભિમુખ અનેકા પોતાના મનની સાથે દ્યારામના આત્માનો તેવો સંબન્ધ કેળવાયો હોવાથી તેને ગુપ્ત-રહસ્ય રૂપ વાત કહે છે, ઉપદેશ આપે છે. 'હે' પદ્ધતી એવું સૂચન કરે છે કે હે મન, તને જે આ રહસ્ય રૂપ ઉપદેશ હું આપું છું તે તારે સાવધાનતાથી સાંભળવો જોઇએ એટલુંજ નહિ પણ તેને આચરણમાં પણ મૂકવો જોઇએ. જે તેમા અદ્ય પણ ગદ્યતી થશે તો યજ્ઞી આ સંસારની લક્ષ્યારાશીમાંથી તું કદી પણ છટવાને નથી, માટે આ ઉપદેશ સાવધાનતાથી શ્રવણ કર.

અવળાઇ-અવળાપણું, ઉલટું હોવું તે. બીજા માર્ગો એવા છે કે કદાચ એક વખત તે ભૂલી ગયા તો ફરીથી ફરતા ફરતા તે હાથ પણ લાગે, પણ આ પરલોકનો માર્ગ તો એવો છે કે જે એક વખત નમે તેને ખોઈ ખેડા તો ફરીથી નમને હાથ લાગવાનો નથી. અર્થાત્ મંથરના અનુગ્રહથી જે ભક્તિની તક નમને મળી આયો તો જે તે તકનો નમે લાભ ન ઉઠાવો અને તમારા પ્રમાદથી તેને ગતી કરો તો ફરીથી તે તક તમને મળશે નહિ. મંથરને પ્રાપ્ત કરવાની તક. જે એક વખત જ હાથમાંથી જતી રહી તો ફરીથી તે મળતી નથી.

સીધારે-સારી ચાલચલકતથી. કેટલાકે આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ **સુ+ધારા** એવી રીતે આપે છે પણ તે ખોટી છે. મુધરવું શબ્દ સં. **શુધ્** ધાતુ ઉપરથી નીકળ્યો છે. **શુધ્** એટલે to purify, to improve. વધારે સાફ બનાવવું. હાખા કે **જમણી**-સુમાર્ગ અથવા કુમાર્ગ **સમજીને...** **જમણી**-માટે હે મન હું કહું છું તે લક્ષમા રાખીને, ભક્તિનો જે સીધો માર્ગ છે તે માર્ગેજ પ્રયાણ કરજો; તે માર્ગે પ્રયાણ કરવાથી નમે પરલોકમાં પોતાના ધામ પહોંચી શકશો. માટે કોઇને પૂછ્યા વગર હાખા કે જમણી (કુમાર્ગે અથવા સુમાર્ગે તેમજ કર્મ કે જ્ઞાનના માર્ગે) ગયા વગર સીધા ભક્તિના માર્ગે વહ્યા જવ: **ફાંરીઆ-**

ગળે ફાંશો નાખીને મારી નાખનાર. કામ, કોષાદિક, ફાંશો શબ્દ સં
પાશ: ઉપરથી છે. **પ** નો **ફ** થાય છે અને વચ્ચે અનુનાસિક પ્રાકૃ-
તમાં ઉમેરાય છે. જેમ **વક્ક** ઉપરથી ગુજરાતીમાં વાંક. **મર્કટ:** ઉપ-
રથી મોકડું વગેરેમાં અનુનાસિક આવે છે તેમ. **વાટ (સં વર્ત્તન)**
માર્ગ, રસ્તો. **‘વચ્ચે...ખેચાર’**-રસ્તામાં કામકોષાદિ ફાંશીઆઓ મુસા-
ફરોને મારવાને માટે બેઠેલા છે, માટે જે તમે એકલા એ માર્ગે જશો
તો તમારો પણ ધાત થશે. તેથી તમારે એકલા જવું ન જોઈએ.
લક્તિમાર્ગમાં પ્રયાણ કરનારને કામકોષાદિનો ભય હોય છે તેથી
તેમનાથી પોતાનું રક્ષણ કરવાની જરૂર છે. **‘વળાવા’**-ભોમીઆ. મુ-
સાફરોને રસ્તો દેખાડનાર તથા રસ્તામાં તેમનું રક્ષણ કરનાર. અહિંયાં
સત્પુરુષો એ વળાવા છે. ભકતોએ કામકોષાદિમાંથી બચવાને માટે
સત્પુરુષોનો સમાગમ કરવો જોઈએ, માટે દયારામ પોતાના મનને
સત્પુરુષો રૂપી વળાવા રાખવાનું કહે છે. **‘ત્યારે તેનો નહીં ભાર’** જે
વળાવા સાથે રાખ્યા તો પછી ફાંશીઆઓનું કશું પણ જોર ચાલશે નહિ.
બેદી-બેદ ખૂલ્લો કરનાર, ધર્મનું ગુપ્ત રહસ્ય પ્રકટ કરનાર. દયારામ
પોતાના ગુરુને અહિંયાં બેદી કહે છે; કારણકે તેમણે તેને ધર્મનો
બેદ ખૂલ્લો કરી આપ્યો છે. **‘કહેલી ગતિ સહુ તે તણી’**-તે ગુરુએ
જે પ્રમાણે તેમની આગળ ધર્મનો બેદ ખૂલ્લો કરીને જીવનનું આચ-
રણ કરવાને જણાવેલું તે પ્રમાણે પોતે પોતાના મનને જણાવ્યું છે
એમ તેઓ કહે છે. (અહિંયાં ‘બેદી’ શબ્દ કદાચ દયારામ ભાઈ ને
ધર્મતત્ત્વ સમજનાર પેટલાદ નિવાસી ઇચ્છારામ ભટ્ટ જેમણે આશુ-
ભાષ્ય નામના ગ્રંથ ઉપર પ્રદીપ નામની ટીકા લખી છે તેમને માટે
પણ વપરાયેલો સમજી શકાય. ઇચ્છારામ ભટ્ટ સાથે દયારામનો
પ્રથમ સમાગમ તેમની ન્હાની વયે તિનતલાવ આગળ થયો હતો.
ઇચ્છારામ ભટ્ટ અહુશ્રુત અને વેદાન્તી હતા. તેમણે દયારામને
તત્ત્વાવબોધ કર્યો હતો. તેમના સમાગમથી દયારામનું જીવન ભક્તિ-
મય થયું હતું. આ ભટ્ટની એક બેઠક ડાકોરમાં છે અને તે ભટ્ટ-

જીની બેઠકના નામથી ઓળખાય છે. ‘હાવાં-હવે’, ‘વોહરો’-(વ્યવ-
હર) વ્યવહાર કરો, ખરીદો; શેઠ-ભગવાન, જોખમ-નુકશાન, હાનિ,
‘હાવાં-દાવ’ જે ગુમાસ્તો શેઠના નામથી બેપારની ચીજ ખરીદે
તો તે ચીજમાં નુકશાન થાય અગર તેને કોઈ લૂટી સે તો પણ તેને
કંઈ પણ નુકશાન નથી, પણ જો તે પોતાના નામથી ખરીદે તો તેને
નુકશાન સહન કરવું પડે; માટે દયારામ પોતાના મનને કહે છે કે હે
મન ! તું સંસારમાં જે કંઈ વ્યાપાર પ્રવૃત્તિ કરે છે તે આત્મશુદ્ધિથી
ન કર પણ પરમાત્માની શુદ્ધિથી કર. તારી સર્વ પ્રવૃત્તિઓ પરમા-
ત્માને માટે છે એમ સમજીને તું કર. એમાંની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં
તું અહંતા મમતાની આસક્તિ ન રાખ. ઈશ્વરજી તે પ્રવૃત્તિ તારી પાસે
કરાવે છે અને તે ઈશ્વરને માટે તું કરે છે. તેથી તે પ્રવૃત્તિઓ કરતાં
તારાથી કોઈ ચૂક થાય અગર તેમાં કોઈ અન્તરાય અગર પ્રત્યવાય
આવીને પડે તો પણ તેથી નને કોઈ પણ નુકશાન થશે નહિ. આથી
અનાસક્તિપૂર્વક અને ઈશ્વર નિમિત્તે પ્રવૃત્તિઓ કરવી જોઈએ. ‘એટલા-
ધણી’-તેથી બેરેલા (ખરીદેલા માત્ર)ના ધણીની માફક તમારે વર્તવું
નહિ, પણ ગુમાસ્તાની માફક અર્થાત્ તમારી સર્વ પ્રવૃત્તિઓ તમારી
પોતાની નથી પણ ઈશ્વરની છે-તેનીજ પ્રેરણાથી તમે પ્રવૃત્તિ કરો
છો, તે રીતે વર્તવું, આથી તેને અંગેના લાલાલાલથી તમે અલગ
રહેશો. જોજો જુગ થકી-યુગોનાં યુગોથી દરેકનો અનુભવ થતો આવ્યો
છે કે કોઈ પણ પુરુષ અહિંયાં અમર નથી. દરેકને છેવટે આ દુનિ-
આનો ત્યાગ કરવાનો છે. સંભાળીને-સંભાળપૂર્વક, કાળજીથી, સાવચેત
રહીને મુઝે છે. સમજાય છે. હેવું-એવું. કેટલાક સાક્ષરો ‘અ’ને બદલે
‘હ’ લખે છે. નરસિંહરાવની ગણના હાલમાં ‘હ’કારીઆ સાક્ષર તરીકે
છે. દયારામની કવિતામાં પણ ‘અ’ને બદલે ‘હ’કારનો પ્રયોગ થયો છે.
તેનો આ એક નમુનો છે. અવધ- (સં. અવધિ) હદ, છેડો. આપણી
છેવટની હદ આવી છે. આપણી આ દુનિઆ ઉપરની મુસાફરીનો
છેડો હવે આટલાથી આવી ગયો છે.

પ્રશ્નો.

૧ આ કાવ્યનો સમાવેશ કેવા પ્રકારના કાવ્યમાં કરી શકાય ?
૨ આ કાવ્યમાં કવિએ રૂપકની કલ્પના સારી રીતે કરી છે,
તે કેવી રીતે તેનો અર્થ સ્પષ્ટ કરે.

૩ આ પદમાં કવિ-પોતાના મનને ‘નિજ દેશ’ તરફ જવાને
કહે છે તો તે ‘નિજ દેશ’ કયો ?

૪ નીચેની પંક્તિઓ સમજાવો.

- (ક) મનઁ મુસાફરે, ચાલે નિજ દેશ લણી;
મુલક ઘણા જોયા રે, મુસાફરી થઈ છે ઘણી.
(ख) ફરીને આ મારગ મળશે નહિ, એવી છે અવળાધ;
(ग) વચ્ચે ફાંસીયા વાટ મારવાને, બેઠા છે બે ચાર;
માટે વળાવા રાખો બે ત્રણેક, ત્યારે તેનો નહિ ભાર.
(घ) હાયાં માલ વોહરો, શેઠના નામનો, થાય ના ક્યારું અટકાવ
૫ નીચેના શબ્દના અર્થો આપો.
ફાંસીઆ. વળાવા, વોહરત, અવધ.

“પારસમણિને વાટકે, લટલ માગે લીખ.”

દયારામ કવિનું આ કાવ્ય તેમના ‘પ્રબોધબાવની’ નામના
પ્રથમાથી લીધું છે. એ ગ્રંથનું નામ ‘પ્રબોધબાવની’ એટલા માટે
આપ્યું છે કે તેમાં કવિએ લક્ષિતજીવનને અનુસાર લકતે દુનિઆમાં
કેમ વર્તવું તેનો ઉત્તમ પ્રકારનો ઉપદેશ બાવન કુંડળીઆમાં આ-
પેલો છે. દરેક કુંડળીઆમાં જગતમાં પ્રચલિત કહેવતને વિષય બના-
વવામાં આવેલ છે અને તેના ઉપર ટિપ્પણ તરીકે એક એક કુંડ-
ળીઓ રચ્યો છે. એકંદરે ‘પર’ કહેવતો આ ગ્રંથમાં ચર્ચા છે
તેથી બાવન કુંડળીઆ કવિએ આમાં રચ્યા છે. દરેક કુંડળીઆમાં
ઉત્તમ બોધ રજુ કર્યો છે. આ ગ્રંથના પ્રારંભમાં કવિ પોતે લખે

છે કે, 'જગત ઉપાણે જટિત રચિત આ મન પ્રભોધિની' આ કથન પ્રમાણે પ્રચલિત કહેવતોમાંથી કવિએ આ ગ્રંથ માટે વિષયો ઉપ-
જાવી કાઢ્યા છે.

(સાર)—આ કાવ્યમાં 'પારસમણિ'ને વાટકે, ભટજી માગે ભીખ' એ કહેવતને વિષય બનાવ્યો છે. પારસમણિ એવા પ્રકારની ધાતુ છે કે તેનો સ્પર્શ જો લોહાને થાય તો તે લોહું સોનું બની જાય, આની ધાતુનો વાડકો હાથમાં લેધને કોઇ આત્મણુ ભીખ માગવાને નીકળે તો લોક તેને જરૂર મૂખજ કહે, કારણ કે તેની પાસે એવું સાધન છે કે તે સાધનથી લોહાને તે સોનું બનાવી શકે છે અને તેથી તેને ભીખ માગવાની જરૂર રહેતી નથી. છતાં જે કોઇ આ સાધનથી સંપન્ન હોય ને ભીખ માગે તો તે મૂખજ ગણાય. તે રીતે અહિંઆં કવિ એમ કહે છે કે ભગવાન્તા નામરૂપી ચિન્તા-મણિ જેની પાસે છે તેને ઘેરઘેર ભીખ માગવાની, યત, તપ, ઉપ-વાસ, યજ વગેરે કરવાની જરૂર નથી. છતાં જે ભગવાન્તા નામનું રટણ કરવાનું છોડીને ઉપર જણાવેલાં સાધનો કરે તો તે પારસમ-ણિનો વાડકો લેધને ભીખ માગનારની માફક મૂખજ છે. ઈશ્વરનું નામ જેના મુખમાં છે તેને ખીજાં કોઇ પણ સાધન કરવાની જરૂર નથી.

અર્થ—પારસમણિ (સ્પર્શમણિ) એક પ્રકારની ધાતુ તેનામાં લોહાને સોનું બનાવવાનો સ્વભાવ છે. ભટજી—ભટ આત્મણુ, સંસ્કૃત ભાષામાં મટ્ટ અને મટ્ટ એવા બે શબ્દો છે. તેમાંથી મટ્ટ શબ્દ ઉપરથી 'ભાટ' અને 'ભટ' શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં ઉતરી આવ્યા છે. અને ખીજા મટ્ટ શબ્દનો અર્થ 'ચોખ્ખો' થાય છે. તેના ઉપરથી 'ભડ' એવો શબ્દ બન્યો છે જેમકે 'ભડ ગાળ્યો ને પડ્યું ભંગાણું' ભીખ શબ્દ સંસ્કૃત મિશ્ર ધાતુ ઉપરથી છે. ભાષાશાસ્ત્રનો એવો નિયમ છે કે સંસ્કૃત જ્ઞ નો પ્રાકૃતમાં ક્ષ થાય છે અને ગુજરા-તીમાં 'જ્ઞ' રૂપ લેછે. તે રીતે મિરીજ્ઞ ઉપરથી નીરખ્યું. પરીક્ષક:

ઉપરથી પારખ, **મક્ષિકા** ઉપરથી માંખ શબ્દો આવ્યા છે. ચિન્તા-
મણિ જે વસ્તુ મેળવવાની માણસની ઇચ્છા થાય તે સિદ્ધ કરે તેવો
મણિ, મનોરથ પૂર્ણ કરનાર મણિ. આ કલ્પનિક મણિ છે,
ખરો નથી. કલ્પવૃક્ષ. તથા કામધેનુની માફક આ મણિની કલ્પના
કવિઓએ કરેલી છે. આખો શબ્દ મધ્યમપદ લોપી સમાસ છે કારણ
કે તેનું વચ્ચું પદ ‘પરક’ એનો લોપ થયો છે. અર્થાત્ ચિન્તામણિ
એટલે ચિન્તાપરક મણિ એમ અર્થ લેવો. **નામ ચિન્તામણિ**
હરિનું ઇશ્વરના નામરૂપી ચિન્તામણિ જેની પાસે છે તેને
પોતાના ઉદર નિર્વાહની ચિન્તા કરવાની જરૂર નથી તે નામમા
એવી શક્તિ છે કે તે તમામ મનોરથ માત્રને સંકલ્પ સ્પર્ધિની
સાથે સિદ્ધ કરી શકે છે. ‘**સકળ મનોરથ સેજ.**’ ઇશ્વરના
નામોચ્ચારણથી તમામ મનોરથ કોઈ પણ જાતના પ્રયાસ કર્યા વગર
સિદ્ધ થાય છે. **સિદ્ધ ઔપધ નથી કરીનું**, તે નામ એવા પ્રકારનું
ઔપધ છે કે જેમાં કોઈ પણ પ્રકારની પરહેજ પાળવાની હોતી નથી.
વેદને ત્યાંથી જે ઔપધ લાવવામાં આવે છે તે ઔપધથી રોગનું
નિવારણ થાય એ ખરૂં પણ તેની સાથે અમુક પરહેજ પાળવાની
હોય છે. જે એ પરહેજ ન પાળે તો તેની બાબતમાં તે ઔપધની
અસર હોતી નથી. દરેક ઔપધ માટે પરહેજ આવશ્યક છે. પણ
ઇશ્વરનું નામ એવા પ્રકારનું છે કે તેને માટે કોઈ પરહેજ ત્રત ઉપ-
વાસ વગેરે નિયમો હોતા નથી, છતાં તે તમામ પ્રકારના આધ્યા-
ત્મિક આધિભૌતિક અને આધિદેવિક રોગોમાંથી મનુષ્યને મુક્ત કરી
શકે છે. **‘તે’** ઇશ્વરનું નામ. **મખ-યજ;** તે **તણ-દીક્ષા-ઇશ્વરનું** નામ
દેવાનું મૂકીને જે કંઠણ યોગ કરે, તપનું સેવન કરે, ત્રતો પાળે, યજ્ઞો
કરે અને આકરી દીક્ષા લે તો તે માણસ પારસમણિના વાટકાથી
ભીખ માગનાર બટ્ટણની માફક મૂર્ખ સમજવો. **નવનીત-માખણ.**
(જશ નવું, તાણું આણેલું-દહિની વલોવીને ઊસમાંથી તાણું નવીન
સ્વરૂપમાં ખેંચી આણેલું સત્ત્વ), **તક-ઊસ, શુકલ, ધોળા. ત્યાગી**

નવનીત-પરીક્ષા=જે પુરુષ વલોવની વખતે માખણ છોડી દઇને ઘોળા છાસ લે તે પુરુષને શું ગ્રહણ કરવું અને શું નહિ તેની પરીક્ષા નથી; તેનામાં વિવેક શક્તિનો અભાવ છે. નહિ તો માખણ ખેંચી કાઢવાનું મૂકી દઈને તે છાસને લેજ નહિ. તેજ પ્રમાણે ભગવન્નામતો અંગીકાર કરવાને બદલે સાધનો તરફ બ્યારે ચિત્તવૃત્તિએ દોરાય ત્યારે સમજવું કે તે પુરુષમાં વિવેકશક્તિ નથી અર્થાત્ તે મૂખ છે. શ્રુતિ વેદ વેદ શ્રુતિ કહેવાય છે કારણ કે તે અનાદિ છે અને તેમના કોઈ પણ બનાવનાર નથી. તેનું રહસ્ય સ્વયં પ્રકટ થયેલું, તે ઋષિઓએ શ્રવણ કરેલું. ‘શ્રુતિ ન પામ્યો શીખશ્રુતિનો (વેદનો) આશય શું છે તેજ સમજતો નથી. વેદનું રહસ્ય એ છે કે ધર્મરતે પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ ભક્તિમાર્ગ છે. આથી ભક્તિથીજ ધર્મર મળી શકે છે પણ તે ભક્તિનો ત્યાગ કરીને જે વ્રત, નિયમ વગેરે કર્મમાર્ગમાં પોતાના ચિત્તને પરેવે છે તે વેદનું રહસ્ય સમજતો નથી

પ્રશ્નો.

૧ આ કાવ્ય કવિના કયા ગ્રન્થમાંથી લીધું છે તે જણાવો !

૨ ‘પારસમણિને વાટકે ભટજી માગે ભીખ’ એ કહેવત દ્વારા કવિ કઈ વસ્તુનો ઓધ કરવા માગે છે તે સ્પષ્ટ કહો.

૩ નીચેના શબ્દોનાં મૂળ તથા અર્થો આપો.

પારસમણિ, ચિંતામણિ, મખ, નવનીત, તક, શ્રુતિ.

૪ ‘ત્યાગી નવનીત તક શુકલ લે ઉધી પરીક્ષા’ આમાં નવનીત અને તક શબ્દ કયા ભાવના વાચક છે તે કહો. અને ઉધી પરીક્ષા કેવી રીતે તે જણાવો.

ઉત્તર ‘નવનીત’ એ ભગવન્નામ, અને ‘તક’ એ તે સિવાયનાં વ્રત, તપ વગેરે સાધનોનાં વાચક છે. આટલું લઘ્યમાં રાખવાથી કહીને અર્થ સ્પષ્ટ થશે.

(આ પ્રશ્નના ઉત્તર માટે જુઓ. ઉપર આપેલો કાવ્યના વિવરણનો ભાગ).

૫ આ કાવ્ય ઉપરથી કવિ દયારામના જીવનના સિદ્ધાન્તને સમજાવો.

ઉત્તર—દયારામ પોતે ભક્ત હતા. એટલે તે ઇશ્વરને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનમાં ભક્તિનેજ મુખ્ય માનતા. અપો પણ ભક્ત હતા. પણ અપો ‘જ્ઞાની ભક્ત’ કહેવાય છે. દયારામ કેવલ ભક્ત હતા. તેમની માન્યતા પ્રમાણે ભક્તિ એ નિઃસાધન હોવી જોઈએ. ઇશ્વરને મેળવવામાં કેઈ પણ સાધન ઉપયોગમાં આવતું નથી. પણ તેનો અનુગ્રહ જે જીવના ઉપર થાય છે તે જીવ ઇશ્વરને મેળવી શકે છે એ એમના સિદ્ધાન્તનું મૂળ છે. આ સિદ્ધાન્ત વૈષ્ણવ ધર્મના પુષ્ટિ માર્ગનો છે. તે માર્ગના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે દયારામ સાધનવાળી ભક્તિને આ પદમાં ‘શુકલ તક, સાથે સરખાવે છે. પણ નિઃસાધન ભક્તિનો ભગવન્નામ જ છે. તેને અહિંઆ નવનીત કહે છે. જે જાસનો ત્યાગ કરીને નવનીતનું ગ્રહણ કરે છે તે ડાહ્યા કહેવાય તેમ સાધનોનો ત્યાગ કરીને ભગવાનને શરણ જઈને ફક્ત ભગવાનના નામનું જ ઉચ્ચારણ કરે તેજ ડાહ્યા. ભગવન્નામ એ સાધન કહેવાય નહિ. સાધન તો તે કહેવાય કે જેનાથી અમુક ફલ મેળવવાનું હોય. ભગવાનનો ભક્ત તે ભક્તિનીજ વાંછા કરે છે. તેને મન ભક્તિ એ સાધન અને ભક્તિ એ ફલ. અને એકજ. ભક્તિ સાધનથી ફલ ભક્તિ જૂદી નથી. માટે અહિંઆ નિઃસાધન તેને કહી છે. એ નિઃસાધન ભક્તિથી ઇશ્વરનું નામોચ્ચારણ કરવું એ બોધ આ પદમાં દયારામ આપે છે.

નરભેરામ.

૧. નિપજતો-ઉત્પન્ન થતો. (નિષ્પન્ન). વાડી-અગીઆ. (વાટિકા). તાતાં-ગરમ (તત્ત). દોશી-કાપડીયા. હાટે-દુકાને. (હટ્ટિકા). વાટે-રસ્તામાં. ઘાટે-નદી કિનારે. યુજરી-મેળાના દિવસે ભેગું થતું બળર. આ છપ્પામાં કવિનો ઉદ્દેશ એવો છે કે પ્રેમ એ પ્રભુ કૃપા વિના, માત્ર બાહ્ય સાધનો વડેજ મળી શકતો નથી. આ વિચાર ભક્તિમાર્ગના મુખ્ય સિદ્ધાન્તને અંધ બેસતો છે. ભક્તિના એ પ્રકાર વર્ણવવામાં આવ્યા છે. (૧) ફલરૂપા, (૨) સાધનરૂપા. તેમાં ફલરૂપા અર્થાત્ પ્રેમભક્તિ એ મુખ્ય ગણાય છે, વ્રત, નિયમ, તપ, વગેરે સાધનો મુખ્ય પ્રેમભક્તિ આગળ ગૌણ છે. એ મળ વિચારને ભક્ત કવિ નરભેરામે બહુ સરળ ભાષામાં રજુ કર્યો છે. સારાંશ.

પ્રેમ કંઈ અગીઆના ઝાડને પાણી પાવાથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તેમ ઉત્પન્ન કરી શકાતો નથી. સુગંધીદાર પદાર્થો શરીરે યાગવાથી પણ તે મેળવી શકાતો નથી. તેમજ બળર ચીજની માફક તે વેચાતો પણ મળી શકતો નથી. રસ્તામાં કે નદીના ઘાટ ઉપર ખોવાયેલી ચીજ મળી આવે છે તેમ તે પ્રેમ શોધતાં પણ મળતો નથી. વળી યુજરીના દિવસોમાં આડે દિવસે નહિં મળી શકે તેવી વસ્તુઓ ત્યાં મળી શકે છે તેવી રીતે પ્રેમ મળી શકતો નથી. માત્ર પ્રભુની સંપૂર્ણ કૃપા હોય તોજ તે મળી શકે છે. અહિં પ્રેમની પ્રાપ્તિમાં સાધનોનો નિષેધ દેખાડ્યો છે ને તેથી નિષેધાત્મક વાક્ય-રચના કવિએ કરી છે.

૨. પ્રેમ પ્રાપ્તિ કેને થઈ તેનું સ્પષ્ટીકરણ દર્શાવતો સહિત બીજા છપ્પામાં કરે છે. પ્રજનાર-વજ્રભૂમિની સ્ત્રીઓ, ગોપીઓ. મગન.

થઇ-આનંદમાં ગરક થઇ. કુલી-પ્રસન્ન થઈ ખીલી. કહાન-કૃષ્ણ.
(કૃષ્ણ પ્રા० કણ્ઠો). ધાઈ-દોડી. જદુરાઇ-ચદુરાજ, કૃષ્ણ. ગર્ભ-
કૃષ્ણના અંદરનો ભાગ. છાડાં-છાતરાં. મુખે ધરાય છે-આરોગાવે છે.
પારખું-પરીક્ષણ, પરીક્ષા. છબિલો-કૃષ્ણભગવાન. આ છપ્પામાં
કવિ શુદ્ધ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો નિર્દેશ કરે છે તે તે સિદ્ધ કરવાને માટે
ગોપીઓ તથા વિદુરપત્નીના સચોટ દૃષ્ટાંત આપે છે. ગોપીઓના
પ્રેમનું વર્ણન ભાગવતકારે રાસ પંચાદ્યાયિમાં કર્યું છે. ત્યાં જળાવ્યા
પ્રમાણે ગોપીઓના હૃદયમાં ન્યારે વિપ્રયોગ દશાનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત
થયો ત્યારે કૃષ્ણ તેમને પ્રગટ થયા અને રાસનો આનંદ આપ્યો.
તેમની વિપ્રયોગ દશાનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે.

તન્મનસ્કાસ્તદાલાપાસ્તન્નિચેષ્ટાસ્તદાત્મિકાઃ ।

તદ્ગુણાનેશ્વ ગાયન્ત્યી નાત્માગારાણિ સસ્મરુઃ ॥

આ છપ્પાની પ્રથમ બે લીટીઓમાં ગોપીની વિરલ દશાનું
આખેડુળ વર્ણન આપ્યું છે. દેલનું ભાન ભૂલી તેમણે પ્રભુમાં
તાદાત્મ્ય સિદ્ધ કર્યું હતું.

૩. પ્રગટયો-ઉત્પન્ન થયો. (પ્રકટ ક્રિ०). દળ-પાંદડું. વખાણે-
વર્ણન કરે. નેમકે બ્રહ્મવિદામોતિ પરમ્. અર્થે બ્રહ્મવિદ્-એ પ્રેમી
ભક્તને માટે વપરાયો છે. રતીભર-જરાપણ. ચણોડી જેટલો. અલિ-
હારી-ધન્યવાદ. સારાંશ કે પ્રેમભક્તની નાની સરખી ને તુટીઓવાળી
સેવા હોય તો પણ પ્રેમથી જો તે અર્પણ કરવામાં આવી હોય તે
પ્રભુ તે સદર્પ સ્વીકારે છે. પ્રેમનું લક્ષણ આપતાં કવિ કહે છે કે
જેના હૃદયમાં પ્રેમનો ઉદય થયો હોય તેજ ભક્ત પ્રેમ શું છે તે
પિછાની શકે. તે પ્રેમને બીજા કોઈની આગળ વર્ણન કરી શકાય
નહિં. સાકર કેવી ગળી છે તે ખાનારજ સમજી શકે. સરખાવો.
દયારામ:—

“ જે કોઇ પ્રેમ અંશ અવતરે, પ્રેમરસ તેના ઉરમાં ઠરે.

દલપતરામ.

આ કવિતામાં દલપતરામે સન્નજન પુરુષના લક્ષણો આપ્યાં છે.

૧ સન્નજન--કાળ—સન્નજન પુરુષો તમામને ચાહે છે પણ ને દુષ્ટ પુરુષો છે તેઓ તેમને જોનાં પોતાના શત્રુ સમાન ગણે છે. જગત-વિકરાળ સૂર્ય એ આખા જગતના ચક્ર સમાન છે, તે પણ જે ધ્રુવડ છે તે તેને ભયાનક માને છે. જેવી રીતે સૂર્ય તેવી રીતે સન્નજન અને જેવી રીતે ધ્રુવડ તેવી રીતે દુષ્ટ પુરુષ હોય છે. અહિંઆં પહેલી લીટીમા સન્નજનોનો સ્વભાવ સામાન્ય રીતે સમજાવ્યો છે અને બીજી લીટીમાં તેને વિશેષ દ્રષ્ટાન્તથી સમર્થિત કરેલ છે માટે અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર છે. આ અલંકારમાં સામાન્ય અગર વિશેષ કથનનું વિશેષ અગર સામાન્ય કથનથી સમર્થન હોય છે. વિકરાળ-ભયાનક, ખડીક ઉત્પન્ન કરે એવું.

૨ હરકત - અડચણ, અંતરાય, પરજળે (સં. પ્રજ્વલ) બળે. અગ્નિને કોઈના નરક દ્રેષ નથી, પણ જે તેનો સ્પર્શ કરે છે તેને અગ્નિ બાળે છે, જે નથી સ્પર્શ કરતો તેને તે બાળતો નથી. એજ પ્રમાણે જે સન્નજનને હરકત કરે, તેના કાર્યમાં વિઘ્ન નાખે તેનોજ નાશ થાય છે, જે તેમને હરકત કરતો નથી તેમને કશી ખબર નડતી નથી.

૨. મર્યાદા—માન, કોય-કોઈની સાથે. ૪ સાંપડયાં (સં. સંપદ ઉપરથી) પ્રાપ્ત થયાં, મળ્યાં. વાણી-વાચા. વિત્ત-દ્રવ્ય. વાવરે ખર્ચે, ઉપયોગમાં લે. ઉલટી રીત-ઉંધી રીત, ઉંધી રીતે વર્તવું. સન્નજન પુરુષ અને દુષ્ટ પુરુષ એ બન્ને વચ્ચેનો વિરોધ અહિંઆં દર્શાવ્યો છે. સન્નજન વિદ્યા, વાચા અને દ્રવ્યનો વિવેકથી ઉપયોગ કરે છે, બ્યારે દુર્જન માણસ ઉંધી રીતે-ખરાબ રીતે ઉપયોગ કરે છે. ૫ શીખ-બોધ, ઉપદેશ સમજી-સુદ્ધિવાળો, ઝબો. તાતકાળ-તુર્તજ, તે વખતે. તાડન (સં. તડ ધાતુ) માર. ટકું-

નહાનો ઘોડો. તેજણુ-ચંચળ ઘોડી. અહિંઆં મૂખને ટકુ સાથે અને સમજીને, 'તેજણુ' ઘોડી સાથે સરખાવેલ છે. મૂખને શીખામણુ આપવા છતાં તે શીખતો નથી, જ્યારે સુઘ પુરુષને શીખામણુ ન આપવામાં આવે તો પણ ખીજીને શીખામણુ અપાતી સાંભળીને પોતે શીખી લેછે. સરખાવો A word to the wise and a rod to the fool, પ. નિર્મળ-ચોકખો, શુદ્ધ કથમ કરી-શી રીતે ! ગુપ્ત જાનું. ભેદ રહસ્ય-કમાડ-ખારણાં. કાચનાં કમાડ વાળા ઓરડામાં જેમ કોઈ પણ ચીજ જાની રહેતી નથી, તેમ શુદ્ધ હૃદય વાળાની ખાતરમાં કશું પણ જાનું હોતું નથી. ૭ પરચશનો આભાસ-જેમ જ્ઞાનસતી અંદરની ખાબુએ દીપક બળે છે છતાં જ્ઞાનસના નિર્મળ કાચ તે પ્રકાશને બહાર પ્રકટ કરે છે તેવી રીતે નિર્મળ પુરુષો પારકાના યશને પણ પોતે પ્રકટ કરે છે, તેને ઢાંકા દેતા નથી. ૮ ઠરવા કેરું ઠામ-વિશ્રાન્તિનું સ્થાન દુનિયામાં વિશ્રાન્તિનાં સ્થાન થોડાંજ છે. ક્ષારમય-ખારાશ ભરેલી. દલપતરામે નીતિ તથા ઉપદેશાત્મક (Didactic poetry) કવિતા ઘણી લખેલી છે. આ કવિતા તેનો એક નમૂનો છે આ આખી કવિનામાં 'અર્થાન્તરન્યાસ' અલંકાર છે.

પ્રશ્નો.

૧ દલપતરામે સજ્જન તથા દુર્જન પુરુષોનાં સ્વભાવનાં લક્ષણો કેવી રીતે જણાવ્યાં છે તે કહો.

૨ આ કવિતા કેવા પ્રકારની છે ? એમાં દલપતરામે કયા અલંકારનો ઉપયોગ કર્યો છે. (જુઓ ટિપ્પણ).

૩ કવિ દલપતરામના જીવન તથા તેમની કૃતિઓનો અલ્પ પરિચય આપો (જુઓ 'કવિ જીવનચરિત્ર'.)

૪ નીચેની પંક્તિઓ સમજાવો.

મર્યાદા મૂકે નહિ, સજ્જન લડતાં કોય;
જેમ કુળવતી નારીનું, હસવું હોડે હોય.

નર્મદાશંકર.

સુરત.

આ કાવ્ય સુરત શહેર તથા પોતાની સ્ત્રીના ઉપર છે. એકજ કાવ્યમાંથી ઉભય અર્થ નીકળે છે. જે વર્ણન સુરત શહેરને લાગુ પડે છે તેજ પોતાની સ્ત્રીને લાગુ પડે છે. માટે તે **સ્ત્રીપાલકારનું** દષ્ટાન્ત છે. આ કાવ્ય વિષે કવિ પોતેજ નીચે પ્રમાણે કહે છે, “એક દહાડા એવું બન્યું કે હું લખતો હતો ને મારી પ્રિયા એકાએક મારી પાસે આવી દયામણે મ્હોડે કેહેવા લાગી કે ‘નમારો પ્યાર આજકાલ મારા પરથી છેક ઉતરી ગયો છે.’ મેં કહ્યું કે ‘એવા એવા ગાંડા વિચારથીજ નારી સુરત પીડી પડી ગઈ છે’ એ કહેતાંજ મને સુરત (શહેર) ઉપર લખવાનો જોસો થયો ને પહેલી ચાર લીટી સ્થેજ નીકળી પડી. આ કાવ્ય ના. ૧૨ મી નવેમ્બર સને ૧૮૬૫ ને રોજ લખાયું હતું. સુરત-સુરત શહેર અને સ્ત્રીનો ચહેરો. **‘સુનાની સુરત’** સુવર્ણમૂર્તિ. (૧) સુરતની પહેલાંની જાહેજલાલી તથા સંપત્તિ અદ્યગ્ધ હતી. તેમાં ધણા લક્ષાધિપતિઓ હતા. તે ધન, વૈભવથી પુષ્કળ શોભતી હતી. (૨) તે સ્ત્રીની કાન્તિ પહેલાં દેદીખમાન હતી. તેના મુખ ઉપર અનેરી તેજશ્ચટા વિલસતી. **એહાલ-ખરાબ દશા સુરત-સુરત**-(૧) હે સુરત, તારા જાહેજલાલીના દિવસો પસાર થઈ ગયા છે અને હવે તારી પડતીના દિવસો આવ્યા છે. (૨) હે સ્ત્રી ! પહેલાં તારા મુખની કાન્તિ સુંદર રીતે શોભતી હતી, પણ હવે તે નિસ્તેજ ફિક્કી પડી ગઈ છે. તે **હુસી-ખાંકી** તે મુખ પછી દુઃખના દિવસો તેં જોયા. તારા ઉદય પછીથી અસ્ત પણ તેં દોઢો (૨) તારા મુખ ઉપર ન્યારે કાન્તિ દીપતી હતી ત્યારે તું તારા દિવસો આનંદમાં વ્યતીત કરતી પણ હવે તે ઉડી જતાં તું રૂદન-ઉદ્વેગમાં દિવસો કાઢે છે. **ખાંકી-ફાંકડી. કુંદનમાં-સુવર્ણમાં.**

કથિરે-હલકી ધાતુ, કલાઈ. સુરત શહેર સાથે લેતાં કુંદનનો અર્થ 'સુખ સંપત્તિ, વૈભવ અને કથિરનો દુઃખ, વિપત્તિ, ગરિઆઈ લેવો અને સ્ત્રી પરત્વે લેતાં 'મુંદર કાન્તિ' અને 'મુખની ફિકાસ' એમ અનુક્રમે સમજવા. **કંચનમણિનો દેવ***-છેલ્લા બાજરાવને વિષે એવી એક વાત છે કે 'તેનો એક નંગ જડિત સોનાનો ગણપતિ હતો, તે ગણપતિ અંગ્રેજને હાથ આવવાથી તેમણે વેચવાને તે કાઢ્યો. પણ આખી મૂર્તિનું કોઈ મૂલ્ય આપે એવું નહિ હોવાથી, આખરે તેના જુદા જુદા કકડા કર્યા અને પછી તે કકડાઓને વેચી દીધા તેની માફક શહેરમા સ્થળે સ્થળે લ્હાય લાગવાથી આગના લડકાઓથી શહેર જ્હેંચાઈ ગયું. અર્થાત્ વસ્તી નાસ ભાગ કરવા લાગી. એક ભાગની વસ્તી બીજામા રહેવાને માટે ગઈ. **બુરજ**-કિલ્લો, જ્યાં મોગલ તથા અંગ્રેજના બે વાવટા અગાઉ ચઢતા હતા. સ્ત્રીની સાથે લેતાં તેના બે સ્તનો (ઉરજ) ને અહિંઆં બુરજ કહ્યા છે. **ઉડતા રંગે** (૧) વાવટા અથવા (૨) કાચળીના રંગ. તે રંગ એવા હતા કે જાણે ઉડી ઉડીને આંખે બાજે. **નૂરજ**-તેજ, પણ હવે તે રંગમાં કંઈ તેજ નથી. તે શીકા પડી ગયા છે. **ફોલ**-દીલગીરી અને શરમ જે સુરતના લોકની (બીજા અર્થમાં સ્ત્રીની) આંખોમાં તેજ વિલસતુ હતું ત્યાં આજે ફૂલ પડી ગયાં ન હોય એમ જણાય છે. નેન, ગાલ, હોઠ, દાંત, નાક, મુખ એ બધા અવયવો સુરત શહેરના લોકોના તથા વર્ણુનીય સ્ત્રીના સમજવા. **ભર્યા**-ભરાવ વાળા. **ફૂવા** **પડવા**-ખાડા પડવા. અર્થાત્ ગાલ નીચે બેસી ગયા છે. ગાલનો ભરાવો અને લાલી આજે શીકા અને શ્યામ પડી ગયા છે તથા તે ફૂળે છે. **અણિયાળું**-અણીવાળું. પોપટની ચાંચની માફક અગ્રભાગે વળેલું. આવા પ્રકારનું નાક હોવું એ એક સુંદરતાની નિશાની છે. પણ તે નાક બેસી ગયું

* આ તથા બીજા અહિંઆં આપેલી નોંધ કવિની પોતાની નોંધ-માંથી લીધી છે.

છે અને તેના ઉપર ચાંદાં દેખાય છે. અર્થાત્ નાકની ખૂબસુરતીને સ્થાને અત્યારે તેની વિરૂપતા દેખાય છે. ને ખીજી વખત જે નાક શબ્દ છે તેનો અર્થ ટેક, આખર, શોભા એવો થાય છે. સુર-તનું નાક ગયું એમ કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે ત્યાંના નવાખો રાજ્ય ગૂમાવી બેઠા, બહેપારીઓએ દેવાળાં કાઢ્યાં, અને લોક ભુખડુ અને લુચ્ચામાં ખપવા લાગ્યા. ધ્રુવડ તેવું ધ્રુવડના જેવું ખીયામણું 'સુરજ જેવું' ની સાથે વિરોધ દર્શાવવાને 'ધ્રુવડ તેવું' પદ છે. કારમું ઉગ્ર. ખમાં આકાશમાં ખમાં જેવું-પૂતમના દિવસે આકાશમાં જેવું ચાંદરણું હોય છે તેના જેવું તે છે ૨ ધ્રુપ-આદિત તડકા, દુઃખ અમાવાસ્યાએ તેવું-અમાસને દિવસે આકાશમાં ચંદ્રારું હોય છે તેના જેવું સ્થામ. તન-(સં. તનુ) દેહ, શરીર. સુરખી આકાશમાં સૂર્યોદય અગર સૂર્યાસ્ત વખતે જે લાલાશ દેખાય છે તે ગુલાલ ઉડી રહ્યું હોય તેવું અથવા શિઆળાના તડકા જેવું નર હતું.

મણિલાલ નલુભાઈ.

અમર આશા.

ગુજરાતના નવયુગના સમર્થ તત્ત્વચિન્તક મણિલાલ નલુભાઈનું આ કાવ્ય તેમનામાં ઉત્તમ કવિતા લખવાની પણ શક્તિ હતી તે કથનને પુષ્ટિ આપે છે. તેમની કવિતા વેદાન્તવિષયક અને પ્રેમ-વિષયક એમ ઉભય પ્રકારની છે. વેદાન્તવિષયક કવિતામાં અભેદના માટે તેમનો આત્મા તલસી રહ્યો છે. બ્યારે પ્રેમવિષયકમાં સગુણ ભક્તિદ્વારા અભેદ માર્ગે તે પ્રયાણ કરવા મથી રહ્યો છે. વેદાન્તી એટલે શુબ્ધ, નીરસ, એમ જે સાધારણ રીતે કહેવાય છે તે એમના 'અમર આશા' કાવ્યથી ખોટું પડે છે. આમાં તેમની પ્રેમભક્તિની પરાકાષ્ઠા તથા રસિકતા ખડુજ સુંદર રીતે પ્રકટ થાય છે. પ્રેમવિષયક

કાવ્યોમાં સુરીવાદની શૈલી બહુજ સુંદર રીતે પ્રકટ થાય છે. પ્રેમવિ-
ષયક કાવ્યોમાં સુરીવાદની મુખ્યત્વે અસર છે, અને તદનુસાર ‘અ-
મર આશા’ કાવ્યમાં સનમ, માશક, વગેરે શબ્દો પરમાત્માના
વાચક હોઈ તે કાવ્ય પરમાત્માના વિરહથી ઝૂરતા કવિ હૃદયની
પરમાત્મા માટેની ઉત્તમ ભક્તિને જણાવે છે. સુરીવાદમાં પરમાત્માને
માશક માનીને ભક્ત પરમાત્માને ચાહે છે, તેમ અહિંઆં પણ કવિ
પરમાત્માને તે ભાવે ચાહે છે. તે માશક અગર સનમના વિયોગથી
તેમની કેવી દશા થાય છે તેનો ચિતાર આપણને કરાવે છે. ગુજરાતી
ભાષામાં ગઝલોનું સાહિત્ય આપનાર કવિઓમાં કલાપિ, મણિલાલ,
તથા બાલાશંકર એ મુખ્ય છે.

૧. કંઈ-છુપાઈ છે-મનુષ્ય હવનમાં અસંખ્ય નિરાશાઓ આવે
તો પણ મનુષ્યે તેથી ગભરાઈ નહિ જતાં ધૈર્ય ધારણ કરવું, કારણ
કે તે નિરાશાઓ પછી પણ આશાનો સમય મળશે. નિરાશાઓ દૂર
થઈને આશા સફળ થશે. કવિ પોતે પરમાત્માથી દૂર પડેલા હોઈ
તેમના વિરહમાં પોતાનું હવન વ્યતીત કરતા હોવાથી, પોતે નિરા-
શાઓથી ઘેરાયલા છે એમ માને છે, પણ તે નિરાશામાં પણ પોતે
ભ્રમશ નહિ થતા ધૈર્ય ધારણ કરવું એમ કહે છે કારણકે આશાનો
દિવસ જરૂર દેખા દેશે અને પરમાત્માનો મેળાપ થશે, એવા પ્રકારનું
આશ્વાસન પોતાના હૃદયને કવિ આ કડીઓથી આપે છે. ‘ખડા-કોધ,
ગુસ્સો. ખંજર-કટાર. સનમ-પ્રિયા, માશક, અહિંઆ પરમાત્મા.
રહમ-દયા. ખડા...લપાઈ છે. પ્રણયીના કોધની કટારોની નીચે અ-
ત્યન્ત દયા રહેલી છે, કે જેને આપણે જોઈ શકતા નથી. ‘ખડા’નું
અહિંઆ ‘ખંજર’ સાથે તાદાત્મ્ય કર્યું છે, તેમ કરીને કોધની અતિ-
શયતા સૂચવે છે. ‘કડી’ વિશેષણ વિરોધાભાસથી દયાની અનિશયતા
દર્શાવે છે. એક બાબુએ પ્રિયાનો અતિશય કોધ અને બીજી બાબુએ
તેની અત્યન્ત દયા એ બન્નેને વિરોધાભાસથી એકજ કડીમાં કવિએ
સાંકળ્યા છે. જે અત્યન્ત નિદયતાની મૂર્તિ તેજ અત્યન્ત દયાની

દેવી ! પ્રિયાની અત્યન્ત નિર્દયતાના ભોગ થવાનો સમય હોય તોપણ તેનાથી નહિ ગભરાતાં ધૈર્ય ધારણ કરવું કારણ કે એક સમયે તેજ તેની અત્યન્ત દયાનો ઝરો વહેવડાવશે. ત્યારે પરમાત્માનો મને મેળાપ નથી, તેથી નિરાશ થવાની જરૂર નથી, એક સમય આવશે કે જ્યારે હું તે મેળાપ કરી શકીશ, પ્રત્યક્ષ દર્શન પ્રાપ્ત કરી શકીશ, એ પંક્તિનો ધ્વન્યર્થ છે. જુદાઈ-વિયોગ. જીંદગીભરની-આખી જીંદગી સુધીની. રોરો-રુદન. વસ્લ-મેળાપ. અગર-જો. જુદાઈ...કમાઈ છે. (પ્રિયાથી) પરમાત્માથી થયેલા વિયોગનો સમય મેં વિરલ દુઃખમાં- (રુદનમાં) કાઢ્યો છે. જોકે તેમ કરવાથી, અત્યન્ત રુદનથી માંડે ગળું પણ છેદાઈ ગયું, ગળામાંથી રુદનનો અવાજ પણ હવે નીકળી શકતો નથી, ત્યાં સુધી મેં અત્યન્ત રુદન કર્યું તોપણ પ્રિયાનો મેળાપ મને ન થયો- (પરમાત્માનાં દર્શન મને ન થયાં). મેળાપની આશા તો અધૂરીજ રહી, આટલું બધું થવા છતાં પણ માંડે હૃદય મેળાપ માટે ઉઠકંઠા મૂકતું નથી. ઘડી મેળાપનો સમય તો આવ્યોજ નહિ, વળી પ્રિયાએ પણ મને દગો દીધો. આ ઉપરાંત ઝીંદગીના અત્યાર સુધીના દિવસો એજે ગુમાવ્યા તે તો જુદા. ઝખમ-ધા. દુનીયાં ઝખાનોના દુનિયાના (લોકની) જીભોના. મુસીબત-ચિન્તા, ખોફ-ભય. કતલ-ખૂન. કદમખોસી-પગને ચુંબન કરવું તે, કયામત-ન્યાયનો દિવસ. ખુદાઈ-ઈશ્વરી (વિં) ઝખમ...ખુદાઈ છે-દુનીયાના લોકો નિન્દાથી વાળીના ઘા મારે છે, તેમજ બચરૂપી તરવાર વડે ચિન્તામાં મને રાખે છે. તો પણ હું એ સઘળું સહન કરું છું. અત્યારે તો જો તે માંડે ખૂન કરે તો પણ હું તેના પગને ચુંબન કરું. અર્થાત (પ્રિયાના) પરમાત્માના વિયોગમાં માંડે ખૂન થાય, માંડે મૃત્યુ થાય તો પણ તેમને માટેનો મારો પ્રેમ હું છોડું નહિ. તે ખૂનને-મૃત્યુને પણ હું વધાવી લઉં. મને પરમાત્માના ન્યાયમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે, તેથી અહિંયાં મને મારા પ્રેમનો બદલો નહિ મળે તો ઇશ્વરના દરબારમાં તો જરૂરથી મળશે. આ ભવમાં નહિતો પરભવમાં-સ્વર્ગ

લોકમાં, મારા પ્રેમની કસોટીનું ફળ જરૂરી મળશે. **શમા-દીવા,**
પરવાના-પતંગીયાં, શીરી, એક ઈરાનની કુંવરીનું નામ છે ફરહાદ
 એ તેનો ગરીબ આશક હતો. આ બંને પ્રણયીઓના પ્રેમની હૃદય-
 દ્રાવક કથા જગતના ઇતિહાસમાં નોંધાઈ છે.

અગમ ગમની અગમ્ય, પરમાત્માને ગમ્ય કરવાની તેમનાં
 પ્રત્યક્ષ દર્શન અગર અભેદતા દ્વારા જ્ઞાન મેળવવાની. **ખરાબીમાં-**
 ભોગમાં **મએદારી-મઝા.** **શમા...લુગાઈ છે.** દીવાનો પ્રકાશ જોઈને
 તેના ઉપર પતંગીયાં આફરીન થાય છે, અને તેમાં પોતાની જાતને
 હોમે છે. પ્રેમીઓનું જીવન જ એવા પ્રકારનું છે. શીરીનની ખાતર
 ફરહાદે પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપી હતી. તેજ પ્રમાણે પર-
 માત્માના પ્રેમીઓ તે અગમ્ય પરમાત્માને પ્રત્યક્ષ કરવાની ખાતર
 પોતાના પ્રાણની પણ પરવા કરતા નથી. અને તેમ કરીને જ જીવનનો
 ખરો આનંદ તેઓ ભોગવે છે. **ફના-નાશ** કરવું, ખુવાર થવું **શહ**
-સત્તા. દીલખરની-હૃદયની. દુહાઈ-આશીર્વાદ. ફના-દુહાઈ છે.
 પ્રિયાની ખાતર-પરમાત્માની ખાતર જીવનને ખૂબાર કરવું તેમાંજ
 ખરેખર સત્તા સમાયેલી છે અને તે રીતે મરવામાંજ ખરું જીવન
 જવાય છે. અને તેમાંજ પ્રેમની ખરી આણ છે. **ઝહર-ઝેર. રફાઈ-**
ઝેર પીવાની ક્રિયા. ઝહરનું...ખુશીથી તું. માટે એ રીતે મરવાની
 ખાતર તું ઝેરને શોધી લે, અને વિના વિલંબે પીજ. આની પછીની
 લીટી સનમના...રફાઈ છે, તદ્દન અસ્પષ્ટ છે. **દિલના-હૃદયના, તડ-**
પવામાં-તડકડાટ કરવામાં, ઉત્સુકતામાં રાહ-માર્ગ રોશન-પ્રસિદ્ધ,
 જાહેર. હૃદયની અત્યંત ઉત્કણ્ડા એજ પ્રિયાની-પરમાત્માની પાસે
 પહોંચવાનો પ્રસિદ્ધ માર્ગ છે. **માશુક-પ્રિયા. સાંઈ-સાધુ.** અત્યંત
 પ્રેમથી, ભાવથી હૃદય એટલે સુધી ભરાઈ જાય કે જેથી તે હૃદયરસ
 ત્યાં નહિ માતાં ભગ્ન થઈ જાય તોજ તે પ્રિયાની-પરમાત્માની પવિત્ર
 મૃતિનું દર્શન કરી શકાય. ગાઢ પ્રેમથી યુક્ત હૃદય હોય તોજ પરમા-
 ત્માના દર્શન થઈ શકે છે તે સૂત્ર અહિં આં કવિ પ્રતિપાદિત કરે છે.

ચમન-બાગ, બગીચો. **ગુલો**-ગુલાબ. **આફરી** ખુશ. **બદન**-કાયા, દેહ. **નવાઈ**-આશ્ચર્ય.

ચમનમાં-નવાઈ છે. કવિ પોતાના આત્માને કહે છે કે તું આ દુનિયા રૂપી બગીચામાં આવ્યો છું અને તેના ગુલાબો રૂપી આનંદોથી મોહિત થયો છું. પણ તારી ગુલાબ જેવી કાયાને ગુલાબના કણ્ટકો ધબક કરતા નથી (સંસારના આનંદોથી નિર્લેપ થયેલ છું.) તે ખરેખર એક નવાઈ છે. **આલિયા**-સાધુઓ, **મુરશિદ**-ધર્મોપદેશકો. **કલામો**-શબ્દો. **હઝારો**-ગાઈ છે. હઝારો સાધુપુરુષો નથા 'ધર્મોપદેશકો' એ પ્રિયા (પરમાત્મા)ની શોધમાં ખૂંચાર થયા છે, અને એવું જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે જેઓ ખૂંચાર થયા નથી તેઓ મરેલાજ છે.

આ ગઝલની ભાષા વગેરે ઉપર વિવેચન રૂપ એક લેખ હકકુર નારાયણ વસનજીએ 'ગુજરાતી'ના ૧૯૧૦ના દીપોત્સવી અંકના પૃ. ૬૯ ઉપર લખેલો છે. તેમાં લેખક જણાવે છે કે આ ગઝલમાં 'ખદ્દા ખંજર', 'બદનગુલ' નથા 'કલામ' શબ્દને નારી જાતિમાં વાપર્યો છે તે અશુદ્ધ છે. કેટલીક ટૂંકો નફત અસ્પષ્ટ અને તે સમજાય તેવી છે. જેમકે 'જખમ દુનિયા ઝખાનોમાં' એ અને 'ઝલરનું નામ લે શોધી' એ ટૂંકોના અર્થ એકદમ સમજાતા નથી. આમ છતાં પણ આ ગઝલ મણિલાલની ઉત્તમ ગઝલ ગણાય છે.

ખાલાશંકર.

અમો મસ્તાન.

છગર-હૃદય, ચાર-મિત્ર, સ્તેલી, રાવ-રાય, રાજ. **ગણુના**-છરકાર કરૂં નહિ. **પરંતુ**-પણ. **જાન**-આત્મા, જીવ, પ્રાણ. **ધ્યારી**-જ્હાલી. **અખત્યાર**-અધિકાર, સત્તા. **મસ્તાન**-મસ્ત, ઉસ્તાદ-

નિપુણ, હોશિયાર. તુફાને-તોફાને ચાર-સુંદર. બેશ-સુંદર.
મજેતું, સાફ અથવા બેસો. ખાઝાર-ખજાર. બહાર-શાલા, ખુબી,
રંગ. સરવેથી-તમામથી. તાર-ફકો.

છગરનો જૂદો છે. જે હૃદયનો પ્રેમ જૂદો હોય અમાયાળુ હોય
તો આખી દુનિયા પણ અમાયાળુ હોય છે બધા-જૂદો છે. એ મિત્ર
સંસારતરફ બેદરકાર છે અને કરી પરવા કરતો નથી. ગણું-જૂદો છે
મને દુનિયામાં કોઈની દરકાર નથી. મોટા સત્તાધીશ રાગઓ અમીર
ઉમરાવો ક્ષાત્રી હું પરવા રાખતો નથી. આ હૃદય કોઈને અધીન
થતું નથી. માત્ર મારી વ્હાલીને અધીન છે. તેથી તેની એકલીનીજ
સત્તા-અધિકાર મારા પ્રાણ ઉપર છે. એની ખાતર મારા પ્રાણ આ-
પવાને પણ હું તૈયાર છું. હજારો...જૂદો છે. દેવમંદિરોમાં ભલે અ-
મંખ્ય ઉપદેશો આપવામાં આવે, તો પણ શું થયું તે ઉપદેશોની અસર
મારે હૃદય ઉપર થાય એમ નથી. મરત પ્રાણીના હૃદયને તે ઉપદેશો
શાસન કરી શકે તેમ નથી. પ્રાણીઓ શાસ્ત્રોનાં ફરમાનોને પણ અવ-
મણે છે. તેઓ ફક્ત તેમના હૃદયનાં પ્રેમ પ્રમાણેજ વર્તે છે. આથી
તેમના માટે ઉપદેશો, કાયદા, બંધનો વગેરે નથી. તેમના બંધનો તથા
કાયદાઓ જૂદાં છે. અને તે તેમના પ્રેમના સર્જેલા છે. ફક્ત પ્રેમનાં-
જ બંધનો તથા કાયદાઓને તે સ્વીકારે છે. બધા પરકાર જૂદો છે.
દુનિયાના તમામ બીજા માર્ગો ચંચલ છે. તે તોફાન વખતે કસોટી
સમયે કટોકટીના પ્રસંગે પોતાનું નિશાન ચૂકી જાય છે પણ અમારો
પ્રેમ તો વિપત્તિઓ વગેરેની કસોટિમાં પણ અચલ રહે છે. તે બિદ્ગૂલ
ચલિત થતો નથી. આથી અમારા પ્રેમનો રાહ ન્યારો છે. ઘડી-જૂદો
છે. તમારી અમારો પ્રેમ જાણવાની ઈચ્છા હોય તો હું તમને ક્ષણવાર
સુધી એ કેવો ઉત્તમ છે તે દેખાડું. તેનો જાદુ તમારે જોવો હોય તો
બેસો તે પણ બતાવું. જાદુગર જેમ પોતાના જાદુથી ધારે તે કરી શકે
છે તેમ અમે અમારા પ્રેમથી ધારીએ તે કરી શકીએ છીએ. અમારા
પ્રેમનું ખજાર જૂદું છે.

શીખે-જૂદો છે-જ્યાં સંપૂર્ણ પ્રેમ છે ત્યાંજ અદ્વૈત અભેદ સિદ્ધિ છે. પ્રેમના અભાવમાં ભેદ હોય છે. માટે અભેદતા સિદ્ધ કરવાને સંપૂર્ણ પ્રેમનો યોગ મેળવવો. ‘પૂરો’ પ્રેમ એટલે પ્રેમમાં થોડી પણ કચાશ રહેતી જોઈએ નહિ. તેમજ કોઈ પણ ઉપાધિ ઉપર અવલંબનો રહેવાં જોઈએ નહિ. **ભલે-ખૂદાર જૂદો છે** અમારા-પ્રેમીના માર્ગમાં ચાલનારને ભલેને બીજાની નજરે દુઃખ દેખાય, પ્રભુચીઓનાં જીવન ભલેને દુઃખપૂર્ણ બીજાઓને જણાય તોપણ તેથી શું ? મારે મન તો મારું જીવન સુખ પૂર્ણજ છે. પ્રેમમાં દુઃખ સહન કરવું તે પણ એક પ્રકારનું સુખજ છે. **થયો-જૂદો છે.** જે પ્રેમમાં પૂરો મગ્ન બન્યો છે, જે સંપૂર્ણ પ્રેમી છે તે તમામ અંધનોમાથી મુક્ત થાય છે. તે મહા મરત અને જ્ઞાની બને છે, અને તેના મગજનો ટ્રાંટો જૂદાજ હોય છે. અર્થાત્ તે કોઈની પરવા કરતો નથી.

આ કવિની ‘ગુનરે જે શિરે તારે જગતનો નાથ તે સહેજે’ એ ગઝલ પણ સુવિખ્યાત છે. આ કાવ્ય સાથે કલાપીનું ‘અમારા રાત ન્યારા છે’ તે કંઈક અંશે સરખાવી શકાય.

મણિશંકર (કાન્ત).

સાગર અને શશી.

આ કાવ્ય પ્રકૃતિના એક દૃશ્ય ઉપર છે. તે ઇશ્વરની પ્રાર્થના રૂપે છે. તેથી આ કાવ્યમાં ‘મહારાજ, પિતા’ વગેરે શબ્દો ઇશ્વરને મંબોધન રૂપે છે. પૂર્ણિમાના સમયે ચંદ્રનો પ્રકાશ ન્યારે સાગરના જલ ઉપર પડે છે તે વખતે ચંદ્રનાં કિરણોથી જલ ઉંચે આકર્ષાય છે અને ભરતી થાય છે. આ ભરતીના જલ સાથે ચંદ્રનો પ્રકાશ

મિશ્રિત થયો હોય છે તેથી ચંદ્રનો પોતાનો ઉદય જાણે થયો ન હોય એમ જાણીને પોતે આનંદ પામે છે. એમ કવિ અહિં જણાવે છે, વસ્તુ=ચંદ્રના પ્રકાશની રમણીયતાથી આખી સૃષ્ટિ કવી આનંદ-મગ્ન અનેલી હોય છે તે જણાવવાનો કવિનો હેતુ છે.

ચંદ્રનો હૃદયમાં હૃષી જામે=ચંદ્ર આનંદમગ્ન અને છે. **જામે**=વધે. વૃત્તિમય ભાવાભાસ (Pathetic Fallacy) કારણ કે ચેતન વ્યક્તિના આનંદના ભાવનું આરોપણ જડ એવા ચંદ્ર ઉપર કર્યું છે. **જલ ઉપર ઉદય જોઈને**=જલ પર પડેલા પોતાના પ્રતિબિંબને જોઈને. સાગરમાં થયેલી ભરતીને લીધે પાણી ઉંચે ઉછળતું હોવાથી ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ ઉંચે પાણી ઉપર દેખાય છે તેથી જાણે ચંદ્રનો ઉદય થતો હોય એવી ગમ્ય ઉત્પ્રેક્ષા છે. **રનેહૃદયન...** **...ગહન**=ગગનના વિશેષણ રૂપે છે. સમાસ બહુવ્રીહિ. **રનેહૃદયન**=રનેહૃથી ભરપૂર, રસથી આર્દ્ર. કુચુમવન=પૂલના વન. **વિમલ વિમલ** શુદ્ધ. **પરિમલ**=સુગંધિ. ગહન=ગાઢ, ભરચક. રસથી ભરપૂર અસંખ્ય પૂલના શુદ્ધ સૌરભથી ભરચક એવા આકાશમાં પોતાનો ઉદય ચંદ્ર મેળવે છે. કાલ=કાળ, જેનાથી સર્વ ભય પામે છે. સન્તાપ ચિંતાઓ. શામે=(શમ્)=શાન્ત થાય છે. ચન્દ્રોદયને લીધે ફેલાતી શાન્તિમાં સર્વ પ્રકારના ભયજનક કાલના આધિ, આધિ ને ઉપાધિ રૂપી સન્તાપો શમી જાય છે. ચન્દ્રના પ્રકાશનો પ્રભાવ અહિં વર્ણવ્યો છે. કુદરત મનુષ્યના હૃદયના ખગલખાટને શાન્ત કરે છે એ ધ્વનિ છે. અર્થાત્ જીંદગીથી વિટંબળાઓથી ગભરાયલું માનવહૃદય જો પ્રકૃતિની સન્મુખ જાય તો ત્યાંથી તે શાન્તિ ને આશ્રાસન મેળવી શકે છે. ચન્દ્રોદય=એ શાન્તિ આપનારું પ્રકૃતિનું સત્ત્વ છે. **નવલ**=નવું, તાજું, **ધવલ**=સ્વેત, ધોળું. **તવ**=તહારા, ધશ્વરના. **નેત્ર**=ચક્ષુ. ચંદ્રને ધશ્વરની રસપૂર્ણ પ્રકાશિત આખ કહી છે. રસ-તે અમૃતરસ. **નવલ...શામે**=શીતલ અમૃતરસથી ભરેલા ચંદ્રને જોઈને, હે પ્રભો ' મનુષ્ય કાળના સર્વ સન્તાપોને શમાવે છે.

જલધિ=સમુદ્ર જલદલ=પ્રાણીનો સમુદ. દામની વિજળી.
 દમકતી=પ્રકાશતી. ચામિની=રાત્રી (ચામ+હન+ઈ) વ્યોમસર=
 આકાશ રૂપી સરોવર, (કર્મધારય સમાસ) સરતી=ફરતી.
 વ્યાપતી. કામિની=કામ ઉત્પન્ન કરનારી. કેલિ=પ્રેમનું ગીત કૂજન
 કરે=ગીત ગાય. તેમાં અનુપ્રાસ અલંકાર છે. ભવ્ય=વિશાળ. સમુ-
 દ્રના જળ સમુદ ઉપર વિજળી પ્રકાશે છે-અર્થાત્ ચંદ્રનાં કિરણો
 ભરતી વાળાં જળની અંદર વિજળીની માફક આમનેમ ફરે છે. અને
 રાત્રી આકાશમાં સર્વત્ર ફેલાય છે, અર્થાત્ જેમ જેમ રાત્રી વધતી
 જાય છે તેમ તેમ ચંદ્રનો પ્રકાશ સમુદ્રના પાણી ઉપર વધારે ચમકે છે.
 કોકિલાના આ સમયે કામોત્તેજક અને મોહક ગીતધ્વનિ સંભળાય
 છે અને સાગરની અંદર ભરતીના ઉછાળા નજરે પડે છે. અહો કેવું
 સુંદર દશ્ય ! આ દશ્યમાં કવિએ ચંદ્રની રમણીયતા, રાત્રીની શાન્તિ,
 કાયલની મોહકતા અને સાગરની ભવ્યતા-આ ચારેનો સુંદર સમુચ્ચય
 જણાવ્યો છે. તેથી સમુચ્ચય અલંકાર. કારણ કે રમણીયતા, શાન્તિ,
 મોહકતા ને ભવ્યતા એ ચારે ગુણોનો એકી સાથે ચંદ્રોદય વાળા
 રાત્રીમા સમુચ્ચય કરેલો છે.

સારી=મધી. સમુદલાસ (સમ્+ઉલ્લાસ)=સંપૂર્ણ ઉમંગ.
 ધરતી=ધારણ કરતી. તરણી=નૌકા, હોડી. સમી=સરખી. સરલ=
 સરલતાથી, સહેલાઈથી. સરતી=આગળ વધતી, ધપતી. આખું
 જગત્ ચંદ્રની શાન્તિ ને રમણીયતા વિગેરેને લીધે આનંદમાં મગ્ન
 બને છે અને જેમ હોડી પાણીમાં સહેલાઈથી સીધે રસ્તે માર્ગ
 કાપે છે તેમ આ જગત્ પણ આનંદની દિશામાં વિના અન્તરાયે
 ધસે છે.

બોટાદકર.

ભાગીરથી.

‘ભાગીરથી’ એટલે ગંગા, ભગીરથે પોતાના પૂર્વજ્ઞેનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે તપશ્ચર્યા કરીને ગંગાને સ્વર્ગમાંથી મૃત્યુલોકમાં આણેલ માટે તેનું નામ ભાગીરથી કહેવાય છે. ભગીરથ એ સૂર્યવંશી સગર રાજાના પૌત્ર અંશુમાન અને તેના પુત્ર દિક્ષિપતે પુત્ર હતો. તેના પૂર્વજ્ઞે કપિલ મુનિના કોધાગ્નિથી પાતાળમાં બળી મુઝા હતા તેમનો ઉદ્ધાર કરવાને ગંગાને નીચે આપ્યા હતાં.

૧ મનોહર—‘મનોહર’ અર્થમાં છે. મીઠું—સુંદર કર્તવ્યનિષ્ઠ કર્તવ્યપરાયણ, પોતાની ફરજ બજાવવામાં તત્પર. હિર-હૃદય. મહા-હૃદય-મોટો સમુદ્ર. કર્મધારય સમાસ. સમી-સરખી. સુરવંદ્ય-દેવતાઓથી વંદન કરવા યોગ્ય. આજે ભગીરથે જોને પૃથ્વી ઉપર લાવવાને અત્યંત પરિશ્રમ કરેલો, તે પરિશ્રમના પરિણામ રૂપી ભવ્ય, મનોહર અને સુંદર ગંગા નદીને આજે પ્રત્યક્ષ દીઠાં આ ગંગા તે કર્તવ્ય પરાયણ હૃદયના વિજયની ગીતા છે અર્થાત્ કર્તવ્ય પરાયણ હૃદયનો વિજય દર્શાવતી ન હોય એમ જણાવે છે. એને જોતાં ભગીરથે એને પૃથ્વી ઉપર લાવવાને જે પ્રયત્નો કરેલા તેમાં તેને ખરેખર વિજય મળ્યો છે, અને તે વિજયનાં યશોગાન આ ગંગા દર્શાવે છે. તે દેવતાઓથી પણ વંદનીય એવી મોટા સમુદ્રના જેવી વિશાળ ગંગાને આજે નજરે દોડી. સુરવંદ્ય બહુ ત્રીલિ સમાસ.

પૂરો—સંપૂર્ણ, અર્થાત્ પ્રયત્ન કરવામાં કરી પણ કયાશ રાખેલી નહિ. પિતાએ-દિલીપે. મરણાન્ત-મરણ સુધી. પિતામહ-દાદા, આપના આપ. અંશુમાન રાજાએ સતત અવિરત અટક્યા સિવાય. અલીષ્ટ (અભિષેષ્ટ) ઇચ્છાનુસાર કૃષ્ણ-ગંગાને સ્વર્ગમાંથી

પૃથ્વી ઉપર લાવવી તે ક્ષળ. નિહાળ્યું-(સં. નિમાલ્ ધાતુમાંથી)
જોયું આ ગંગાને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી ઉપર લાવવાને ભગીરથના પિતા.
દિલિપ તથા તેના દાદા અંશુમાને રાત દિવસ સખ્ત પ્રયાસ કર્યા
પણ છતાં તેઓને તેમના પ્રયત્નમાં સફળતા મળી નહોતી.

લક્ષ્ય—અહિંઆં ભાગીરથીને પૃથ્વી ઉપર લાવવી તે. લવ-
ચત્કિચિત્. થોડું ઘણું પણ. ભાગ્યું=જોયું.

મધ્યો (સં. મન્ય ધાતુ. મંથન કરવું) પ્રયત્ન કર્યો. ત્રિગુણા
ત્રણ ગુણા ઉમંગે-ઉત્સાહથી. લગારે-થોડી પણ રાજલક્ષ્મી
રાજવૈભવ. વડા-મોટા, વિભવ-વૈભવ, ઐહિક (હહ+હક) આ
પૃથ્વી ઉપરના. હક પ્રત્યય લાગવાથી વિશેષણ બને છે. તે વખતે
આદિ શબ્દના પ્રથમ સ્વર વૃદ્ધિ થાય છે. તે પ્રમાણે 'લોક' ઉપરથી
'લૌકિક' 'પરમાર્થ' ઉપરથી 'પારમાર્થિક' છોડી-ત્યાગ કરી.

પિતામહ અને પિતાએ પ્રયત્ન કરવા છતાં તેઓ ગંગાને
પૃથ્વી ઉપર ઉતારી શક્યા નહિ તેથી ભગીરથ નાશીપાસ થયો નહિ.
પણ ઉઘટો ત્રણ ગુણા ઉત્સાહથી તે કાર્યમાં રચ્યો પચ્યો રહ્યો.
પોતે પોતાના જીવનની દરકાર કરી નહિ એટલું જ નહિ પણ આ
કાર્ય સિદ્ધિને ખાતર રાજસુખને તેમજ દુનિઆનાં સર્વ પ્રકારના
વૈભવો તથા સુખોપભોગનો ત્યાગ કર્યો.

૪ કાં—કાંતો. પામવો મેલવવો સ્વીકૃત-પોતે સ્વીકારેલા.
કાર્યનું એ વિશેષણ છે. પૂર્વજ-પિતૃ સુપન્થે-સારા માર્ગે. ઉરે-
હૃદયમાં. નિશ્ચય-(સં. નિર્+ચિ ધાતુ) સંકલ્પ. સ્વલોક-સ્વર્ગ-
લોક. અહિંઆં કવિ ભગીરથના પ્રયત્નના પરિણામનું ઉદાહરણ આપીને
એવું કહેવા માગે છે કે આજ રીતે જો મનુષ્યો પોતે સ્વીકારેલાં
કાર્યોમાં ખંતથી મંડ્યા રહે તો જરૂરી તેઓ કળને મેળવશે. આમ
વિશેષ ઉપરથી સામાન્ય ઉપર જાય છે. અર્થાત્ સામાન્ય કથનના
સમર્થનમાં ઉપર પ્રમાણે વિશેષકથન કર્યું છે માટે શ્લોક ૨-૩ માં
અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર છે કાં પામવો...સુપન્થે કાંતો માણસે

પોતે સ્વીકારેલા કર્તવ્યમાં વિનય મેળવવો અગર તો પૂર્વજના પગલે (માર્ગે) ચાલીને મરણને ભેટવું. આ બેમાંથી એકજ જીવનનું ધ્યેય છે. જે આ બેમાંથી એકને ધ્યેય બનાવીને પોતાનો નિશ્ચય મુદ્દત કરે છે તેજ સ્વર્ગલોકના સુખને મેળવે છે. તે સ્વર્ગલોકમાં જઈ શકશે. કાંતો વિનય કાર્યમાં વિનય મેળવવો અગર મરવું એ જીવનસૂત્ર દરેકનું હોવું જોઈએ.

નગેન્દ્રઉર—હિમાલયનું હૃદય, પર્વતની બીતરની આબુ. નગ-પર્વત ઇન્દ્ર-વંશ, મોટો, પર્વતોનો મોટો, વડો. હિમાલય પર્વત એ પર્વતોના રાજા કહેવાય છે. કુમાર સંભવમા કાળીદાસે તેને 'નગા-ધિરાજ' કહ્યો છે. ગંગાનદી હિમાલય પર્વતમાંથી વહે છે. માટે અહિંયાં 'નગેન્દ્ર' એટલે હિમાલય સમજવું. પર્વતમાંથી કેવી રીતે વહે છે તે સમયનું ચિત્ર કવિ અહિંયાં આલેખે છે. **લક્ષ્મી-અ-સંખ્ય** ધારથી પ્રવહથી. **ઉતરતી** (અવત) નીચે આવતી. **પ્રખળા** બહુજ બળસહિત. **નાના**-જૂદા જૂદા. **તરંગ**-મોઝાં **ભાવે**. ભાવ પૂર્વક હેતથી. જેમ નૃત્યકી નૃત્ય કરતી વખતે જૂદા જૂદા હાવભાવ દેખાડે છે તેમ તેના તરંગો પણ દેખાડતા હતા. 'સ્વલોક--સેવ્ય' બહુ ત્રીહિ સમાસ 'સરિતા' નું વિશેષણ છે. સ્વર્ગલોકના દેવતાથી સેવા કરવા જેવી. ઘણીજ અલૌકિક, દિવ્ય. **સરિતા** (સં. સ્ત્ર ધાતુ.) વહેવું ઉપરથી) નદી વહે છે.

કવિ અને ચિત્રકાર વચ્ચે ભેદ એટલો હોય છે કે ચિત્રકાર બધું આલેખી શકે છે પણ 'ગતિ' ને તેની પીંછી ઉતારી શકતી નથી. તે હૃદયના ભાવોને વ્યક્ત કરી શકે છે અને તેમાં ખરેખર તેનો વિનય સૂચવાય છે. પણ તે સર્વ 'ગતિ' શ્રન્ય હોવાથી 'કવિ' ની તુલામાં બેસી શકતો નથી. ચિત્રકાર 'નૃત્યકી' ના હાવભાવ વાળા નૃત્યનું આલેખન સુંદર રીતે ચિત્રમાં ઉતારી શકશે. પણ નૃત્ય વખતે પગની ગતિ અને તેનાથી નૃત્યમાં થતા ઉચ્ચ નીચ ફેરફાર આરોહણ અવરોહણ વગેરેનું આલેખન કરવામાં તે અસમર્થ નીવડે છે, પણ

કવિ તેનું મૂર્તિમન્ત સ્વરૂપ શબ્દદ્વારા આપણી સમક્ષ ખડું કરી શકે છે અહિંઆં 'નાના તરંગ થકી નાયતી ભવ્ય ભાવે'એ પંક્તિમાં તરંગની ગતિને કવિએ શબ્દદ્વારા જે રીતે વ્યક્ત કરી છે તે રીતે ચિત્રકાર તેની પીંછીથી કદી પણ કરી શકશે નહિ. અહિંઆં **સ્વભાવોક્તિ** અલંકાર છે. કાવ્ય પ્રકાશમાં તેનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપ્યું છે **સ્વભાવોક્તિસ્તુદિમ્ભાવેઃ સ્વક્રિયારૂપ વર્ણનમ** બાળક વગેરેનાં ક્રિયા તથા રૂપનું જેમાં વર્ણન હોય તે સ્વભાવોક્તિ 'વગેરે. એટલે અશ્વાદિ પશુઓ, પક્ષીઓ, અને નદીના પ્રવાહો વગેરે. 'રૂપ' એટલે વર્ણુ અગર સંસ્થાન. અર્થાત બાળક, પશુઓ, પક્ષીઓ. નદીના, પ્રવાહો વગેરેની ક્રિયા, ગતિ વગેરેનું વર્ણન જેમાં કરવામાં આવ્યું હોય તે. અહિંઆં ભાગીરથી હિમાલયમાંથી કેવી રીતે નીકળે છે તથા પૃથ્વી ઉપર તેના તરંગો કેવી રીતે નૃત્ય કરી રહ્યાં છે વગેરેનું વર્ણન છે. માટે અલંકાર 'સ્વ-ભાવોક્તિ' છે.

જગતના જનને બતાવી—અર્થાત સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી ઉપર ગંગાને આણી કે જેથી જગતના લોક તેને જોઈ શકયા. **સંતૃપ્તિ-આથી.** ગંગાને પૃથ્વી ઉપર લાવીને તેના જલથી પૂર્વજનો ઉદ્ધાર કર્યો, આથી પૂર્વજના હૃદયમાં સંતોષ આપ્યો એમ કહે છે. **વીર ભગીરથ.** જગતે-જગતના લોકોએ વદ્યાવ્યો (સં. વૃદ્ધ ધાતુ-માથી) અભિનંદન આપ્યું. **દિવ્ય-ગવાયો.** ભગીરથે ગંગાને પૃથ્વી ઉપર આણી તે આર્યોના ઈતિહાસમાં-મહાભારતમાં નોંધવામાં આવ્યું છે. મહાભારતમાં ભગીરથના પરાક્રમનો ઈતિહાસ હમેશને માટે જળવાઈ રહ્યો છે. **સતપ્રયાસ.** સારા પુરુષોના પ્રયત્ન (તત્પુરુષ સમા૦. કર્મધારય સમાસ તરીકે લેવો નહિ.) ભગીરથે કરેલો પ્રયાસ. **કૃષ્ણ-ગંગાનદીનું** પૃથ્વી ઉપર ઉતરવું. **ઉર-છાતી.** યશસ તપસ, વગેરે શબ્દોને 'વિન' પ્રત્યય લાગીને યશસ્વિન્ તપસ્વિન્ વગેરે શબ્દો સંસ્કૃતમાં બને છે 'વિન્' પ્રત્યયનો અર્થ 'વાજો' થાય છે. સંસારના

હૃદયમાં, સંસારી પુરુષોને બોધ આપવાને. અહિંઆં ‘સંસાર’ શબ્દનો અર્થ ‘સંસારી પુરુષો’ લેવો. અંગ્રેજીમાં આને Synechdoche કહે છે **સંસારના-ઠસાવવાને**. સંસારના માણસોને ધૈર્ય, ખંત દત્તા વગેરે ગુણોનો બોધ આપવાને. **સુપન્થ-સાચે માર્ગે** કર્તવ્યના માર્ગે લોકો જાય, કાર્યસિદ્ધિ પર્યાન્ત કર્તવ્યશીલ અને તેટલા માટે.

૮. **તીર્થત્વ**-તીર્થરૂપ હોવું તે. ‘ત્વ’ એ ભાવવાચક નામનો નહિત પ્રત્યય છે. ગંગા તીર્થસ્થાન તરીકે પૃજ્ય છે, હજારો યાત્રા-ગુઓ ગંગાના તીર્થસ્થાનમાં યાત્રા માટે જાય છે માટે તે ગંગાનું ‘તીર્થત્વ છે’. **પાવનકરત્વ** (પાવન+કર+ત્વ) પવિત્ર કરવાપાણું, ગંગાના જલમાં સ્નાન કરવાથી તથા તેનું પાન કરવાથી પાપી પુરુષો પાણુ પવિત્ર થાય છે. માટે ‘પાવનકરત્વ’ એ ગંગાનો એક ધર્મ છે. ‘શુચિત્વ’ પવિત્ર હોવું તે. **સ્હેજે**-નંસર્ગિક રીતે. કુદરતી રીતે. **વિબુધવર્ગ**-દેવતાઓનો સમૂહ. **અમર**-દમેશને માટે સ્થાયી. **કૃતિ**-કાર્ય, ભગીરથ રાજાએ ગંગાને પૃથ્વી ઉપર આણી અને તે રીતે ઘાયુંજ મહત્કાર્ય તેમણે કર્યું, આ કાર્યને નિલ ટકાવી રાખવાને-આ કાર્યનું સ્મરણ દમેશને માટે રહે તેટલા માટે ગંગા નદીનું નામ, ‘ભાગીરથી’ રાખ્યું છે. **સદ્બિધાન** (સદ્-સાદૃશ્ય+અભિધાન-નામ) સાદૃશ્ય નામ.

૯. **પ્રાચ્ય**-પહેલાના પુરુષો. **ઉચિત**-યોગ્ય. **આશય**-હેતુ. એક અંશે. (અંશ-આ-પ પ્રમાણે) એક પ્રમાણમાં **પણ**-જાણ. **પેસે**-પ્રવેશ પામે. ગીર્વાણ-સંસ્કૃત ભાષા. તેનું ગૃહ-ધામ એટલે સ્વર્ગ-સંસ્કૃત ભાષા દિવ્ય ભાષા કહેવાય છે, કારણ કે તે દેવવાણી છે. સ્વર્ગ લોકથી આ લોકમાં આણી છે. **ગીર્વાણ-એસે ?** સ્વર્ગ લોકમાં કેમ પ્રવેશ ન પામે ? પ્રવેશ પામેજ. જે આર્ય પુરુષ ભગીરથ જેવા પ્રાચીન મહા પુરુષોના આશયને શ્રોતા પ્રમાણમાં પણ જે પોતાના હૃદયમાં ઉતારીને પોતાનું જીવન તેમની માફક કર્તવ્યશીલ બનાવે તો જરૂરથી તેઓ તેમના પાપમાંથી મુક્ત થાય એટલુંજ નહિ પણ સ્વર્ગની

ભૂમિમાંથે પ્રવેશ કરી શકે એમ કવિને કહેવાનો અર્થમાં આશય છે.

૧૦. સેવી-શ્રમ-ધણે પરિશ્રમ ઉઠાવીને. તુજ-તારા. પદે-પગ આગળ, ચરણ સમીપ, અર્થમાં તટ આગળ એ અર્થમાં છે. અચિ-હે. માત-માતા. શૂન્યમાનસ વડે-કોઈ પણ જાતના વિચાર રહિત મનથી=શુદ્ધ મનથી. વપુને-શરીરને. લીંબવી-સ્નાનથી ભીનું કરી. વિચરીએ=જાણે. સુર-દેવતાઓ. હસાવી-પ્રસન્ન કરી.

૧૧. મહત્વ-મોટાઈ. અંતરમાં ન આવે-મનથી વિચારે, નહિ, મનથી સ્મરણ કરે નહિ. વીરનું-ભગીરથનું. સ્વાન્ત-અંતઃક-રણ, મન. જાગે-જાગ્રત્ થાય, સંકલ્પ કરે. ને અન્યના, જાગે-પોતાને કોઈ પણ મહેનત કરવી નથી, અને બીજાને જે મહેનત કરે તેનું પરિણામ પોતાને ભોગવવાની ઇચ્છા કરનારા, પારકાની મહેનત ઉપર જીવનાર આ શ્લોક અને પછીના શ્લોક ૧૨ની લીટીઓ શ્લોક ૧૩ ના આત્મજ શબ્દના વિશેષણ તરીકે છે.

૧૨. સ્વલ્પ (સુ+અલ્પ) ઘણાજ થોડા. કર્તવ્યસંગ-ઇચ્છા-નારા-કર્તવ્ય કરતાંની સાથે ઈળ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનાર સામાન્યતઃ કર્તવ્ય પ્રથમ અને તેનું ઈળ પછી હોય છે, કર્તવ્ય અને ઈળની વચ્ચે કારણ કાર્યનો સંબંધ હોય છે અને તેથી પ્રથમ કર્તવ્ય કરીએ તોજ પછીથી ઈળની અપેક્ષા રાખી શકાય. આ માણસો કર્તવ્ય પછી ઈળ નહિ પણ કર્તવ્યની સાથે ઈળની ઇચ્છા રાખે છે. કળ માટે જે ધૈય જોઈએ તે તેમનામાં નથી. એકદમ ઈળ કેમ મળે એવી ઇચ્છા રાખનાર હોય છે.

૧૩. આત્મજ-સંતાનપુત્ર. ભવ માંહિ-આ જન્મમા સુભાગ્ય પ્રકટે-સુખ મળે, સુખી થાય. જે પુરુષો ઉપર શ્લોક ૧૧ તથા ૧૨માં જાણાવ્યા પ્રમાણેના હોય છે તેઓ જન્મમાં સુખી થઈ શકતા નથી. અર્થાત્ મહાન પુરુષોની મહત્તા શેમાં છે તે જે જાણતો નથી, વીર પુરુષોનાં પરાક્રમેનું સ્મરણ કરતો નથી; જેના અંતઃકરણમાં કર્તવ્યભાવના ઉદય પામતી નથી, જે પારકાની મહેનત ઉપરજી જીવે

છે, જે કાવ્યનો આરંભ કરીને વચ્ચેથી છોડી દે છે, અને અલ્પ વિધેનો આવતાં કર્તવ્ય ક્ષેત્રમાંથી પલાયન કરી દોડી જાય છે; જે કર્તવ્યની સાથેજ તેનું ક્ષણ મેળવવાની અતિ ઉત્કણ્ણવાળો છે તે પુરુષ આ જન્મમાં શી રીતે સુખી થઈ શકે ? ‘એવા’ ઉપર ગણાવેલા લક્ષણો વાળા પુરુષના ત્રિદિવના સ્વર્ગના પથ-માર્ગ ત્રિદિવના-નિહાળે ? શી રીતે સ્વર્ગને મેળવી શકે. ને-સેવે ? અને સ્વર્ગના દેવતાનાં અલૌકિક સુખ શી રીતે મેળવી શકે ? કવિના આ આખા શ્લોકમાં કવિ મનુષ્યને કર્તવ્યનિષ્ઠ થવાનો બોધ આપે છે.

પ્રશ્નો.

૧. ગંગા નદીનું નામ ‘ભાગીરથી’ પાડવા સંબંધી કયી ગાથા છે તે આ કાવ્યમાંથી કહો ? (જુઓ શ્લો. ૮).

૨ આ કાવ્યમાં કવિ મનુષ્યના જીવનનું કયુ લક્ષ્ય જણાવે છે (જુઓ શ્લો. ૪).

૩. આ કાવ્યમાં કવિ શેનો બોધ આપે છે તે દર્શાવો (જુઓ શ્લો. ૪, ૭, ૯ થી ૧૨).

૪. આ કાવ્યમાંથી અર્થાન્તર ન્યાસ તથા સ્વભાવોક્તિ અલં-રના દષ્ટાન્તો આપો (જુઓ શ્લો. ૩-૪ તથા શ્લો. ૫).

કલાપી.

ત્યાગ.

આ કાવ્ય કલાપીના કેકારવમાંથી લેવામાં આવેલું છે. ત્યાગ એટલે સંસાર ત્યાગ એ આ કવિનાનો વિષય છે. અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે તેમાં શોકની છાયા છે. કલાપીનાં કાવ્યો સ્વાનુભવરસિક અને ભાવના પ્રધાન (Subjective) છે. કલાપી એટલે રૂદન, સંસારનો ત્યાગ કરવાની પ્રબળ ભાવના, સંસારનાં દુષણોથી અને ઉણ-

પોથી કંટાળેલું કવિ જીવન. તેના દરેક કાવ્યમાં શોકની છાયા હોય છે જ, તેના દરેક કાવ્યમાં સંસાર ત્યાગની વાંછના તરી આવે છે. તેને માટે એક વિવેચકે યથાર્થ કહ્યું છે કે ‘ તેઓ રડે છે તો આપણે તેમની સાથે રડીએ છીએ. તેઓ નિશ્વાસ મૂકે છે તો આપણે (પણ) નિશ્વાસ મૂકીએ છીએ ’ તેમના જીવનમાં તેમ તેમનાં કાવ્યોમાં હા-સ્યની છાયા સરખી નથી. તેઓ નિરાશાવાદી Pessimist કે દૈવવાદી Fatalist હોય એમ જણાય છે.

‘ત્યાગ’ એ કાવ્યમાં જગતથી વિરક્ત થયેલાં માનવની સંસાર ત્યાગની ગતિ વર્ણવી છે. સંસારથી કંટાળીને તે જગત ત્યાગ કરતો હોય એવું નથી પણ પોતાના આત્મ કલ્યાણ અર્થે, પોતાની રાજ્ય ખુશીથી, સંસારનો ત્યાગ કરે છે, એવું સ્પષ્ટ જણાય છે.

કેં છે ખુશી ! કેં છે નહીં ! દિલ જાણતું જે છે તે છે !

ન્યાં ન્યાં ઠરી દીલની ખુશી, ત્યાં ત્યાં ખુશી દિલ છે નકી !

પેદા કર્યો તો ઇસ્ક ત્યાં ના કોઈને પૂછ્યું હતું !

એ બૂસવા જો છે ખુશી તો પૂછવું એ કેં નથી !

છે ઇસ્ક જોયો ખૂબ તો જોવું હવે જે ના દીકું.

કિસ્મત બતાવે ખેલ તે આનન્દથી જોવા સહી !

વળી આમ સંસાર ત્યાગ કરનાર વૈરાગ્યની દશાએ પહોંચ્યો હતો. તેનું દિલ સંસારથી ઊઠી ગયું હતું. અને તેની વૈરાગ્ય ભાવના કેટલી પ્રબળ છે તે નીચેની કડીઓથી સમજાશે.

મા આંસુથી, ના ઝુલ્મથી, ના વરસથી, ના બન્ધથી,

દિલ જે ઉઠ્યું રોકાય ના, એ વાત છોડો કેદની.

વળી—

મુજ ઉમિં એ તમ વારિધિ ! તમ વારિધિ મુજ ઉમિં છે !

જે હિસ્મતે આ છે બન્ધુ, તે જાણશો કોઈ નહીં !

૧. હું ન્યાં જાઉં છું ત્યાં તમો કોઈ આવવાનો પ્રયત્ન પણ

કરશે નહિ. કારણ કે મને પહોંચવાના હઝારો પ્રયાસો કરેથી પણ મને પહોંચી શકશે નહિ.

આથી તેના મૃત્યુની ગતિ સૂચવાતી નથી. તે શીર્ષક અને પાછલી પંક્તિઓથી સમજાય તેવું છે. અહિં જગતનો ત્યાગ નહિ પણ સંસાર ત્યાગની ગતિ સૂચવે છે. વિરકત માણસ પોતાના જગતના અવિરકત આપ્તજનો પ્રત્યે ઉદ્દેશી કહે છે કે “સો સો દિવાલો આંધતાં ત્યાં ફાવશે કોઈ નહીં” એટલે મારા અને તમારા વચ્ચે અન્તર-સ્થાનિક નથી પણ માનસિક છે. આપણે સાથે હોઈએ કે દૂર હોઈએ છતાં પણ તમારા અને મારા વચ્ચે વિચાર અન્તર રહેશેજ. એમ કહી પોતાનું માનસિક પરિવર્તન સૂચવે છે.

સો સો દિવાલો આંધતાં=અનેક પ્રયત્નો કર્યે છતાં.

૨. તમારા આંસુથી, ઝુલ્મથી કે પ્રેમથી કે બન્ધનથી મને હવે તમે રોકી શકશે નહિ, મારી ગતિને દબાવી શકશે નહિ. કારણ કે સંસાર પરથી માફ દિલ ઉડી ગયું છે, તેથી ફરીથી-સંસાર પર સ્તેહ દરેજ નહિ.

આ ટુંકના ભાવાર્થને અનુસરતી ભાવાર્થવાળી એજ કવિની બીજી પંક્તિઓ છે કે.

‘પીળાં પર્ણો ફરી નથી થતા કોઈ કાળેજ લીલા,
ભાગ્યા હૈયાં ફરી નથી થતા, કોઈ કાળે રસીલાં.”

આમાં કવિ તેની વિરકત ભાવના બતાવે છે.

ઝુલ્મ=જુલમ વરલ=પ્રેમ, અભેદભાવ

૩. જેમાં તમારી ખુશી હોય તે તમે કરો અને મારી ખુશી પ્રમાણે હું કરું છું. શું હતું? અને શું થયું? વિ-આખતો કોઈ પૂછશે જ નહિ.

આમાં પોતાની કાર્ય સ્વતંત્રતા સૂચવે છે. જે પોતે કરે છે તે સમજીને અને પૂર્ણ વિચાર કરીને જ કરે છે એમ સમજાવવાનો પ્રયત્ન છે.

૪. સંસાર ત્યાગ કરવાની મારી થોડી ઘણી ખુશી છે અને થોડી નથીયે. શાથી છે અને શાથી નથી તે ફક્ત માફે હૃદય જ જાણે છે. પણ તમારે તો ફક્ત એટલું જ સમજવું કે જે કાર્યમાં હૃદયની ખુશી થઇ તે કાર્યમાંજ દિલને આનંદ મળે છે.

તમને સંસારમાં પ્રિત છે. અને તેથી સંસાર માણવામાં તમારું હૃદય ખુશ થાય છે. મારી ખુશી સંસાર ત્યાગમાં ઉતરી છે અને તેથી તેમ કરવામાંજ મને આનંદ મળશે. તમને જેટલો અને જેવો આનંદ સંસાર માણવામાં મળશે તેટલોજ ને તેવોજ મને સંસાર ત્યાગ કરવામાં મળશે એવો ભાવાર્થ છે.

‘કે’ છે ખુશી, ‘કે’ છે નહીં ! ’

એમાં ત્યાગ ભાવના પ્રબળ છતાં, ભોગવેલા સાસારિક પ્રેમ અને સુખની સ્મૃતિ થાય છે. એથી એ સિદ્ધ થાય છે. કે તે સંસારથી કંટાળીનેજ સંસાર ત્યાગ કરતો નથી. પણ સંસારનું મિથ્યાત્વ સમજી આત્મ કલ્યાણના માટેજ કરે છે.

૫. પ્રેમ કરતાં મ્હેં કોઇને પૂછી જોયું નહોતું. હવે ને તોડવા પ્રતિ મારી ઇચ્છા થઇ છે તો તે તોડતાં પણ મારે કોઇને પૂછવાની જરૂર નથી.

આમાં પ્રેમની સ્વાભાવિકતા દર્શાવી છે. પ્રેમ કયો કરાતો નથી અને તોડયો તોડાતો નથી એવો ભાવાર્થ છે. અમુક વસ્તુ ઉપર પ્રેમ સ્વાભાવિક રીતેજ થાય છે અને પ્રેમ તૂટે છે તે પણ કુદરતી રીતેજ. પ્રેમના વિષયમાં પુરૂષાર્થ નિબ્ધન છે. એવો ભાવાર્થ છે. હવે એ પ્રેમ વસ્તુ ઉપરથી માફે મન ઉડી ગયું છે. એવો સાર છે.

ઇસ્ક=પ્રેમ. પૂછયું હતું=સલાહ લીધી હતી, ખૂસવા=તોડવા.

૬. પ્રેમનો મ્હેં ખુબ અનુભવ કરી લીધો છે, માણ્યો છે, હવે જે અત્યાર સુધી આ સંસારમાં જે ન દીધું, ન દેખાયું, તે જોવાની મારી ઇચ્છા થઇ છે. હવે માફે પ્રારબ્ધ જે જે અનુભવ કરાવે તે કરવા છે અને તેમાંજ મારો આનંદ છે.

‘ છે ધશ્ક જોયો ખૂબ તો જોવું હવે જેના દીકું ’ એમાં કે’ છે ખુશી ! કે’ છે નહીં ! ’ એની માફક સંસાર સુખની તપ્તિ અને અને વિરક્તભાવનાની પ્રબળતા બતાવી છે. સંસારની સુખની બાજુ તેણે અત્યાર સુધી જોયું છે, દુઃખની બાજુ જોયું નથી તે જોવાની ‘તેનામાં ઉત્સુકતા જાગી છે એવો ભાવાર્થ’ છે. અણ અનુભવેલું અનુભવવા કેવી તિફલું ઇચ્છા છે તે હવેની ટુંકથી સમજાશે.

કિસ્મત=પ્રારબ્ધ, નસીબ, ખેલ=દુનિયાના ખેલ=દુનિયાના રંગ દંગ.

૭. સકળ સંસારને જોવા એટલે સંસારની સુખ અને દુઃખ બન્ને બાજુ નીહાળવા મારી આંખ ધુમ્મટ ઉપર ચઢી છે. એટલે હું સંસારથી પર થઈ જોવા માગું છું. આમ સંસારનો પૂર્ણ અનુભવ કરવાની મારી પ્રબળ ઇચ્છા છે તો હવે મારી આંખોએ પાટા બાંધવાથી મને તેમ કરતાં તમે અટકાવી શકશો નહિ.

આમાં જ્ઞાનના ઉદયનું સૂચન કરાયું છે. સંસારમાં ફક્ત સુખજ છે અને દુઃખ નથી એવો તેનો અનુભવ પાટો છે એમ તેને સમજાય છે. અને હવે સંસારની દુઃખની બાજુ જો કિસ્મત બતાવે તો જોવાની તેની ઇચ્છા થઈ છે.

‘ તે ચશ્મ પર પાટો તમે વીંટી હવે શકશો નહીં. ’ એથી એની ઇચ્છાની પ્રબળતા સૂચવી છે.

ચશ્મ=આંખ.

ધુરજ=ધુમ્મટ.

આલમ=જગત.

તે ચશ્મ...નહીં=મારી દષ્ટિ ચૂકાવી શકશો નહિ.

૮. જો તમારે મહારી યાદગીરીમાં કબર બાંધવી હોય તો બાંધજો. પણ તેમાં દાટવાને માટે તમને માફે શરીર મળી શકશે નહિ, ત્યાં તો તમારે મહારે બદલે બીજા કોઈનેજ સુવાડવો પડશે. અને જ્યાં હું દટાયો હોઉં ત્યાં તમે ફૂલ પણ ચઢાવશો નહિ.

આમાં પોતાની ભાવિગતિ સૂચવે છે. પોતે સંસાર છોડી જાય છે અને ફરીથી તે તેમને મળનાર નથીજ એવો ભાવાર્થ છે. પોતાની દેહ ક્યાં પડશે તે પોતે કહી શકતો નથી. સંસાર ત્યાગ કરી તે દૂર દૂર જશે અને ફરીથી તે આમ જનોને મળી શકશે નહિ માટે તેનું મૃત શરીર પણ તેમને મળી શકશે નહિ એથીજ એ પોતાની કબરમાં બીજાને સુવાડવાનું કહે છે. વળી જો કાળે કરીને અનાયાસે તેમને જાણ થાય કે અમુક કેકાણે તેનું મૃત શરીર દટાયું છે તો ત્યાં ફક્ત ચઢાવવાની તે મનાઈ કરે છે કારણ કે તેવી મોટાઈ પ્રત્યે તેને હવે તિરસ્કાર થયો છે, એમ ખતાવે છે. અને એ હવેની હુંક ઉપરથી વધારે સ્પષ્ટ થાય છે.

કેાઈને સુવાડજો=કેાઈનું શરીર દાટજો.

વેરશો=ચઢાવશો. (પૂજ્ય ભાવથી).

૯. ફૂલોથી શું ? પ્રેમથી શું ? અને મૃત્યુવશ તમારા જેવાઓથી શું ? દરિયાના માછલાને મોજાઓનો કાંઈ હિસાબ નથી. આમાં ફૂલ ચઢાવવાથી શું થાય ? તમારા જેવા મૃત્યુવશ માનવીઓના પ્રેમથી શું ફાયદો થવાનો છે ? અને એવી તમારી હૃદયોર્મિઓ મારા જેવા દરિયાના માછલાને નડતર રૂપ થઈ શકે તેમ નથી. એવો ભાવાર્થ છે. દરિયાના માછલાની ઉપમાથી પોતાની ભાવના વિશાળ થઈ છે, અને જગતનાં મોજાંથી પોતે પર થઈ ગયો છે એવું સૂચવે છે. તમે મારી કબર ઉપર ફૂલો વેરવાના કે એવાજ પ્રકારના બીજા પ્રેમ-પ્રયોગો કરી જોશો તો પણ તે હવે નિષ્ફળ થશે. એ તમારી હૃદયોર્મિઓ હવે મારા કલ્યાણ માર્ગમાં નડતર રૂપ થશે નહિ કારણ કે મારું વિહાર સ્થાન દરિયા જેવું વિશાળ થયું છે એમ કહેવાનો આશય છે.

જનારને=મૃત્યુવશ. ઉર્મિઓ=તરંગો (મનનાં કે દરિયાનાં).

૧૦. મારાં હૃદયની એકજ ઉર્મિ--તરંગ તે તમારા દરિયા જેટલો વિશાળ છે. એવીજ રીતે તમારો દરિયો તે મારે મન એક દરિયાનું

મોજીનું માત્ર છે. જે યુક્તિથી હું આવી યોગ્યતા સંપાદન કરી શક્યો છું તે તમે કોઈ સમજી શકશો નહિ.

આમાં પોતાની વિશાળ ભાવના ખતાવી છે. જગતની સંકુચિતતા હવે તેણે ત્યાગી દીધી છે. તેનામાં જ્ઞાનસંચય થયો છે એમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે. ‘જે હિકમતે આ છે બન્યું, તે જાણુશો કોઈ નહીં!’ એમાં તે યોગ્યતા તેનામાં શાથી આવી તે સમજાવું મુશ્કેલ છે. તેવી યોગ્યતા સંબંધી જ્ઞાન નૈસર્ગિક છે, સંસાર મટયા પછી જ તે જ્ઞાન માણુસને થાય છે એમ કહેવાનો આશય છે.

વારિધિ=દરિયો. (વારિ+ધિ=પાણીને ધારણ કરનાર).

હિકમત=કળા.

૧૧. કર્યું પૂછશે નહિ, કોઈ ખોલશે પણ નહિ. જેવા આનંદમાં છો તેવાજ આનંદમાં રહેજો. જે મારા ગયાથી શોક કરશે તો તે વ્યર્થ છે અને તેને માટે તમને સાંત્વન આપનાર કોઈ મળશે નહિ.

આમાં ત્યાગની ધૃષ્ટાંતી અતિ પ્રખળતા અથવા અપરિમિતતા દર્શાવી છે. ‘વ્યર્થ’ આંસુ ખેરશે તો લૂછશે કોઈ નહીં!...એથી પોતાના મનની દૃઢતા ખતાવી છે કે તેવા મિથ્યા પ્રેમપ્રયોગોથી તે હવે છેતરાય તેમ નથી. વળી પોતે જાય છે અને તે સદાને માટે એમ પણ અર્થ સૂચવાય છે.

વ્યર્થ=ફેાગટ. આંસુ ખેરશે=રડશે. લૂછશે=સાંત્વન આપશે.

મલખારી.

ઇતિહાસની આરસી.

આ કાવ્યનું નામ ‘ઇતિહાસની આરસી’ રાખવામાં આવ્યું છે તેનું પ્રયોજન એ છે કે જેમ ‘આરસી-દર્પણ’માં આપણે આપણી મુખાકૃતિ જોઈએ છીએ, અને તેને યથાર્થ રૂપે ત્યાં નિહાળીએ

છીએ તેજ પ્રમાણે કાળને લીધે દેશમાં થયેલા સ્થિતિઓના ફેરફારો પણ ઇતિહાસ દ્વારા આપણે યથાર્થ સ્વરૂપમાં જાણીએ છીએ. પ્રાયેક દેશનો અસ્તોદય કાળક્રમે કેવી રીતે અને કયા કારણથી થાય છે તે આપણને ઇતિહાસથી સમજાય છે. અહિંઆં કવિ ધરાન, ગ્રીસ, રોમ વગેરે રાજ્યોના તેમજ ભારતવર્ષનાં પ્રાચીન રથજોનાં દૃષ્ટાંતો આપીને ઉદયના શિખર ઉપર ચઢેલાં તે બધાં કેવી રીતે અસ્તના ગતિમાં ગરી પડ્યાં તેનું ટુંક વૃત્તાન્ત રજુ કરે છે, અને તે ઉપરથી રાજ્ય રાણીઓને ઉપદેશ આપે છે કે તેમણે અલ્પકાલીન સત્તાથી પ્રભાઈ જવું નહિ. તેમજ લક્ષ્મીના ઢગલાથી ગર્વિષ્ઠ થવું નહિ. કારણ કે તેમની તે સત્તા અગર લક્ષ્મી ફક્ત થોડાક કાળ માટેજ તેમની પાસે રહેશે. દુનિઆમાં કોઈ પણ રાજ્ય મહારાજ્ય એવા નથી કે જેમણે પોતાની લક્ષ્મી અગર સત્તાને ટકાવી રાખી હોય.

રાજારાણા—સંબોધન વિભક્તિમાં છે. **અકકડ**—ગર્વિષ્ઠ, તોરી, મીનસી. **શેના** ?—શા માટે ? **વિસાત**—હિસાબ, ગણના. **તમ**—તમારા. **લાખ**—ધણી. ભલે તમે લક્ષાધિપતિ અગર કોટયધિપતિ હો. **લાખ-બરાબર**. તમારા લાખ રૂપીઆના ઢગલા તો રાખોડીની મૂઠી બરાબર છે. તમારા રૂપીઆની કિંમત રાખોડી જેટલી છે. મૂઠીમાં રાખેલી રાખોડી જેમ પવનમાં ઉડી જાય તેમ તમારી લક્ષ્મીને જતી રહેતાં વાર નહિ લાગે. **કોડ**—કરોડ. તમારા કરોડ રૂપીઆ પણ છેવટે તમને છોડીને જતા રહેશે. સત્તા—બરાબર તમે જો સત્તાથી ગર્વિષ્ઠ બનતા હો, તો પણ તે વ્યર્થ છે કારણ કે તમારી સત્તા તે હમેશાં ટકનારી નથી. તે તો સૂકા ઘાસની માફક થોડા સમયમાં અલોપ થઈ જશે, સૂકું ઘાસ જાતે બળે છે અને બીજને બાળે છે તેમ તમારી સત્તા જાતે નાશ પામીને બીજને બાળે છે પણ નાશ કરશે. **કાળચક્રની ફેરીએ**—સમય રૂપી ચક્રના ફરવાની સાથે મોટા રાજ્ય તથા મહારાજ્યો પણ ચાલી ગયા છે **આલમનાં**—દુનિઆનાં **શાહ**—રાજ્ય દુનિઆ ઉપર જેમની આજ્ઞા ફરતી હતી એવા ચક્રવર્તી

આદશાહોના સગાંઓને આખરે ભીખ માગતાં—અત્યન્ત ગરિબાધર્મિં
આવી પડેલાં મેં નજરે જોયા છે. અથવા શાહચાલમ પાદશાહનાં
કુટુંબીઓને રસ્તામાં ભીખ માગતાં મેં જોયાં છે.

૨ જમશેદ—ધરિનનો ચોથો રાજ. એ ધણોજ પ્રસિદ્ધ રાજ
ગણાય છે. તેની મુખાકૃતિ સૂર્ય જેવી હતી માટે તે ‘જમશેદ’ નામથી
ઓળખાય છે. (શેદ—સૂર્ય) તેણે પોતાના લાંબા રાજ્ય દરમ્યાન પ્ર-
જાની ઉન્નતિ માટે ઘણું કર્યું હતું. જરથોસ્ત્રીઓના નવા વર્ષને
સ્વિસે નવરોઝના ઉત્સવની શરૂઆત તેણે કરેલી. ધરિનના પ્રથમ
રાજવંશનો એ સાતમો રાજ હતો. તે ન્યાયી અને ઉદાર રાજ
હતો. તે ખરેખર આદર્શ પુરુષ હતો. તેના સમયમાં રાજ્યની જાહે-
જલાલી સારી હતી અને પ્રજા મુખી હતી. ખુશરો—તેનું નામ ખુશર
પેરવીઝ હતું. તે હોરમઝનો છોકરો હતો. તે ઉદાર હૃદયનો હતો. તેમ
કળાકારોનો આશ્રયદાતા હતો. તે યુદ્ધ કલામાં પ્રવીણ હતો. રાજશા-
સનનો પણ સારો અનુભવ ધરાવતો હતો. તેના દરબારનો ભપકો તથા
વૈભવો પુષ્કળ હતા. તેની પાસે દ્રવ્ય પણ અઢળક હતું. આમ છતાં
તેનું દૈવ એવું હતું કે તેના પોતાના છોકરાના હાથેજ તેને ત્રાસદાયક
રીતે મરવું પડ્યું. અરદેશર બાબેગાન ધરિનના અસરીઅન વંશનો
પહેલો રાજ તે હતો. તેનું મૂળ નામ બહમન હતું. તેના શૌર્ય તથા
નિર્ભયતાને લીધે તેના દાદા ગુસ્તરપે તેનું નામ અરદેશર પાડ્યું
હતું. ‘બાબેગા’ એની અટક હતી. કારણ કે તે બાબેકની દીકરીનો
દીકરો હતો. રસ્તમ—તે ઝાલનો છોકરો હતો. ધરિનનો સુપ્રસિદ્ધ
વીર તે ગણાય છે. કૈકાસના હાથ નીચે તે સરદાર હતો. ફિરદુશીએ
શાહનામામાં એના વિષે ઘણી વાર્તાઓ વર્ણવી છે. આ બધામાં દયા-
જનક વૃત્તાન્ત એ છે કે તેનું મૃત્યુ તેના પુત્ર રસ્તમના હાથે થયું
હતું. ઇંગ્લેન્ડના કવિ મેથ્યુ આર્નોલ્ડે ‘સોહરાબ અને રસ્તમનું એક
કાવ્ય પણ લખ્યું છે.

નહિ તુજને-ભાન .ઉપર જણાવેલા રાજઓનું શું થયું તેની

ખખર તને કે મને નથી **યુનાની**-ગ્રીસ દેશનો. સીકંદર અલેક્ઝાંડર મેસેડોનીઆનો વતની તે ઇતિહાસમાં મહાન અલેક્ઝાંડર તરીકે જાણીતો છે. તે એક વખત પૂર્વમાં પંજાબ સુધી લશ્કર લેખને ચઢી આવ્યો હતો અને ત્યાંના પોરસ રાજાને હરાવ્યો હતો. **રૂમી** રોમદેશનો **સીઝર**-જુલીઅસ સીઝર નામનો રોમદેશનો મહાન બાદશાહ. એના વખતમાં રોમન સામ્રાજ્યની હદ ખૂબ વિસ્તરી હતી. **અવની** પૃથ્વી. **સારોલવ**-આખી દુનિઆ, તમામ દુનિઆના લોકો. **મર**-ભલેને. **યૂએમારે**-મોટા પોકારે કરે. **કિરતાર કચેરીએ**-કર્તા ઇશ્વરના દરબારમાં. હશે-કચેરીએ. કેટલાક તો ઇશ્વરના દરબારમાં હાથ જોડીને પોતાનાં કર્મોનો હિસાબ આપવાને ઊભા હશે.

૩ **અયોધ્યા**-રામચંદ્રની જન્મભૂમિ. હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે આવેલું છે **બેટદ્રારકા**. યાદવોની રાજધાની, અને યાત્રાનું એકધામ કાઠીઆવાડના ખુણામાં એખામંડળમાં આવેલું છે. **નાથદ્વાર**-વૈષ્ણવોનું એક યાત્રાનું મોટું સ્થળ. મેવાડમાં ઉદેપૂર રાજ્યની હદમાં છે. **હરદ્વાર**-પણ યાત્રાનું સ્થળ છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આવેલું છે, **ધરને આંગણે-મારી**. ખીજ સ્થળોની શીદ વાત કરે, મારા ધર આંગણે જે સ્થાનની હું બહુજ નિકટમાં છું એવા સુરત શહેરની દશા બ્યારે અત્યારે જેઉં છું ત્યારે મારા હૃદયમાં ધણોજ ક્ષોભ થાય છે. **સૌરાષ્ટ્ર**-કાઠીઆવાડ. **કાળાકેર** કૂર જીલ્લમ, નિર્દય ત્રાસ. દખ્ખણ-ફેર. દક્ષિણ દેશની દુઃખી હાલત જેઈને શત્રુઓની આંખમાં પણ તમ્મર ચઢે. **હજી-કેરીએ** ? શું આટલાથી વિનાશની હકિકત જાણીને તમને સંતોષ થયો નથી ? આથી વિશેષ જાણવાની ઇચ્છા છે હજી વિશેષ વિનાશનાં ચિન્હો જેવાં છે ?

નરસિંહરાવ.

પ્રેમળળયોતિ.

આ કાવ્ય કાર્ડિનલ ન્યૂમેનના 'Lead Kindly Light' એ કાવ્યના અનુવાદ રૂપે છે. છતાં આપણને જાણે સ્વતંત્ર કાવ્ય હોય તેમ જણાય છે. 'પ્રેમળળયોતિ' જેવી શબ્દ રચનાથી જ તે અનુવાદ છે એમ સમજાય છે, બાકી બીજી રીતે તે સ્વતંત્ર જેવું લાગે છે.

પ્રેમળળયોતિ: માયાળુ પ્રકાશ, તારો, એ પરમાત્મા માટે પ્રયોજ્યો છે. દાખવી, બતાવી. જીવનપન્થ જીવનનો માર્ગ ઉજળ-ઉજળ કર, પ્રકાશથી ભર. હે પરમાત્મા તારો માયાળુ પ્રકાશ દેખાડીને, તારી કૃપા રૂપી પ્રકાશ દેખાડીને મારા જીવનના માર્ગને ઉજળ-વળ બનાવ. મારા જીવનને ઉજળું-યશસ્વી, સુપુણ્યના પ્રકાશવાળું બનાવ. ઘેરે-ઢાંડી દે. ઘન અંધાર-અત્યંત ગાઢ અંધકાર નવ-નહિ. દૂર-ઉજળ. હું મારા પોતાના સ્થાનથી ઘણે દૂર પડ્યો છું. હે પરમાત્મા તમે જે મારું સ્થાન છો તેથી હું છૂટો પડી ગયો છું અને સંસારના ગાઢ અંધકારથી ઘેરાઈ ગયો છું જેથી મને કયી દિશામાં પ્રયાણ કરવું તેની પણ કશી સમજ પડતી નથી. સંસાર રૂપી ઘેર રાત્રિમાં હે પ્રભુ તુંજ આ શિશુની સંભાળ રાખી શકે એમ છે. માટે તું મને અંધકારવાળા ભાગમાંથી તારી કૃપાના બળે પ્રકાશમાં દોરીજ.

૨ ડગમગતો-ડોલતો, ઢસુપડુ થતો. નિશ્ચયમાંથી ખરી જતો. આ સંસારમાં મારી જીવનયાત્રા દરમ્યાન હે પ્રભો મારા પગને ડગી જતા તું બચાવ. મારી ઈચ્છા ઘણે દૂર સુધી જવાની નથી. ભલે મારી યાત્રા થોડી હોય, પણ તેમાં સ્થિરતા હોય તો તે બસ છે. એક ડગલું પણ ડગ્યા વગર સીધી રીતે મૂકી શકું તો તે બસ છે. માટે હું મારી પ્રયાણ યાત્રા દરમ્યાન ખિલકૂલ ખરી ન પડું. એમ તું કર. અર્થાત્ મારા નિશ્ચયોમાં મને દૃઢ બનાવ. હામ-હિમત. અત્યાર સુધી

હું આત્મબળથી ઝુઝુમતો હતો. હું એમ માનતો હતો કે મનુષ્યને અન્ય કોઈની પરમાત્માની દિવ્ય શક્તિની પણ જરૂર નથી. એ રીતે વર્તતાં હું મારાં ઘણાં કાર્યોમાં પછાત પડી જતો. મારા સંકલ્પો અધા લલમળી જતા. પણ હવે મને ખબર પડે છે કે પરમાત્માની દિવ્ય શક્તિની સાહાય્ય સિવાય મનુષ્ય એક ડગલું પણ ચાલી શકે નહિ. હવે ગર્વને બદલે દૈન્ય ભાવ મારામાં સ્ફુરે છે. તો હે પ્રભુ ! હવે હું આપની સહાય ઇચ્છુ છું તો આપ મને તે સહાય આપો **લોપ સ્મરણુથી-સ્મરણુના** લોપથી, વિસ્મૃતિથી. **સ્મરણ-ભૂલ પર્વ**-મૂર્હત. સમય. હું અત્યાર સુધી દુનિઆના બહારના ઝપકાથી અંતઃગ ગયો હતો અને ભય છતાં પણ ગર્વમાં છક્યો હતો. પણ વર્ષો પસાર થતાં વિસ્મૃતિને લીધે સઘળા ભૂલો આજે ભૂલી ગયો છું. અને આજથી તારી કૃપાના બળે નવું જીવન મેળવ્યું છે.

૫ **નિભાવ્યો-ટકાવ્યો.** સેર-ધારા, અત્યાર સુધી હે પ્રભો તારા પ્રેમથીજ હું મારી જીવન યાત્રામાં આટલો ટકી રહ્યો છું. અને મારી ખાત્રી છે કે તું મને મારા મૂળ ધર તરફ પ્રભુના ધામમાં ફરીથી તારી પ્રેમભર્યાતિની ધારાઓ વર્ષાવીને પાછો પ્રાપ્ત કરાવીશ.

૬ **કર્દમભૂમિ-કાદવવાળી** જગ્યા **કલણુ-ગરણુ.** ખસી પડાય એવું. **ગિરિવર-મોટા પર્વતો કેરી-ની કરાહ-બેખડો.** ધસમસતા વેગથી દોડતા. **વટાવી-ઓળંગીને.** તારી કૃપાથી હું કાદવવાળી ભૂમિ જેમાં મનુષ્ય ગરક થઈ જાય છે તે દુર્લભ પર્વતની બેખડો, અને વેગથી વધતા નદીઓના પ્રચંડ પ્રવાહોને તરી શકીશ. તારી કૃપા શક્તિ જરૂરથી મને પ્રભુના ધામમાં પહોંચાડશે. અહિંયાં કર્દમ ભૂમિ વગેરે પાપ, અધર્મ વગેરેનાં વાયક છે. ઇશ્વરની કૃપાથી જીવ પાપ, અધર્મ વગેરેમાંથી દૂર થઈ શકે છે. પોતાના બળથી નહિ પણ ઇશ્વરના બળથીજ પાપાદિની નિવૃત્તિ થાય છે આ ઇશ્વરની કૃપાનો સિદ્ધાંત ભાગવત ધર્મ અગર વૈષ્ણવ ધર્મોનો પરમ સિદ્ધાંત છે. તેમ ખ્રીસ્તી

ધર્મ પણુ આનોજ સ્વીકાર કરે છે. દુનિઆમાં ન્યા ન્યાં ભકિત માર્ગો છે તે સર્વનું મૂળ ધર્મસ્થિતિ કૃપામાં છે.

૭ રજની-રાત્રિ. અવિદ્યારૂપી સંસારની દશા. પ્રભાત-પ્રભુમય જીવનરૂપી. દિવ્યગણે દેવદૂતો. હવે તારીકૃપાથી હે પ્રભો ! હું શ્રદ્ધા-પૂર્વક માનું છું કે મારી સંસારની દશા દૂર થઇને પ્રભુમય જીવનના પ્રભાતને હું જોઇશ, અને તે સમયે તારી કૃપાના પ્રકાશને હું જરૂરથી ઝીલી શકીશ. તે સમયે જે અન્ય પ્રભુના ભકતો રૂપી દેવદૂતોનાં સુંદર મુખને હું જોઇ શકતો નહોતો, તેમને જોઇ શકીશ. સંસારાવસ્થામાં સાધુ તથા સંત પુરુષો આપણી નિકટ હોય તો પણ આપણે તેમને પીછાણી શકતા નથી. તે તમામના જીવનની કાળી બાજુએ આપણને દેખાય છે એનું કારણ આપણી આજુ બાજુએ ફરી વળેલું સંસારાવસ્થા રૂપી તમઃજવનિકા છે. પણ ન્યાં તે દશા દૂર થાય છે અને આપણે પ્રભુમય જીવન તરફ વળીએ છીએ તે સમયે સાધુ તથા સંત પુરુષોને જોઇ શકીએ છીએ. અહિંયાં દિવ્ય ગણે એટલે સાધુ તથા સંતપુરુષો ભકતો સમજવા. આ કાવ્ય પ્રભુભકિતથી પ્રચુર છે. આમાં ભગવાનની કૃપાને ચાચનાર ભક્ત હૃદય કેટલું પ્રભુને મેળવવાને ઉત્સુક થઇ રહ્યું છે તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. પ્રભુની કૃપા, પ્રભુમાં શ્રદ્ધા, અને દીનતા જે જીવનમાં સંચાર પામી છે તેજ જીવન ઉત્તમ પ્રકારનું છે એવો આ કાવ્યનો અર્થ મોઘ છે.

આ કાવ્યના અનુવાદની ભાષા સરખાવવાને અમે અહિંયાં નીચે 'ન્યૂમેન'નું મૂળ કાવ્ય આપીએ છીએ.

Lead, kindly Light, amid the encircling gloom

Lead thou me on

The night is dark and I am far from home,

Lead thou me on.

Keep thou my feet, I do not ask to see

The distant scene; one step enough for me.
 I was not ever thus, nor prayed that Thou shouldst
 Lead me on;
 I loved to choose and see my path; but now
 Lead thou me on.
 I loved the garish day, and spite of fears,
 Pride ruled my will; remember not past years.
 So long Thy power hath blest me, sure it still
 Will lead me on,
 O'er moor and fen, o'er crag and torrent till
 The night is gone,
 And with the morn, those angel faces smile
 Which I have loved long since and lost awhile.

આ કાવ્યના ભાવ જોવુંજ એક બીજું કાવ્ય નરસિંહરાવની
 રમરણસંહિતામાં પ્રયોજેલું છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

મંગલ મંદિર ખોલો,
 દયામય ! મંગલ મંદિર ખોલો ધ્રુવ.

જીવનવન અતિ વેગે વટાવ્યું,
 દાર ઉભો શિશુ ભોળો.

તિમિર ગયું ને ન્યોતિ પ્રકાશ્યો,
 શિશુને ઉરમાં લ્યો લ્યો ૧

નામ મધુર તમ રટથો નિરંતર.
 શિશુ સહ પ્રેમે ખોલો.

દિવ્ય તૃષાતુર આવ્યો બાલક
 પ્રેમ અમી રસ ઢોળો.

કાર્ડિનલ ન્યુમેનની પ્રાર્થનાના ગીતનો અનુવાદ રા. મલ્લિકાર્જુન રતનજી ભટ્ટે પણ કર્યો છે. “ઓ સ્નેહભ્યોતિ ! દોરોઃ દોરોઃ દોરો રે મને ” એ તેની પહેલી પંક્તિ છે. આ કાવ્યની રા. નરસિંહરાવના પાઠ્ય પુસ્તકના કાવ્યની સાથે તુલના કરતાં નરસિંહરાવના કાવ્યની ભાષા સરળ ને સાદી છે, તેમજ મૂળ કાવ્યના ભાવોને વિશેષ પ્રાસાદિક શૈલીમાં રચવાથી ઉતાર્યા છે.

નાનાલાલ.

તાજમહેલ.

આ કાવ્ય કવિ શ્રી નાનાલાલભાઈનું છે. તેમની કવિતાઓ ભાવનાપ્રધાન (Lyrical) અને સ્વાનુભવ રસિક (Subjective) છે. કેટલીક વખત ભાવના શિથિલ થતાં કૃત્રિમતા આવી જાય છે. પણ ખીજા કવિઓની માફક કૃત્રિમતા એ તેમનાં કાવ્યોનું ખાસ લક્ષણ નથી. કેટલીક વખત ભાવના એટલી ઉચ્ચ અને અર્થ ગાંભીર્યવાળી હોય છે કે સાધારણ વાંચકને સમજવું મુશ્કેલ પડે. સાદિત્યના ખાસ અભ્યાસીઓનેજ તેમનાં કાવ્યો સુગમ છે. કેટલીક વખત ભાવના એટલી વેગવતી હોય છે કે વાંચકનાં હૃદય-કાવ્ય વાચનાં ડોલે છે. તેમની શૈલી તેમના કાવ્યની ભાવનાને અનુકૂળ અને અંધમેસતી થાય છે. અને તેથી તેમની શૈલીને તેઓ ડોલનશૈલી એ ઉપનામથી સંબોધે છે. તેઓ છંદ અને પ્રાસાનુપ્રાસને કવિનાના ખાસ આવશ્યક અંગો નરીકે સ્વીકારતા નથી. જો કે તેમના ખાસ કરીને જીવનની શરૂઆતનાં કાવ્યો છંદ અને પ્રાસાનુપ્રાસના નિયમોખદ છે. ‘તાજમહેલ’ એ તેમનું કાવ્ય છંદખદ છે.

‘તાજમહેલ’ એ તેમનાં ‘ચિત્ર દર્શનો’ એ પુસ્તકમાંથી લેવામાં આવેલું છે. તે પુસ્તકમાં ઉદ્ધૃત થયેલાં દરેક કાવ્યોના વિષય અમુક

અમુક વ્યક્તિઓનું માહાત્મ્ય વર્ણન છે. તેવી વ્યક્તિઓનું શબ્દ-ચિત્ર રજૂ કરવાનો કવિનો પ્રયાસ છે. પણ ‘શબ્દ-ચિત્ર’ (pictorial) કાવ્યની માફક તે શુષ્ક અને નીરસ નથી. કારણ કે તેમાં પણ કવિની ભાવના સતેજ છે. અને ભાવનાથી તે રેખા ચિત્રો અંકાયેલાં છે. જેમ ઉપર કહ્યું તેમ તેમનાં કાવ્યો ભાવના પ્રધાન છે. અને ‘તાજમહેલ’માં પણ ખાલી ‘શબ્દ-ચિત્ર’ કરતાં ભાવના તરી આવે છે. ‘શબ્દ-ચિત્ર એટલે જેવું બાહ્ય દષ્ટિએ દેખાય તેવું શબ્દમાં ચીતરવું. પણ અહિં કવિ તેના વિષયની વસ્તુને પોતાના હૃદયમાં પધરાવે છે, અને પોતાની હૃદય-ઉર્મિઓના પવિત્ર જળથી તેને વધારે શુદ્ધ કરી, બહાર આણે છે. આમ વિચારતાં કવિ શ્રી નાનાલાલનાં આવાં ચિત્ર-દર્શનો એ નામનાં કાવ્યો આંગણ કવિ ટેનીસનનાં ‘ચિત્ર-દર્શન’ કાવ્યો (pictorial poems) કરતાં ઉચ્ચતર છે.

‘તાજમહેલ’ એ કાવ્યનુ વસ્તુ મોગલ આદશાદ શાહજહાને પોતાની પ્રિયતમા ‘મુમતાજના સ્મારક ચિત્ર તરિકે આગ્રામાં લાખોનો ખર્ચ કરી બંધાવેલો તાજમહેલ એ છે. પણ કવિ તેની માત્ર બહારની રૂપરેખા ન ચીતરતાં તેની પાછળ રહેલા પ્રેમની ઉત્કૃષ્ટતાનું વર્ણન કરે છે. તાજમહેલ નીરખતાં તેમને શાહજહાન અને મુમતાજની પ્રેમ ગ્રંથી યાદ આવે છે. અને તેમનું કવિહૃદય એ નિર્જીવ વસ્તુમાં પ્રેમનું ચૈતન્ય જીવે છે. તાજમહેલના અંગે અંગે તેમને પ્રેમ જણાય છે. બાહ્ય કે તે તાજમહેલ એ પ્રેમનું મૂર્ત સ્વરૂપ ન હોય !

૧. આ શું ચિરસ્થાયી લગ્ન (પ્રેમ ગ્રંથી)નો મંડપ રચ્યો છે કે પ્રિયતમના ભગ્ન થયેલાં પ્રેમનું અવશેષ છે ? હે સખિ ! આ મુમતાજનો તાજ છે કે સ્નેહના પંખીનું આશ્રય સ્થાન છે ?

આ તાજમહેલને નિત્ય લગ્નનો મંડપ, ભગ્ન પ્રેમીનો ભસ્મરાશિ, મુમતાજનો તાજ અને સ્નેહનાં પંખીનું આશ્રયસ્થાન તરીકે કલ્પે છે.

નિત્ય લગ્નનો મંડપ=ચિરસ્થાયી અગર સદાકાળના લગ્નનો મંડપ (જેમ લગ્ન વેળા મંડપ ઉભો કરવામાં આવે છે તેમ આ સદાકાળ નભે તેવો લગ્નનો મંડપ.) લગ્ન સમયનો મણ્ડપ લગ્નની શાભામાં વૃદ્ધિ કરે છે. તેની છાયામાં પરણુનાર જોડાં લગ્નગ્રંથિથી જોડાય છે. અહિંઆં ‘તાજ’ની શાભાનું વર્ણન કરવાને તેને ‘મંડપ’ કહ્યો છે. વળી તેની અંદર દંપતી પ્રેમગ્રંથિથી જોડાયાં છે એમ પણ જણાવે છે.

પિયુ=પ્રિયતમ, પ્રેમપાત્ર.

પ્રેમલગ્નનો લગ્ન થયેલા પ્રેમનો=મૃત્યુ પામેલા પ્રેમીનો, (પ્રિય-તમ કે પ્રિયતમાનો) અહિંઆં મૃત્યુ પામેલી પ્રિયતમાનો ખરો શબ્દ પ્રયોગ ‘લગ્નપ્રેમનો’ એમ જોઈએ. શબ્દશાસ્ત્રનો અનાદર અહિંઆં થયેલો હોવાથી ચ્યુત સંસ્કૃતિ દોષ કહી શકાય.

ભસ્મરાશિ=રાખનો દગલો=અવશેષ=દહન પછી રહેલી રાખ.

તાજ=મુગટ અથવા તાજમદાલ. (શ્લેષ) સનેહના પંખીની=પ્રેમ રૂપી પંખીની (રૂપક) વાસયષ્ટિ=આશ્રયસ્થાન. યષ્ટિ=લાકડી. વાસયષ્ટિ=જે લાકડી પર પંખી બેસે છે તે લાકડી.

૨. ન્યાં પળે પળે વસ્તુઓની સ્થિતિમાં ફેરફાર થાય છે. ઘડીમાં ઘૂળની આંધી ચઢી આવે કે ઘડીમાં નિર્મળ આકાશ વાદળથી એકા-એક છવાઈ જાય એવા અસ્થિર વિશ્વની અંદર એક તાજમહેલ રૂપી પ્રેમનો તારોજ સ્થિર અને મહામ છે.

આમાં તાજમહેલનું ચિરસ્થાયિત્વ ખતાવ્યું છે. જેમ આકાશના તારા દુન્યવી વસ્તુઓની માફક સ્થિતિચ્યુત કે સ્થાન બ્રષ્ટ થતા નથી તેમ આ તાજમહેલ રૂપી પ્રેમનો તારો સ્થિતિચ્યુત થતો નથી. તે જાણે કાળથી અતીત હોય એમ કહેવાનો કવિનો આશય છે. તાજ-મહેલ અમર છે, નાશ પામશે નહિ અને ન્યાં સુધી તાજમહેલનું અસ્તિત્વ હશે ત્યાં સુધી શાહજહાંન અને મુમતાજનો પ્રેમ તારક કે જેનું તાજમહેલ એ મૂર્ત સ્વરૂપ છે તે સદાકાળ ઝળકશે એમ કહેવાનો કવિનો ઉદ્દેશ છે. ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર છે.

ધૂળ (સં. ધૂલિ) રજ જમી-એકઠી થઈ. આંધી=વટોળાઓ. મેઘાડંબર=વાદળ જૂથ. ધ. ત. પુ. રહોયલો=છવાયલો. અસ્થિર=અનિ-ત્ય, પરિવર્તન વાળું. પ્રેમતારલો=પ્રેમ રૂપી તારો (તાજમહેલ) ધૂળની ...રહોયલો એ 'વિશ્વ'નું વિશેષણ છે. અસ્થિર વિશ્વમાં તાજમહેલની સ્થિરતા દર્શાવીને તેનું આધિક્ય જણાવ્યું છે. માટે અધિક અલંકાર છે.

૩. આ પંક્તિમાં કવિને પ્રશ્ન થાય છે કે પ્રેમ એ ચંદ્ર છે કે ચિતા છે ? એટલે શીતળતા આપનાર છે કે ઉપાધિમાં હોમી ચિતા જેવો બાળનાર છે ? એ પ્રશ્નના ઉકેલમાં 'પ્રેમીના પ્રેમની ગીતા' (તાજમહેલ) એ અર્થ સૂચક છે. તાજમહેલની પાછળ રહેલા ઇતિ-હાસનું કવિ આહિ સૂચન કરે છે. અને એમ કરી કવિ એવો ભાવાર્થ આણવા માગે છે કે પ્રેમ એ ચંદ્ર નથી પણ ચિતા છે કારણકે તાજમહેલ એ શાહજહાન અને મુમતાજ એ પ્રેમયુગલનું વિરહાભિનું સ્મારક છે.

વિશ્વના મહેલે=વિશ્વના મહેલે=વિશ્વમાં. પ્રેમીના=પ્રેમીયુગલના (શાહજહાન અને મુમતાજના) પ્રેમની ગીતા=પ્રેમ સંબંધી જ્ઞાન આપનારું તાર્કિક પુસ્તક.

૪. આતે પ્રેમની કવિતાનો તાજ (તાજમહેલ, મુકુટ) છે જહોજલાલીનો, સૌન્દર્યનો કે કલાનો, કે મુગલાઈનો છે ? 'વિશ્વના મહેલે'માં તથા 'પ્રેમની ગીતા'માં રૂપક છે.

આમાં તાજમહેલ એ પ્રેમની કવિતા છે, જહોજલાલીનું સ્મારક છે. સૌન્દર્ય અને કલાનો ઉત્તમોત્તમ નમૂનો છે અને મુગલ શહેનશાહનું ગૌરવ નિશાન છે એમ પરોક્ષ રીતે તાજમહેલનું સ્તુતિ-વર્ણન છે. બધી પ્રશંસા તાજમહેલને યોગ્ય છે એમ કહેવાનો કવિનો આશય છે. પ્રશ્નો એ સંદેહાત્મક પ્રશ્નો નથી પણ સ્તુતિ વાક્યો છે. આથી કવિ સૂચવે છે કે દરેક પ્રકારના પ્રેક્ષકને તે આહલાદક થઈ પડે તેમ છે. કેાઇ પ્રેમભોક્તાને કે કેાઇ કવિને તે પ્રેમની કવિતા રૂપે

જણાય, કોઈ ધનાઢ્ય વલવશાળીને તે જાહોજલાલીનું સ્મારક કે મુગ-
લાઈ શહેનશાહનું ગૌરવ નિશાન જણાય, કોઈ સૌન્દર્ય ભોક્તા-
કલાકારને તે સૌન્દર્ય અને કળાનો ઉત્તમોત્તમ નમૂના રૂપે જણાય
એવો ધ્વન્યર્થ છે.

યુવાન કુમારીના અંગેઅંગમાં સૌભાગ્ય દર્શક પાનેતર જે મૃદુતા
આણે છે તેવી મૃદુતા આ તાજમહેલ રૂપી સુંદરીમાં છે. આ તાજ-
મહેલ એ શૃંગારની લીલા રૂપ મુમતાજનું હાસ્ય સ્વરૂપ હોય એમ
જણાય છે. મુમતાજ ન્યારે આવી સૌન્દર્ય-યુક્ત છે ત્યારે વિશ્વ
સૌન્દર્ય રૂપ નૂરજહાં, કહો, કેવી હશે ?

આમાં કવિ તાજમહેલનાં અવયવે અવયવે મૃદુતા જીવે છે
અને એ મૃદુતા કુમારીના અંગે ભરેલી મૃદુતાના દૃષ્ટાંતથી સમજાવવા
પ્રયત્ન કરે છે. કામના ઉપભોગમાં વિષયમા પ્રવીણ, શૃંગારની લીલાનું
તાદ્રશ્ય સ્વરૂપ એવી મુમતાજનું તાજમહેલ એ હાસ્ય સ્વરૂપ છે,
એવી ખીજ સંભાવના છે. અને આ હાસ્ય સ્વરૂપની સંભાવનાથી
તાજમહેલની મૃદુતા (નાજીકતા)માં અધિકતા આવે છે ‘કેવીય તો,
નૂરજહાં, કહો, હશે ?’ એમ કહી નૂરજહાંનું સૌન્દર્ય માહાત્મ્ય અવ-
ર્ણનીય છતાં, જણાવી દે છે. ન્યારે મુમતાજ આવી સૌન્દર્ય યુક્ત
છે, ત્યારે નૂરજહાં કે જેનું સૌન્દર્ય તેના નામ પ્રમાણે સકળ વિશ્વનું
સૌન્દર્ય હતું તે કહો, કેવી હશે ? એમ કહી તે શબ્દાતીત છે,
શબ્દમાં-વાણીમાં-ઉતારી શકાય તેમ નથી એવો ભાવાર્થ આણે છે.
આખી પંક્તિમાં ઉત્પ્રેક્ષાથી કવિ તાજમહેલની સૌન્દર્યશોભા દર્શાવે
છે. ખરી રીતે અહિંથીજ કવિ વિષય ઉપર આવે છે. અત્યાર સુધી
તાજમહેલને દૂરથી જોતાં વિષય પરત્વે કવિ હૃદયમાં જે ભાવ જાગે,
જે કલ્પના તરંગ ઉઠે તે કવિએ કહ્યાં છે. હવે નજીકથી, કલાકારની
દૃષ્ટિએ તાજમહેલની કલાને નીરખતાં જે ભાવ જાગે તે કથે છે.

અંગાંગમાં=અંગેઅંગે (અવ્યય ભાવી સમાસ) માર્દવ=મૃદુતા-
સોહાગ (સં. સૌભાગ્ય)=સૌભાગ્ય દર્શક. પાનેતર=લમ્બવસ્ત્ર-

(લક્ષ) વખતે કન્યાને પહેરાવવામાં આવે છે તે રેશમી સાડી)

પ્રભા=ઓજસૂ તેજ.

શૃંગારલીલા=પ્રેમલીલા.

(અહિં નામ વિશેષણ તરીકે વપરાયું છે.)

શું હસે ! = જાણે હાસ્ય કરે. હાસ્ય રૂપ ન હોય ! ‘મુમતાજ’ હસે શૃંગારલીલાને પણ કર્તા લેઈ શકાય. મુમતાજની પ્રેમલીલા જાણે હસતી હોય એવો તાજમહાલનો દેખાવ છે. અગર હાસ્યનો વર્ણુ શ્વેત હોય છે. તાજમહાલ શ્વેત આરસપહાણનો, હોઠ તેના શ્વેત પ્રકાશની સંભાવના મુમતાજની પ્રેમલીલાના પ્રકાશ માટે કરી છે.

નૂરજહાં=જહાંનુનૂર=વિશ્વનું તેજ (જહાંગીર આદશાહની સ્ત્રી મુમતાજની ફોઈ કે જે અપ્રતિમ સૌન્દર્ય યુક્ત હતી અને તેથી તેનું નૂરજહાં એ નામ રાખ્યું હતું અહિંઆ તાજમહેલનું શૃંગારિણી સ્ત્રી તરીકે કવિએ વર્ણન કર્યું છે.

૬ તાજમહેલ રૂપી સુંદરી જાણે પ્રેમની ભજૂત લગાવી, પ્રેમની જોગણનો સ્વાંગ ધારણ કરી, એકજ દિશામાં મીટ માંડી, પોતાના પ્રિયતમની વાટ નીહાળતી ન હોય એમ જણાય છે. આમાં તાજમહેલની કલ્પના વિપ્રોષિત ભવૃકા નાયિકા સાથે કરી છે. તે જેમ પતિના વિરહમાં જેવી દેખાય છે, તેવો દેખાવ તાજમહાલનો છે.

અહિં કવિ અચેતન તાજમહેલમાં ચેતનત્વનો આરોપ કરે છે અને તેના સમર્થનમાં તેમાં કોઈ વિજોગણ પ્રિયતમાના બધા હાવલાવનો આરોપ કરે છે વળી એ સંભાવના અર્થસૂચક અને અર્થ ગાંભીર્ય વાળી છે. માટે વૃત્તિમય ભાવાભાસ Pathetic Fallacy આમાં છે તાજમહેલ એટલે મુમતાજનું કચ્ચસ્તાન એટલે મુમતાજજ. મુમતાજ મૃત્યુ પામી નથી પણ પોતાના પ્રિયતમ શાહજહાનની અનિમિષ નયને વાટ જોઈ રહી છે. અને તેમાં તેની એટલી બધી ઉત્કંઠા છે કે તે ચેતન છતાં અચેતન જેવી ભાસે છે, એવો અર્થ સૂચવાય છે.

ભરમ=ભભૂત=રાખ. દિગન્ત=દિશ્ અન્ત=દિશાનો છેડો. (૫. ત. પુ. સંધિના નિયમ પ્રમાણે 'ફ' નો 'ગ' થાય છે)=દૂર દિશામાં.
પ્રેમની જોગણુ=પ્રેમનો યોગ સાધનારી વિરહિણી (જોગણુ=યોગિની)
વાટડી=વાટ=પંથ સં. વર્ત્તન ઉપરથી 'વાટ' થાય છે અને તેને 'રી' લઘુતા વાયક પ્રત્યય લાગ્યો છે. 'આંખડી' સં. અક્ષિન્ન ઉપરથી આંખ થાય છે. ક્ષ નો 'ખ' નિયમ પ્રમાણે થાય છે, અને અનુનાસિક ઉમેરાય છે. બદલા-પ્રિયતમ. સ. વલ્લભ ઉપરથી. 'ભ' નો 'લ' થઈને વર્ણવ્યત્યાસના નિયમ પ્રમાણે 'લ' નું સ્થાન 'લ' લે છે, અને 'લ'નું 'લ' લે છે.

૭ ચંદ્ર મમાન મુખવાળી તાજમહેલ રૂપી સુંદરી પોતાના કિયા મિનારા રૂપી કિયા હાથ ઉપર પોતાનું ધુમ્મટ રૂપી મસ્તક દાળી ખેડી છે. વળી પોતાની વાડી ચોક રૂપી છૂટા પાલવ દાળી જાણે કોઈ સુંદરી અખંડ રાસ ખેલતી ન હોય એવું જણાય છે.

અહિં પણ સ્ત્રીના હાવભાવનો કવિ તાજમહેલમાં આરોપ કરે છે. તેથી જાણે મુમતાજ તાજમહેલનું સ્વરૂપ લઈ પ્રેમના રાસ ખેલતી હોય એમ સૂચવાય છે. આવી સંભાવનાઓથી મુમતાજ અને શાહજહાનના પ્રેમનું અમરત્વ બતાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. અલંકાર ઉપમા છે.

ઉર્ધ્વ=ઉંચા. ચંદ્રાનની=ચંદ્ર આનની=ચંદ્ર સમ મુખવાળી. કર્મધારય સમાસ. ખરો શબ્દ 'ચંદ્રાનતા' જોઈએ.

ધુમ્મટશીર્ષ=ધુમ્મટ રૂપી માથું ટેકતી=ટોકાવતી. પાલવ=સાડીનો છેડો શા=સમાન, વાડી ચોક-વાડીની વચમાં આવેલી ખૂલ્લી જગ્યા ચોક સં. ચતુષ્ક, ધ્રા. ચડકક ઉપરથી થયેલો છે. નિલરાસ=અખંડ રાસ=અખંડ નૃત્ય.

આમાં આ પ્રમાણે ઉપમાન, ઉપમેય છે. મિનારા, ધુમ્મટ, વાડી ચોક, એ ઉપમેય છે, અને હસ્ત, શીર્ષ અને પાલવ એ ઉપમાનો છે. ખરી રીતે તો આ પ્રમાણેજ ઉપમાનો ક્રમ લેવો જોઈએ. પણ

કવિએ આ ક્રમને ઉલટાવી નાખ્યો છે. જે ઉપમાન ગણવાં નેહએ તેને ઉપમેય ગણ્યાં છે, અને ઉપમેયને ઉપમાન ગણ્યાં છે. તાજમહાલ અને નર્તકી વચ્ચેનું સાદસ્ય કવિ જણાવવા માગે છે.

૮ જે પ્રેમ પૂરેપૂરો ભોગવાયો નથી અર્થાત અધુરો છે, તે પ્રેમની અભિલાષાઓ વધતી જાય છે. શાહજહાંન અને મુમતાજના લગ્ન પછી શાહજહાંન તેની સાથે પ્રેમનું સુખ પૂરેપૂરું ભોગવી શક્યો નહિ. તેના પ્રેમના મનોરથો અધુરા રહી ગયા, તેથી મુમતાજના મરણ પછી શાહજહાંનને તેને માટેનો પ્રેમ વિશેષ વધતો ગયો તે વિશેષ પ્રેમની પ્રતીતિ રૂપેજ આ તાજમહાલ તેણે બંધાવ્યો છે. વણુમાણ્યા-વગર ભોગવ્યા (બ. વ્રીહિ સમાસ). પ્રેમરાશિ-પ્રેમનો ઢગલો (પ. ત. પુ). મહાસત્ય ' એ કર્મધારય સમાસ.

કુર કાળે ચકવાની જોડી જેવી એ પ્રેમી દંપતીની જોડીને એક બીજાથી વિખૂટા કરી વિશ્વના બે કાંઠે જુદા જુદા આવાસ કરાવ્યાં પણ અદ્વૈત નાથ પરમાત્માને એવો ભેદભાવ સહન થઈ શક્યો નહિ. પરમાત્માને તો તે બન્નેનું એક સ્થાપવું હતું અને તેથી તે દંપતીના મૃત્યુ પછી પણ અભેદભાવની સાક્ષી રૂપ તાજમહેલની સ્થાપનાની પ્રેરણા કરી.

અહિં તાજમહેલને દંપતીઅદ્વિતીય પ્રેમની પ્રતીતિરૂપ માન્યો છે, અભેદભાવની સાક્ષીરૂપ કહ્યો છે. એટલે એ બન્ને બાહ્ય દષ્ટિ-એ-જગતની દષ્ટિએ-લિન્ન છતાં-અલિન્ન હતાં; તેમના આત્મા અને જીવન પરસ્પર એટલાં બધાં ગુંથાઈ ગયાં હતાં-એટ પ્રેત થઈ ગયાં હતાં-કે તેમનામાં લિન્નભાવ (જુદાપણું) જતું રહ્યું હતું. અને આ તાજમહેલ તે તેવા અદ્વૈત ભાવના પુરાવારૂપ છે એમ કહેવાનો કવિનો આશય છે. મુમતાજ અને શાહજહાંન જે કે મરી ગયાં છે છતાં તેમનો પરસ્પરનો અદ્વિતીય પ્રેમ તાજમહેલમાં મૂર્ત થયેલો છે. અને તે અમર રહેશે, કાળ તેનો ગ્રાસ કરી શકશે નહિ કારણ કે અદ્વૈતનાથની પોતાની જ એવી ધૃષ્ટિ છે કે તે અમર રહે, (અદ્વૈત એ

દ્વૈતનું સ્થાપનું હતું ') કાળે જો કે પોતાનું કર્મ કર્યું હતું. બન્ને પ્રેમી-ઓને સારસપક્ષી જોડની માફક વિખૂટાં કરી નાખ્યાં પણ પ્રભુ ઇચ્છાએ અને ઇશ્વરના અનુગ્રહે આવું અદ્વિતીય પ્રેમ દર્શાવે બુંસાવા પામ્યું નહિ. એવો ભાવાર્થ છે.

ચક્રવાની જોડીની ઉપમા આખી કવિ તે બન્ને પ્રેમીઓના મૃત્યુ પછીના તેમના પ્રેમનું વર્ણન કરતો હોય એમ જણાય છે. સાધારણ રીતે એમ મનાય છે કે સારસ પક્ષીની જોડીના નર અને માદા બન્ને રાત્રિએ એક બીજાથી વિખૂટા પડી જાય છે. બન્ને જો કે એક બીજાથી બહુ દૂર નહોતય છતાં પણ એક બીજાને જોઈ કે મળી શકતા નથી. તેથી પ્રત્યેક જન આખી રાત્રિ શોકમાં ગાળે છે. સવારે તેઓ ભેગાં મળે છે ત્યારે રાત્રે છે. આમ સારસ પક્ષીની ઉપમાથી કવિ એમ કહેવા માગે છે કે જો કે તે આત્માઓ મરેલા જણાય છે પણ વસ્તુતઃ તેઓ નાશ થયેલા નથી પણ જીવંત છે. અને ફરીથી તેમનો સંયોગ સધાશે.

વિજોડી=વિખૂટી કરી. ચક્રવાની જોડી=સારસ પક્ષીની જોડી. બેલડા બેવડો, જુદો જુદો. અદ્વૈત=અક્ય. અભેદતા=અભિ-નતા દ્વૈત=ભેદતા અદ્વૈતનાથ=પરબ્રહ્મ-પરમાત્મા=તેના સિવાય બીજું કંઈ નથી. એ એકમાંથીજ સર્વની ઉત્પત્તિ થઈ છે અને એ એકમાજ સર્વનો લય થવાનો છે માટે તે અદ્વૈતનાથ.

૧૦. દંપતી પ્રેમના પ્રત્યક્ષ ચંદ્ર જેવો એ તાજમહેલ હમેશાં અમર રહો, એ તાજમહેલ રૂપી પુનમચંદ્ર પૂર્ણિમાના તેજમાંયે તેજપુંજ છે, તેજનો અંખાર છે.

આમાં કવિની અભિલાષા બતાવી છે. કવિ તાજમહેલને અમરતવનો આશિર્વાદ દે છે. પૂર્ણિમા કેરી જ્યોત્સ્નામાં જ્યોત્સ્નાના 'પુંજ-શી' એમ કહી કવિ સંભાવના કરે છે કે પૂર્ણિમા પોતાનું તેજ જગત ઉપર સ્વાભાવિક રીતે પાથરી દે છે-આખા જગતને પ્રકાશમાન કરે છે પણ તાજમહેલ તેથી પણ વધારે પ્રકાશમાન દેખાય છે જાણે કે

તે તેજપુંજ નહોય. એથી સ્થુલ તાજમહેલની સરેદાઇનો પણ અર્થ સૂચવાય છે.

પૂર્ણિમા=પુનમનો ચંદ્ર જ્યોત્સ્ના=તેજ. પુજ=જ્યો. નિત્યે તપન્ને=અમર રહે. તે=તાજમહેલ.

અહિંઆં કવિ તાજમહેલ હમેશ પ્રકાશો એમ આશીર્વાદ આપે છે માટે ‘આશીઃ’ અલંકાર કહેવાય છે. જ્યોત્સ્નાના પુજ શી’ માં ઉપમા અલંકાર છે. અને ‘દંપતી પ્રેમની પૂર્ણિમા’માં રૂપક અલંકાર છે. દંપતી એ દ્વન્દ્વ સમાસ છે, ‘પૂર્ણિમા’ તપન્ને’ કરતાં ‘પ્રકાશજ્ઞે’ એ અર્થને વધારે સુસંગત છે. ‘પ્રકાશ’ આનંદ આપે છે. જ્યારે તાપ’ સંતાપ ઉત્પન્ન કરે છે; ‘પૂર્ણિમાની જ્યોત્સ્નામાં’ ‘દંપતી પ્રેમની પૂર્ણિમા (તાજમહેલ)’ અને જ્યોત્સ્નાના પુજ, એમાં ઉપમાની પુનરુક્તિ થાય છે. આ પુનરુક્તિ અહિંઆં દોષ રૂપે છે. સમસ્ત કાવ્યમાં કલ્પનાની પરંપરા આવે છે. તાજમહેલ એટલે નિત્ય લગ્નનો મંડપ, લગ્નપ્રેમનો ભસ્મ રાશિ, સ્નેહપંખીની વાસયણિ, પ્રેમ-તારલો, પ્રેમનો ચંદ્ર, શૃંગારિણી, વિરહિણી, નર્તકી, પ્રેમરાશિ તથા દંપતી પ્રેમની પૂર્ણિમા એમ જૂદી જૂદી રીતે કવિએ વર્ણન કર્યું છે.

ખખરદાર.

સદાકાળ ગુજરાત.

આ કાવ્ય રાં ખખરદારે ગુજરાતી સાહિત્યની આઠમી પરિ-
પદ્ધતિ સુબાઇમા અધિવેશન થયેલું ત્યારે ત્યાં ગાયેલું. ગુજરાત માત્ર
ભૂગોળની નિર્દિષ્ટ મર્યાદામાંજ આવેલું નથી પણ જ્યાં જ્યાં એક પણ
ગુજરાતી-સાચો ગુજરાતી-રહે છે ત્યાં ત્યાં હમેશ ગુજરાતજ છે.
એમાં “મહા ગુજરાત”ની સુંદર સ્વદેશપ્રેમની ભાવના છે.

મહોલાત=મહેલ. ગુર્જરી=ગુજરાતી ભાષા. ઉષા=પ્રભાતનો પ્રકાશ. હેલાતી=આનંદ પામતી (હેલા=ગમ્મત. ઉપરથી). ઉષા... હેલાતી=જે ગુજરાતી સાહિત્ય નો અભ્યુદય આનંદ આપનારો છે. લહાણી=આનંદ, ગમ્મત, જંગલ.....પ્રીત=ગુજરાતીઓને ઉદ્ધમ ઉપર એટલી બધી પ્રીત છે કે નિર્જન જંગલમાં પણ તેઓ સુંદર નિવાસ સ્થાન બનાવી મુકે છે અને પોતાના વેપાર ઉદ્યોગ ચલાવે છે. હુલાતી=આનંદ આપતી. સુરવન=(સુર+વન)દેવતાઓનું વન=નંદન-વન. મીરાત=મિસ્કત, હવેલી. દયાનંદ=દયાનંદ સરસ્વતી. શ્રી આર્ય સમાજના મૂળ સ્થાપક ને આર્ય ધર્મના પિતા. દાદા-દાદાભાઈ નવ-રોઝ: પુણ્ય=પવિત્ર. વિરલ=ભાગ્યેજ બીજો મળી શકે તેવી. રસ-ભોમ=રસવાળા ભૂમિ. કુઝે=પોતાનાં પરાક્રમથી આંજી નાખે. ભરતી=સ્વદેશ પ્રેમ રૂપી ભરતી. અદલ=વાળખી, ન્યાય પુર:સર.

શાન્તિલાલ ઓઝા.

મુંઝવણ.

આ કાવ્ય ૨૧૦ ઓઝાની “રસચંદની” અથવા “સુધા-એક ખીલતી કળા” એ નામક એક લઘુ પણ રસિક પ્રેમી યુગલની વાર્તામાં આવેલું છે.

પૂર્વવાર્તા:—

લેખકના શબ્દોમા કહીએ તો “સુધા એક ખીલતી કળા છે. નહિને પુષ્પ ઉંમરે પસંદ કરેલી છે. બેઉ જણાં લગ્ન પ્રેમનું રહસ્ય સમજે છે.” તેઓ બે મિત્ર તરિકે હાસ્યવિનોદમાં અને કવિતાનો શોખ તથા અભ્યાસ વધારવામાં પોતાનો સમય વીતાડે છે. એક પ્રસંગે સુધા બગીચામાં બેસીને નોંધપોથીમાં કંઈક લખ્યા કરે છે. નહિને

ત્યાં આવી પહોંચે છે. તેની નોંધપોથી માગે છે. ને તેમાંથી નહિન આ કાવ્ય વાંચે છે.

મુંઝવણ=મનની ચુંચવણ... અહિં પ્રેમીની મુંઝવણ. પ્રિયતમને કેવી રીતે બોલાવવા તે આખતની મુંઝવણ.

દિલ=મન. રહેજે=જરાએ. બહુ.....ઘણાંયે=જે માણસો હદ ઉપરાંત વિનય ને વિવેક અતલાવે તેવા ઘણા માણસો કપટી હોય છે, દોંગી હોય છે; માત્ર બહારનોજ દેખાવ કરનારાં હોય છે.

જડતાની મૂરતી છે=આબેદુખ જડતા છે. જડ વસ્તુમા જેમ કંઈ પણ લાગણી કે પ્રેમભાવ હોતો નથી તેવી રીતે તેનામાં કંઈ પણ લાગણી કે પ્રેમભાવ નથી. અલંકાર-રૂપક. અથવા અતિશયોક્તિ છે.

દાસી.....ચાહે=જો હું મારી જાતને “આપની દાસી” કહીને બોલાવું તો મને પ્રેમરસ આપવાનો મળી શકે નહિં. કારણ કે જે જણ સમોવડિયાં કે સરખા હોય તોજ તેમની વચ્ચે પ્રેમ ઉત્પન્ન થઈ શકે. પ્રેમનું વાતાવરણ ઉચ્ચ ને નીચ વચ્ચે ઉદ્ભવીજ ન શકે. **પ્રેમરસ=પ્રેમ એજ રસ.** (કર્મ ધારય સમાસ). **સમોવડ=સરખા,** સમાન સ્થિતિ વાળાં. આ જે પંક્તિઓમાં “પતિ ને પત્ની વચ્ચે હક્કની ને હોદ્દાની સમાનતા હોવી જોઈએ” એવો ધ્વનિ છે. **નયન તારલિયા=નયનનો તારો-આંખની કીકી-આંખનું તેજ.** **નયન.....સદાચે=જો** મ્હારા પ્રિયતમને “નયન તારલિયા” કહીને બોલાવું તો તેમને માફ લાગે, તેમના મનને ગ્લાનિ થાય. કારણકે તે હંમેશાં મારા નયનનો ચંદ્ર થવા ચાહે છે. ‘તારો’ થવાનું તેમને પસંદ નથી પણ ચંદ્ર જે પ્રેમની ન્યોતરના રેલાવી શકે છે તે થવાનું તેમને પસંદ છે. “પોતાના પતિને પ્રેમની ઉચ્ચ દિવ્ય ભાવના છે.” એવો આમાં વ્યંચ્યાર્થ છે. **વસમો=વિરોધી, શત્રુ. હૃદય-ગગન.....લજવિચે ?=“** મ્હારા હૃદય રૂપી ગગનમાં આપ વિરાજો ” એમ કહું તો હૃદય લાગણી કે પ્રેમ વિનાનું ઠરે છે. કારણ

કે હૃદયનું ઉપમાન 'ગગન' એ ખાલીજ છે. અહિં રૂપક અલંકાર છે. હૃદય એજ ગગન. હૈયાના હાર=હૃદયને બહુજ બહાલા પ્રિયતમ-જે હું તેમને હૈયાનો હાર કહીને બોલાવું છું તો મને કહે છે કે અમને સોયે વિંધીને હારની માફક લટકતા રાખવાની નિર્દયતા ક્યાં સુધી બતાવશે ? બોલતાં બાંધે=દરેક બોલમાં બાંધી દે. દરેક ઉપનામ દોષવાળું ઠરાવી મને બોલતી બંધ કરે. લગની=પ્રેમની લાગણી. નોછાવર=અર્પણ. ભેટ.

